వేమూరీ దుర్గానాగేశ్వర రావుగారు స్మృతి గ్రన్థావలీ

వేమూరీ దుర్గానాగేశ్వర రావుగారు స్మృతి గ్రన్థావలీ
కావ్య శృఙ్ఖలా

శ్రీః మహాకవిశ్రీజయదేవవిరచితం గీతగోవిన్దకావ్యమ్।

శ్రీకుమ్భనృపతిప్రణీతరసికప్రియాఖ్యవ్యాఖ్యయా, మహామహోపాధ్యాయ-
శ్రీశంకరమిశ్రనిర్మితరసమఞ్జర్యాఖ్యవ్యాఖ్యయా చ
సంవలితమ్।

శ్రీః శ్రీజయదేవకవివిరచితం గీతగోవిన్దకావ్యమ్।

కుమ్భనృపతిప్రణీతరసికప్రియాఖ్యవ్యాఖ్యయా
మహామహోపాధ్యాయశంకరమిశ్రనిర్మితరసమఞ్జర్యాఖ్యవ్యాఖ్యయా చ
సంవలితమ్।

ప్రథమః సర్గః ౧

మేఘైర్మేదురమమ్బరం వనభువః శ్యామాస్తమాలద్రుమై-
ర్నక్తం భీరురయం త్వమేవ తదిమం రాధే గృహం ప్రాపయ।

వేమూరీ దుర్గానాగేశ్వర రావుగారు స్మృతి గ్రన్థావలీ

రసికప్రియా.

కల్యాణం కమలాపతిర్దిశతు మే యః కౌస్తుభే రాధయా
వీక్ష్య స్వం ప్రతిబిమ్బితం ప్రతియువత్యేషేతి తర్కాకులమ్।
ఆశ్లేషోన్ముఖయాపి మానపరయా మన్వానయా కైతవం
తిర్యగ్వక్రితకన్ధరం వలితయా సాసూయమాలోకితః॥ ౧॥

సోఽవ్యాన్మామరవిన్దనాభ ఉదయద్యన్నాభిపద్మాలయా
పద్మా పద్మవిమీలమీలనవిధిప్రావీణ్యవన్నేత్రయోః।
యోగాదర్ధనిమీలితామ్బుజవశాత్సంభోగభోగేతరా-
వస్థాద్వన్ద్వభవానుభూతిజనితక్రీడాసుఖాన్యన్వభూత్॥ ౨॥

దిశ్యాన్మేఽర్ధశివాతనుః స భగవాన్నిత్యోదితాం సంపదం
శమ్భుర్విశ్వజయశ్రియః పరవశీకారైకసత్కార్మణమ్।
యత్రైకాఙ్గనవీనవిభ్రమరసాదేకాఙ్గగుప్తేరనా-
స్వాదాత్సంభవదద్భుతైకపరమా జాగర్తి హేమాద్రిజా॥ 3॥

నత్వా మతఙ్గభరతప్రముఖాన్సుగీత-
సంగీతశాస్త్రనిపుణాఞ్జయదేవవాచామ్।

రసమఞ్జరీ.

శంకరజగదమ్బికయోరఙ్కే పఙ్కేన ఖేలన్తమ్।

లమ్బోదరమవలమ్బే యం వేద న తత్త్వతో వేదః ॥ ౧ ॥

శ్రీకుమ్భకర్ణనృపతిర్వివృతిం తనోతి
గానం నిధాయ సరసం రసికప్రియాహ్వామ్ ॥ ౪ ॥

శ్రీవైజయాయేనసగోత్రవర్యః శ్రీబప్పనామా ద్విజపుఙ్గవోఽభూత్ ।
హరప్రసాదాదపసాదరాజ్యప్రాజ్యోపభోగాయ నృపోఽభవద్యః ॥ ౫ ॥

యదన్వయే నిర్జితతర్కవాదిపదః పదం తత్పరమా వ్యభాతి । (?)
శ్రీమదపాటే గుహిలప్రధానే యత్రాభవన్భూపతయః ప్రసూతాః ॥ ౬ ॥

తత్ర క్రమాద్భవ్యపరమ్పరాఢ్యే హమ్మీరనామా నృపతిర్బభూవ ।
చన్ద్రాదిరత్నప్రకరక్రమేణ రత్నాకరే కల్పతరుర్యథాసీత్ ॥ ౭ ॥

దానాని సంగతవనీపకమాత్రపాత్ర-
మాసాద్య యో దదిరనన్తగుణాని కామమ్ ।
పఞ్చాననో విషమధాడిషు యః ప్రసిద్ధ-
శ్చక్రే మృధాన్యఖిలశత్రుభయావహాని ॥ ౮ ॥

తస్మాదభూత్సత్తనయః ప్రభూతనయః పరాయః సదయః శతాయుః ।
శ్రీక్షేత్రసింహః ప్రతిపక్షనాగసింహః పరాహంకృతిమత్తసింహః ॥ ౯ ॥

తతోఽభవల్లక్ష ఉదీతలక్షవిపక్షపక్షక్షయకారదక్షః ।

గయావిమోక్షాస్థితధర్మరక్షః స్వక్షః కృతత్ర్యక్షసమస్తలక్ష్యః॥ ౧౦॥

తన్నన్దనో నిర్జితపూర్వరాజచారిత్రసంపాదితమేదినీకః।
శ్రీమోకలేన్ద్రః ప్రణతారిమౌలిమాణిక్యభాభాసితపాదపద్మః॥ ౧౧॥

శ్రీకుమ్భకర్ణస్తదను క్షితీన్ద్రః క్షితిం బిభర్తీన్ద్రసమానసారః।
శేషాదికేభ్యో ధరణే ధరిత్ర్యా భరస్య విశ్రాణితవిశ్రమః సన్॥ ౧౨॥

స శ్రీశభక్తిప్రవణః ప్రవీణః సంగీతశాస్త్రేఽఖిలశాస్త్రవేత్తా।
శ్రీగీతగోవిన్దసుగీతకస్య నవ్యాకృతిం వ్యాకృతిమాతనోతి॥ ౧౩॥

జిత్వా తు పృథివీం కృత్వా తత్పతీన్కరదాయినః।
రాధామాధవసారస్య రసికో రమతేఽధునా॥ ౧౪॥

ప్రత్యజ్ఞాయి ప్రబన్ధో యో జయదేవేన ధీమతా।
న తస్య విద్యతే లక్ష్మ సర్వాఙ్గైరుపలక్షితమ్॥ ౧౫॥

అతః స్వరాదిభిః షడ్భిరఙ్గైః సంయోజ్య తథ్యతామ్।
నీత్వా గీత్వా తదా హిత్వా కుటీకాసు ప్రవర్త్యతే॥ ౧౬॥

శృఙ్గారే సప్రపఞ్చే రస ఇహ రుచిరౌచిత్యయుక్తౌ ప్రకృష్టే-
ఽలంకారే నాయికాయా గుణగణగణనే వర్ణనే నాయకస్య।
గీతౌ ప్రీతౌ చ వృత్తౌ లయమను రసికాః కౌతుకం చేత్తదేమా
దోషైర్ముక్తా గుణాఢ్యాః శృణుత నరపతేః కుమ్భకర్ణస్య వాచః॥ ౧౭॥

స కిం బన్ధః శ్లాఘ్యో వ్రజతి శిథిలీభావమసకృ-
ద్విచారేణాక్షిప్తో నను భవతి టీకాపి కిము సా

శ్యామతామరసదామసున్దరః పాదపఙ్కజనమత్పురన్దరః।
వర్ధమానభవదావపావకః పాతు కోఽపి వసుదేవశావకః॥ ౨॥

ఇత్థం నన్దనిదేశతశ్చలితయోః ప్రత్యధ్వకుఞ్జద్రుమం
రాధామాధవయోర్జయన్తి యమునాకూలే రహఃకేలయః॥౧॥

న యా గ్రన్థగ్రన్థిప్రకటనపటుః కిం తు తదదో
ద్వయం యుక్తం కర్తుం ప్రభవతితరాం కుమ్భనృపతిః॥ ౧౮॥

శృఙ్గారోత్తరసత్కావ్యవేదివిద్వన్ముదే మయా।
మేఘైర్మేదురమిత్యాదిపద్యం వ్యాక్రియతేఽధునా॥ ౧౯॥

గమకాలాపపేశలతయా మధ్యమగ్రామే షాడవేన మధ్యమగ్రహేణ మధ్యమాదిరాగేణ గీయతే।

గణపతిమభిమతఫలదం వరదం ప్రణిపత్య సిద్ధిగుణవిశదమ్।
గీతౌ జయదేవకృతే ధాతుం కుమ్భో నృపస్తనుతే॥ ౨౦॥

అథ కుమ్భకర్ణనృపతిః స్తుత్వా నత్వా సరస్వతీం దేవీమ్।
స్వరపాఠతేనకానాం కరోతి గుమ్ఫం సుమానార్థమ్॥ ౨౧॥

మేఘైరితి। జయన్తి సర్వోత్కర్షేణ వర్తన్తే। సర్వోత్కృష్టత్వేన నమస్కరణీయత్వముక్తమ్। తేన నమస్క్రియాకావ్యముఖం ద్యోతితమ్। ఆశీర్వా। కాస్తా రహఃకేలయః సురతక్రీడాః। 'రహో గుహ్యే రహో రతే' ఇతి। తాసాం విషయం నిర్దిశతి। క్వ। యమునాకూలే ప్రత్యధ్వకుఞ్జద్రుమమ్। అధ్వని కుఞ్జద్రుమోఽధ్వకుఞ్జద్రుమః। అధ్వకుఞ్జద్రుమం ప్రతీత్యధ్వకుఞ్జద్రుమమ్। నను చాత్ర నిత్యసమాసత్వాద్వాక్యేన న భవితవ్యమ్। నైతదస్తి। ప్రతిశబ్దస్య వీప్సాయాం కర్మప్రవచనీయసంజ్ఞా విహితా। తద్యోగే యథా స్యాదిత్యేవమర్థః। తస్యాశ్చ వాక్య ఏవ ప్రయోగో నాత్రేతి వాక్యమపి స్యాత్। 'అర్థమర్థం ప్రతి' ఇత్యాది భాష్యకారప్రయోగాచ్చ। కస్మిన్సతి। రహ ఏకాన్తే। ఏకాన్తం కయోః। రాధామాధవయోః। అత్ర రాధాయా జగద్గురుపరిగ్రహేణ సకలమాతృత్వేనాభ్యర్హితత్వాదల్పాక్షరతరత్వాచ్చ పూర్వనిపాతః। కింలక్షణయోః। ఇత్థం వక్ష్యమాణప్రకారేణ। కృష్ణోక్తేరను నన్దనిదేశత ఇతి। నన్దసమీపాచ్చలితయోః। తమేవ ప్రకారమాహ— హే రాధే, తత్తస్మాద్ధేతోరిమం మల్లక్షణం జనం త్వమేవ గృహం ప్రాపయ। సామాన్యనారీవ్యావృత్త్యా గృహిణీనిర్వర్త్యే సంభోగాదికర్మణి సముదితా భవేత్యర్థః। అత్ర గృహశబ్దేన తాత్స్థ్యాద్గృహిణ్యుచ్యతే। గృహశబ్దచ్ఛలేన తామేవ పురస్కృత్య వనవిహారదర్శనాత్।అత్ర ప్రాప్నోతిరుదయార్థే వర్తతే। 'ప్రాక్తా భోక్ష్యయుక్తిషు' ఇతి చూడామణిః (?)। త్వయైవాహం గృహిణీమాన్ స్యామితి యావత్। ఏవకారోఽన్యయోగవ్యావృత్త్యర్థః। తస్మాదితి కిమ్। యతోఽయం మల్లక్షణో జనో భీరుః। భీరురితి। ఏభిర్భావహేతుభిః స్మరాహతీః సోఢుమస-

----

ఇహ ఖలు ప్రారీప్సితసమాప్త్యర్థమేతత్కావ్యం ప్రతిపాద్య రాధామాధవకేలిస్మరణరూపం మఙ్గలమాదావాచరతి — మేఘైరితి। రాధామాధవయో రహః కేలయ ఏకాన్తక్రీడా జయన్తి సర్వోత్కర్షేణ వర్తన్తే। కింభూతయోః। ఇత్థమనేన ప్రకారేణ నన్దనిదేశతో నన్దాజ్ఞయా చలితయోః ప్రస్థితయోః। కీదృశో నన్దనిదేశ ఇత్యత ఆహ—త్వమేవేత్యాది। హే రాధే, తత్తస్మాత్త్వమేవేమం కృష్ణం గృహం ప్రాపయ। అత్రైవకారః కోపోక్తౌ। బాల్యేఽయం యత్త్వయైతావద్దూరమానీతస్తస్మాత్త్వమేవ గృహమపి ప్రాపయేత్యేవాభిప్రాయాత్। కుతః। యతోఽయం కృష్ణో నక్తం రాత్రౌ భీరుః శిశుత్వాద్భయశీలః। భయహేత్వన్తరమాహ— మేఘైరిత్యాది। అమ్బరమాకాశం మేఘైర్మేదురం స్నిగ్ధమ్। తథా చ వనభువః

మర్థః। తానేవ భావానాహ—అమ్బరమాకాశం మేఘైర్మేదురం సాన్ద్రస్నిగ్ధం వర్తతే। అపరం చ। తమాలద్రుమైః శ్యామా వనభువో వర్తన్తే। అపరం చ। నక్తం రాత్రికాలః। ఏవం దేశకాలవస్తులక్షణా విభావాః సూచితాః। కిముక్తం భవతి। అత్ర కావ్యే శృఙ్గారరసప్రాధాన్యాత్తస్య మేఘాద్యాస్త్రయోఽప్యుద్దీపనభావా ఉక్తా భవన్తి। రాధాద్యా ఆలమ్బనవిభావాః। భీరురిత్యస్యానుభావః। హర్షావేగశఙ్కౌత్సుక్యవ్రీడాచపలతాదయో వ్యభిచారిణః। ఇత్థం కార్యకారణసహకారిభీ రతిస్థాయిభావః సకలరససమ్రాట్ సప్రపఞ్చః సంభోగాఖ్యోఽభిలాషవిరహేర్ష్యాసూయాలక్షణో విప్రలమ్భః శృఙ్గారః సాఙ్గోపాఙ్గః సమున్మీలితో భవతి। తదుక్తమ్—'కారణాన్యథ కార్యాణి సహకారీణి యాని తు। రత్యాదేః స్థాయినో లోకే తాని చేన్నాట్యకావ్యయోః॥ విభావా అనుభావాశ్చ కథ్యన్తే వ్యభిచారిణః। వ్యక్తః స తైర్విభావాద్యైః స్థాయీభావో రసః స్మృతః'॥ తథా చాభాణి భరతేన—'విభావానుభావవ్యభిచారిసంయోగాద్రసనిష్పత్తిః—' ఇతి। ఏవమేతేన పథా శ్రీజయదేవేన కవినా రసముఖ్యే స్థిరీకృతే తదాశయమబుద్ధ్వా కైశ్చిద్వ్యాఖ్యాతం తత్తావన్న విచక్షణపరీక్షాక్షమమీక్షామహే। తథాహి। ఇత్థం నన్దనిదేశతో నన్దాదేశాచ్చలితయోః కేలయో జయన్తి। ఇత్థమితి కిమ్। రాధా కాచన గోపికా। తస్యా నన్దేన సంబోధనమ్। హే రాధే, ఇమం మమ శిశుం రాత్రౌ భీరుం త్వమేవ గృహం ప్రాపయ త్వయ్యేవ మమ విశ్వాస ఇతి। తదా నాయకస్య శిశుత్వేన పరవశత్వం, తస్యాశ్చ ధాత్రీత్వం, నన్దస్య దూతీకర్మ, శృఙ్గారవిభావానాం భయానకహేతుత్వం, కవినిరూపితరసస్యాన్యథాత్వం చాపద్యతే। తత్ర తేషామాయుష్మతాం క ఉపాలమ్భః। యతః—'నిర్దేశో భాషణాదేశసామీప్యార్థమజానతః। ఆదేశ ఏవ విశ్రాన్తమతేర్వ్యాఖ్యా భవేన్న కిమ్॥ లోకే కిం కూపమణ్డూకః సముద్రమపి తత్సమమ్। న వేద వేదవాదోఽయమితి శ్రుతిభియా కిల॥' అథైవం నన్దాదేశాదను తథా గ్రామ్యతాయాం శృఙ్గారో వినాశితో భవతి। యథాహ—'అథ శృఙ్గారపరతా సుతరాం సా తిరస్కృతా। యతః కులవధూవత్సా చమత్కారాయ సంవృతా॥ శ్వశురే వదతి ప్రాయః సూనో రతమను స్నుషామ్। సా నామ గ్రామ్యతాపీష్టా సాపి నేష్టా విపశ్చితః। ప్రయుక్తం కవినా ద్విత్వం తదాశయమజానతః(తా)। నన్దనిర్దేశహారిణ్యాస్తస్యా ఏకత్వమిష్యతే। నాయకత్వం యదామ్నాతం హరేః కావ్యకృతాకృతా। తస్యాం తస్మిన్వినిక్షిప్తే గతిః కా నామ తస్య తే॥ యో గీతగోవిన్ద ఇతి ప్రబన్ధో గోవిన్దనేతారమను ప్రబద్ధః। రాధావశే తత్ర కృతేఽర్భకత్వాత్స గీతరాధః కథమత్ర న స్యాత్॥ ప్రామాణ్యం సుధియోఽవదన్కవిగిరాం ధర్మోపదేశే బుధా యత్తన్నో భవితుం ముధార్హతి గురోరాజ్ఞా విచార్యా న యత్। తత్రేదం తు విచారణీయమిహ యో యస్యాః కరో దీయతే రక్షాయై స చ కామయేత యది తాం తత్కించిదద్యావధిమ్॥ శృఙ్గారోపక్రమే చాత్ర భయా-

----

కాననభూమయస్తమాలద్రుమైస్తమాలవృక్షైః శ్యామాః। కుత్ర జయన్తీత్యత ఆహ—ప్రత్యధ్వేతి। యమునాయాః కూలే ప్రత్యధ్వకుఞ్జద్రుమమ్। అధ్వన్యధ్వని కుఞ్జే కుఞ్జే ద్రుమే ద్రుమ ఇత్యర్థః। యద్వాఽధ్వనః కుఞ్జాన్ ద్రుమాంల్లక్షీకృత్యేత్యర్థః। న చ నక్తం భీరురయం త్వమేవ తదిమమిత్యత్ర 'ద్వితీయాటౌస్స్వేనః' ఇతి సూత్రేణైనాదేశః కథం న భవతీతి వాచ్యమ్। అన్వాదేశవిషయత్వాభావాత్। కించిత్కార్యం విధాతుముపాత్తస్య కార్యాన్తరం విధాతుం పునరుపాదానమన్వాదేశః। కించిత్కార్యం విధాతుమితి। అపూర్వం బోధయితుమిత్యర్థః। భీరుత్వస్య అను వాక్యత్వేన వివక్షితత్వాత్। 'అమ్బరం వ్యోమ్ని వా-

---

నకనిమిత్తతా। మేఘాడమ్బరతాదేస్తన్మహద్వ్యాఖ్యానకౌశలమ్॥ అన్యహేతుభిరన్యస్యోత్పత్తిశ్చేద్దృశ్యతే తదా। విస్మయస్థాయిభావత్వాదద్భుతోపస్థితిర్న కిమ్॥ ధాత్రీయోగాన్న శృఙ్గారో న హాస్యో రహసీఙ్గితైః। న భయానకతా తస్మాద్రసః కోఽత్రావతిష్ఠతామ్॥ తస్మాదత్ర విభావానుభావసంచారిభిర్భవేత్। శృఙ్గారో నన్దసామీప్యాత్తయోశ్చలితయోః స్వతః॥ యథా ద్రవ్యాణి నానాత్వం భావాన్తరవిభావతః। వ్రజన్తి నానారసతాం తథా భావాస్త ఏవ హి॥ ఏవం మేఘాదయోఽపి స్యుః శృఙ్గారే చ భయానకే। విభావాద్యవియుక్తేన భావకేన విభావితాః'॥ తస్మాత్కావ్యాభిప్రాయసూచితశృఙ్గారపరత్వేనాత్ర కృతం వ్యాఖ్యానమేవ న్యాయ్యమితి। అత్ర మేఘైరితి బహువచనేనాక్రమమేవ నవభిరప్యవస్థాభిరా- క్రమణాచ్చేతసోఽన్యథావృత్తిః సూచితా। అమ్బరమితి స్వచ్ఛన్దవిహారభఙ్గశఙ్కాం మా కృథా ఇతి। వనభువ ఇతి బహువచనేన నానావస్థరతక్షమం ప్రదేశబాహుల్యం ద్యోతితమ్। నక్తమితి కాలస్య స్వచ్ఛన్దప్రచ్ఛన్నకాముకయోగ్యత్వముక్తమ్। మాధవశబ్దః సత్యామపి లక్ష్మ్యాం తస్యామనురాగాతిశయద్యోతనార్థః। యమునాకూల ఇతి రతిశ్రమనిరాససాధనశిశిరసమీరసద్భావార్థమ్। అయమితి రత్యుద్రేకాకులతయా స్వాఙ్గేష్వప్యాదాసీన్యద్యోతనాయ। యథా శ్రీహర్షమిశ్రస్య హంసేన స్వాత్మని నిరాశీభూతేన— 'గతిస్తయోరేకతరస్తమర్దయన్' ఇత్యాద్యభాణి। యథా వా శ్రీకాలిదాసస్య ఈశ్వరేణ తయావగణితే ఆత్మన్యనాస్థాపరత్వేన–'అయం జనః ప్రష్టుమనాస్తపోధన' ఇత్యాద్యవాది। అత్ర వర్ణవృత్త్యనుప్రాసః శబ్దాలంకారః। పూర్వార్ధే సముచ్చయోఽర్థాలంకారః। తల్లక్షణం తు— 'తత్సిద్ధిహేతావేకస్మిన్యత్రాన్యత్తత్కరం భవేత్। సముచ్చయోఽసౌ'। యథా—

'దుర్వారాః స్మరమార్గణాః ప్రియతమో దూరే' ఇత్యాది। ఉత్తరార్ధే చాశీః। తద్యోజనం చ— సర్వోత్కృష్టాస్తాః కేలయో విలాసకలాసు కుతూహలినః పాన్తు। అత్ర శబ్దార్థాలంకారయోరర్థాలంకారయోశ్చ సంసృష్టిః —'సేష్టా సంసృష్టిరేతేషాం భేదేన యదిహ స్థితిః' ఇతి। అత్రాయమిత్యాత్మన్యౌదాసీన్యద్యోతకం సర్వనామపదం తిలకాయమానం బిభ్రాణా సూక్తిః సముచితపరభాగాతిశయేన రుచిరతామావహన్తీ శరదిన్దుసున్దరవదనేవ శ్యామతిలకేన శ్యామేవ శుభవిశేషకేణ విభూషితా అర్థౌచిత్యచమత్కారకారిణీ సకలకవికులలలామభూతా కామపి విచ్ఛిత్తిమాతనోతి। యథా—'మగ్నాని ద్విషతాం కులాని సమరే త్వత్ఖడ్గధారాజలే నాథాస్మిన్నితి బన్దివాచి బహుశో దేవ శ్రుతాయాం పురా। ముగ్ధా గుర్జరభూమిపాలమహిషీ ప్రత్యాశయా పాథసః కాన్తారే చకితా విముఞ్చతి ముహుః పత్యుః కృపాణే దృశౌ ॥' అత్ర ముగ్ధాపదం కైశ్చిత్కావ్యలిఙ్గమిత్యలంకారోఽభాణి। తన్న। తల్లక్షణాభావాత్ ॥ లక్షణం తు–'....కావ్యలిఙ్గం హేతోర్వాక్యపదార్థతా' ఇతి। నాత్ర 'వపుఃప్రాదుర్భావాత్—'ఇతివద్ధేతోర్వాక్యార్థతా। నాపి 'ప్రణయసలీలపరిహాసరసాధిగతైః' ఇతివదనేకపదార్థతా। నాపి 'భస్మోద్ధూలన భద్రమస్తు భవతే' ఇతివద్ధేతోరేకపదార్థతా। తస్య గతిం త ఏవ ప్రష్టవ్యాః। ఏవమిహ సునిపుణమపి నిరూప్యమాణోఽలంకృతిగుణో న విద్వచ్చిత్తచమత్కృతి- మాతనోతి॥ తర్హి కావ్యచారుతానిబన్ధనశృఙ్గారరసస్వీకారేణ రసవదలంకారతా ఇత్యపి

ససి' ఇత్యమరః ।'దోషా నక్తం రాత్రౌ ' ఇతి చ। ' త్రస్తో భీరుభీరుకభీలుకాః' ఇత్యపి। 'నిదేశః శాసనం చ సః' ఇతి చ। 'నికుఞ్జకుఞ్జౌ వా క్లీబే లతాదిపిహితోదరే' ఇతి చ। 'రహశ్చోపాంశు చాలిఙ్గే ఏకాన్తార్థేఽవ్యయమ్' ॥ ౧ ॥ అత్ర రాగిముముక్షుసాధారణప్రవృత్త్యర్థం సక-

వాగ్దేవతాచరితచిత్రితచిత్తసద్మా

పద్మావతీచరణచారణచక్రవర్తీ।

నాశఙ్కనీయమ్। యతోఽత్ర శృఙ్గారస్య ప్రాధాన్యాదలంకారత్వం యేనాలంకారతా। యదాహ—'ప్రధానే యత్ర వాక్యార్థే యత్రాయాన్తి రసాదయః। కావ్యే తస్మిన్నలంకారో రసాదిరితి మే మతిః'॥ ప్రకృతే తు శృఙ్గారస్య ప్రాధాన్యమపి ప్రతిపన్నమ్। అత్ర వైదర్భీరీతిః—'అస్పృష్టా దోషమాత్రాభిరనల్పగుణగుమ్ఫితా। విపఞ్చీస్వరసౌభాగ్యా వైదర్భీరితిరిష్యతే'॥ శృఙ్గారావస్థానసూచికా కౌశికీవృత్తిః। సంభావితా గీతిః। తస్యాశ్చ లక్షణమ్— 'సంభావితా భూరిగురుర్ద్వికలావార్తికే పథి'। మధ్యే లయః। ప్రసాదో గుణః। అనుకూలో నాయకః। స్వాధీనపతికా నాయికా॥ పూర్వార్ధేఽభిలాషలక్షణో విప్రలమ్భః। అపరార్ధే సంభోగశ్చ శృఙ్గారః। ఏవం కేలయ ఇతి కథాబీజలక్షణం వస్త్వపి నిర్దిష్టం భవతి॥ ఏవం చ త్రివిధమపి కావ్యముఖం మహాకవినా సమున్మీలితం భవతి॥ యదత్ర కశ్చిత్సంభోగశృఙ్గారలక్షణం వస్త్వవదత్ స ఏవ చాస్య వివేచనక్షమః॥ శార్దూలవిక్రీడితం ఛన్దః। యథా— 'సూర్యాశ్వైర్మసజస్తతాః సగురవః శార్దూలవిక్రీడితమ్॥౧॥ కవిరిదానీం సకలకలికలుషహారిహరిచరితానుస్మరణసరసతాపాదనేన తద్భక్తాననుగృష్ణన్సముచితేష్టదేవతాభావ- నాభావితాన్తఃకరణస్తత్ఫలభూతం శృఙ్గారోత్తరం ప్రబన్ధం కర్తుం ప్రతిజానీతే—వాగ్దేవతేతి। జయదేవకవిరేతం గీతగోవిన్దాభిధం ప్రబన్ధం కరోతి। అత్ర జగదానన్దకన్దలీ-
కన్దగోవిన్దపదారవిన్దమకరన్దామోదమధురతరాస్వాదమధుకరమధురచేతా భాగవతప్రధానః పరమకారుణికో జయదేవకవిర్దేవదేవే భగవత్యావిష్టచిత్తః కలికలుషాన్తః- కరణత్వేనేతస్తతః పరివిక్షిప్తాన్ సుఖేన తదభిముఖీకరణాయ కలావతీకేలికుతూహలినం హలిసోదరం నిరూపయితుం నిర్గుణం నిరూపయిషుః 'నిర్విశేషం పరం బ్రహ్మ సాక్షాత్కర్తుమనీశ్వరాః। యే మన్దాస్తేఽనుకమ్ప్యన్తే సవిశేష-నిరూపణైః॥' ఇతి దర్శయితుం ధర్మార్థకామాః స్వనుష్ఠితా మోక్షాయేతి మోక్షోపాయతయా ధర్మార్థయోరుపరి వర్తమానస్య పురుషార్థవిశేషస్య నిదానత్వేన పితౄణామానృణ్యహేతుభూతాపత్యోత్పత్తిద్వారేణ నితమ్బినీమూలత్వముపదర్శయితుం తద్విశిష్టం వాసుదేవం వివర్ణయిషురిమం ప్రబన్ధముపనిబధ్నాతి। తథా చోక్తమభియుక్తైః— 'సంసారే యదుదేతి కిఞ్చన ఫలం తత్కృచ్ఛ్రసాధ్యం నృణాం కిం త్వేతత్సుఖసాధ్యమస్తి యుగలం సమ్యగ్యది జ్ఞాయతే। తల్లక్ష్మీసముపార్జనం పులకినాం రక్తస్వరం గాయతాం తత్కాన్తారతినిస్తరఙ్గమనసాముత్పద్యతే నన్దనః॥' ఇతి। కామశా-

---

లజనమనోహరం శృఙ్గారరసగర్భం భగవత్కేలివర్ణనరూపం కావ్యం క్రియత ఇత్యభిధేయం ప్రతిజానీతే—వాగ్దేవతేతి। జయదేవకవిరేతం గీతగోవిన్దాఖ్యం ప్రబన్ధం కరోతి। కీదృశమ్।

శ్రీలక్ష్మీ రాధారూపేణావతీర్ణా, వాసుదేవః కృష్ణస్తయో రతికేలికథయా సురతక్రీడానువర్ణనేన సమేతం యుక్తమ్। నను వాసుదేవకేలివర్ణనం బహుషు గ్రన్థేషు వర్తత ఇతి కిమనేనేత్యత ఆహ—వాగ్దేవతేతి। వాక్స్వరూపా యా దేవతా సరస్వతీ తస్యాశ్చరితేన ప్రసాదమాధుర్యాదిగుణసంపన్నలోకోత్తరకావ్యరచనారూపేణ చిత్రితం చిత్రమాలేఖ్యం తద్యుక్తం కృతం చిత్తరూపం సద్మ గృహం యస్య సః। అత్ర సకలజనాహ్లాదకారిత్వేన నానావర్ణమయత్వేన వాగ్దేవతాచరితస్య చిత్రత్వేన నిరూపణమ్। చిత్తం చ విచిత్రకవితారూపమహాధననిధానత్వనే కృష్ణకేలివర్ణనాదినా సంసారతాపసంతప్తకవిజనవిశ్రామస్థానత్వేన సద్మతయా నిరూపితమ్। అపరమపి గృహం వివిధపుత్రికాభిరాలేఖ్యైర్మణ్డితం భవ-

శ్రీవాసుదేవరతికేలికథాసమేత-

మేతం కరోతి జయదేవకవిః ప్రబన్ధమ్॥ ౨॥

స్త్రేఽపి—'కిం స్యాత్పరత్రేత్యాశఙ్కా యస్మిన్కార్యే న జాయతే। న చార్థఘ్నం సుఖం చేతి శిక్షాస్తస్మిన్వ్యవస్థితాః'॥ ఇతి। పరస్త్రీగతోఽప్యయం రస ఉపనిబధ్యమానో న పాతకాయ। యతః—'కాన్తాసంమితతయా' ఇత్యుపదేశప్రామాణ్యాత్। యథా—ఏవం శ్రీవాసుదేవరతికేలికథాసమేతమ్। శ్రీశ్చ వాసుదేవశ్చ తౌ। తయో రతికేలికథాసమేతమ్। అత్ర స్త్రీనామలాఞ్ఛితం సర్వే శ్రీరితి। శ్రీశబ్దేన రాధాభిధీయతే। అథవా శ్రీః శోభా లక్ష్మీర్వా తద్వతో వాసుదేవస్య। తదసూచి పూర్వపద్యే మాధవశబ్దేన। రతికేలీతి। సురతక్రీడాకథనేన వా రత్యా శృఙ్గారస్థాయిభావేనానురాగేణ యాః కేలయః కథాః పరస్పరసంకథనాని తత్సమేతమ్। అథ కవిరాత్మనో విశేషణద్వారేణ సరస్వతీచరణకింకరత్వం అను చ ప్రబన్ధస్య పద్మావతీదేవతాసమారాధనఫలత్వమాహ—వాగ్దేవతేతి। వాగ్దేవతాచరితేన చిత్రితం సంజాతచిత్రం చిత్తసద్మ యస్య స తథా। సరస్వత్యనుస్మరణపరహృదయ ఇత్యర్థః। అపరం చ। లక్ష్మీచరణసేవకాగ్రణీః। పద్మం కరేఽస్తి యస్యాః సా పద్మావతీ లక్ష్మీః। 'శరాదీనాం చ' ఇతి దీర్ఘః। అథ పద్మావతీ అష్టాక్షరమన్త్రాధిదైవతం తస్యాశ్చరణచారణేన పరిచర్యావిశేషేణ చక్రవర్తీ। కవిరాజ ఇత్యర్థః। 'పద్మావతీ తస్య కలత్రమేకే వదన్తి యత్తన్న విచారచారు। యతః సదాచారపరమ్పరైషా గృహ్ణన్తి తన్నామ న నామ సన్తః॥ కర్మాది సద్దైవతసంప్రయోగే తత్కీర్తనం కిం న విశేషగర్వమ్। రహో విహాయ క్వచనాపి దృష్టం సతాం స్వకాన్తాప్రణయాదికం తు॥' అత స్తద్వ్యాఖ్యోపేక్షా। ఏవం యద్యప్యస్తి తత్త్వం తథాపి

మహతామిహాలౌకికచమత్కారిచరితం కించిదీక్ష్యతే—'తథాహి సత్యభామాగ్రే ననర్త నరకాన్తకృత్। దేహార్ధే చ బభారేమామీశో యోగివరోఽపి సన్॥ అథవా భక్తియోగస్య స్వభావః కోఽప్యనీదృశః। యతస్తద్యోగయుక్తా హి గణయన్తి న లౌకికమ్॥ అథాత్మా జాయతే యస్యాం సా జాయేతి శ్రుతీరణాత్। తత్స్వరూపపరస్వత్వాత్సా భక్తిర్యా తయా సహ॥ తథాహి ధర్మకార్యాణి న సన్త్యత్ర తయా వినా। సర్వేషు ధర్మకార్యేషు పత్న్యుక్తా దక్షిణాఙ్గగా॥ కిం తు సా భక్తిరత్రోక్తా యోపచారేణ వర్జితా। తాం వినాఽతోఽనురజ్యన్తి సన్తః స్వేనేష్టదైవతే॥ శృఙ్గారిత్వాదథ స్వీయాం జాయాం నర్తయతీహ సః। పరార్థనిష్ఠబుద్ధీనాం న హి లోకవ్యతిక్రమః॥ లోకో వేదస్తథాధ్యాత్మం ప్రమాణం త్రివిధం స్మృతమ్। తత్ర లోకస్య ముఖ్యత్వాత్తదుక్తిర్నాన్యథా భవేత్॥ అతః పద్మావతీ తస్య కలత్రమితి నాన్యథా। పరభాగవతస్యాస్య జయదేవస్య యుజ్యతే॥

తీతి ధ్వనిః। తథాచ యద్యపి కృష్ణకేలివర్ణనమన్యత్రాపి గ్రన్థే వర్తతే తథాపి పూర్వైర్వర్ణితమపి లోకోత్తరాపూర్వసత్కావ్యరచనానిబద్ధమతిచమత్కారకారి భవిష్యతి। యథా పురుషైరభిధీయమాన ఏవార్థోఽన్యేషాం వాఙ్మనోవచనభఙ్గీమారూఢోఽన్యమేవ శ్రోత్రచమత్కారం కరోతీతి నానర్థకో మే ప్రయాస ఇతి భావః। పునః కీదృశః కవిః। పద్మావతీ నామ జయదేవపత్నీ తస్యాశ్చరణయోర్యచ్చారణం సంచారణమ్। నర్తనమితి యావత్। తేన చక్రవర్తీ। నటసార్వభౌమ ఇత్యర్థః। ఏతేన కవేః కృష్ణభక్త్యాధిక్యం శృఙ్గారిత్వం చ ధ్వనితమ్। తేన సరసకావ్యకరణేఽధికారః సూచితః తదుక్తమ్—'శృఙ్గారీ చేత్కవిః కావ్యం జాతం రసమయం జగత్। స ఏవాశృఙ్గారీ యత్ర సర్వం విరసతాం వ్రజేత్॥' ఇతి। కేచిత్తు పద్మా ఇతి సంజ్ఞాం విధత్తే సా ఇతి। పద్మావతీ లక్ష్మీస్తస్యా-

యది హరిస్మరణే సరసం మనో యది విలాసకలాసు కుతూహలమ్।

మధురకోమలకాన్తపదావలీం శృణు తదా జయదేవసరస్వతీమ్॥ 3 ॥

లోకాతీతచరిత్రస్య లోకేశస్య పురః సదా। స్వజాయానర్తనం యుక్తమితి యుక్తతరం వచః॥' అత్ర చిత్తసద్మనోరభేదారోపాద్రూపకాలంకారః। అనుప్రాసశ్చ॥ 'ఉక్తా వసన్తతిలకా తభజా జగౌ గః'॥ ఓజో గుణః। గౌడీయా రీతిః। భారతీ వృత్తిః। భూరిగురుత్వాత్సంభావితా గీతిః॥ అత్ర వసుభిర్దీయత ఇతి తదపత్యాభిధానేన ప్రాప్తపితృధనస్య కేలికరణముచితమితి అమ్లానప్రతిభాప్రకర్షోత్ప్రేక్షితేన వాసుదేవపదేన సకలప్రబన్ధస్యాపి పీయూష-వర్షేణేవ సముచితార్థవిశేషేణ ప్రబన్ధః స్ఫురదివ చమత్కారకారితామాపద్యతే। తథాచోక్తమ్— 'ఉచితార్థవిశేషేణ ప్రబన్ధార్థః ప్రకాశతే। గుణప్రభావభవ్యేన విభవేనేవ సజ్జనః॥ యథా—'జాతం వంశే భువనవిదితే పుష్కరావర్తకానామ్'—ఇత్యత్రాచేతనస్య చేతనాధ్యారోపేణ మేఘస్య దూత్యాయోగ్యతాభిధానాయ ప్రథితపుష్కరావర్తకవంశత్వాద్యుపన్యస్తమ్॥ ౨ ॥ కవిరిదానీం స్వప్రబన్ధస్య ప్రయోజనమావిష్కరోతి—యదీతి। హే శ్రోతరిత్యధ్యాహార్యమ్। తదా తర్హి జయదేవసరస్వతీం ప్రబన్ధరూపాం వాణీం శృణు। కింలక్షణామ్। మధురకోమలకాన్తపదావలీమ్। మధురా కోమలా కాన్తా పదానామావలిర్యస్యాం సా। ఏతేన మాధుర్యౌజః ప్రసాదాద్యా దశాపి గుణా ఉక్తా భవన్తి। తదేతి కిమ్। యది హరిస్మరణే మనః సరసం ఏకాగ్రం సరాగం వర్తతే। అపరం చ। యది విలాసకలాసు కుతూహలమ్। విలాసినాం శృఙ్గారిణాం కలాస్తాసు। 'విలాసో గమనాదిః స్యాచ్చేష్టా శ్లిష్టాఙ్గయా కృతా' ఇతి। ఏతేనాస్యప్రబన్ధస్య ప్రయోజనాభిధేయసంబన్ధాధికారిణ ఉక్తా భవన్తి। విలాసకలాశిక్షా అవాన్తరప్రయోజనమ్। హరిస్మరణం పరమం ప్రయోజనమ్। స్మార్యస్మారకలక్షణః సం-

----

శ్చరణయోర్విషయభూతయోశ్చారణచక్రవర్తీ నటసార్వభౌమః। నుత్యాదినా సదా లక్ష్మ్యారాధనపర ఇత్యర్థః। ఏతేన ద్రారిద్ర్యరాహిత్యం సూచితమ్। దరిద్రేణ హి శృఙ్గారాదిరసో న జ్ఞాయత ఇతి భావః। 'ఆలేఖ్యాశ్చర్యయోశ్చిత్రమ్' ఇత్యమరః। ' గృహం గేహోదవసితం వేశ్మ సద్మ నికేతనమ్" ఇతి చ। 'చారణాస్తు కుశీలవాః' ఇత్యపి॥ ౨ ॥ సంప్రతి ప్రేక్షావత్ప్రవృత్త్యర్థమితర-కావ్యాపేక్షయా స్వకావ్యస్యోత్కర్షం కథయన్నేవ ప్రకృతకావ్యస్యాధికారిప్రయోజనమాహ— యదీతి। హే సజ్జనగణ, యది హరిస్మరణే కృష్ణానుచిన్తనే మనః సరసం సానురాగమ్। యది విలాసకలాసు విలాసస్త్రీణాం హావవిశేషస్తత్సంబన్ధినీషు కలాసు కుతూహలం కౌతుకం తదా జయదేవస్య కవేః సరస్వతీం శృణు। కీదృశీమ్। మధురకోమలకాన్తపదావలీమ్। మధురత్వం ద్వివిధం శబ్దాశ్రితమర్థాశ్రితం చ। తత్ర శబ్దమధురత్వం పృథక్పదత్వం, అర్థమధురత్వం చోక్తివైచిత్ర్యం తదుక్తా మధురా। తథా కోమలత్వమపి ద్వివిధమ్। తత్ర శబ్దకోమలత్వం బన్ధస్యాపరుషత్వమ్। అర్థకోమలత్వం పరుషేఽప్యర్థేఽపరుషత్వం తదుభయయుక్తా కోమలా। కాన్తత్వమపి ద్వివిధమ్। తత్ర శబ్దగతముజ్జ్వలబన్ధవిశేషాదినా మనః శ్రోత్రప్రీతిపదత్వం, అర్థగతం చ

దీప్తరసవత్త్వం తదుభయయుక్తా కాన్తా రమణీయా। ఏతాదృశీ పదావలీ పదపరమ్పరా యత్ర తాదృశీమ్। 'శృఙ్గారాదౌ రసే వీర్యే గుణే రాగే ద్రవే రసః' ఇత్యమరః। విలాసలక్షణం దశరూపకే—'తత్కాలికో విశేషస్తు విలాసోఽఙ్గక్రియాస్వితి'। 'కలాచన్ద్రకలాయాం స్యాత్క్రీడనాత్' ఇతి కోషః। శబ్దమాధుర్యాదిలక్షణాని తు వామనేన లిఖితాని 'బన్ధే పృథక్పదత్వం చ మాధుర్యముదితం బుధైః।

వాచః పల్లవయత్యుమాపతిధరః సందర్భశుద్ధిం గిరాం

జానీతే జయదేవ ఏవ శరణః శ్లాఘ్యో దురుహద్రుతేః।

శృఙ్గారోత్తరసత్ప్రమేయరచనైరాచార్యగోవర్ధన-

స్పర్ధీ కోఽపి న విశ్రుతః శ్రుతిధరో ధోయీ కవిక్ష్మాపతిః॥౪॥

బన్ధః। వైష్ణవా అధికారిణః। దీపకమలంకారః। ద్రుతవిలమ్బితం వృత్తమ్। 'ద్రుతవిలమ్బితమాహ నభౌ భరౌ'। పాఞ్చాలీ రీతిః। కౌశికీ వృత్తిః॥ అత్ర మధురకోమలకాన్తపదావలీత్యాదిపదైర్విలాసకలాసు కుతూహలస్యాచిత్యోద్భావనేన శృఙ్గారరసస్వరూపానురూపో వాక్యార్థ ఉన్నిద్రో భవతి। తథాచోక్తమ్— 'ఔచిత్యముచితం వాక్యం సన్తతం సంమతం సతామ్। త్యాగోదగ్రమివైశ్వర్యం శీలోజ్జ్వలమివ శ్రుతమ్'॥ 3 ॥ ఇదానీం కవిః కవిగణనాయాం పరైరపి కవిభిరహం పరిగణిత ఇతి స్వప్రశంసార్థం క్షేపకమపి తత్కృతం శ్లోకం స్వప్రబన్ధస్య కుర్వన్నాహ–వాచ ఇతి। తానేవ పరగణితాన్కవీన్స్వస్వగుణేనోపశ్లోకితానాహ॥ ఉమాపతిధరనామా కవిః। వాచో వాణీః పల్లవయతి విస్తారయతి। సాకూతైర్విశేషణైర్గద్యాదిప్రబన్ధేచతురః। అపరం చ। గిరాం వాచాం సందర్భశుద్ధిం గుమ్ఫవైశద్యం జయదేవ ఏవ జానీతే। శరణసంజ్ఞః కవిః దురూహద్రుతేః శ్లాఘ్యో దుర్విచారపదపదార్థజ్ఞానాత్ప్రశస్యః। శృఙ్గారప్రధాననిర్దోషార్థనిర్మాణైరాచార్యగోవర్ధనస్పర్ధీ కోఽపి న। ఏతేన తస్య సర్వాధిక్యముక్తం భవతి॥ అప-

---

అనేనైవ పదన్యాసాః కామం ధారామధుచ్యుతః। బన్ధస్యాజరతత్వం చ సౌకుమార్యముదాహృతమ్। ఏతేన వర్జితా వాచో రూక్షత్వాన్న శ్రుతిక్షమాః॥ ఔజ్జ్వల్యకాన్తిరిత్యాద్దుర్గుణం గుణవిపశ్చితః। పురాణచిత్రస్థానీయం తేన వన్ద్యం కవేర్వచః॥'

ఇతి। అర్థమధురత్వాదిలక్షణం తు వామనే। తథా చ తత్సూత్రాణి—'ఉక్తివైచిత్ర్యం మాధుర్యం' 'అపారుష్యం సౌకుమార్యం' 'పరుషేఽర్థేఽప్యపారుష్యం। యథా మృతే యశః శేష ఇత్యర్థః' 'దీప్తరసత్వం కాన్తత్వమ్' ఇతి॥3॥ తద్గుణవిశిష్టాపి సరస్వతీ లక్ష్మణసేనమహారాజసభాసు మహాకవీనాముమాపతిధరాదీనామస్తి సా కిం శ్రోత్రాణాం న సుఖావహేత్యత ఆహ—వాచ ఇతి। ఉమాపతిధరనామా లక్ష్మణసేనామాత్యో వాచః పల్లవయతి విస్తారయతి। తథా చోమాపతిధరస్య వజ్మాధుర్యశూన్యం శబ్దార్థగుణశూన్యం సచ్చిత్రాఖ్యమధమకావ్యం న సహృదయహృదయమాహ్లాదజనకమితి భావః। శరణనామా కవిర్దురూహస్య కావ్యస్య శీఘ్రరచనే శ్లాఘ్యః స్తుత్యః। తథాచ శరణకవేరపి కావ్యం గూఢార్థత్వాదిదోషయుక్తం ప్రసాదాదిగుణరహితం చేతి తదపి న విదగ్ధమనోవినోదాస్పదమితి భావః। తథా శృఙ్గారోత్తరేతి। శృఙ్గారరస ఏవోత్తరః శ్రేష్ఠో యత్ర, శృఙ్గారేణోత్తరం ప్రధానం వా యత్సత్ప్రమేయముత్తమం వస్తు తస్య రచనైః కవితాయాం గ్రన్థనైరాచార్యగోవర్ధనస్పర్ధీ గోవర్ధనాచార్యేణ సహ స్పర్ధావాన్కోఽపి న విశ్రుతో న ఖ్యాతః। అత్ర శృఙ్గారేత్యాదినా శృఙ్గారరసప్రధానకావ్యరచనాయామేవ తస్య సామర్థ్యమ్। రసాన్తరవర్ణనే తు సోఽప్యప్రౌఢ ఏవేతి తత్కావ్యే వర్ణనీయార్థస్య శుద్ధత్వేఽపి మాధుర్యగుణసంపన్నపదరచనాయాం సోఽప్యశక్తశ్చేతి ధ్వనితమ్। ఇతరవిద్యాధ్యయనాదినాచార్యత్వం సత్కావ్యరచనాయామప్రయోజకమితి సోపహాసముక్తమాచార్యేతి। తథా చ స న సత్కవిర్నాపి సత్కవిహృదయం తస్యేతి భావః। ధోయీకవిక్ష్మాపతిః ధోయీనామా కవిరాజః శ్రుతిధరః శ్రుతిః శ్రవణం తన్మాత్రాదేవ గ్రన్థగ్రాహీ। తస్యోచ్చారితమాత్రగ్రాహిత్వ-

అష్టపదీ ౧

మాలవరాగేణ రూపకతాలేన గీయతే।

ప్రలయపయోధిజలే ధృతవానసి వేదమ్

విహితవహిత్రచరిత్రమఖేదమ్।

కేశవ ధృతమీనశరీర జయ జగదీశ హరే॥ధ్రువమ్॥ ౧॥

రం చ। శ్రుతిధరనామా కవిర్విశ్రుతో విఖ్యాతః స తు తస్య గుణైరేవ ప్రసిద్ధః। అపరం చ। ధోయీనామా కవిః కవిక్ష్మాపతిః। కవిరాజ ఇత్యర్థః। ధోయీతి తస్య నామ దేశరూఢ్యావ్యుత్పన్నం

ప్రాతిపదికమ్॥ ఇతి షట్ పణ్డితాస్తస్య రాజ్ఞో లక్ష్మణసేనస్య ప్రసిద్ధా ఇతి రూఢిః। శార్దూలవిక్రీడితం ఛన్దః। సముచ్చయోఽలంకారః॥ ౪॥ ఇదానీం కేలిం వివర్ణయిషుర్నాయకస్య వర్ణనేన తద్గుణాకర్ణనప్రవీణాశ్రోతౄన్విధాతుం తదవాన్తరకేలీరపి వర్ణయితుం శ్రీకృష్ణం నాయకం దశభిరవతారైస్తైస్తైః కేలీః కుర్వాణముపశ్లోకయతి॥ ఆదితాలేన గీయతే। లఘ్వాదితాలః। మాలవరాగేణ—ప్రలయేతి। హే హరే। ధృతమీనశరీర। కేశవ। జగదీశ। అసీతి త్వం। అఖేదం విహితవహిత్రచరిత్రం యథా స్యాత్తథా ప్రలయపయోధిజలే కల్పాన్తసాగరవారిణి వేదం ధృతవాన్। అతో జయ॥ అత్ర జయశబ్దేన సర్వోత్కృష్టత్వమ్। తేన సర్వదాఽసాధారణ్యేన జగత్పాహీతి యోజనా। ఏవం సర్వత్రాసీతి తిఙన్తప్రతిరూపకం పదం యుష్మదర్థేఽవ్యయమ్। అఖేదం। అనుచ। విహితవహిత్రచరిత్రమిత్యుభయమపి సాధారణక్రియావిశేషణమ్। తేన పోతచేష్టితమఙ్గీకృత్యాపి మనాగప్యాయాసం నాప్తవానిత్యర్థః। ఇతి ప్రథమం ప-

---

మేవ న సత్కవితాయాం కౌశల్యమితి భావః। మహాహంకారకథనాయ రాజోపమా। తథాహంకారాదేవ స్వస్య కవిరాజపదవీమానీతవాన్। సత్కవిమధ్యే తు తస్య గణనాపి నేతి భావః। గిరాం వచసాం సందర్భశుద్ధిం గుణాలంకారసంపన్నగ్రన్థరచనావిశేషం జయదేవ ఏవ జానీతే నాన్యః। అతోఽన్యకావ్యశ్రవణే తథా న సంతోషో యథాం జయదేవకవితాశ్రవణేనేత్యేతదేవ శ్రోతవ్యమితి భావః। 'పల్లవః కిసలయే షిఙ్గే విటపే విస్తరే బలే' ఇతి విశ్వః। 'లఘు క్షిప్రమరం ద్రుతమ్'। 'ఉత్తరం ప్రతివాక్యే స్యాదూర్ధ్వే దివ్యే భ్రమేఽన్యవత్' ఇతి చ॥ ౪॥ భక్తజనమనోరథపూరణాయ భగవతః సదావతారపరిగ్రహ ఇతీహాపి మమ మనోఽభిలషితే భగవత్కేలివర్ణనరూపే కర్మణి, సంభావిత-బహుప్రత్యూహనిరాకరణం స ఏవ కరిష్యతీత్యాశయేన భవగతోఽవతారాణామసంఖ్యత్వేఽపి ప్రధానతయా దశావతారపురస్కారేణైవ కృష్ణస్తుతిం కరిష్యతీత్యాదౌ మీనరూపం స్తౌతి—ప్రలయేతి। గీతస్యాస్య మాలవరాగః। రూపకతాలః। 'తాలలక్షణం రూపకే స్యాత్' ఇతి సంగీతరత్నాకరః। గీతార్థస్తు హే కేశవ, జయ సర్వోత్కర్షేణ వర్తస్వ। నను మే సర్వోత్కర్షేణ వర్తనే కుతః సామర్థ్యమిత్యత ఆహ—జగదీశేతి। జగతాం చతుర్దశభువనానామీశః ప్రభుః। తథాచ చతుర్దశభువననాథస్య కథం న సామర్థ్యమితి భావః। తత్ర హేత్వన్తరమాహ—హే హరే। హరతి భక్తానాం క్లేశమితి హరిస్తాదృశ। పునః కీదృశ। ధృతం పరిగృహీతం స్వేచ్ఛయా మీనశరీరం యేన తాదృశ। ఏతద్ధ్రువపదం ప్రతిపదమనువర్తమానమ్। తదుక్తమ్ 'ధ్రువత్వాచ్చ ధ్రువో జ్ఞేయః' ఇతి అత్ర యద్యపి క్వచిత్తనుసంధారణమాత్రమేవానిత్యం తతోఽపి తిర్యగ్యోనిమీనాదిశరీరమయం కిమితి గ్రా-

క్షితిరతివిపులతరే తవ తిష్ఠతి పృష్ఠే

ధరణిధరణకిణచక్రగరిష్ఠే।

కేశవ ధృతకచ్ఛపరూప జయ జగదీశ హరే॥ ౨॥

వసతి దశనశిఖరే ధరణీ తబ లగ్నా

శశిని కలఙ్కకలేవ నిమగ్నా।

కేశవ ధృతశూకరరూప జయ జగదీశ హరే॥ 3॥

దమ్॥౧॥ కేశవ హరే జగదీశ ఇతి సంబోధనత్రయమాదరాతిశయద్యోతనార్థమ్। అత్ర కేశవ ధృతమీనశరీర జయ జగదీశ హర ఇతి పాఠః॥ ఇతి ధ్రువపదమ్॥ గానవేలాయాం కేశవ కేశవ ఇతి ద్విరుక్తిః॥ అత్రార్ధమాగధీ రీతిః॥ అత్ర కేశవస్య కేవలశబ్దవాచ్యత్వం హరిశబ్దసహితకేశవశబ్దవాచ్యత్వం ఇతి వ్యాఖ్యానమ్। తత్పాఠమాత్రమప్యజానతాం ప్రమాదేన క్రియావిశేషణానాం కర్మసంజ్ఞా నపుంసకతా చ। ధృతమీనశరీర ఇతి మత్స్యావతారః। అత్రోపమాతిశయోక్తీ అలంకారౌ। ఉత్సాహస్థాయీభావో వీరో రసః। దశస్వపి పదేషు ధీరలలితో నాయకః॥ అథ కూర్మః। కేశవేత్యాది ధ్రువపదం పూర్వవత్। ధృతకచ్ఛపరూప ఇతి కూర్మావతారకథనం విశేషః॥ తవేతి। తవాతివిపులతరే విశాలే అతిక్రాన్తం విపులతరం తస్మింశ్చ ధరణీధరణేన హేతునా జాతం యత్కిణచక్రం తేన గరిష్ఠే గౌరవయుక్తే పృష్ఠే క్షితిస్తిష్ఠతి ఇతి భవప్రవాహస్యానాదిత్వాదనేకవారం ధరణీధరణేన చిహ్నబహుత్వమ్। ఇతి ద్వితీయపదమ్॥౨॥ అథ వరాహః। వసతీతి। ధృతసూకరరూపేతి ధ్రువే విశేషః। ధరణీ పృథ్వీ తవ దశనశిఖరే దంష్ట్రాగ్రభాగే లగ్నా సంసక్తా వసతి। కేవ। శశిని చన్ద్రమసి మగ్నా

హ్యామిత్యత ఆహ—ప్రలయేతి। త్వం ప్రలయపయోధిజలే ప్రలయకాలీనాః పరస్పరమిలితా యే పయోధయః సముద్రాస్తేషాం జలే నిమజ్జన్తం వేదం మీనశరీరముపాదాయ ధృతవానసి। కథమ్। అఖేదం యథా స్యాత్తథా విహితం కృతం వహిత్రస్య పోతస్య చరిత్రం యత్ర తత్తథా। అత్ర పయోధిపదత్వేనైవ జలత్వే ప్రాప్తే పునర్జలపదోపాదానమన్తర్ధానాదిరహితత్వేన విశ్రామస్థలాభావం సూచయితుమ్। తథాచ నిరాలమ్బే పయోధౌ వేదం ధృతవానసీతి వేదధారణార్థమేవ తచ్ఛరీరపరిగ్రహ ఇతి భావః। 'పృథురోమా ఝషో మత్స్యో మీనో వైసారణోఽణ్డజః'॥౧॥ కచ్ఛపరూపం స్తౌతి—ధృతకచ్ఛపేతి। హే కేశవ ధృతకచ్ఛపరూప

ధృతం కచ్ఛపస్య రూపం యేన తాదృశ, జయ। నను కచ్ఛపరూపం మయా కస్య హేతోర్ధృతమిత్యత ఆహ—క్షితిరితి। తవ పృష్ఠే క్షితిః పృథ్వీ తిష్ఠతి। తిష్ఠతతీ వర్తమానకాలనిర్దేశేనాధునాపి తవ పృష్ఠే క్షితిస్తిష్ఠతీతి కచ్ఛపావతారప్రయోజనం సర్వలోకప్రసిద్ధమేవేతి భావః। నను పఞ్చపఞ్చాశత్కోటియోజనవిస్తృతా పృథ్వీ మమ పృష్ఠే కథం స్థితేత్యత ఆహ—అతివిపులతర ఇతి। అతిశయేన పృథ్వ్యపేక్షయాధికవిస్తీర్ణే। పునః కీదృశే। ధరణీతి। ధరణ్యాః పృథ్వ్యా ధారణేన యత్కిణం చక్రం రక్తాకృతిమృతరుధిరమణ్డలం తేన గరిష్ఠే గౌరవయుక్తే। 'కుర్మే కమఠకచ్ఛపౌ' ఇత్యమరః। 'వ్రణచిహ్నే ఘుణే కిణః' ఇతి హారావలిః॥౨॥ వరాహరూపం స్తౌతి—ధృతశూకరరూపేతి। హే కేశవ ధృతశూకరరూప, ధృతం శూకరస్య రూపం యేన తాదృశ జయ। క్రోడావతారపరిగ్రహప్రయోజనమాహ—వసతీతి। తవ దశనశిఖరే దన్తాగ్రే లగ్నా సంశ్లిష్టా ధరణిః పృథ్వీ వసతి। కుత్ర కేవ। శశిని చన్ద్రే నిమగ్నా కలఙ్కకలేవ లా-

తవ కరకమలవరే నఖమద్భుశృతశ్ఙం

దలితహిరణ్యకశిపుతనుభృఙ్గమ్।

కేశవ ధృతనరహరిరూప జయ జగదీశ హరే॥ ౪॥

ఛలయసి విక్రమణే బలిమద్భుతవామన

పదనఖనీరజనితజనపావన।

కేశవ ధృతవామనరూప జయ జగదీశ హరే॥ ౫॥

అన్తర్గతా కలఙ్కకలేవ। అనేన దంష్ట్రాయా మహత్త్వం తదపేక్షయా ధరణ్యా అతిసూక్ష్మత్వం ద్యోతితమ్। అత్రోపమాలంకారః। ఇతి తృతీయమ్॥3॥ అథ నృసింహః। ధృతనరహరిరూప ఇతి ధ్రువే విశేషః॥ తవ కరేతి। తవ కరకమలవరే నఖమద్భుతశిఖరరూపం భాతి। కింలక్షణమ్। హేతుగర్భవిశేషణమాహ। దలితహిరణ్యకశిపుతనుభృఙ్గమ్। దలితో విదారితో హిరణ్యకశిపోస్తనుభృఙ్గస్తనురేవ భృఙ్గో యేన తత్తథా॥ తనుభృఙ్గ ఇత్యత్ర రూపకమలంకారః। కరకమలవర ఇత్యత్రాపి కరస్య కమలత్వేన కమలాగ్రత్వారోపః। భృఙ్గః కిల కమలాగ్రమం విదారయతి। అత్ర కమలాగ్రేణ భృఙ్గవిదారణమిత్యద్భుతోత్పత్తిః। ఇతి చతుర్థమ్॥ ౪॥ అథ వామనః। ధృతవామనరూప ఇతి ధ్రువే విశేషః॥ ఛలయసీతి। హే అద్భుతవామన। త్వం

బలిం దానవం ఛలయసి వఞ్చయసే। అత్ర భూతేఽప్యద్యాపి బలిసమీపే వర్తమానత్వాత్, ఛలం

చ్ఛనలేశ ఇవ। అత్ర నిమగ్నాపదదానేన బాలచన్ద్రస్య సాదృశ్యం ప్రాప్తమ్। అతస్తత్రైవ కలఙ్కలేశస్యానిమగ్నాత్వాద్బాలచన్ద్రస్య దీర్ఘతయా సాదృశ్యమపి సంగచ్ఛతే। అత ఏవ నిమగ్నాపదవైయర్థ్యమపి। 'రదనా దశనా దన్తాః' ఇత్యమరః। 'అగ్రం శిఖరమిత్యాహురద్రిశృఙ్గే చ తన్మతమ్' ఇతి ధరణిః। 'కలా స్యాన్మూలకే వృద్ధౌ శిల్పాదావంశమాత్రకే। షోడశాంశేఽపి చన్ద్రస్య కలనాకాలయోః కలా' ఇతి విశ్వః॥ ౩॥ నృసింహరూపం స్తౌతి—ధృతనరహరిరూపేతి। ధృతం నరహరేర్నృసింహస్య రూపం యేన తాదృశ, జయ। నృసింహావతారస్య ప్రయోజనమాహ—తవేతి। తవ కరకమలవరే। కరో హస్తః స ఏవ కమలవరం కమలశ్రేష్ఠం తత్ర నఖం తిష్ఠతి। కీదృశమ్। అద్భుతశృఙ్గం అద్భుతమాశ్చర్యం శృఙ్గమగ్రభాగో యస్య తత్తాదృశమ్। అద్భుతత్వమేవాహ—దలితేతి। దలితో విదారితో హిరణ్యకశిపోర్దైత్యస్య దేహః స ఏవ భృఙ్గో భ్రమరో యేన తాదృశ। అన్యత్ర తన్మకరన్దపానాదినా భృఙ్గాణాం తృప్తిర్భవతి, అత్ర తు నృసింహకరకమలాగ్రభాగేన భృఙ్గ ఏవ విదారిత ఇత్యద్భుతత్వమ్। అథవాన్యత్ర కమలపత్రాణి భృఙ్గేణ విదార్యన్తే। అత్ర తు కమలేనైవ భృఙ్గో విదారిత ఇత్యద్భుతమ్। అత్ర నృసింహకరస్య కమలత్వనిరూపణేన హిరణ్యకశిపోర్దైత్యస్య దేహస్య భృఙ్గత్వనిరూపణేన చ బృహతోఽపి హిరణ్యకశిపోః కాయస్య నృసింహకరామ్బుజాపేక్షయాతి-సూక్ష్మత్వం ధ్వనితమ్। 'పునర్భవః కరరుహో నఖోఽస్త్రీ నఖరోఽస్త్రియామ్' ఇత్యమరః। శృఙ్గం ప్రభుత్వే శిఖరే చిహ్నే క్రీడామ్బుపత్రకే। విషాణోత్కర్షయోశ్చాగ్రే శృఙ్గః స్యాత్కూర్చశీర్షకే' ఇతి విశ్వః। 'తనుః కాయే కృశే చాల్పే విరలే చాప్యవాచ్యవత్' ఇతి చ।
'ద్విరేఫపుష్పలిడ్భృఙ్గషట్పదభ్రమరాలయః' ॥౪॥ ఇతో వామనరూపం స్తౌతి—ధృతేతి। హే కేశవ ధృతవామనరూప, ధృతం వామనస్య ఖర్వస్య రూపం యేన తాదృశ, జయ। వామనావతారప్రయోజనమాహ—ఛలయసీతి।

క్షత్త్రియరుధిరమయే జగదపగతపాపం

స్నపయసి పయసి శమితభవతాపమ్।

కేశవ ధృతభృగుపతిరూప జయ జగదీశ హరే॥౬॥

కుర్వన్నసీతి వర్తమానసామీప్యాద్వా ప్రవాహానాదిత్వేన ప్రతివామనావతారం ఛలనప్రారమ్భాపరిసమాప్తత్వాద్వర్తమానాపదేశః। వామనస్యాకారేణ ఖర్వత్వాత్త్రపభాప్రాగ్భారేణావిభావ్య స్వరూపత్వాదద్భుతత్వమ్॥ క్వ విక్రమణే విక్రమత్రయకరణే। అత్ర హేతుగర్భవిశేషణమ్। పదేతి। పదనఖనీరేణ జనితం జనపావనం యేన। ఇదమత్రాకూతమ్। బలినా వామనస్య చరణార్ఘే క్రియమాణే సహసా వృద్ధిమాప్తే చరణార్ఘం యదుదకం గృహీతం తన్నఖమాత్ర ఏవ పర్యాప్తమ్। అతః పదనీరే వక్తవ్యే పదనఖనీర ఇత్యుక్తిః। అథవా తృతీయే పదవిన్యాసే చరణాగ్ర ఏవ బ్రహ్మలోకమితో ఝటితి బ్రహ్మణా దీయమానార్ఘజలజనితవిష్ణుపాదాగ్రసంభవజలేన పావన ఇతి। అత్రాద్భుతో రసః। అతిశయోక్తిరలంకారః। ఇతి పఞ్చమమ్॥౫॥ అథ పరశురామః। ధృతభృగుపతిరూప ఇతి ధ్రువే విశేషః। క్షత్రియేతి। ఏతత్పదస్య పురాణకథాసాపేక్షా వ్యాఖ్యా। హే రామ, జగత్స్నపయసి। క్వ। పయసి జలే। కింభూతే జలే। క్షత్రియరుధిరమయే క్షత్రక్షతజవికారే। పరశురామః కిల క్షత్రక్షయం కృత్వా కురుక్షేత్రే రామహ్రదతీర్థే క్షత్రశోణితజలేన పితౄనతాప్సీదితి పౌరాణికాః। తత్రాద్యాపి జగత్స్నాతి, అపగతపాపం చ భవతి। తదేవ కవిరాహ। అత్రాపి స్నానం ప్రతి రామశబ్దస్యైవ ప్రవృత్తినిమిత్తత్వాత్స్నపయసీతి పదాన్తరాధ్యాహారేణ భూతార్థాలంకారస్థానే లయే గతిశ్చిన్తనీయా॥ యస్త్వం స్నపయసి స జయేతి వా। కింభూతం జగత్। అపగతపాపమితి హేతుగర్భం విశేషణమ్। అత ఏవ శమితభవతాపం శమితో భవతాపోఽపగతభవతాపత్వాదాధ్యాత్మికా- దిదుఃఖత్రయం యేనేతి తత్తథా॥ అత్ర భావిని భూతవదు-

---

హే అద్భుతవామన ఆశ్చర్యవామన, విక్రమేణ పరాక్రమేణ బలిం దైత్యం ఛలయసి వఞ్చయసి। భగవానుపేన్ద్రో వామనరూపం కృత్వా బలేః సకాశాత్పదత్రయపరిమితాం భూమిం ప్రార్థ్య పశ్చాద్బృహద్రూపం ప్రకటీకృత్య చతుర్దశభువనం పదత్రయేణాపూర్య తదపరాధేన తం బధ్వా చాధః క్షిప్తవానితి పురాణప్రసిద్ధిః। అద్భుతత్వమేవాహ—పదనఖేతి। పదనఖసంబన్ధి యన్నీరం గఙ్గాజలం తేన జనితముత్పాదితం జనానాం పావనం పావిత్ర్యం యేన తాదృశ। అత్రాపి ప్రవర్ధమానస్య భగవతస్త్రివిక్రమస్య చరణాఙ్గుష్ఠనఖాగ్రేణ విదీర్ణే బ్రహ్మాణ్డస్య ప్రథమే పార్థివావరణే తేనైవ వర్త్మనా తచ్చరణారవిన్దప్రక్షాలనాదేవాగతం ద్వితీయావరణజలం బ్రహ్మదత్తార్ఘేణ జలేనైకీభూతం క్రమేణ మృత్యులోకమాగతం గఙ్గేతి ప్రసిద్ధం లోకాన్పావయతీతి పురాణప్రసిద్ధిః। అత ఏవ భూలోకస్థితేనాపి వామనేన బ్రహ్మాణ్డజలస్యానయనాదాశ్చర్యమ్। 'అమ్భోఽర్ణస్తోయపానీయం నీరక్షీరామ్బు శమ్బరమ్' ఇత్యమరః॥ ౫ ॥ పరశురామావతారం స్తౌతి—ధృతభృగుపతిరూపేతి। హే కేశవ, ధృతం భృగుపతేః పరశురామస్య రూపం యేన తాదృశ, జయ। పరశురామావతారప్రయోజనమాహ—

క్షత్త్రియేతి। క్షత్త్రియాణాం రుధిరాణి ప్రచురాణి యత్ర తాదృశే పయసి కురుక్షేత్రాఖ్యతీర్థజలే జగత్త్రాణిజాతమపగతపాపం యథా స్యాదేవం స్నపయసి। యదవధి పరశురామేణైకవింశతివారం క్షత్త్రియాన్హత్వా తద్రుధిరైః కురుక్షేత్రే పఞ్చ హ్రదాన్విధాయ పితౄణాం తర్పణమకారి తదవధి తన్మహాతీర్థే జాతమితి పురాణప్రసిద్ధిః। కీ-

వితరసి దిక్షు ర దిక్పతికమనీయం

దశముఖమౌలిబలిం రమణీయమ్।

కేశవ ధృతరామశరీర జయ జగదీశ హరే॥ ౭ ॥

పచారన్యాయేన స్నానేన పాపహానిః। తథాచ దుఃఖత్రయాభిఘాతః। ఉభయమపి క్రియావిశషణం వా। స్నపయసీతి ‘గ్లాస్నా–’ ఇతి మిత్వాద్ధ్రస్వత్వమ్। రుధిరమయే ఇతి వికారే మయట్। స్వభావోక్తిరలంకారః। అత్ర బీభత్సో రసః। ప్రలయేత్యాదిపదషట్కే ధీరోద్ధతో నాయకః। తల్లక్షణం సఙ్గీతరాజే రసరత్నకోశే—
'మాత్సర్యదర్పభూయిష్ఠశ్ఛద్మ్యహంకారవాఞ్చలీ। చణ్డో వికత్థనశ్చైవ ధీరోద్ధత ఉదాహృతః॥ తద్గుణాః–దార్ఢ్యం, తేజస్వితా, దక్షతా, ధార్మికత్వం చేతి॥ తల్లక్షణం రసరత్నకోశే యథా—
'వ్యవసాయాదచలనం దార్ఢ్యం విఘ్నశతైరపి। అధిక్షేపాద్యసహనం తేజః ప్రాణాత్యయేష్వపి॥ దక్షతా క్షిప్రకారిత్వం ధార్మికత్వం తు తత్కృతిః' ॥౧॥ అథ రామః। ధృతరామశరీర ఇతి ధ్రువే విశేషః। వితరసీతి। హే రామ, త్వం వితరసి దదాసి। దశముఖమౌలిబలిం రావణస్య మౌలయ ఏవ బలిః। మౌలిశబ్దః శిరోవాచీ। అథవా మౌలిశబ్దః కిరీటే వర్తతే। 'చూడాకిరీటకేశాశ్చ సంయతా మౌలయస్త్రయః' ఇత్యభిధానాత్ తథాపి బలేర్మాంససాధ్యత్వాన్మౌలిశబ్దేన తాత్స్వాచ్చిరాంసి లక్ష్యన్తే। శిరాంసి ఛేదంఛేదం దిక్పతిభ్యో బలిదానం కృతవానిత్యర్థః। జగతాం రక్షోపలక్షణోపద్రవోపశాన్త్యై రక్షఃశిరాంస్యేవ బలిత్వేనోపహృతవానితి। కుత్ర। దిక్షు। కింభూతం బలిమ్। దిక్పతికమనీయమభిలషణీయమ్। పునః కింభూతమ్। రావణవధద్వారా లోకాభిరామత్వాద్రమణీయమ్। అత్ర యావన్తో దిక్పతయస్తావన్త్యేవ శిరాంసీతి కమనీయత్వే హేతుః। అత్రాపి వితీర్ణవానితి వక్తవ్యే తత్కాలాపేక్షయా వర్తమానాపదేశో వా। యో వితీర్ణవాన్స త్వం జయ ఇత్యాదికల్పనీయమ్। అత్ర జాతిరలంకారః। వితరసీత్యత్ర ధీరోదాత్తో నాయకః। తల్లక్షణం రసరత్నకోశే—'కృపావానతిగమ్భీరో వినీతశ్చాపి-

----

దృశం జగత్। శమితభవతాపం శమితో భవస్య సంసారస్య తాపః సంతాపో యేన తాదృశమ్। ప్రాణినాం పాపసంబన్ధాదేవ సంతాపస్తత్తీర్థస్నానేన తు సర్వం పాపం విలయం గతమితి తతః సంతాపనా-శోఽప్యభూదితి। అస్య దర్శనమాత్రేణ తాపో గచ్ఛతి, జలే మజ్జతః సంతప్తస్య తాపనాశ ఉచిత ఏవేతి ధ్వనిః। 'రుధిరోఽఙ్గారకే ప్రోక్తో రుధిరం కుఙ్కుమాసృజోః' ఇతి విశ్వః। 'భవః సంసార-సంతాపశ్రేయఃసంకరజన్మసు' ఇతి చ॥ ౬ ॥ అథ రామావతారం స్తౌతి— ధృతరఘుపతిరూపేతి। హే కేశవ, ధృతం రఘుపతే రామచన్ద్రస్య రూపం యేన తాదృశ, త్వం జయ। శ్రీరామావతారపురుషార్థమాహ—వితరసీతి। రణే సంగ్రామే దిక్షు హరిత్సు దశముఖమౌలిబలిం రావణస్య యే మౌలయో మస్తకాని సముకుటాని తాన్యేవ బలిముపహారం వితరసి దదాసి। కీదృశమ్। దిక్పతికమనీయం దిశాం యే పతయ ఇన్ద్రాదయస్తేషాం కమనీయమభీష్టమ్। తత్ర హేతుః రమణీయమ్। 'కిరీటమూర్ధ్ని చూడాసు మౌలిః కేశే చ సంయతే। కరోపహారయోః పుంసి బలిః ప్రాణ్యఙ్గజే స్త్రియామ్' ఇత్యమరః॥ ౭ ॥

వహసి వపుషి విశదే వసనం జలదాభం

హలహతిభీతిమిలితయమునాభమ్।

కేశవ ధృతహలధరరూప జయ జగదీశ హరే॥ ౮ ॥

నిన్దసి యజ్ఞవిధేరహహ శ్రుతిజాతం

సదయహృదయ దర్శితపశుఘాతమ్।

కేశవ ధృతబుద్ధశరీర జయ జగదీశ హరే॥ ౯ ॥

కత్థనః। ధీరోదాత్తః స విజ్ఞేయో రామో దాశరథిర్యథా॥ ౭ ॥ అథ బలదేవః। ధృతహలధరరూప ఇతి ధ్రువే విశేషః। వహసీతి। అత్ర యద్యపి 'రామో రామశ్చ కృష్ణశ్చ ఇతి కృష్ణచరితం వర్ణనీయం తథాపి కృష్ణస్యైవైతే దశాపీతి కృష్ణస్య నాయకత్వేన వర్ణనీయే బలదేవోఽపి దశసు గణితః। తథా చోక్తమ్—'వనజౌ వనజౌ ఖర్వస్త్రిరామీ సతపోఽతపః' ఇతి। హే రామ, త్వం నీలం వసనం వహసి ధత్సే। కింలక్షణమ్। జలదాభం మేచకమ్। క్వ। విశదే శుభ్రే వపుషి। తచ్చ యమునయోపమీయతే। హలహతిభయేన త్వామేవ సేవితుమాగతా యమునేవ। తదివాభాతీతి తదాభమ్। ధవలమేచకసంగత్యా ప్రయాగత్వే తన్మూర్తేః పాపహారిత్వం

కామదత్వం చ వ్యఞ్జితమ్। వహసీత్యత్ర ధీరలలితో నాయకః। తలక్షణమ్—'కాన్తాపరవశో ధీరలలితో నిశ్చితో మృదుః'। అథవా శృఙ్గారీ నాయకః। తల్లక్షణం సఙ్గీతరాజే రసరత్నకోశే—'శృఙ్గారీ నాయకస్త్వన్యః పఞ్చమః కథ్యతే యథా।విలాసవాక్కాయశీలః సుభగః స్థిరవాగ్యువా॥ గతిః సధైర్యా దృష్టిశ్చ సవిలాసస్మితం వచః'॥ ౮ ॥ అథ బుద్ధావతారః। కేశవ ధృతబుద్ధశరీరేతి ధ్రువే విశేషః। నిన్దసీతి। హే సదయహృదయ, త్వం యజ్ఞవిధేః శ్రుతిజాతం క్రతువిధానసంబన్ధి వేదవాక్యసమూహం నిన్దసి। కింభూతమ్। దర్శితపశుఘాతముపదిష్టగవాశ్వాదిమారణమ్। అహహేత్యద్భుతే। పరమేశ్వర-

----

అథ బలభద్రావతారం స్తౌతి—ధృతహలధరేతి। హే కేశవ, ధృతం హలధరస్య బలభద్రస్య రూపం యేన తాదృశ, జయ। బలభద్రావతారస్య ప్రయోజనమాహ—వహసీతి। త్వం విశదే శుభ్రం వపుషి దేహే జలదాభం సజలమేఘస్య దీప్తిమివ నీలం వసనం వస్త్రం వహసి ధారయసి। కీదృశమ్। హలహతీతి। హలేన హతిర్హననం తద్భీత్యా తద్భయేన మిలితా యా యమునా తస్యా ఇవాభా దీప్తిర్యస్య తాదృశమ్। ఇయం చ మలయానిలవశాత్కమ్పమానస్య వస్త్రస్య భయయుక్తయమునాయా ఉత్ప్రేక్షాగమో యయా। భీరూణాం హి కమ్ప ఉచిత ఏవేతి భావః। కదాచిద్వారుణీం పీత్వా వృన్దావనే గోపీభిః సహ విహరతా బలభద్రేణ జలక్రీడార్థమాహూతాం మత్తప్రలాపోఽయమితి మత్వా గర్వేణాన్తికమనాగచ్ఛన్తీం కాలిన్దీం రోషతో హలాగ్రేణ కృష్టవానితి పురణప్రసిద్ధిః। హలధరపదేన దుష్టనిగ్రహార్థమేవ హలం ధృతవానిత్యవతారప్రయోజనం ధ్వనితమ్। 'గాత్రం వపుః సంహననం శరీరం వర్ష్మ విగ్రహః' ఇత్యమరః। 'శుక్లశుభ్రశుచిశ్వేతవిశదంశ్యేతపాణ్డరాః' ఇతి చ। 'వస్త్రమాచ్ఛాదనం వాసశ్చైలం వైసనమంశుకమ్' ఇతి। 'భీతిః సాధ్వసకమ్పయోః' ఇతి విశ్వః॥ ౮ ॥ అథ బుద్ధావతారం స్తౌతి—ధృతబుద్ధేతి। ధృతం బుద్ధస్య శరీరం యేన తాదృశ, జయ। నను బుద్ధావతారేణ వేదనిన్దకస్య మే కథం స్తుతిః క్రియత ఇత్యత ఆహ—నిన్దసీతి। యజ్ఞవిధేః శ్రుతిజాతం యజ్ఞస్య

మ్లేచ్ఛనివహనిధనే కలయసి కరవాలం

ధూమకేతుమివ కిమపి కరాలమ్।

కేశవ ధృతకల్కిశరీర జయ జగదీశ హరే॥ ౧౦ ॥

స్యైవోపదేష్టృత్వాదిజ్యత్వాత్తత్ఫలదాతృత్వాచ్చ కిమపి ప్రయోజనమభిసంధాయ తన్నిన్దా నాశ్చర్యమ్॥ ౯ ॥ అథ కల్క్యవతారః। ధృతకల్కిశరీరేతి ధ్రువే విశేషః। మ్లేచ్ఛేతి। నిన్దసీత్యత్ర ధీరశాన్తో నాయకః। తల్లక్షణమ్—'శాన్తో వినీతో ధీరశ్చ ధీరశాన్తో ద్విజో వణిక్'॥ హే హరే, మ్లేచ్ఛనివహనిధనే మ్లేచ్ఛసమూహవధనిమిత్తమ్। అపి నిశ్చయే। త్వం కరవాలం ఖడ్గం కలయసి ఇతి వితర్కయామి। కిం వితర్కే। అన్యథా చక్రాదిషు సత్సు కథం ఖడ్గస్యైవ ధారణమ్। కింభూతం కరవాలమ్। భీషణమ్। కిమివ। ధూమకేతుమివ। మ్లేచ్ఛానాముత్పాతశంసినం ధూమకేతుం తారావిశేషమివ। అథవా। ధూమః కేతుశ్చిహ్నం యస్య స తమ్। మ్లేచ్ఛకులవినాశపిశునమివ। ఉత్పాతే హి వహ్నిర్ధూమశిఖో భవతి। స తు ప్రాయేణ రత్నమయో భవతి। ఖడ్గతేజో హి నీలభాఖరం భవతి। అత ఉభయసామ్యేనోపమా।

విధానబోధకం వేదసమూహం నిన్దసి న తు సర్వమిత్యర్థః। సోఽపి కిమితి నిన్ద్యత ఇత్యత ఆహ—దర్శితమితి। అహహ కష్టమ్। దర్శితో బోధితః పశునిఘాతో యేన తాదృశమ్। వేదోఽపి పశూనాం ఘాతం బోధయతీత్యహహ కష్టమిత్యేవం నిన్దసీతి భావః। ఏతాదృశనిన్దాయామపి హేతుమాహ—సదయహృదయేతి। దయా కృపా తత్సహితం హృదయం యస్య తాదృశ। అయం భావః। రాగవశాన్నిరతహింసాఞ్జనాన్దృష్ట్వా 'అగ్నీషోమీయం పశుమాలభేత' ఇత్యాదివిధివాక్యైః స్వర్గాదిఫలదర్శనపురస్కారేణ గుడజిహ్వికయా వైదికమార్గే ప్రవర్త్య పశ్చాన్నశ్వరస్వర్గాదిఫలకం నిరపరాధి-బహుప్రాణివధసాధ్యయాగాదికం ముక్తివిరోధిత్వాచ్చ తేషామత్యన్తమహితమితి విచార్య పరమపురుషార్థ-మోక్షసాధనే నివృత్తిమార్గే తాన్ప్రవర్తయితుం 'న హింస్యాత్సర్వా భూతాని' ఇత్యాదినా యజ్ఞాదిబోధకవేదస్య నిన్దాం కరోషి నతు సర్వథా వేదనిన్దాయామేవ తవావతారతాత్పర్యమ్। అత ఏవ గూఢం తవేమం వ్యవహారమజ్ఞాత్వా దురాత్మనాం వైదికమార్గే విశ్వాస ఇతి సంమోహనాయైవ తవైషోఽవతారపరిగ్రహ ఇత్యవతారప్రయోజనముక్తమితి। 'అహహేత్యాద్భుతే ఖేదే' ఇతి విశ్వః। 'జాతజాత్యోశ్చ జన్మ' ఇతి విశ్వః॥ ౯ ॥ అథ కల్కినోఽవతారం స్తౌతి—ధృతకల్కిశరీరేతి। హే కేశవ, ధృతకల్కిశరీర ధృతం కల్కినః శరీరం యేన తాదృశ, త్వం జయ। నను పూర్వం మమ సదయత్వముక్తం కల్క్యవతారే తు ప్రాణివధనిరతస్య మే విరుద్ధమిత్యత ఆహ—మ్లేచ్ఛనివహేత్యాది। త్వం మ్లేచ్ఛనివహనిధనే మ్లేచ్ఛసమూహమారణే కరవాలం ఖడ్గం కలయసి ధారయసి। కీదృశమ్। కిమపి కరాలమతిశయేన భయంకరమ్। కమివ। ధూమకేతుమివ ఔత్పాతికగ్రహవిశేషమివ। రణే ఉదితం తత్కరవాలం పశ్యతాం మ్లేచ్ఛానాం నాశో భవతీతి కరవాలస్య ధూమకేతుసామ్యమ్। అన్యస్మిన్నప్యుదితే ధూమకేతౌ ఔత్పాతికగ్రహవిశేషే తం పశ్యతాం ప్రాణినాం విపదో భవన్తీతి భావః। యద్వా ధూమః కేతుశ్చిహ్నం యస్య స ధూమకేతుర్వహ్నిస్తమివ। అత్రాస్య ఖడ్గస్య నీలత్వాద్ధూమసామ్యమ్।

ముష్టేశ్చ సువర్ణమయత్వాదగ్నిసామ్యమ్। మ్లేచ్ఛనిధనేత్యత్ర 'చర్మణి ద్వీపినం హన్తి' ఇతివన్నిమిత్తాత్కర్మసంయోగే సప్తమీ। 'సమూహే నివహవ్యూహసందోహవిసరవ్రజాః' ఇత్యమరః। 'నిధనః స్యాత్కులేర్నాశే' ఇతి విశ్వః। 'ఖడ్గే తు నిస్త్రింశచన్ద్రహాసాసిరిష్టయః। కౌక్షేయకో మణ్డలాగ్రః కరవాలః కృపాణవత్' ఇత్యమరః। ' ధూమకేతుః స్మృతో వహ్నౌవుత్పాతగ్రహభేదయోః' ఇతి విశ్వః। 'క-

శ్రీజయదేవకవేరిదముదితముదారం

శృణు శుభదం సుఖదం భవసారమ్।

కేశవ ధృతదశవిధరూప జయ జగదీశ హరే ॥ ౧౧ ॥

వేదానుద్ధరతే జగన్నివహతే భూగోలముద్బిభ్రతే

దైత్యాన్దారయతే బలిం ఛలయతే క్షత్రక్షయం కుర్వతే।

పౌలస్త్యం జయతే హలం కలయతే కారుణ్యమాతన్వతే

మ్లేచ్ఛాన్మూర్ఛయతే దశాకృతికృతే కృష్ణాయ తుభ్యం నమః॥౧౨॥

మ్లేచ్ఛేత్యత్ర ధీరోద్ధతో నాయకః। తల్లక్షణముక్తం ప్రాక్॥ ౧౦ ॥ ఇదానీం దశభిరవతారైః కృతవిస్తారభేదేన శ్రీకృష్ణపరత్వేనోపసంహరన్నాహ। తథా చ వక్ష్యతి వేదానుద్ధరత ఇత్యాది। కేశవ ధృతదశవిధరూప జయ జగదీశ హరే ఇతి ధ్రువే విశేషః। శ్రీజయదేవకవేరితి। హే ధృతదశవిధరూప, జయదేవకవేర్మమ ఇదం స్తోత్రరూపం ఉదితం భణితం శృణు। మామకీనోఽయం మాం స్తౌతీతి బుద్ధ్యావధారయ। కింభూతమ్। ఉదారమ్। ఝటితి పదార్థార్థకమ్। పునశ్చ భవసారమ్। భవే సంసారే సారం సారరూపమ్। అథవా భవోచ్ఛేదకహేతుమధ్యే సారమ్। మధ్యమపదలోపిత్వాత్। అత ఏవ సుఖదమ్। సద్యః పరనిర్వృతిహేతుత్వాత్। అత ఏవ శుభదమ్। శివేతరక్షతిహేతుత్వాత్। అత్ర శాన్తో రసః। పర్యాయోక్తిరలంకారః॥ ౧౧ ॥ ఇదానీం దశానామప్యవతారాణామభేదం నిరూప్య తత్తద్రూపం శ్రీకృష్ణం ప్రణమతి—వేదానుద్ధరత ఇతి। హే హరే, తుభ్యం కృష్ణాయ నమః। వేదానుద్ధరత ఇత్యాది మీనావతారాదిపదవ్యాఖ్యానే-నైవ నిగదవ్యాఖ్యాతమ్। వృత్తమిదం శార్దూలవిక్రీడితమ్। దీపకోఽలంకారః। వేదానుద్ధరత ఇత్యత్ర పదేషూక్తా నాయకాః। అత్ర ప్రలయపయోధీత్యాది ఏకాదశస్వపి పదేషు కీర్తిధవలం నామ ఛన్దః। తల్లక్షణం యథా—

'అయుజి పదే ద్వాదశైవ యుజి తు యస్య హి దశ వాష్ట మాత్రాశ్చేత్। పరమపి పదయుగమేవం తం కీర్తిధవలమిహ ధీరాః ప్రాహుః॥ ధ్రువపదే తు 'షతా

రాలో భీషణోఽన్యవత్' ఇతి చ॥ ౧౦ ॥ ప్రత్యేకావతారపురస్కారేణ భగవతః స్తుతిం కృత్వా సంప్రతి సముదితదశావతారపురస్కారేణ శ్రీకృష్ణం స్తౌతి—ధృతదశవిధేతి। ధృతాని దశవిధాని రూపాణి యేన తాదృశ, త్వం జయ। సంప్రతి జయదేవకవిః సంప్రదాయాగతత్వేన గీతే స్వనామ నిబధ్నన్ కృతాం భగవతః స్తుతిం కృపయాన్యానపి శ్రావయితుమాహ—శ్రీజయదేవేతి। ఇదం జయదేవకవేరుదితం భాషితం శృణు। కింభూతమ్। సుఖదం శ్రోత్రమనఃసుఖప్రదమ్। పునః కీదృశమ్। శుభదం మఙ్గలప్రదమ్। కృష్ణకీర్తనత్వాత్। అత ఏవ భవసారం శ్రేష్ఠమహోధనరూపం వా। అతఏవోదారం మహత్। 'విధా విధౌ ప్రకారే చ' ఇత్యమరః।' ఉక్తం భాషితముదితమ్' ఇతి చ। ''ఉదారో దాతృమహతోః' ఇత్యపి। 'కల్యాణం మఙ్గలం శుభమ్' ఇతి చ॥ ౧౧ ॥ అంశావతారం స్తుత్వా సంప్రతి దశావతారిణం కృష్ణం స్తౌతి–వేదానితి। కృష్ణాయ పరిపూర్ణస్వరూపిణే శ్రీకృష్ణరూపధారిణే తుభ్యం నమః। నను మీనాద్యవతారవానీశ్వరస్తస్య స్తుతిః కృతా చేదిదానీం గోపాలం మాం కిం స్తౌషీత్యత ఆహ—దశాకృతికృతే ఇతి। మీనాదిదశరూపధారిణే తుభ్యం నమః। తథా చ తత్తదవతారవానీశ్వరస్త్వమేవ న త్వదన్య ఇత్యర్థః। నను ఈశ్వరశ్చేదహం తదా-

గుర్జరీరాగనిఃసారతాలాభ్యాం గీయతే॥ ప్రం॥౨॥

శ్రితకమలాకుచమణ్డల ధృతకుణ్డల ఏ

కలితలలితవనమాల జయ జయ దేవ హరే॥ ధ్రువమ్॥ ౧ ॥

షచౌ భ్రమర' ఇతి భ్రమరో నామ ఛన్దః॥ 'వాలభుజఙ్గమలలితం' ఇతి ఛన్దశ్చూడామణిరపి। 'ఛన్దసా కీర్తిపూర్వేణ ధవలేన వినిర్మితః। పదాన్తాభోగరుచిరస్తతః పాఠస్వరాఞ్చితః॥ దశావతారకీర్త్యాఢ్యధవలోఽయం ప్రబన్ధరాట్। రాగోఽత్ర మధ్యమాదిః స్యాదాదితాలో విలమ్బితః'॥ 'లయః స్యాన్మాగధీరీతిః శృఙ్గారోఽత్ర రసః స్మృతః। కీర్తనం వాసుదేవస్య వినియోగో నృపోత్సవే'॥ ౧౨ ॥ ఇతి దశావతారకీర్తిధవలో నామ ప్రథమః ప్రబన్ధః॥

ఇదానీం వర్ణ్యమానం శ్రీకృష్ణం స్వరూపనిరూపణద్వారా మఙ్గలగీతేన స్తౌతి। తత్రేదమాద్యం పదమ్। లలితరాగేణ లఘ్వాదితాల ఇతి ఆదితాలే గీయతే॥ 'గీతముద్గ్రాహ్యతే యేన స ఉద్గ్రాహః ప్రకీర్తితః। ఆభోగస్త్వన్తిమ ఇతి ధ్రువత్వాచ్చ ధ్రువః స్మృతః॥ ఉద్గ్రాహాదిధాతూనాం విశ్రామభూమిత్వాత్। అన్యాని చ ఉద్గ్రాహాదిప్రతిరూపకాణి పదానీతి ప్రతిబోద్ధవ్యమ్। ఏవమన్యాస్వష్టపదీషు జ్ఞేయమ్ ॥ శ్రితకమలేతి। అత్ర 'ఏ' కారాద్యాలాపో జ్ఞేయః। జయ జయ దేవ హరే ఇత్యత్ర ధ్రువః। శ్రితం కమలాయాః కుచమణ్డలం యేన స తథా తస్య సంబోధనమ్। ధృతే కుణ్డలే యేన స తథా తస్య సంబుద్ధిః। ఏ ఇతి ఏతదన్తే రాగపూర్త్యై గానవేలాయాం ప్రతిపదం ఏతావత్పదమ్। జయదేవ హరే ఇతి సర్వత్ర ధ్రువపదమ్। కలితా ధృతా ల-

---

నిత్యమీనాద్యాకృతయః కిమితి మయా ధృతా ఇత్యాశఙ్క్య అవతారాణాం ప్రయోజనమాహ— వేదానుద్ధరతే ఇతి। వేదానుద్ధరతే మీనరూపేణ వేదోద్ధారం కుర్వతే। పునః కీదృశాయ। జగద్భువనం నివహతే కచ్ఛపరూపేణ ధారయతే। పునః భూగోలం భూమణ్డలముద్బిభ్రతే వరాహరూపేణోర్ధ్వం ప్రాపయతే। పునః కీదృశాయ। దైత్యం హిరణ్యకశిపుం నరసింహరూపేణ దారయతే విదారయతే। పునః కింభూతాయ। బలిం దైత్యం ఛలయతే వామనరూపేణ వఞ్చయతే। పునః కీదృశాయ। క్షత్రక్షయం కుర్వతే పరశురామరూపేణ దుర్వృత్తక్షత్రియాణాం నాశం కుర్వతే। పునః కీదృశాయ। పౌలస్త్యం రావణం శ్రీరామచన్ద్రరూపేణ జయతే। పునః కీదృశాయ। హలం కలయతే దుష్టనిగ్రహాయాయుధత్వేన బలభద్రరూపేణ కలయతే। కారుణ్యం కృపామాతన్వతే బుద్ధరూపేణ విస్తారయతే। మ్లేచ్ఛాన్కల్కిరూపేణ మూర్ఛ్చయతే నాశయతే। 'ఆకృతిః కథితా రూపే సామాన్యవపుషోరపి' ఇతి విశ్వః॥ ౧౨ ॥

పూర్వే కేలయో జయన్తీత్యుక్తం కేలిశ్చ నాయకోత్కర్షం వినా న సంభవతి। తస్మాత్సమస్తనాయకచూడామణేర్భగవతః శ్రీకృష్ణదేవస్య లోకోత్తరగుణాన్వర్ణయన్నేవ మఙ్గలాన్తరమంథాచరతి—శ్రితేతి। గీతస్యాస్య గుర్జరీ రాగస్తాలశ్చ ప్రతిమఠః। గీతార్థస్తు హే హరే, జయ। జయజయేత్యాదరే ద్విర్వచనమ్। ఇదం తు ధ్రువపదమ్। నాయకగుణానాహ— శ్రితేతి। శ్రితమాశ్రితం కమలాయాః కుచమణ్డలం యేన। లక్ష్మీప్రియత్వేన ధనాఢ్యత్వమపి సూచితమ్। 'ప్లుతమాత్రే ప్రవృత్తిః స్యాద్యత్ర తాలే నిరన్తరమ్। ప్రతిమఠః స విజ్ఞేయః (?) సా గీయతే రసః॥ కీదృశ—ధృతేతి। ధృతే కుణ్డలే। కర్ణాభరణే యేన తాదృశ। పునః కీదృశ। కలితా

ధృతా లమ్బితా వనమాలా మనోహరా చరణపర్యన్తావలమ్బినీ పుష్పమాలా యేన తాదృశ।
ఏతద్విశేషణద్వయేన సేవ్యత్వముక్తమ్। 'కమలా

దినమణిమణ్డలమణ్డన భవఖణ్డన ఏ

మునిజనమానసహంస జయ జయ దేవ హరే॥ ౨ ॥

కాలియవిషధరగఞ్జన జనరఞ్జన ఏ

యదుకులనలినదినేశ జయ జయ దేవ హరే॥ ౩ ॥

మధుమురనరకవినాశన గరుడాసన ఏ

సురకులకేలినిదాన జయ జయ దేవ హరే॥ ౪ ॥

లితా మనోహరా ఆర్ద్రా క్లిన్నా వనమాలా పుష్పదామ యేన। 'వనమంభసి కాననే' ఇతి
తజ్జత్వాత్పుష్పాణి కమలాని వా తేషాం మాలా॥ ౧ ॥ దినమణీతి। అత్రాలాపో బోద్ధవ్యః।
మునిజనేతి। హే దినమణిమణ్డలమణ్డన భానుమణ్డలాలంకరణ।
సవితృమణ్డలమధ్యవర్తిత్వాత్। తస్య సంబుద్ధిః। హే భవఖణ్డన సంసారచ్ఛేదక। 'నన్దిగ్రహి–
'ఇత్యాదినా ల్యుః। ఏ ఇతి గానపదమ్। మునిజనేత్యాది ధ్రువః। మునిజనానాం మానసానీవ
మానసాని తేషు హంస ఇవ హంసః। అథ మునీనాం మానసే ధ్యేయత్వాద్ధంసః పరంబ్రహ్మ।
మునిమానస ఇతి వక్తవ్యే జనగ్రహణం లోకపర్యాయః। జనో లోక ఇతి పర్యాయేత్యభిధానే
యావన్తో మునయ ఇతి॥ ౨ ॥ కాలియేతి। అత్రాలాపః। యదుకులేతి। హే
కాలియాభిధసర్పదమన। తద్ఘాతిత్వాజ్జనరఞ్జన। బాలేన మహాబలేన
మహావిషధరదమనాజ్జనానామాహ్లాదోఽభూత్। హే యదుకులనలినదినేశ యదుకులం
నలినమివ తత్ప్రకాశకత్వాత్సూర్య ఇవ। అత్ర పూర్వపూర్వస్యోత్తరోత్తరం ప్రతి హేతుభావ ఇతి
ధ్రువః॥ ౩ ॥ మధుమురేతి। అత్రాలాపః। సురేతి। మధుమురనరకాన్వినాశయతి యస్తస్య
సంబోధనమ్। హే సురకులకేలినిదాన। అసురవధాత్తత్కార-

శ్రీర్హరిప్రియా' ఇత్యమరః। 'కుచౌ స్తనౌ' ఇతి చ।' ఆపాదప్రాపితా మాలా వనమాలేతి సంవిదుః' ఇతి విశ్వః।' పత్రపుష్పమయీ మాలా వనమాలా ప్రకీర్తితా॥౧॥ పునః కీదృశ। దినమణీతి। దినమణేః సూర్యస్య యన్మణ్డలం తస్య మణ్డన హారభూత। తథాచ 'ధ్యేయః సదా సవితృమణ్డలమధ్యవర్తీ నారాయణః సరసిజాసనసంనివిష్టః' ఇతి పురాణోక్తవచనాత్। ఏతేన స్థిరసఖిత్వముక్తమ్। పునః కీదృశ। భవం సంసారం ఖణ్డయతీతి భవఖణ్డనః ప్రలయకర్తా తాదృశ। అనేన సామర్థ్యరూపో నాయకగుణ ఉక్తః। పునః కింభూత। మునిజనానాం మానసం చిత్తం తదేవ మానసం సరోవరవిశేషస్తత్ర హంసో మరాలః। అత్ర మునిజనమానసం స్వచ్ఛత్వాద్ధంసాశ్రయత్వేన చ సాధారణధర్మేణ మానససరోవరత్వేన నిరూపితమ్। భగవతశ్చ మునిజనమానసేషు సముచితస్థితిం మత్వా సాధారణధర్మేణ హంసత్వేన నిరూపణమ్। 'మానసం సరసి స్వాన్తే' ఇతి విశ్వః॥ ౨ ॥ పునః కీదృశ। కాలియేతి। కాలియనామ్నో విషధరస్య గఞ్జన తిరస్కారక। అనేనాతిసామర్థ్యముక్తమ్। పునః కీదృశ। జనరఞ్జనేతి। జనాన్మధురవచనాదినా రఞ్జయతీతి జనరఞ్జన। అనేన శుభవచనత్వం నాయకగుణ ఉక్తః। పునః కీదృశ। యదుకులేతి। యదుకులమేవ నలినం కమలం తస్య దినేశః సూర్యః। ప్రకాశకత్వాత్। ఏతేన కులీనత్వం నాయకేఽప్యుక్తమ్। 'ఆశీవిషో విషధరశ్చక్రీ వ్యాలః సరీసృపః' ఇత్యమరః। 'వా పుంసి పద్మం నలినమ్' ఇతి చ॥ ౩ ॥ పునః కీదృశ। మధుమురేతి। మధు-

అమలకమలదలలోచన భవమోచన ఏ

త్రిభువనభవననిదాన జయ జయ దేవ హరే॥ ౪॥

జనకసుతాకృతభూషణ జితదూషణ ఏ

సమరశమితదశకణ్ఠ జయ జయ దేవ హరే॥ ౬ ॥

అభినవజలధరసున్దర ధృతమన్దర ఏ

శ్రీముఖచన్ద్రచకోర జయ జయ దేవ హరే॥ ౭ ॥

ణత్వమ్। ఇతి ధ్రువః॥ అమలేతి। ఆలాపః। త్రిభువనేతి। అమలకమలదలే ఇవ లోచనే యస్య స తథా తస్య సంబుద్ధిః। అపరం చ। హే భవమోచన హే సంసారమోచన అథవా హే

మేషరూప(?)శివత్రాతః। ఇతి పదమ్। హే త్రిభువనభవననిదాన హే త్రిలోకీసముత్పత్త్యాదికారణ। ఇతి ధ్రువః॥౫॥ జనకేతి। అత్రాలాపః। సమరేతి। హే జనకసుతాకృతభూషణ జనకసుతాయాః కృతం భూషణం యేన। జితో దూషణో రాక్షసో యేన ఇతి పదమ్। హే సంగరక్షుభితదశకణ్ఠ సంహారితో రావణో యేన ఇతి ధ్రువః॥ ౬ ॥ అభినవేతి। అత్రాలాపః। హే అభినవజలధరసున్దర। హే ధృతమన్దర। నిగదవ్యాఖ్యానమ్। ఇతి పదమ్। హే శ్రీముఖచన్ద్రచకోర శ్రీముఖం చన్ద్ర ఇవ తత్ర చకోర ఇవ।

నామ్నో మురనామ్నో నరకనామ్నో దైత్యస్య వినాశన వినాశకారిన్। అనేనాపి సామర్థ్యముక్తమ్। పునః కీదృశ। సురకులకేలీనాం దేవసమూహక్రీడానాం నిదాన ఆదికారణ। అనేనాపి సామర్థ్యముక్తమ్। 'సురో దేవః' ఇతి విశ్వః। 'సజాతీయే గణే గోత్రే దేహేఽపి భణితం కులమ్' ఇతి చ। 'నిదానం త్వాదికారణమ్' ఇత్యమరః॥ ౪॥ పునః కీదృశ। అమలేతి। భవమోచన। భవో జన్మ తస్మాత్ప్రపన్నాన్మోచయతీతి తాదృశ। మోక్షప్రదేత్యర్థః। అతఏవ భవఖణ్డనేత్యనేనాపౌనరుక్త్యమ్। యతస్తత్ర భవపదస్య జగత్పరతయా ప్రలయకారిత్వముక్తమ్। అత్ర తు భవపదస్య జన్మపరతయా మోక్షప్రదత్వముక్తమేవ। అనేన మోక్షప్రదత్వేన పరమానన్దరూపో నాయక గుణ ఉక్తః। పునః కీదృశ। త్రిభువనేతి। త్రిభువనమేవ భవనం గృహం తదేవ నిధానం వాసస్థానం యస్య తాదృశ। యద్వా త్రిభువనే నిధానమివ మహాధనమివ। 'దలం పర్ణం ఛదః పుమాన్' ఇత్యమరః। 'భవనం భావవేశ్మనోః' ఇత్యమరః। ' నిధానం త్వాలయే నిధౌ' ఇతి విశ్వః॥ ౫॥ పునః కీదృశ। జనకసుతేతి। జనకసుతాకృతభూషణ జనకసుతాయాః సీతాయాః కృతాని భూషణాని మకరికాపత్రాదీని యేన తాదృశ। అనేన సకలకలాకౌశల-రూపస్తారుణ్యరూపశ్చ నాయకగుణ ఉక్తః। పునః కీదృశ। జితో దూషణనామా రాక్షసో యేన స తాదృశ। యద్వా జితాని స్వస్మిన్ తిరస్కృతాని దూషణాని దోషా యేన తాదృశేత్యర్థః। పునః కీదృశ। సమరే సఙ్గ్రామే శమితో నాశితో దశకణ్ఠో రావణో యేన సః। అనేన పరమాభిమానినో రావణస్య వధేనాభిమానరూపో నాయకగుణ ఉక్తః। రామావతారపౌరుషవర్ణనేన రామక్షమారూపోఽపి నాయకగుణః సూచితః। 'అస్త్రియాం సమరానీకరణాః' ఇత్యమరః॥ ౬॥ పునః కీదృశ। అభినవేతి। అభినవో నూతనో యో జలధరః సజలమేఘస్తద్వత్సున్దరః। అనేనాపి భవ్యత్వముక్తమ్। పునః కీదృశ। ధృతః క్షీరాబ్ధిమన్థనావసరే మన్దరో

తవ చరణే ప్రణతా వయమితి భావయ ఏ

కురు కుశలం ప్రణతేషు జయ జయ దేవ హరే॥ ౮ ॥

శ్రీజయదేవకవేరిదం కురుతే ముదమ్ ఏ

మఙ్గలముజ్జ్వలగీతి జయ జయ దేవ హరే॥ ౯ ॥

తన్ముఖాధరసుధాపానకరత్వాత్। ఇతి ధ్రువః॥ ౭ ॥ తవ చరణేతి। ఉపసంహరతి। హే ఉక్తస్వరూప శ్రీకృష్ణ। వయం తవ చరణం ప్రణతాః తవ చరణే కృతనమస్కారా ఇతి భావయ చిన్తయ। ఇతి పదమ్। ప్రణతేష్వస్మాసు కుశలం కురు। జయేత్యాది ధ్రువః। 'భూ శుద్ధిచిన్తామిశ్రణేషు' చురాదిః పరస్మైపదీ। తస్య ప్రయోగో భావయేతి॥౮॥ శ్రీజయేతి। అత్రాలాపః। మఙ్గలేతి। హే హరే। ఇదం మఙ్గలం నామ గీతం గీతవిశేషో ముదం ప్రీతిం కురుతే। కస్య తే తవ। ఇతి అప్రయుజ్యమానస్వాన్యపేక్షయా। అథవా। ఇదం గీతం తే తవ ముదం కురు। కురుతే ఇత్యర్థః। అథవా। ఇదం మఙ్గలం మఙ్గలగీతం జయదేవస్య ముదం కురుతే। అముదం ముదం దదాతీతి ముదం వా। తే ఇతి కాకాక్షిగోలకన్యాయేనోభయత్ర సంబధ్యతే। అథవా। ఇదం గీతం గాయతాం శృణ్వతాం ముదం కురుతే। అథ తేగీతం త్వత్సంబన్ధి గీతం గాయతాం శృణ్వతాం చ ముదం కుర్విత్యాశీః। తస్య శ్రీజయదేవస్య కవేః। కింభూతమ్। ఉజ్జ్వలమ్। రమ్యగానాద్యఖిలైర్గీతగుణైర్యుక్తం భీతశఙ్కితాదిదోషరహితమ్। శ్రితకమలాకుచేత్యాది। మఙ్గలం నామ ఛన్దః। తల్లక్షణమ్—'మఙ్గలం మఙ్గలాఖ్యేన ఛన్దసా తాలసంయుతమ్। విలమ్బితలయోపేతముత్సవే గీయతే జనైః'। '.......కారగణైః ప్రతిపదగతైశ్చైవ। మఙ్గలమాహురిదం సుధియః ఖలు యుక్తమ్'। తథా చ సంగీతరాజే— 'ఛన్దసా మఙ్గలాఖ్యేన ఖననం గద్యపద్యయోః। ఆలాపశ్చ ప్రతిపదం నానాగమకపేశలః॥ ధ్రువః ప్రతిపదం రాగో లలితస్తాల ఉచ్యతే। ఆదితాలః స్వరాస్త్వేతాః ప్రబన్ధే తే ప్రతిష్ఠితాః॥ స హరివిజయాఢ్యశ్చ మఙ్గలాచార ఉచ్యతే'। ఇతి హరివిజయమఙ్గలాచారనామాష్టమః ప్రబన్ధః॥ శ్రితేత్యష్టపద్యాం ధీరలలితో నాయకః శృఙ్గారీ వా। లక్షణముక్తం ప్రాక్। జయదేవస్య రతేర్భావః॥ ౯ ॥

గిరివిశేషో మన్థానదణ్డభూతో యేన తాదృశ। అనేన సామర్థ్యముక్తమ్। పునః కీదృశ। శ్రియో లక్ష్మ్యాః ముఖమేవ చన్ద్ర ఆహ్లాదకారిత్వాత్తస్య చకోర। అత్ర లక్ష్మీముఖచన్ద్రాధరసుధాపరమోత్కణ్ఠత్వేన భగవతశ్చకోరత్వనిరూపణమ్। అనేనాపి

రతికౌశలమేవోక్తమ్। 'ప్రత్యగ్రోఽభినవో నవ్యో నవీనో నూతనో నవః' ఇత్యమరః। అనయా సప్తపద్యా నాయకగుణ ఉక్తః। నాయకగుణస్తు—"త్యాగీ కులీనకుశలోఽథ రతేషు విజ్ఞః......కవిత్వే చ గుణీ ధానాఢ్యః। భవ్యః......సోభావాన్సుభగోఽభిమానీ స్త్రీణామతః శుభవచా ఇహ నాయకః స్యాత్' ఇతి ॥ ౭ ॥ కవిః సర్వనాయకోత్కృష్టం శ్రీకృష్ణం స్తుత్వా సర్వభక్తానాం స్వస్యాపి చాభీష్టం ప్రార్థయతే—తవేతి। వయం తవ చరణే పతితా ఇతి భావయ జానీహి। నను మయా తజ్జ్ఞాతమేవ తాదృశభవతాం కిమిష్టం కర్తవ్యమిత్యత ఆహ—కురు ఇతి। ప్రణతేషు అనఙ్గే కామదేవే సతి కుశలం విఘ్నరాహిత్యం కురు ॥ ౮ ॥ శ్రీజయదేవేతి। శ్రీజయదేవకవేః ఇదం ఉదితం। పదమితి శేషః। కుశలం విఘ్నరాహిత్యం ఉజ్జ్వలం గీతం గానం యస్య తాదృశం 'శఙ్కితం భీతముత్సృష్టమవ్యక్తమనునాసికమ్। కాకస్వరం శిరసిగతం తథా స్థానవివర్జితమ్॥

పద్మాపయోధరపటీపరిరమ్భలగ్నకాశ్మీరముద్రితమురో మధుసూదనస్య।

వ్యక్తానురాగమివ ఖేలదనఙ్గఖేదస్వేదామ్బుపూరమనుపూరయతు ప్రియం వః॥౧౦॥

ఇదానీం శ్రీకృష్ణః క్రీడానిదానం వసన్తం దర్శయన్భక్తానభినన్దతి। ఖడ్గాదికేన పూర్వేన వసన్తరాగేణ— పద్మాపయోధరతటీతి—అనుపూరయతు పూర్తిం నయతు। కిం ప్రియం వాఞ్ఛితమ్। కేషాం। వో యుష్మాకమ్। కిం కర్తృభూతమ్। ఉరో వక్షః। కస్య। మధుసూదనస్య। కింభూతమ్। పద్మాయాః పయోధరౌ తయోస్తటీ భృగూ తయోః పరిరమ్భేణ లగ్నం సక్తం కాశ్మీరం కుఙ్కుమం తేన ముద్రితం కృతముద్రమ్। ఏతేన స్తనయోః శైలత్వాత్తచ్ఛిఖరాలిఙ్గనేన తయోరతిశయాలిఙ్గనవ్యాజేన జాతా ముద్రా యస్మింస్తత్। అత ఏవ వ్యక్తానురాగమివ ప్రతీయమానానురాగమివ। అనురాగో మాఽన్యస్యాం స్యాదితి లక్ష్మ్యా ముద్రా దత్తా। అథవా నేదం కుఙ్కుమం కిం తు హృదిస్థోఽనురాగో బహిర్భూత ఇవ। కింభూతమ్! ఖేలన్ అనఙ్గస్వేదజాతః సురతశ్రమజాతః స్వేదామ్బుపూరో యత్ర తత్తథా॥ అత్రేదమాకూతమ్। అయమాలిఙ్గతి మాం పరన్త్వనురాగో రాధాయామేవేతి ముద్రార్థః। తదసూచి కవినా 'రాధామాధవయోః' ఇతి పూర్వపద్యే। అత్ర ముగ్ధా నాయకా। కుశలో నాయకః। వసన్తతిలకా వృత్తమ్। ఆశీర్వర్ణానుప్రాసాలంకారౌ ఉత్ప్రేక్షా చ। శృఙ్గారో రసః। అత్ర మధుసూదనస్య పరమప్రేమాస్పదకాన్తోరఃస్థలోపగూహనేన వ్యక్తానురాగరూప-కాశ్మీరసంవలితస్య పరమప్రీతిభాజనరసాద్యద్భక్తానాం ప్రియానుపూరణమాశీర్వచనముక్తం తతః సుతరామౌచిత్యమా- వహతి। యదుక్తమ్—'పూర్ణార్థదాతుః కావ్యస్య సంతోషితమనీషిణః। ఉచితాశీర్నృపస్యేవ భవత్యభ్యుదయావహా॥ ఇతి ॥ ౧౦ ॥

విస్వరం విరసం చైవ విస్పష్టం విషమాహతమ్। వ్యాకులం తాలహీనం చ గీతదోషాన్విదుర్బుధాః'॥ ౯॥ శ్రీకృష్ణనాయకసామాన్యగుణానుక్త్వా సంప్రతి నాయకగుణాన్కథయన్నేవాశీరూపం మఙ్గలమాచరతి—పద్మేతి। మధుసూదనస్య ఉరో హృదయం వో యుష్మాకం వాఞ్ఛితమనుపూరయతు సంపూర్ణం కరోతు। కీదృశమురః। పద్మాయా లక్ష్మ్యాః పయోధరతటీ స్తనప్రాన్తస్తస్య పరిరమ్భే ఆలిఙ్గనే లగ్నం యత్కాశ్మీరం కుఙ్కుమం తేన ముద్రితమివ ముద్రా చిహ్నవిశేషస్తద్యుక్తమివ। ఇదం మధుసూదనహృదయం మమైవ నత్వన్యస్యేతి ఖ్యాపనాయ లక్ష్మ్యా నిజస్తనతటే లిప్తకాశ్మీరముద్రేవ దత్తేతి భావః। పునః కీదృశమ్। ఖేలతి క్రీడాం కుర్వతి అనఙ్గే కామదేవే సతి యః ఖేద ఆయాసస్తేన యత్స్వేదామ్బు ప్రస్వేదజలం తస్య పూరః ప్రవాహో యత్ర తాదృశమ్। ఏతేన చిరలిప్తస్య కాశ్మీరస్య శుష్కత్వేఽపి స్వేదసంబన్ధేన తస్య ముద్రాయోగ్యత్వమితి ధ్వనితమ్। కీదృశమివ। వ్యక్తానురాగమివ। వ్యక్తః ప్రకటీభూతోఽనురాగః స్నేహో యత్ర తాదృశమివ। అత్ర లక్ష్మీర్విషయానురాగాధిక్యాద్భ్యన్తరే సమావేశాభావాత్కుఙ్కుమరాగవ్యాజేన బహిర్నిఃసృతేతి భావః। ముద్రా సంజాతా అస్యేతి తారకాదిత్వాదిచ్। ‘లక్ష్మీః పద్మాలయా పద్మా కమలా శ్రీర్హరిప్రియా' ఇత్యమరః। 'స్త్రీస్తనాబ్దౌ పయోధరౌ' ఇతి చ। 'పరిరమ్భః పరిష్వఙ్గః సంశ్లేష ఉపగూహనమ్' ఇతి చ। 'కాశ్మీరం కుఙ్కుమం ప్రోక్తం టఙ్కపుష్కరమూలయోః' ఇతి విశ్వః। అనేన సర్వదా లక్ష్మ్యా దృఢానురాగకథనేన దాక్షిణ్యరూపో నాయకగుణ ఉక్తః। తదుక్తం శృఙ్గారతిలకే–'యో గౌరవం భయప్రేమ సద్భావం పూర్వయోషితి। న ముఞ్చత్యన్యచిత్తోఽపి జ్ఞేయోఽసౌ దక్షిణో యథా॥' ఇతి॥ ౧౦॥

వసన్తే వాసన్తీకుసుమకుమారైరవయవై-

ర్భ్రమన్తీం కాన్తారే బహువిహితకృష్ణానుసరణామ్।

అమన్దం కన్దర్పజ్వరజనితచిన్తాకులతయా

వలద్బాధాం రాధాం సరసమిదమూచే సహచరీ॥ ౧ ॥

ఇదానీం భణితేషు మరిచావచూర్ణనాసా యూయం(నూనం) కటురపి స్పృహావహేతి యోగమాశ్రిత్య విప్రలమ్భపూర్వకో హి సంభోగో రసికజనరసనీయతామాపద్యత ఇతి కవినా

ఆద్యపద్యే కథాబీజత్వేన సంభోగస్య యద్విప్రలమ్భపూర్వకత్వం సూచితం తదేవ ప్రకటీకుర్వన్కృష్ణోత్కణ్ఠితాం రాధాం క్వాప్యుత్తమ్భితముఖేన హరికథయా ప్రోత్సాహయన్నాహ—వసన్తే వాసన్తీతి। కాచన సహచరీ ఇదం వక్ష్యమాణం సరసం రసవత్ రాధామూచే ఉక్తవతీ। కింభూతామ్। వసన్తే ఋతౌ అమన్దం యథా స్యాత్తథా కన్దర్పజ్వరజనితచిన్తాకులతయా వలద్బాధామ్। కన్దర్పహేతుజ్వరజనిత-చిన్తాకులత్వేన వలన్తీ యాతాయాతం కుర్వాణా బాధా యస్యాః। చిన్తాకులే హి చేతసి బాధా యాత్యాయాతి చేతి ప్రసిద్ధమ్। కింభూతామ్। బహు అనేకధా దూత్యాదినా విహితకృష్ణానుసరణాం తదర్థమేవ కాన్తారే భ్రమన్తీమ్। కింభూతామ్। వాసన్తీకుసుమవన్మాధవీలతాకుసుమవత్సుకుమారైరవయవైరుపలక్షితామ్। వసన్తే హి మాధవీకుసుమముద్రిక్తం భవతి। అతః కామోద్రేకసౌకుమార్యే చ సామ్యమ్। అత్ర లుప్తోపమాలంకారః। దక్షిణో నాయకః। తల్లక్షణమ్—'స్నేహలౌల్యమవైషమ్యవశత-స్తుల్యతామిషన్। నాయికాస్వప్యనేకాసు దక్షిణః స స్మృతో యథా'॥ విరహోత్కణ్ఠితా నాయికా। 'ఉక్తా భవతి సా యస్యా వాసకేనాగతః ప్రియః। తస్యా నాగమనే హేతుం చిన్తయత్యాకులా యథా'॥ తస్యాభిలాషో నామ దశాంతిశేషో యథా—"వ్యవసాయో భవేద్యత్ర బాఢం తత్సంగమాశయా। సంకల్పాకులచిత్తత్వాత్సాభిలాషః స్మృతో యథా॥' ఇతి వైదర్భీరీతిః। యథా। దాదేర్లోపి సమాసే వా కర్మధారయం త్రికాణ్డకర్మ కర్మ కర్త్రార్థములీత్యాదినా। వాసన్తీకుసుమసుకుమారైరిత్యత్ర లుప్తోపమాలంకారః అనుప్రాసశ్చ। ఏకస్యాప్యసకృత్పర ఇతి వృత్త్యనుప్రాసః। 'రసై రుద్రైశ్ఛిన్నా యమనసభలాగః శిఖరిణీ'। తస్థాత్రైవ నారికేతి సంజ్ఞాన్తరమ్। యథా 'మాధుర్యవ్యఞ్జకైర్వర్ణైరుపనాగరికేష్యతే' ఇతి। బలద్బాధామితి

ఏతావద్గ్రన్థేనాభిధేయప్రయోజనకేలివర్ణనోపయుక్తనాయకగుణప్రతిపాదనపురఃసరాణి మఙ్గలాని విధాయ కవిః శృఙ్గారరసప్రధానభగవత్కేలివర్ణనం చికీర్షుస్తత్సంభోగాపేక్షయా విప్రలమ్భస్యోత్కృష్టత్వాదాదౌ విప్రలమ్భశృఙ్గారవర్ణనాయ విరహోత్కణ్ఠితరాధాయాశ్చరితాని వర్ణయితుం ప్రస్తావయతి—వసన్త ఇతి। సంభోగాపేక్షయాత్ర విప్రలమ్భస్యోత్కర్షం ప్రతి త్వాలంకారికాః—"సంభోగవిప్రలమ్భేన వినా పుష్టిమను(?)। కషాయితే హి వస్త్రాదౌ భూయాన్రాగోఽభిజాయతే' ఇతి। శ్లోకార్థస్తు—కాచిత్సహచరీ సఖీ వసన్తే సరసం యథా స్యాదేవం రాధామిదం వక్ష్యమాణమూచే ఉవాచ। కీదృశీమ్। అవయవైరుపలక్షితామ్। కీదృశైరవయవైః। వాసన్తీకుసుమసుకుమారైః మాధవీలతాపుష్పవత్కోమలైః। పునః కీదృశీమ్। కాన్తారే మహారణ్యే భ్రమన్తీమ్। తత్ర హేతుగర్భవిషేషణమాహ। బహువిహితేతి। బహు వారంవారం విహితం కృతం కృష్ణానుసరణమన్వేషణం యయా తాదృశీమ్।అత్ర హేతుగర్భవిశేషణమాహ। కందర్పేతి।

కందర్పజ్వరేణ జనితా యా చిన్తా తత్కృతా యా ఆకులతా తయా అమన్దమధికం యథా స్యాదేవం చలద్బాధాం ప్రవర్ధమానపీడామ్। అవయవైరిత్యత్ర

వసన్తరాగయతితాలాభ్యాం గీయతే॥ ప్రం॥ ౩॥

లలితలవఙ్గలతాపరిశీలనకోమలమలయసమీరే

మధుకరనికరకరమ్బితకోకిలకూజితకుఞ్జకుటీరే।

విహరతి హరిరిహ సర స వసన్తే నృత్యతి

యువతిజనేన సమం సఖి విరహిజనస్య దురన్తే॥ ధ్రువమ్॥ ౨॥

పాఠే 'వలజ్ సృతిసంవరణయోః' ఇత్యాత్మనేపదీ। వలజః పరస్మైపదత్వం చిన్త్యమ్॥౧॥ అన్యత్రాపి ప్రయోగోఽప్యస్తి తథా। సావేవోత్తరత్రోదా దూష్టవాన్ పునర్బలః(?)కేవలాదితి। అముమేవార్థం విశదయతి॥ ఝమ్పాతాలేన ద్రుతద్వయేన విరామాన్తేన। లలితేతి। విశేషణసౌకర్యార్థం పూర్వం ధ్రువపదం వ్యాఖ్యాయతే–విహరతీతి। ఇహ రాధాసఖీ సబాధాం రాధాం వినోదార్థం శ్రీకృష్ణం ప్రతి ప్రేరయతి। హే సఖి రాధే। సర చల। యం హరిం త్వం విలోకయసే స హరిరిహ వృన్దావనే వసన్తే వసన్తసమయే విహరతి। క్వ సతి। సమం సశోభం సాకం యువతిజనే నృత్యతి సతి। కింభూతే వసన్తే। చలనార్థహేతుగర్భం విశేషణమ్। విరహిజనస్య దురన్తే న ఇతి న అపి తు దురన్తే ఏవేతి కాక్వోభయదర్శనమ్। అథవా జనో జీవనం తేన సమం దురన్తే। జీవనం వసన్తశ్చోభయం విరహిణాం దుఃఖప్రాప్యం తస్మిన్। అథవా సరసవసన్త ఇతి పదమ్। సరసః సాభిలాషః స చాసౌ వసన్తశ్చ తస్మిన్। విహరతి యువతిజనేన సమం నృత్యతి చ। చకారోఽధ్యాహార్యః। ఇతి ధ్రువపదమ్॥ లలితేతి— లలితలబఙ్గలతాపరిశీలనేన కోమలో మలయమారుతో యత్ర వసన్త ఇతి। ఏతేన శీతో మన్దః సురభిశ్చేతి వాయోస్త్రైవిధ్యముక్తమ్। అత్ర లవఙ్గలతాసమీరయోర్నాయికాత్వనాయకత్వేనోద్దీపనవిభావత్వముక్తమ్। పునః కింభూతే వసన్తే। మధుకరనికరేణ కరమ్బితైర్మిశ్రితైః కోకిలైః కూజితః శబ్దితః కుఞ్జ ఏవ కుటీరోఽల్పా కుటీ యత్ర

జటాభిస్తాపస ఇతివత్ ఇత్థంభూతలక్షణే తృతీయా। 'వాసన్తీ మాధవీలతా' ఇత్యమరః। కాన్తారం వర్త్మ దుర్గమమ్' ఇతి చ। 'పీడా బాధా వ్యథా దుఃఖమ్' ఇత్యపి॥౨॥ కిమూచే ఇత్యత ఆహ—లలితేతి। గీతస్యాస్య వసన్తరాగః। రూపకతాలః। గీతార్థస్తు హే సఖి, ఇహ సరసవసన్తే శృఙ్గారరసప్రధానే హరిః కృష్ణో విహరతి క్రీడతి। క్రీడాప్రకర్షమాహ। నృత్యతీతి। యువతిజనేన సహ నృత్యతి। కీదృశే వసన్తే। విరహిజనస్య వియోగినో జనస్య దురన్తే దుఃఖేనాన్తః సమాప్తిర్యస్య స తస్మిన్। అయం వసన్తో విరహిణీదారుణో న తు యువతిభిః సహ క్రీడతః కృష్ణస్య త్వం విరహిణీ। యది కృష్ణం నానుసరిష్యసి తదా స తవాపి దురన్తో భవిష్యతీతి భావః। ఇదం చ ధ్రువపదమ్। 'సమం సహ' ఇత్యమరః। వసన్తస్య సరసతామాహ—లలితేతి। లలితా మనోహరా యా లవఙ్గలతా తస్యాః పరిశీలనేన సంపర్కేణ కోమలో మృదులః మలయసమీరో మలయాచలసంబన్ధీ వాయుర్యత్ర తాదృశే। పునః కీదృశే। మధుకరనికరేణ భ్రమరసమూహేన కరమ్బితా మిశ్రితా యే కోకిలాస్తైః కూజితః శబ్దయుక్తః కృతః కుఞ్జ ఏవ కుటీరోఽల్పకుటీ యత్ర తాదృశే। 'సమీరమారుతమరుజ్జగత్ప్రాణసమీరణాః' ఇత్యమరః। 'మధువ్రతో మధుకరో మధులిణ్మధుపాలినః' ఇతి చ। 'స్తోమౌఘనికరవ్రాతవారసంఘాతసంచయాః' ఇత్యపి। 'మిశ్రితేఽపి కరమ్బితమ్' ఇతి విశ్వః। 'అల్పా కుటీ కుటీరః స్యాత్' ఇతి చ॥ ౨॥

ఉన్మదమదనమనోరథపథికవధూజనజనితవిలాపే।

అలికులసంకులకుసుమసమూహనిరాకులబకులకలాపే॥ విహం॥ ౩॥

మృగమదసౌరభరభసవశంవదనవదలమాలతమాలే।

యువజనహృదయవిదారణమనసిజనఖరుచికింశుకజాలే॥ విహం॥౪॥

మదనమహీపతికనకదణ్డరుచికేశరకుసుమవికాసే।

మిలితశిలీముఖపాటలపటలకృతస్మరతూణవిలాసే॥ విహం॥ ౫॥

వసన్తే॥ ౨॥ ఉన్మదమదనేతి। కింభూతే వసన్తే। ఉద్గతౌ మదమదనౌ హర్షకామౌ యత్ర। పూర్వంభూతో మనోరథో యస్య పథికవధూజనస్య స తథా తేన జనితో విలాపో యత్ర వసన్తే। ఉద్రిక్తస్మరజనితమనోరథపథికవధూజనస్య జనితో విలాపో యేన। అథవా ఉత్సుకమదనమనోరథేన పథికవధూనాం జనితో విలాపో యత్ర వసన్తే। అలికులవ్యాప్తకుసుమసమూహేన నిరాకులో బకులానాం కలాపః సంహతిర్యత్ర। బకులా ఏవ కలాపస్తూణీరో వా స్మరశరధిః। 'కలాపో బర్హతూణయోః'॥3॥ మృగమదసౌరభేతి। మృగమదసౌరభస్య రభసేన సహసా వశంవదా అనుకారిణీ తద్గన్ధా నవదలానాం మాలా యేషాం తాదృశాస్తమాలా యత్ర వసన్తే। వా తదామోదాని నవదలాని మాలన్తే ధారయన్తీతి। యువజనేతి। యువజనస్య హృదయవిదారణాయ మనసిజస్య నఖస్య రుచిరివ రుచిర్యేషాం తే తాదృశాః కింశుకనాం జాలాని కోరకా యత్ర వసన్తే। అత్ర కామస్య నఖరాయుధత్వం కవిసమయేఽప్రసిద్ధమ్॥౪॥ మదనమహీపతీతి। అత్రాలాపః। కామరాజస్య హేమదణ్డచ్ఛత్రసంనిభం బకులకేసరపుష్పం తస్య వికాసో యత్ర। అత్ర కేవలకనకదణ్డస్య ఛత్రే వాచ -

---

వసన్తస్య దురన్తతామాహ—ఉన్మదేతి। ఉన్మద ఉద్భటో యో మదనః స ఏవ మనోరథదృష్టః పథికవధూజనానాం త్రైర్జనితః కృతో విలాపో యస్మింస్తాదృశే। పునః కీదృశే। అలికులైర్భ్రమరసమూహైః సంకులో వ్యాప్తో యః కుసుమసమూహస్తేన నిరాకులో నిఃశేషేణాకులో బకులకలాపః కేసరసమూహో యత్ర తాదృశే। యద్వా తాదృశో బకుల ఏవ కలాపో భూషణం యత్ర తాదృశే। 'కలాపో భూషణే బర్హే తూణీరే సంహతావపి' ఇత్యమరః॥ 3॥ పునః కీదృశే। మృగమదేతి। మృగమదస్య కస్తూరికాయా యః సౌరభరభసః సౌరభవేగస్తస్య వశంవద ఆత్మాయత్తతావాదీ నవదలమాలతమాలో నూతనపత్రపఙ్క్తిర్యస్య ఏతాదృశస్తమాలో యత్ర తస్మిన్। పునః కీదృశే। యువజనానాం తరుణపురుషాణాం హృదయం విదారయన్తీతి యువజనహృదయవిదారణాస్తాదృశాః యే మనసిజస్య కామస్య నఖాస్తేషామివ రుచిర్దీప్తిర్యేషాం తాదృశా యే కింశుకాః పలాశకుసుమాని తేషాం జాలం సమూహో యత్ర తాదృశే। యద్వా తాదృశాని కింశుకజాలాని పలాశకలికా యత్ర తాదృశే। అత్ర పలాశపుష్పస్య వక్రత్వేనారక్తత్వేన హృదయవిదారణాద్రుధిరలిప్తమివ మనసిజనఖస్య సాదృశ్యం బోధ్యమ్। 'మృగనాభిర్మృగమదః కస్తూరీ చ' ఇత్యమరః। 'రభసో వేగహర్షయోః' ఇతిచ। 'కామః పఞ్చశరః స్మరః। శంబరారిర్మనసిజః' ఇతి చ। 'రుచిర్మయూఖే శోభాయామభిష్వఙ్గవిలాసయోః' ఇతి విశ్వః। 'పలాశే కింశుకః స్మృతః' ఇతి చ। 'జాలం గవాక్ష ఆనాయే కోరకే దృష్టవిన్దయోః' ఇతి విశ్వః॥ ౪॥ పునః కీదృశే। మదనేతి। మదన ఏవ మహీపతీ రాజా తస్య యః కన-

విగలితలజ్జితజగదవలోకనతరుణకరుణకృతహాసే।
విరహినికృన్తనకున్తముఖాకృతికేతకదన్తురితాశే। విహం॥ ౬॥

మాధవికాపరిమలలలితే నవమాలతిజాతిసుగన్ధౌ।
మునిమనసామపి మోహనకారిణి తరుణాకారణబన్ధౌ। విహం॥ ౭॥

కత్వాన్మహీపతిశబ్దసాహచర్యాదవిరోధః। అథవా హేమదణ్డరుచీని కేసరాణీతి యోజ్యమ్। మహీపతేరగ్రే కనకవేత్రధారిణో భవన్తి। మిలితేతి। సంగతశిలీముఖైః పాటలపటలైః పాటలాకుసుమసమూహైః। అథవా పాటలిపటలేతి పాఠః। కృతః స్మరశరధివిలాసోఽనుకారో యత్ర। శిలీముఖా భ్రమరాః బాణాశ్చ। 'అలిబాణౌ శిలీముఖౌ' ఇత్యభిధానాత్॥ ౫॥ విగలితేతి॥ లజ్జైవ లజ్జితమ్। భావే క్తః। గతలజ్జజగదవలోకనేన తరుణైః కరుణైః కృతః కుసుమవికాసవ్యాజేన హాసో యత్ర। విరహినికృన్తనకున్తముఖాకారైః కేతకైర్దన్తురితా విషమీకృతా ఆశా దిశో యత్ర। నికృన్తనమితి చిన్త్యమ్॥ ౬॥ మాధవికాపరిమలేతి। కింభూతే వసన్తే। వాసన్త్యాః పరిమలేన గన్ధవిశేషేణ లలితే మనోహరే।

కదణ్డః సువర్ణఘటితదణ్డయుక్తశ్ఛత్రం తస్యేవ రుచిర్యస్యైతాదృశస్య నాగకేసరపుష్పస్య వికాసః ప్రకాశో యత్ర తాదృశే। పునః కింవిశిష్టే। మిలితాః శిలీముఖా భ్రమరా ఏవ బాణా యస్మింస్తాదృశం యత్పాటలిపటలం పాటలాపుష్పసమూహస్తేన కృతః స్మరతూణస్య కందర్పతూణీరస్య విలాసశ్చేష్టితం యత్ర తాదృశే। అత్ర పరమర్మవ్యథాజనకత్వేన భ్రమరాణాం బాణసామ్యమ్। 'చామ్పేయః కేసరో నాగకేసరః కాఞ్చనాహ్వయః' ఇత్యమరః। 'అలిబాణౌ శిలీముఖౌ' ఇతి చ। 'సమూహే పటలం స్మృతమ్" ఇతి చ। 'తూణోపాసఙ్గతూణీరనిషఙ్గా ఇషుధిర్ద్వయోః' ఇతి చ॥ ౫॥ పునః కీదృశే। విగలితేతి। విగలితం లజ్జితం లజ్జా యస్య జగతః ప్రాణిగణస్యావలోకితేన దర్శనేన తరుణకరుణైర్నవకరుణవృక్షైః పుష్పవికాసవ్యాజేన కృతో హాసో యత్ర తాదృశే వసన్తే। అత్ర హాస్యరసస్య శ్వేతత్వాత్పుష్పవికాసేన సామ్యమ్। యదాహ భరతః—'శ్వేతో హాసః ప్రకీర్తితః' ఇతి। యద్వా

విగలితలజ్జితానాం విప్రయోగిజనానామవలోకితైస్తరుణైరర్థాదవియోగిభిః కరుణం కరుణరససహితం యథా స్యాదేవం కృతో హాసో యత్ర ఏతాదృశే హాసే। విరహిణో వరాకాః కష్టం ప్రాప్నువన్తీతి కరుణాం లజ్జాం హిత్వా విలపన్తీతి చ హాసస్తేషామితి భావః। బాలా రసానభిజ్ఞా ఏవ వృద్ధాః పరప్రచ్యవేఽపి కృతసంవరణాః అతస్తరుణేత్యుక్తమ్। పునః కీదృశే వసన్తే। విరహిణాం వియోగినాం నికృన్తనాయ విదారణాయ కున్తముఖాకృతిః కున్త ఆయుధవిశేషస్తస్య ముఖమగ్రభాగస్తస్యేవాకృతిర్యస్య తాదృశం యత్కేతకం తేన దన్తురితా వ్యాప్తా ఆశా దిశో యస్మింస్తాదృశే వసన్తే। లజ్జితేత్యత్రావలోకితేత్యత్రాపి చ నపుంసకే భావే క్తః। 'కరుణస్తు రసే వృక్షే కృపాయాం కరుణా మతా' ఇతి విశ్వః। 'ప్రాసస్తు కున్తః' ఇత్యమరః। 'నిమ్నోన్నతతయా వ్యాప్తే దన్తురం కథ్యతే బుధైః' ఇతి ధరణిః। 'ఆశా తృష్ణాదిశోః' ఇతి విశ్వః। కృతీ ఛేదనే। హ్రస్వాన్తసంజ్ఞకోఽప్యస్తీతి కేచిత్(?)। తస్య యుప్రత్యయాన్తస్య నికృన్తనమితి। క్వచిచ్చ 'కేతకిదన్తురితాశే' ఇతి పాఠః। 'సపాకాదౌ స్వీకృతో హ్రస్వః క్వాపి ' ఇత్యత్ర కవివచనస్య లజ్జానురోధార్థత్వాత్కృతహ్రస్వకేతకీశబ్దేన సమర్థనీయమ్॥ ౬॥ మాధవికేతి।

స్ఫురదతిముక్తలతాపరిరమ్భణముకులితపులకితచూతే।

వృన్దావనవిపినే పరిసరపరిగతయమునాజలపూతే। విహం॥ ౮॥

శ్రీజయదేవభణితమిదముదయతి హరిచరణస్మృతిసారమ్।

సరసవసన్తసమయవనవర్ణనమనుగతమదనవికారమ్। విహం॥ ౯॥

పునః కింభూతే। నవమాలత్యా జాత్యాతిసుగన్ధౌ। పునః కింభూతే। మునిమనసామపి మోహనకారిణి। తరుణానాం కా కథేతి। వ్యామోహకారకే। సురతార్థం ప్రేరకే వా। పునః కింభూతే। తరుణానామకారణబన్ధౌ నిసర్గమిత్రే। వసన్తే హి కామిన్యః స్వయమేవ మానం త్యజన్తి॥౭॥ స్ఫురదతిముక్తలతేతి। కింభూతే వసన్తే। స్ఫురన్త్యశ్చలన్త్యోఽతిముక్తలతాయా వాసన్త్యాః పరిరమ్భణేన ముకులితః పుష్పితః పులకితః జాతరోమాఞ్చశ్చ చూతః।అత్ర పుష్పాణి రోమాఞ్చేనోపమీయన్తే। అనేన సాత్త్వికభావో దర్శితః। వృన్దావనేతి। అత్ర పూర్వం ధ్రువపదే ఇహ వనే హరిర్విహరతీత్యష్టపద్యా ఏకవాక్యత్వాత్। విహారాద్ధేయత్వే వృన్దావనశబ్దో వ్యాఖ్యాతః। సంప్రతి వసన్తవిశేషణత్వేన వ్యాక్రియతే। కింభూతే వసన్తే। వృన్దావనవిపినే। వృన్దమవతీతి వృన్దావనం తద్విపినం యస్మిన్స తథా తస్మిన్ పరిసరే పర్యన్తభువి పరిగతం యద్యమునాజలం తేన పూతే॥ ౮॥ శ్రీజయదేవభణితేతి। తేనేతి మఙ్గలవాచకమ్। తతః పాటావాద్యాక్షరోత్తరః। తతః స్వరః షడ్జాదిః। ఇదం శ్రీజయదేవభణితం

సరసవసన్తసమయవర్ణనముదయతి ఉదయం ప్రాప్నోతి సర్వోత్కృష్టత్వేన వర్తతే। సరసం శృఙ్గారరసయుక్తం వసన్తకాలీనవనవర్ణనం యత్ర। సర్వోత్కృష్టత్వే హేతుమాహ। హరిచరణస్మృతిరేవ సారం యత్ర। వా హరిచరణస్మృత్యా హేతుభూతయా సారమ్। అథవా హరిచరణయోః స్మృతిశ్చిన్తనం సారముత్కృష్టం యత్ర। సరసవసన్తత్వే హేతుమాహ। అనుగతో మదనవికారో యత్ర యేన వా। అనుగతోఽనుస్యూతః॥ అస్యామష్టపద్యాం జాతిరలంకారః। మధ్యా నా-

---

స్పృష్ట। సా మునిమనోమోహనకారిణీ। కిమన్యేషాం వక్తవ్యమితి భావః। పునః కీదృశే। తరుణానాం విలాసియువజనానామకారణబన్ధౌ స్వాభావికమిత్రే। 'విమర్దోత్థే పరిమలో గన్ధే జనమనోహరే' ఇతి॥ ౭॥ కీదృశే। స్ఫురదితి। స్ఫురన్తీ కమ్పమానా శోభమానా వా యాతిముక్తలతా తస్యాః పరిరమ్భణేన ముకులితం మఞ్జరయుక్తం తదేవ పులకో రోమాఞ్చః। రోమాఞ్చకథనేనాచేతనయోరపి కామచేష్టా కథితా। తేన చ వసన్తస్యాతిదురన్తత్వం కథితమ్। అతిశయేన ముక్తానామపి పరిరమ్భణోత్సుకతేతి అతిముక్తపదేన కథితమ్। ఏతావతా వసన్తస్య సరసతా దురన్తతా చోక్తా। సంప్రతి క్రీడాయాః స్థానవిశేషమాహ—వృన్దావనేతి। వృన్దావననామ్ని విపినే వనే హరిర్విహరతీత్యన్వయః। కీదృశే విపినే। పరిసరే సమీపప్రదేశే పరిగతేన సర్వతోగతేన యమునాజలేన పూతే పవిత్రే। 'అతిముక్తః పుణ్డ్రకః స్యాద్వాసన్తీ మాధవీ లతా' ఇత్యమరః। ముకులం కరోతి తదాచష్టే। ణిజన్తాద్భావే క్తే సతి ముకులితమితి బోధ్యమ్। పశ్చాన్ముకులితమేవ పులకః సంజాతోఽస్యేతి తారకాదిత్వాదితచ్। 'ఆమ్రశ్చూతః' ఇత్యమరః। 'పర్యన్తభూః పరిసరః' ఇత్యపి॥౮॥ సంప్రతి గీతార్థముపసంహరతి। ప్రేక్షావత్ప్రవృత్త్యర్థం స్వభణితే ఉత్కర్షమాహ—శ్రీజయదేవేతి। జయదేవకవేరిదం భణితం గీతముదయతి। తత్ర హేతుః। హరిచరణయోః స్మృతౌ స్మరణే సారం శ్రేష్ఠం, హరిచరణస్మృతిరేవ సారోఽత్ర తత్ రస-

దరవిదలితవల్లీమల్లిచఞ్చత్పరాగ-

ప్రకటితపటవాసైర్వాసయన్కాననాని।

ఇహ హి దహతి చేతః కేతకీగన్ధబన్ధుః

ప్రసరదసమబాణప్రాణవద్గన్ధవాహః॥౧౦॥

యికా। గుర్జరీరాగేణ ఋషభాదినా। దక్షిణో నాయకః। తల్లక్షణం ప్రాగుక్తమ్। విప్రలమ్భాఖ్యః శృఙ్గారో రసః। లయో నామ ఛన్దః। తల్లక్షణమ్—'మునియగణైర్లయమామనన్తి తజ్జ్ఞాః' ఇతి। తదుక్తం ఛన్దశ్చూడామణౌ చలయఇతి। విప్రలమ్భవిభావప్రసఙ్గాద్వాయుం వర్ణయతి—
'రచితో గద్యపద్యాద్యైర్వసన్తే పార్థివోత్సవే। వసన్తరాగే ఝమ్పాఖ్యతాలే మధ్యలయాఞ్చితే॥
గమకాలప్తిభూయిష్ఠః పూర్ణకల్పః ప్రకీర్తితః। పూర్తౌ పునస్తేనపాటస్వరాఞ్చితవిరాజితః॥
మాధవోత్సవకమలాకరనామా ప్రబన్ధరాట్॥౯॥ ఇతి మాధవోత్సవకమలాకరనామా తృతీయః ప్రబన్ధః॥ దరేతి। ఇహ వనే వసన్తే వా గన్ధవాహో వాయుశ్చేతో దహతి। అర్థాత్ విరహిణామ్। కింభూతం చేతః। ప్రసరత్। అర్థాన్మనోరథం ప్రతి। పునః కింభూతమ్। అసమబాణప్రాణవత్కామస్య జీవితమివ। అథవా ప్రసరదసమబాణప్రాణవద్గన్ధవాహ ఇతి పదమ్। ప్రసరతా అసమబాణేన ప్రాణవాంశ్చాసౌ గన్ధవాహః। వా ప్రసరన్యోఽసావసమబాణశ్చ తస్య ప్రాణవజ్జీవితమివ। ప్రాణవతో వా। కింభూతో వాయుః। కేతకీగన్ధసహచరః। కిం కుర్వన్। కాననాని వాసయన్। కైః। ఈషద్వికసితమల్లీవల్లీనాం జాతీలతానాం చఞ్చన్తో గచ్ఛన్తో యే పరాగాస్తైః ప్రకటితా యే పటవాసాః వాసచూర్ణాని తైః॥ 'ననమయయయుతేయం మాలినీ భోగిలోకైః' ఇతి మాలినీఛన్దః। అత్ర సమాసోక్తివర్ణానుప్రాసోపమాలంకారాః। విప్రలమ్భాఖ్యః శృఙ్గారో రసః। పాఞ్చాలీ రీతిః। అత్ర విరహిహృదయవిదారణపటీయసః పవనస్య త్రైవిధ్యేన చేతోదాహకత్వోపన్యాసేన యువతిజనస్య ఆత్మసాత్కర్తృత్వేన యత్స్మరప్రాణవత్త్వముదితం తదౌచిత్యసరణిసాగరప్లవనతరణిత్వమాతనోతితరామ్। యదభాణి క్షేమేన్ద్రేణ—'తిలకం బిభ్రతీ సూక్తిర్భాత్యేకముచితం పదమ్। చన్ద్రాననేవ కస్తూరీ కృతం శ్యామేవ చన్దనమ్'॥ ౧౦॥

మయసంబన్ధినో వనస్య వర్ణనం యత్ర। అత ఏవ అనుగతమదనవికారం అనుగతః సంప్రాప్తో మదనస్య వికారో యత్ర తత్ తాదృశమ్॥౯॥ సంప్రతి వసన్తకాలీనవాయోరపి విరహిజనసంతాపకారిత్వమాహ—దరేతి। ఇహ హి అస్మిన్నేవ వసన్తే గన్ధవాహో వాయుశ్చేతో దహతి। అర్థాద్విరహిణామ్। కిం కుర్వన్। కాననాని వనాని వాసయన్సురభీకుర్వన్। కైః। దరం ఈషద్విగలితా వికాసితా మల్లీవల్లిర్మల్లికాలతా తస్యాః సకాశాచ్చశ్చన్తః ప్రసరన్తో యే పరాగాః పుష్పరేణవస్త ఏవ ప్రకటితాః పటవాసాః పిష్టాతకాస్తైః। కీదృగ్గన్ధవాహః। కేతకీగన్ధబన్ధుః కేతకీపుష్పసౌరభబన్ధుః। పునః కీదృశః। ప్రసరతః ప్రతిదిశం సంచరతోఽసమబాణస్య కామస్య ప్రాణవత్ప్రాణసదృశః। యద్వా ప్రసరతా అసమబాణేన ప్రాణవాన్ శక్తిసంపన్నో యో గన్ధవాహ ఇత్యేకపదమ్। 'ఈషదర్థే దరోఽవ్యాజమ్' ఇతి విశ్వః। 'పరాగః పుష్పరజసి' ఇతి చ। 'పిష్టాతః పటవాసకః' ఇత్యమరః। 'కాననం వనమ్' ఇతి చ। 'అసవః ప్రాణాః' ఇత్యపి। 'శక్తిః పరాక్రమః

ఉన్మీలన్మధుగన్ధలుబ్ధమధుపవ్యాధూతచూతాఙ్కుర-

క్రీడత్కోకిలకాకలీకలరవైరుద్గీర్ణకర్ణజ్వరాః।

నీయన్తే పథికైః కథం కథమపి ధ్యానావధానక్షణ-

ప్రాప్తప్రాణసమాసమాగమరసోల్లాసైరమీ వాసరాః॥ ౧౧॥

అనేకనారీపరిరమ్భసంభ్రమస్ఫురన్మనోహారివిలాసలాలసమ్।

మురారిమారాదుపదర్శయన్త్యసౌ సఖీ సమక్షం పునరాహ రాధికామ్॥ ౧॥

ఉన్మీలదితి॥ పథికైరమీ వసన్తసమయవాసరాః కథంకథమివ మహతా కష్టేన నీయన్తే। కైః కృత్వా। ధ్యానావధానక్షణే ప్రియానుచిన్తనైకాగ్రతాప్రస్తావే ప్రాప్తో యః ప్రాణసమాసమాగమరసోఽనురాగస్తస్య ప్రకటీభావైః, అథవా రసస్యోల్లాసో యేష్వితి పథికవిశేషణమ్। కింభూతా వాసరాః। ఉన్మీలన్యోఽసౌ మధుగన్ధః పుష్పరసగన్ధస్తత్ర లుబ్ధా యే మధుపా భ్రమరాస్తైర్వ్యాధూతా ఆన్దోలితా యే చూతాఙ్కురాస్తేషు క్రీడన్తో యే కోకిలాస్తేషాం కాకల్యుపలక్షితరవైరుద్గీర్ణ ఉత్పాదితః కర్ణజ్వరో యైస్తే తథా। కోకిలో వసన్తమాసే పఞ్చమం వదతీతి స్థితిః। అత్ర స చూతధూననేన మధుపే రోషావేశాన్నిషాదకాకలీముక్తవానిత్యాశయః। అథవా కథం కథమపీతి ధ్యానేనేత్యాదినా యోజ్యమ్। తతో విరహిణో హ్యనవస్థితచిత్తత్వాద్ధ్యాతుమపి న శక్నువన్తి। శార్దూలవిక్రీడితం ఛన్దః। అత్ర కావ్యలిఙ్గమలంకారః। గౌడీయా రీతిః। విప్రలమ్భాఖ్యశృఙ్గారో రసః। అత్ర కామోద్దీపనవిభావైః కోకిలకాకలీకలరవాద్యైః సంజనితకర్ణజ్వరత్వేన ప్రాణసమసమాగమాకాఙ్క్షిత్వేన విరహాసహిష్ణుత్వాపేక్షయా యద్వాసరాణాం కర్మగతం బహుత్వమాపాదితం తత్సుతరామౌచిత్యకోటిమాటీకతే॥౧౧॥

అనేకేతి। అసౌ సఖీ రాధాం పునర్వక్ష్యమాణమాహ। కిం కుర్వతీ। ఆరాత్సమీపే సమక్షం ప్రత్యక్షం యథా స్యాత్తథా మురారిం దర్శయన్తీ దృష్టిపథమవతారయన్తీ। అనేకనారీణాం పరి-

---

ప్రాణః' ఇతి చ। 'గన్ధవాహానిలాశుగాః' ఇతి చ॥ ౧౦॥ సంప్రతి వసన్తదివసానాం దురన్తత్వమాహ—ఉన్మీలదితి। అమీ వసన్తసంబన్ధినో వాసరా దివసాః పథికైః కథంకథమపి

మహతా కష్టేన నీయన్తే సమాప్యన్తే। కీదృశా వాసరాః। ఉద్గీర్ణాః ప్రకటితాః కర్ణజ్వరాః శ్రోత్రసంతాపా యేషు తాదృశాః। కైః। ఉన్మీలన్తి ప్రకటీభవన్తి యాని మధూని గన్ధాశ్చ తేషు లుబ్ధా లోలుపా యే మధుపా భ్రమరాస్తైర్వ్యాధూతాః కమ్పితా యే చూతాఙ్కురా ఆమ్రముకులాని తేషు క్రీడతాం కోకిలానాం కాకల్యోఽవ్యక్తమధురధ్వనయస్తాభిః కృతా యే కలకలాః కోలాహలాస్తైః। కేన ప్రకారేణ నీయన్త ఇత్యాహ—ధ్యానేతి। ధ్యానే స్వప్రియచిన్తనే యదవధానం తత్పరతా తేన క్షణం ప్రాప్తో యః ప్రాణసమాయా జీవతుల్యాయాః కాన్తాయాః సమాగమరూపో రసస్తస్మాదుత్పన్నా యే ఉల్లాసా ఉత్సాహాస్తైః। 'కాకలీ తు కలే సూక్ష్మే' ఇతి 'కోలాహల: కలకలః' ఇతి చ ॥ ౧౧॥

అనేకేతి। అసౌ సఖీ రాధికాం పునరాహ పునరువాచ। కింకుర్వతీ। ఆరాద్దూరతః సమక్షం ప్రత్యక్షం మురారిముపదర్శయన్తీ। కీదృశమ్। అనేకాసాం నారీణాం పరి-

రామకరీరాగయతితాలాభ్యాం గీయతే॥ ప్రం౪॥

చన్దనచర్చితనీలకలేవరపీతవసనవనమాలీ।

కేలిచలన్మణికుణ్డలమణ్డితగణ్డయుగః స్మితశాలీ॥ ౨॥

హరిరిహ ముగ్ధవధూనికరే విలాసిని విలసతి కేలిపరే॥ ధ్రువమ్॥

రమ్భసంభ్రమేణ త్వరయా స్ఫురన్తో మనోహారిణో యే విలాసాస్తేషు లాలసా యస్య। తేషు లాలస ఉత్సుకో వా। 'వదన్తి వంశస్థమిదం తతౌ జరౌ' ఇతి। వర్ణసామ్యమనుప్రాసః। దక్షిణో నాయకః॥ ౧॥ తదేవ గీతేన దర్శయతి ఝమ్పాతాలేన —చన్దనచర్చితేతి పదానాం బాహుల్యాత్పూర్వం ధ్రువపదం వ్యాక్రియతే—హరిరితి। హే రాధే హే విలాసిని, ఇహ ముగ్ధవధూనికరే హరిర్విలసతి। కీదృశే నికరే। కేలిపరే। పునః కీదృశే। విలాసిని విలాసో విద్యతే యస్య। ఏకస్యైవోభయవిశేషణత్వమ్। ఇతి ధ్రువః। అథ పదాని। చన్దనేత్యాది। చన్దనేన చర్చితమనులిప్తమ్। చర్చిస్తు యద్యప్యధ్యయనే వర్తతే తథాపి ధాతూనామనన్తార్థత్వాదనులేపే వర్తత ఇతి। తథాచోక్తమ్—"క్రియావాచి సమాఖ్యాతుం ప్రసిద్ధార్థప్రదర్శినః। ప్రయోగతోఽనుమన్తవ్యా అనేకార్థా హి ధాతవః॥' ఇతి। నీలం కలేవరం శరీరం యస్య, పీతం వసనం యస్య, వనమాలా విద్యతే యస్య తతః కర్మధారయః। అథవా

చన్దనేన చర్చితే నీలకలేవరే పీతవసనే వనమాలాశ్చ విద్యన్తే యస్యాసౌ తథా। చన్దనేన చర్చితే యే నీలకలేవరపీతవసనే తయోర్వనం సంసక్తిరచనావిశేషస్తం మలతే ధారయతీతి స తథా। కేల్యా చలన్తీ యే మణికుణ్డలే తాభ్యాం మణ్డితం గణ్డయుగం యస్య స తథా। తథా స్మితశాలీ స్మితాఢ్యః ఈషద్ధసితయుక్త ఇతి ద్వే పదే। అథవా ద్వే పదే కృత్వా కర్మధారయః। అథవా ఈదృశం గణ్డయుగం చ స్మితం చ తాభ్యామాఢ్యః। అథవా గణ్డయుగే స్మితాఢ్య ఇతి తన్మాత్రేణైవానుమేయం స్మితం

రమ్భసంభ్రమేణాలిఙ్గనాదరేణ స్ఫురన్ యో మనోహారివిలాసస్తస్య లాలసౌత్సుక్యం యస్య తాదృశమ్। 'సంభ్రమాస్త్వయమిచ్ఛన్తి భయముద్వేగమాదరమ్'। ' సోఽత్యర్థం లాలసా ద్వయోః' ఇత్యమరః। 'ఆరాద్దూరసమీపయోః' ఇతి చ॥ ౧॥ తదేవ గీతేన కథయతి—చన్దనేతి। గీతస్యాస్య రామకరీ రాగః। తాలశ్చ రూపకః। తాలలక్షణం ప్రాగేవోక్తమ్। గీతార్థస్తు హే విలాసిని విలాసశీలే, వృన్దావనే ముగ్ధవధూనికరే సున్దరవధూనిచయే హరిర్విలసతి క్రీడతి। కీదృశే వధూనికరే। కేలిపరే క్రీడాపరాయణే। అత్ర ముగ్ధవధూనికరే హావభావాద్యనభిజ్ఞే స్త్రీచయే కేలిపరే సామాన్యక్రీడాపరాయణే విలసతీతి ధ్వనేరర్థః। తథా చ హావాద్యభిజ్ఞాం త్వాం వినా సకలకలాభిజ్ఞస్య హరేర్విలాసో న శోభత ఇతి భావః। 'ముగ్ధః సున్దరమూర్ఖయోః' ఇతి విశ్వః। విలాసో హావవిశేషస్తలక్షణం తు భరతే—'స్థానే యానాసనే వాపి నేత్రవక్త్రాదికర్మణా। ఉత్పాద్యతే విశేషో యః స విలాసః ప్రకీర్తితః॥ ఇతి। ఏతచ్చ ధ్రువపదమ్। కీదృశో హరిః। చన్దనేన చర్చితో నీలకలేవరే శ్యామశరీరే పీతవసనం వస్త్రం వనమాలా చ యస్య తాదృశః। పునః కీదృశః। కేలిషు చలతీ కమ్పమానే మణియుక్తే కుణ్డలే తాభ్యాం మణ్డితమలంకృతం గణ్డయుగం కపోలయుగ్మం యస్య తాదృశః। పునః కీదృశో హరిః। స్మితేన ఈషద్ధాస్యేన శాలీ శోభమానః। 'అథ కలేవరమ్। గాత్రం వపుః సంహననమ్' ఇత్యమరః। 'గణ్డౌ కపోలౌ' ఇత్యపి। స్మితలక్షణం తు భరతే—'ఈషద్వికసితైర్గణ్డైః కటాక్షైః సౌష్ఠవాన్వితైః। అలక్షితద్విజం

పీనపయోధరభారభరేణ హరిం పరిరభ్య సరాగమ్।

గోపవధూరనుగాయతి కాచిదుదఞ్చితపఞ్చమరాగమ్॥హరిం॥3॥

కాపి విలాసవిలోలవిలోచనఖేలనజనితమనోజమ్।

ధ్యాయతి ముగ్ధవధూరధికం మధుసూదనవదనసరోజమ్॥హరిం॥౪॥

కాపి కపోలతలే మిలితా లపితుం కిమపి శ్రుతిమూలే।

కాపి చుచుమ్బ నితమ్బవతీ దయితం పులకైరనుకూలే॥హరిం॥౫॥

నాస్యప్రసారణేన॥౨॥అథ పరస్పరం గోపికానాం కేలిచేష్టితమాహ—పీనపయోధరేతి। కాచిద్గోపవధూర్హరిం గాయన్తం హరిమనుగాయతి వంశకృత్యేన గాయతి। కిం కృత్వా। సరాగం సాభిలాషం తమేవ హరిం పరిరభ్య। కింభూతా। పీనపయోధరభారభరేణోపలక్షితా। అథవా విపులస్తనభారాతిశయేన పరిరభ్య। కింభూతం హరిమ్। సరాగం తదాలిఙ్గనసాభిలాషమ్। పునః కింభూతమ్। ఉదఞ్చిత ఆ తారావధ్యూర్ధ్వం నీతః పఞ్చమరాగో యేన వా ఉదఞ్చితః పఞ్చమస్వరోపలక్షితో రాగో యేన, వా ఉదఞ్చితః పఞ్చమరాగోఽనురాగో యేన। అథవా ఉదఞ్చితపఞ్చమరాగం యథా స్యాత్తథేతి గానక్రియావిశేషణమ్। శృఙ్గారే హి పశ్చమభూయిష్ఠస్య గానస్య ప్రాధాన్యాత్, అథవా ఉదఞ్చితహృద్యరాగం యథాస్యాత్తథా॥౩॥కాపి విలాసేతి। కాపి ముగ్ధవధూరధికం సాతిశయం యథా స్యాత్తథా మధుసూదనవదనసరోజం ధ్యాయతి। అధికం సుఖమధికృత్య వా। కింభూతమ్। విలాసేన చేష్టావిశేషేణ విలోలే చఞ్చలే యే విలోచనే తయోః ఖేలనేనావర్తనేన జనిత ఉత్పాదితో మనోజో యేన। అత్ర సరోజే యోజితో మధుసూదనశబ్ద ఔచితీమావహతి। సూద స్తుతిహత్యోరితి ముఖసరోజాన్మధు స్రవతీత్యతిశయాధానమ్॥౪॥ కాపి కపోలతలేతి। కాపి నితమ్బవతీ దయితం శ్రీకృష్ణం కపో-

---

ధీర ఉత్తమానాం స్మితం భవేత్॥ 'ఇతి॥౨॥ గోపీనాం సౌన్దర్యవిలాసాద్యనభిజ్ఞత్వం చ కథయన్నేవ కేలిమాహ—పీనేతి। కాచిద్గోపవధూః పీనపయోధరభారభరేణ పీనస్తనగౌరవాతిశయేన సరాగం సానురాగం యథ్రాస్యాదేవం హరిం పరిరభ్యాలిఙ్గ్య ఉదఞ్చిత ఊర్ధ్వమఞ్చితః పఞ్చమాఖ్యో రాగో యత్ర ఏవం యథా స్యాత్తథానుగాయతి అనుపశ్చాద్ధరేర్గానానన్తరం గాయతి। అత్ర గోప్యాః సౌన్దర్యం పీనపయోధరేత్యాదినా ప్రతిపాదితమ్। అవైదగ్ధ్యం తు కృష్ణస్య పరిరమ్భోద్యమం వినైవ స్వయం ప్రథమం పరిరమ్భణాత్। అన్యోన్యకృతే హి పరిరమ్భే శృఙ్గారరసః పుష్టో భవతి। తదుక్తం దశరూపకే— 'రమ్యదేశకలాకాలవేషభోగాదిసేవనైః। ప్రమోదాత్మరతిః సైవ యూనోరన్యోన్యసక్తయోః ప్రకృష్యమాణః శృఙ్గారో మధురాఙ్గవచేష్టితైః॥' ఇతి। శృఙ్గారే పఞ్చమః స్వరో బాహుల్యేన భవతి స ఏవాత్ర కథితః। యదాహ భరతః-'మధ్యమం పఞ్చభూయిష్ఠం హాస్య శృఙ్గారయోర్భవేత్' ఇతి॥౩॥ కాపీతి। కాపి ముగ్ధవధూః మధుసూదనవదనసరోజం

ముఖపద్మమధికం యథా స్యాత్తథా ధ్యాయతి చిన్తయతి। కీదృశమ్। విలాసేన విలోలయోశ్చఞ్చలయోర్విలోచనయోర్నేత్రయోశ్చలనం తేన జనిత ఉత్పాదితో మనోజః కామో యేన అర్థాత్తస్యామేవ తాదృశమ్। అత్ర ప్రత్యక్షస్యాపి మధుసూదనస్య ధ్యానాదవైదగ్ధ్యం తస్యా అవగమ్యతే॥౪॥ కాపీతి। కాపి నితమ్బవతీ గోపీ దయితం కృష్ణం

కేలికలాకుతుకేన చ కాచిదముం యమునాజలకూలే।

మఞ్జులవఞ్జులకుఞ్జగతం విచకర్ష కరేణ దుకూలే॥ హరిం॥ ౬॥

కరతలతాలతరలవలయావలికలితకలస్వనవంశే।

రాసరసే సహ నృత్యపరా హరిణా యువతిః ప్రశశంసే॥ హరిం॥ ౭॥

లతలే గణ్డప్రదేశే చారు మనోహరం యథా స్యాత్తథా చుచుమ్బ। కింభూతా। సఖీషు చాతుర్యాత్కిమపి కార్యాన్తరం లపితుం శ్రుతిమూలే లగ్నా। కింభూతే శ్రుతిమూలే। అనుకూలేఽభిముఖమానీతే। కింభూతే కపోలతలే। రోమాఞ్చోపలక్షితే। హరేః సాత్త్వికభావేన రోమాఞ్చోద్గమః। అత్రానుగన్తుమశక్తా కార్యాన్తరకథనవ్యాజేన హరిం స్థాపయతీతి నితమ్బవతీత్యుచితమ్। సఖీషు దయితచుమ్బనం లజ్జాకరమితి కార్యాన్తరవ్యాజౌచితీ। అత్ర ప్రౌఢా నాయికా। అనుకూలో నాయకః॥ ౫॥ కేలికలేతి॥ కాచిద్గోపీ కేలికలాకుతుకేన క్రీడావిజ్ఞానకౌతుకేనాముం కృష్ణం కరేణ దుకూలే విచకర్ష। కింభూతమ్। యమునావనకూలే మఞ్జులమనోహరవఞ్జులబకులకుఞ్జగతమ్, వేతసకుఞ్జగతం వా। యమునాయా విపినోపలక్షితతీర ఇత్యర్థః। అత్ర చకారోఽనుక్తసముచ్చయార్థః। తేన పరిహాసాద్యుచ్చీయతే। 'యమునాజలతీరే' ఇతి పాఠః। అత్ర యమునాతీర ఇతి వక్తవ్యే జలగ్రహణం శైత్యపావనత్వసంనికర్షాదిద్యోతనార్థమ్॥ ౬॥ కరతలేతి॥ హరిణా కృష్ణేన కాపి యువతిః ప్రశశంసే స్తుతా। కింభూతా। రాసరసే గోపక్రీడానురాగే సహనృత్యపరా కృష్ణేన సహ తుల్యకాలం నృత్యన్తీ। కింభూతే రాసరసే। కరతలయోస్తాలస్తాలికా తయా తరలా యా వలయావలిర్ధ్వస్తకటకశ్రేణిస్తయా కలితోఽనుగతః కలస్వనో వంశో యత్ర యస్మిం -

---

కపోలతలే చారు మనోహరం యథా తథా చుచుమ్బ చుమ్బనం కృతవతీ। కీదృశీ। కిమపి కార్యం లపితుం మన్త్రయితుం శ్రుతిమూలే మిలితా సంలగ్నా। కీదృశే। పులకై

రోమాఞ్చైరనుకూలే ప్రియావిలాససూచకే। ఔత్సుక్యేన సహసా కాన్తముఖచుమ్బనం సఖీజనహాస్యకరం భవతీతి వ్యాజేన తయా తదారబ్ధమితి భావః। అత్ర ప్రథమతో ముఖస్పర్శనేన కృష్ణకపోలే రోమాఞ్చముత్పాద్య చుమ్బనే తస్యాస్త్రాధీరత్వం ధ్వనితమ్ ॥౫॥ కేలికలేతి। కాచిద్గోపీ అముం కృష్ణం కేలికలాకుతుకేన దుకూలే పట్టవస్త్రవిషయే విచకర్షాకృష్టవతీ। దుకూలం గృహీత్వాముం కృష్ణం విచకర్షేతి కేచిద్యోజయన్తి। కీదృశమ్। మఞ్జులో మనోహరో వఞ్జులో వేతసో యత్ర తాదృశో యః కుఞ్జస్తత్ర గతం ప్రాప్తమ్। కుత్ర విచకర్ష। యమునాజలకూలే యమునాయా జలయుక్తే రోధసి వఞ్జులకుఞ్జస్థం కృష్ణం యమునాకూలం ప్రతి క్రీడార్థమాకృష్టవతీత్యర్థః। అత్ర అన్యానురక్తస్య కృష్ణస్య నాయికయా వస్త్రాకర్షణాదధీరత్వం తస్యా వ్యఙ్గ్యమ్। 'కుతుకం తు కుతూహలమ్' ఇత్యమరః। 'మనోజ్ఞం మఞ్జు మఞ్జులమ్' ఇతి చ। 'వఞ్జులో వేతసే' ఇతి విశ్వః। ' దుకూలం క్షౌమే సూక్ష్మాంశుకేఽపి చ' ఇత్యపి ॥ ౬॥ కరతలేతి। కాచిద్యువతిర్వరిణా ప్రసశంసే స్తుతా। కీదృశీ। రాసరసో గోపీనాం క్రీడావిశేషస్తత్ర సహనృత్యపరా కృష్ణేన సమం నృత్యన్తీ। కీదృశే రాసరసే। కరతలయోస్తాలేన పరస్పరం వాదనేన తరలా చఞ్చలా యా వలయావలిః కఙ్కణపఙ్క్తిస్తయా కలితో మిశ్రితోఽవ్యక్తమధురశబ్దసహితో వంశో వేణుర్యత్ర తాదృశే అత్ర రాసరసే। ఇత్యాదినా గోదుహాం క్రీడాస్వేవ సా స్తుత్యా నతు సకలసంగీతకలాస్వితి ధ్వనితమ్ | 'ద్రుమభేదే కరాస్ఫాలే తాలం తు హరితాలకే' ఇతి విశ్వః। 'తరలశ్చఞ్చలే ఖిన్నే హారమధ్యమణౌ' ఇతి చ। 'వలయం కఙ్కణేఽపి చ' ఇతి। 'ఆవలిః

శ్లిష్యతి కామపి చుమ్బతి కామపి కామపి రమయతి రామామ్।

పశ్యతి సస్మితచారుతరామపరామనుగచ్ఛతి వామామ్॥ హరిం॥౮॥

శ్రీజయదేవభణితమిదమద్భుతకేశవకేలిరహస్యమ్।

వృన్దావనవిపినే లలితం వితనోతు శుభాని యశస్యమ్॥ హరిం॥౯॥

విశ్వేషామనురఞ్జనేన జనయన్నానన్దమిన్దీవర-

శ్రేణీశ్యామలకోమలైరుపనయన్నఙ్గైరనఙ్గోత్సవమ్।

స్తథా। అథవా అఙ్గనామఙ్గనామన్తరే మాధవ ఇమమర్థం ప్రకటయతి॥ ౭॥ ఏకస్యైవ హరేః ప్రాకామ్యసిద్ధయా సర్వాభిః సహైకకాలం క్రీడనమాహ – శ్లిష్యతీతి। స హరీ రాసరసే

క్వచిత్కామపి అన్యయాన్యయా సహ ఉక్తరీత్యా క్రీడతి। రామేతి రమణశీలా తాం రమయతి। స్మితచారుతరేతి రసదృష్టేరుపలక్షణమ్। స్మితే హి రతిభావ ఉల్బణో భవతీతి। వామామిత్యనునయేఽపి పరాఙ్ముఖీత్వమ్। తామనుగమనేన సాధయతీతి చాతుర్యమ్। అథవా నానారూపాణి విధాయ తయా తయా సహ తయా తయావస్థయా క్రీడితవాన్। అథవా సమమేవైకామాశ్లిష్య తామాశ్లిషన్నేవ పరాం చుమ్బతి। తత్కుర్వన్నేవాన్యాం రమయతి। చేష్టావిశేషేణ తద్రైవాన్యాం పశ్యతి। అన్యామనుగచ్ఛతీత్యనుకరోతీతి యోజ్యమ్। శ్లిష్యతీత్యాదిషు క్రమేణ శఠధృష్టదక్షిణానుకూలధూర్తా నాయకాః। నాయికాస్తు అభిసారికా ఏవ॥౮॥ ఉపసంహరతి—శ్రీజయదేవేతి। అత్ర స్వరా ఋషభాద్యాః పాటాః। శ్రీజయదేవకవేరిదమద్భుతకే- శవకేలిరహస్యం అద్భుతం చ తత్కేశవకేలిరహస్యం చ తచ్చరితం శుభాని వితనోతు | అర్థాధ్గాయతాం శృణ్వతాం చ। కింభూతమ్। యశస్యం యశస్కరమ్। క్వ। వృన్దావనవిపినే। అత్రైకేనానేకాసాముపరఞ్జనాదద్భుతత్వమ్। లయో నామ ఛన్దః। తల్లక్షణమ్ —'మునియగణైర్లయమామనన్తి తజ్జ్ఞాః। తదుక్తం ఛన్దశ్చూడామణౌ। 'చిలయ ఇతి॥౯॥ ఇదానీం కాచిత్సఖీ రాధాం ప్రతి కృష్ణస్యాతిశయశృఙ్గారశాలితాదర్శనవ్యాజేన తదున్ముఖీకర్తుమాహ—విశ్వేషామితి। హే సఖి రాధే,

---

పఙ్క్తౌ:" ఇత్యమరః। 'వంశో వేణౌ కులే వర్గే కాష్ఠస్యావయవేఽపి చ' ఇతి విశ్వః। 'రాసస్తు వనరాసే స్యాత్' ఇతి చ 'రాసస్తు గోదుహాం క్రీడా' ఇతి హారావలిః॥ ౭॥ శ్లిష్యతీతి। కామపి రామాం క్రీడాశీలాం గోపీం శ్లిష్యత్యాలిఙ్గతి, కామపి చుమ్బతి, కామపి రమయతి, నిభృతః సంభోగేన క్రీడయతి స కృష్ణః స్మితేన చారుతరామతిశయేన మనోహరామపరాం గోపీం పశ్యతి। కాంచిద్వామాం వామస్వభావాం కోపవతీమనుగచ్ఛతి అనునయార్థమనుగతిం కరోతి। అత్ర కృష్ణేనాశ్లేషాదౌ క్రియమాణేఽపి తాభిర్న కృతమిత్యప్యవైదగ్ధ్యం సూచితమ్। 'సున్దరీ రమణీ రామా' ఇత్యమరః। 'విద్యా వామా అపి స్త్రియామ్' ఇతి చ॥ ౮॥ సంప్రతి గీతసమాప్తౌ కవిః స్వనామ నిబధ్నన్నేవాశిషం ప్రార్థయతే—శ్రీజయదేవేతి। శ్రీజయదేవకవేరిదం లలితం గీతం శుభాని వితనోతు విస్తారయతు। కీదృశమ్। వృన్దావనేఽద్భుతం కేశవస్య కేలిరహస్యం గుప్తక్రీడా యత్ర తాదృశమ్। అద్భుతత్వం చైకేనైవ కృష్ణేనానేకకామినీనాం కామపూరణాత్। పునః కీదృశమ్। యశస్యం యశఃసహితమ్॥౯॥ నను సకలశృఙ్గారకలాభిజ్ఞః శ్రీకృష్ణః కథం హావాద్యనభిజ్ఞాభిర్గోపీభిః సహ కేలిం కృతవానిత్యత ఆహ— విశ్వేషామితి। హే సఖి హే రాధే, మధౌ

స్వచ్ఛన్దం వ్రజసున్దరీభిరభితః ప్రత్యఙ్గమాలిఙ్గితః

శృఙ్గారః సఖి మూర్తిమానివ మధౌ ముగ్ధో హరిః క్రీడతి ॥౧౦॥

మధౌ వసన్తే ముగ్ధః సున్దరో హరిః క్రీడతి। క ఇవ। మూర్తిమాఞ్శృఙ్గారరస ఇవ। 'పురుషః ప్రమదాయుక్తః శృఙ్గార ఇతి సంజ్ఞితః'। కిం కుర్వన్। అనురఞ్జనేనానురాగేణ విశ్వేషాం సర్వేషాం ఆనన్దం జనయన్ హరిః శృఙ్గారశ్చ। పునశ్చ కిం కుర్వన్। అఙ్గైరనఙ్గోత్సవముపనయన్నుపస్థాపయన్। కింభూతైరఙ్గైః। ఇన్దీవరపఙ్క్తిశ్యామలకోమలైర్నీలోత్పలరాజి- వచ్ఛ్యామలసుకుమారైః। పునః కింభూతః। వ్రజసున్దరీభిరభితః ప్రత్యఙ్గమాలిఙ్గితః ప్రతిప్రతీకమాశ్లిష్టః। అభితః సర్వతః। కథం। ఖచ్ఛన్దం యథాస్యాత్తథా। అథవా యద్యదఙ్గం యయా యయా సమాసాదితం తత్తత్తయా తయా సమాలిఙ్గితమితి ప్రతిప్రతీకశబ్దార్థః। అత్ర దీపకమలంకారః। వైదర్భీరీతిః। శార్దూలవిక్రీడితం ఛన్దః। శృఙ్గారో రసః। వాక్యౌచిత్యం చ। చన్దనచర్చితేత్యత్ర ఉత్కణ్ఠితా నాయికా। తల్లక్షణమ్—'ప్రియే కృతవ్యలీకేఽపి విరహోత్కణ్ఠితోన్మనాః॥ ౧౦॥

వసన్తే ముగ్ధో మనోహరో హరిః క్రీడతి। కిం కుర్వన్। విశ్వేషాం గోపీజనానామనురఞ్జనేనానురాగం జనయన్నుపస్థాపయన్। కీదృశో హరిః। అభిత ఉభయతో బాహ్యైరవయవైరన్తశ్చేతసా ప్రత్యఙ్గం అఙ్గమఙ్గం ప్రతి స్వచ్ఛన్దం యథా స్యాదేవం వ్రజసున్దరీభిరాలిఙ్గితో మూర్తిమాఞ్శరీరీ శృఙ్గార ఇవ। శృఙ్గారస్యాశరీరత్వాత్క్రీడారసః సంభవతీతి మూర్తిమానిత్యుక్తమ్। అత్ర శృఙ్గారరసస్తస్య శ్యామత్వాత్కృష్ణసాదృశ్యమ్। తదుక్తమ్—'శ్యామో భవతి శృఙ్గారః సితో హాసః ప్రకీర్తితః' ఇతి। యథా ముగ్ధో మనోహరః శృఙ్గారరసో మధౌ వసన్తే క్రీడతి సర్వత్ర విలసతి। కిం కుర్వన్। యూనోఽనురఞ్జనేన పరస్పరానురాగజననేన విశ్వేషాం ప్రాణిజనానామానన్దం జనయన్। పునః కిం కుర్వన్। అఙ్గైః శృఙ్గారరసస్యాఙ్గభూతైః కటాక్షాదిభిరనుభావై రోమాఞ్చాదిభిశ్చ సాత్త్వికభావైః శఙ్కాసూయాదిభిః సంచారిభావైశ్చానఙ్గోత్సవముపనయన్। న కేవలమేతైః పూర్వభావైరపీత్యాహ—ఇన్దీవరేతి। ఇన్దీవరశ్రేణిభిః కమలపఙ్క్తిభిః శ్యామైర్గాఢాన్ధకారనీలనిచోలవనమాలావనాదిభిః కోమలైర్మృదుశయ్యాదిభిః। అత్ర హేతుగర్భవిశేషణమాహ—స్వచ్ఛన్దమితి। స్వచ్ఛన్దం యథా స్యాదేవం వ్రజన్గచ్ఛన్సున్దరీభిరఙ్గమఙ్గం ప్రతి ఆలిఙ్గతః ఆశ్రితః శృఙ్గారరసస్యాఙ్గినో విభావాదీనాం మధ్యే కయాచిత్తామ్బూలస్రక్చన్దనాద్యుపనయనవిభావరూపం కయాచిత్సుస్మితకటాక్షాద్యనుభావరూపం కయాచిచ్ఛఙ్కాసూయాదిసహచారిరూపం కయాచిచ్చ రోమాఞ్చిత్వాదిసాత్త్వికభావరూపశృఙ్గారరసస్యాఙ్గమాశ్రితమితి భావః।

విభావాదీనామనఙ్గత్వం ప్రతి భరతః—'విభావైరనుభావైశ్చ భావః సంచారిసాత్త్వికైః। జనితో బోధితః స్ఫీతో వృద్ధః శృఙ్గార ఇష్యతే॥' ఇతి విభావసామాన్యలక్షణాత్। రసరత్నప్రదీపికాయామ్—'భావయన్తి విశేషేణ యే రసాన్వై మనోహరాన్। తే విభావాస్తు కథ్యన్తే నాట్యశాస్త్రవిశారదైః॥' ఇతి। తత్ర శృఙ్గారవిభావా భరతేనోక్తాః—'ఋతుమాల్యాలంకారైః ప్రియజనగాన్ధర్వకావ్యసేవాభిః। ఉపవనగమనవిహారైః శృఙ్గార। రసః సముద్భవతి॥' అనుభావసామాన్యలక్షణం యథా—'యథావ్యాక్రియతే సమ్యగ్లోకానుభవగోచరాఃతేఽనుభావాస్తు కథ్యన్తే నాట్యశాస్త్రవిశారదైః॥' తత్ర శృఙ్గారానుభావాః–'నయనవదనప్రసాదైః స్మితమధురవచోధృతిప్రమోదైశ్చ। మధురైః స్వాఙ్గవికారైస్తస్యాభినయః ప్రయోక్తవ్యః॥' వ్యభిచారిసామాన్యలక్షణం దశరూపకే—'విశేషాదాభిముఖ్యేన చరన్తో వ్యభిచారిణః। శృఙ్గారతిలకే—'శఙ్కాసూయా తథా గ్లానిర్వ్యాధిశ్చిత్తాస్మృతిర్ధృతిః। ఔత్సుక్యం విస్మయో హర్షో వ్రీడోన్మాదౌ-

నిత్యోత్సఙ్గవసద్భుజఙ్గకవలక్లేశాదివేశాచలం

ప్రాలేయప్లవనేచ్ఛయానుసరతి శ్రీఖణ్డశైలానిలః।

కించ స్నిగ్ధరసాలమౌలికుసుమాన్యాలోక్య హర్షోదయా-

దున్మీలన్తి కుహూ కుహూరితి కలోత్తాలాః పికానాం గిరః॥౧౧॥

శ్రీఖణ్డశైలానిలో మలయాచలపవనః ఈశాచలం హిమాద్రిమనుసరతి యాతి। ఈశశ్చాసావచలశ్చేతి। అథవా ఈశాయాః పార్వత్యాః గురురచలః। మధ్యమపదలోపాత్ టాబ్వ్యధినాచ్। వా ఈశోపలక్షితాచల ఇతి। అథవా ఈశాచలం కైలాసమనులక్షీకృత్య సరతి। కయా। ప్రాలేయప్లవనేచ్ఛయా హిమావగాహనేచ్ఛయా। అత్రోత్ప్రేక్షితం హేతుమాహ—నిత్యేతి। నిత్యముత్సఙ్గే వసన్తో యే భుజఙ్గా ఏవ భుజఙ్గకాస్తేషాం యద్వలనం తస్మాత్ తత్ర వా యః క్లేశః తస్మాదివ। అథ భుజఙ్గకాద్యద్వలనం తేన యో జాయమానః క్లేశః తస్మాదివ॥ అథవా కవలనం కవలో దశనం తస్మాత్। సర్పదష్టో హి తత్తాపోపశాన్తయే శీతలేచ్ఛుర్భవతి॥ కించేతి విభావాన్తరమాహ। పికానాం కోకిలానాం కుహూః ఇతి గిర ఉన్మీలన్తి ప్రాదుర్భవన్తి। కింభూతాః। కలోత్తాలాః కలాశ్చతా ఉత్తాలా ఉదీర్ణాః। కుతః। హర్షోదయాత్। కింకృత్వా। స్నిగ్ధాని యాని రసాలమౌలిషు ముకులాని చూతశిరస్సు కుడ్మలాస్తానాలోక్య। అథవా స్నిగ్ధాని రసాలానాం మౌలిముకులాని చూతశిరాంసి అశోకానాం చ ముకులానీతి ఆలోక్య హర్షోదయాదితి క్రియయోరేకకర్తృకత్వాత్పూర్వకాలతా। శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్। అత్ర వర్ణానుప్రాసోపమాహేతవోఽలంకారాః। వైదర్భీ రీతిః। అత్ర విప్రలమ్భాఖ్యశృఙ్గారసూచకో

రత్యాఖ్యః స్థాయిభావః। అత్ర విరహిమనః కరీరకర్తనకుశలానాం స్నిగ్ధరసాలమౌలిముకులామాలోకనేన జాతహర్షాణాం పికానాం గిరాం తద్ద్వారీస్థవిలుణ్ఠాఙ్కుహూరూపేణ యదున్మీలనలక్షణం యథా క్రియాఖరూపనిరూపణమకారి తన్నితరామౌచిత్యకోటిమాలమ్బతే। ఉక్తంచ—'సగుణత్వం

భయం తథా॥ విషాదో జడతా నిద్రా బహి; చాపలం మతిః। ఇతి భావాః ప్రయోక్తవ్యాః శృఙ్గారే వ్యభిచారిణః॥' ఇతి। సాత్త్వికభావాః శృఙ్గారతిలకే—'స్తమ్భః స్వేదోఽథ రోమాఞ్చః స్వరభఙ్గోఽథ వేపథుః। వైవర్ణ్యమశ్రుప్రలయ ఇత్యష్టౌ సాత్త్వికా మతాః॥' ఇతి। ఏతేషామవాన్తరలక్షణాని గ్రన్థగౌరవభయాన్న లిఖ్యన్తే। అత్ర సకలాభిజ్ఞస్యాపి వ్రజసున్దరీభిః సహ ముగ్ధతామాశ్రిత్య తదనుసారేణ క్రీడతోఽపి హరేర్న దక్షత్వహానిః। తాసాం తథైవానురఞ్జనాత్। అత ఏవ విశ్వేషామనురఞ్జనేనేత్యనేన విశ్వానురఞ్జనకత్వంకృష్ణస్యోక్తమితి భావః॥ ౧౦॥ ఇదానీం రాధాం శీఘ్రం గమయితుం మలయానిలాదిదుఃసహతామాహ—అద్ర్యుత్సఙ్గేతి। శ్రీఖణ్డశైలానిలో మలయపర్వతసంబన్ధీ వాయురీశాచలం రుద్రస్యాచలం హిమాలయమనుసరతి। కస్మాదివ। అద్రేర్మలయస్య ఉత్సఙ్గే క్రోడే వసన్తో యే భుజఙ్గాః సర్పాస్తేషాం కవలేనా శ్లేషేణ జనితో యః క్లేశః సంతాపస్తస్మాదివ। తర్హి హిమాద్రిం కిమితి వ్రజతీత్యత ఆహ—ప్రాలేయేతి। ప్రాలేయస్తుషారస్తస్య ప్లవనమవగాహనం తస్యేచ్ఛయా। అత్ర సర్పైః కవలితోద్గీర్ణస్య పవనస్య తద్విషసంపర్కాదధికం విరహిణాం సంతాపకత్వం ధ్వనితమ్। న కేవలమిదమేవ దుఃసహం వసన్తేఽపరమపీత్యాహ।

రామోల్లాసభరేణ విభ్రమభృతామాభీరవామభ్రువా

మభ్యర్ణే పరిరభ్య నిర్భరమురః ప్రేమాన్ధయా రాధయా।

సాధు త్వద్వనం సుధామయమితి వ్యాహృత్య గీతస్తుతి-

వ్యాజాదుద్భటచుమ్బితస్మితమనోహారీ హరిః పాతు వః॥ ౧౨॥

ఇతి శ్రీజయదేవకృతౌ గీతగోవిన్దే సామోదదామోదరో నామ ప్రథమః సర్గః॥౧॥

సువృత్తత్వం సాధుతా చ విరాజతే। కావ్యస్య సుజనస్యేవ యద్యౌచిత్యవతీ క్రియా॥' ఇతి॥ ౧౧॥ ఇదానీం సర్గాన్తే కవిరాశిషమాశాస్తే—రాసోల్లాసేతి। హరిర్వో యుష్మాన్పాతు। కింభూతో హరిః। రాధయా గీతస్తుతివ్యాజాత్। అమృతమయముఖనిర్గతత్వాత్। ఇదం గీతమమృతమేవేతి మిషేణేతి వ్యాహృత్య ఉత్కటం యథాస్యాత్తథా చుమ్బితః। ఇతీతి కిమ్। సాధు యుక్తమేతత్ యద్గీతమమృతకల్పమ్। యతస్త్వద్వదనం సుధామయమ్। అత్ర వికారే మయట్। అత్రాన్యనారీసంనిధౌ చుమ్బనమయుక్తమితి గీతస్తుతివ్యాజోక్తిః। కిం కృత్వా। నిర్భరం గాఢం యథాస్యాత్తథోరః పరిరభ్య। క్వ। ఆభీరవామభ్రువాం గోపాఙ్గనానామభ్యర్ణం సమీపే। కింభూతానాం వామభ్రువామ్। రాసో గోపక్రీడా తస్యోల్లాసః సంహర్షప్రాదుర్భావస్తస్య భరేణ విలాసవతీనామ్। కింభూతో హరిః। స్మితేనాన్యనారీణాం మనో హర్తుం శీలం యస్య స తథా। అథవా అన్యనారీసమీపే ఆలిఙ్గనం లజ్జావహమితి తత్పరిజిహీర్షయా రాధాయా హేతుగర్భం విశేషణమాహ। ప్రేమాన్ధయేతి। 'కామాన్ధః కించిన్న పశ్యతి' ఇతి వచనాదతిప్రష్టా వ్యాకులయేత్యర్థః। అత్ర విప్రలమ్భః శృఙ్గారః। ఆశీరప్రస్తుతప్రశంసావ్యాజోక్త్యాక్షేపహేతవోఽలంకారాః। ప్రగల్భా నాయికా। ముగ్ధో నాయకః। అత్ర 'తరుమివ కమితారం చుమ్బనార్థాధిరోఢుం యదభిలషతి నారీ తచ్చ వృక్షాధిరూఢమ్॥' ఇతి కృత్వా వృక్షాధిరూఢమాశ్లేషః। 'ఆభీరజాశ్చుమ్బనహార్యచిత్తామితి॥ 'నమితకమిదమాహుర్యోషితో యద్బలేన ప్రియముఖమభివక్రం న్యస్య తిష్ఠన్త్యుదాస్యా' ఇతి రతిరహస్యాత్ నమితకం నామ చుమ్బనవిశేషః। శార్దూలవిక్రీడితం ఛన్దః। అత్ర రాధాయా వీరాయితేనోత్సాహాత్మకస్య వీరరసస్యావిర్భావాత్తదుపయోగినీ ఆరభటీవృత్తిః। ద్విత్రిపదే తు పాఞ్చాలీ రీతిః। అర్ధమాగధీ గీతిశ్చేతి। స్థితలయం గానమ్॥ ౧౨॥

యత్సర్గం సంవిధాతుం నృపతిగుణనిధిం సర్గకర్తుర్నిసర్గా-

చ్ఛిక్షాభూత్సర్గవర్గః సకలకలితృణాం స్వర్గిణామగ్రిణాం చ।

కిం చేతి। పికానాం కోకిలానాం కుహూఃకుహూరిత్యేవంరూపాః శబ్దా ఉన్మీలన్తి ప్రకటీభవన్తి। కీదృశ్యః। కలోత్తాలాః కలా అవ్యక్తగిరో మధురాః, ఉత్తాలా ఉద్భటాః। కస్మాత్। స్నిగ్ధా యే రసాలా ఆమ్రవృక్షాస్తేషాం యే మౌలయోఽగ్రభాగాస్తత్ర యాని ముకులాని తాన్యాలోక్య వీక్ష్య యో హర్షోదయ ఆనన్దావిర్భావస్తస్మాత్। అత్ర క్వచిత్ ' అద్యోత్సఙ్గ' ఇతి పాఠః। తత్రాద్య వసన్తే

రాజ్ఞా కుమ్భేన తేన వ్యరచి వివరణం నవ్యసర్గే బిసర్గే-
ఽరీణాం దక్షేణ సర్గే ప్రథమపరిమితే గీతగోవిన్దసర్గే॥

యత్ర స్యాద్గుర్జరీ రాగస్తాలో ఝుమ్పేతి భాగశః।
యథాశోభం ప్రయోగోఽపి గద్యపద్యాశ్చితాన్తరః॥

ఆభోగాన్తే స్వరాః పాటాః పునః పద్యాని కానిచిత్।
సామోదదామోదరాద్యః ప్రబన్ధో భ్రమరః పదమ్॥

ఇతి సామోదదామోదరభ్రమరపదనామా చతుర్థః ప్రబన్ధః॥

ఇతి శ్రీమేదపాటసముద్రసంభవమేరోహిణీరమణేన కుమ్భకర్ణేన విరచితే గీత-
గోవిన్దవివరణే సామోదదామోదరనామా ప్రథమః సర్గః॥ ౧॥

ఇత్యర్థః। 'తుషారస్తుహినం హిమమ్। ప్రాలేయం మిహికా చాథ' ఇత్యమరః। 'ఉత్తాలః స్యాద్ధేమకుమ్భే గరేభ చోత్తాల ఉత్కటే। శ్రేష్ఠేఽపి వికరాలేఽపి స్యాదుత్తాలం ప్లవంగమే' ఇతి విశ్వః॥ ౧౧॥

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయ శ్రీశంకరమిశ్రవిరచితాయాం శ్రీశాలినాథకారితాయాం
గీతగోవిన్దటీకాయాం రసమఞ్జర్యాఖ్యాయాం ప్రథమః సర్గః॥ ౧॥

ద్వితీయః సర్గః ౨

అక్లేశకేశవః।

విహరతి వనే రాధా సాధారణప్రణయే హరౌ
విగలితనిజోత్కర్షాదీర్ష్యావశేన గతాన్యతః।
క్వచిదపి లతాకుఞ్జే గుఞ్జన్మధువ్రతమణ్డలీ-
ముఖరశిఖరే లీనా దీనాప్యువాచ రహః సఖీమ్॥ ౧॥

ధన్నాసీరాగేణ గీయతే॥

భువనేశపాదకమలం ప్రణమ్య కుమ్భో నృపతిరతివిమలమ్।
జయదేవరచితమాతుం యునక్తి యుక్తేన ధాతునా గాతుమ్॥

ఇదానీం హరేరభిలాషేర్ష్యారూపదోలారూఢచిత్తా రాధా సఖీమాహ। పూర్వసర్గేఽభిలాషచిన్తారూపం దశాద్వయం నిరూప్య స్మరణలక్షణదశాప్రదర్శనార్థం ద్వితీయసర్గారమ్భః॥ విహరతీతి। రాధా సఖీం రహోఽపి గోప్యమప్యువాచ। యద్యపి లతాకుఞ్జే స్వరహస్యం వక్తుం నోచితం తథాపి స్మరపారవశ్యవిహ్వలతయా గోప్యాగోప్యం నాజ్ఞాసీత్। క్వ సతి। సాధారణప్రణయే సకలగోపికాసు సమానస్నే హే హరౌ వనే వృన్దావనే విహరతి సతి। కింభూతా రాధా। విగలితనిజోత్కర్షాదన్యస్త్రీభ్యో నిజాతిరేకాపగమాత్। ఈర్ష్యావశేనాసహిష్ణుతయాన్యతో గతా। యత్ర స్థితా అన్యాభిః క్రీడన్తం న పశ్యతీతి। అత్రార్థే పునర్విశేషమాహ। గత్వాపి క్వచిదపి కుఞ్జే లీనా। కింభూతే కుఞ్జే। ఝఙ్కారపరభ్రమరశ్రేణ్యా వాచాలాగ్రభాగే। అత ఏవ దీనా। అత్రాపి తైరధికకామోద్దీపనాత్। అత్ర 'రసయుగహయైర్న్సౌ మ్రౌ స్లౌ గో యదా హరిణీ తదా' ఇతి హరిణీ ఛన్దః। విరహాసహిష్ణుతాలక్షణో విప్రలమ్భో రసః। రతేరేవాత్యుద్రేకాద్రసవదలంకారతా। వర్ణసామ్యేనానుప్రాసశ్చ। ప్రౌఢా నాయికా। అత్ర గలితనిజోత్కర్షవశాద్దీనస్య వచనాసక్తేర్యత్సఖీం ప్రతి రహస్య- కథనమపిశబ్దేన ద్యోత్యతే తన్నితరామౌచిత్యచమత్కారాయ। యదాహ—' ఉచితస్థానవిన్యస్తైర్నిపాతైరర్థసంగతిః। ఉపాదేయైర్భవత్యేవ సచివైరివ నిశ్చలా॥' ఇతి। శ్లోకోక్త-

---

ఏతద్వచనైః సఖ్యా ప్రతిబోధితాయాః సమక్షమన్యాభిః సహ నిర్భరం క్రీడన్తం హరిం దృష్ట్వాఽసహమానాయాః అతఏవ క్వచిత్కుఞ్జాన్తరగతాయా రాధాయా అవస్థాన్తరం వర్ణయితుమాహ—విహతీతి। రాధా సఖీం ఇతి వక్ష్యమాణమువాచోక్తవతీ। కీదృశీ। ఈర్ష్యావశేనాన్యతోఽన్యత్ర గతా। ఈర్ష్యాయాం హేతుమాహ — విగలితేతి। విగలితో గలితో నిజః స్వీయ ఉత్కర్షోఽహమేవ హరేః ప్రణయినీత్యేవంరూపస్తస్మాత్। క్వ సతి। హరౌ కృష్ణే వనే విహరతి సతి। కీదృశే హరౌ। సాధారణో రాధాయామన్యగోపాఙ్గనాయాం చ సమానః ప్రణయః ప్రేమ యస్య తాదృశే। అత ఏవ దీనా దుఃఖితా। పునః కీదృశీ। క్వచిదపి లతాకుఞ్జే లతాభిర్వల్లీభిరతినిబిడే కుఞ్జే లీనా నిభృతం నిలీయ స్థితా। కీదృశే కుఞ్జే। గుఞ్జన్తః శబ్దాయమానా మధుపా భ్రమరాస్తేషాం యా మణ్డలీ పఙ్క్తిస్తయా ముఖరం వాచాలం శిఖరమగ్రభాగో యస్య తాదృశే। అత్ర కుఞ్జపదేనైవ లతాచ్ఛాదితగృహప్రాప్తౌ లతాపదమతినిబిడత్వసూచనాయ। 'ప్రణయః ప్రేమ్ణి విశ్రమ్భే'

గుర్జరీరాగేణ యతితాలే చ గీయతే॥ ప్రం ౯॥

సంచరదధరసుధామధురధ్వనిముఖరితమోహనవంశం

చలితదృగఞ్చలచఞ్చలమౌలికపోలవిలోలవతంసమ్।

రాసే హరిమిహ విహితవిలాసం

స్మరతి మనో మమ కృతపరిహాసమ్॥ధ్రువమ్॥ ౨॥

చన్ద్రకచారుమయూరశిఖణ్డకమణ్డలవలయితకేశమ్।

ప్రచురపురన్దరధనురనురఞ్జితమేదురముదిరసువేశమ్॥రాసేం॥ ౩॥

మేవార్థం విశినష్టి వర్ణయతితాలేన। 'లఘుశ్చైకో ద్రుతద్వయమ్' ఇతి॥ ౧॥ సంచరదితి। తత్ర పూర్వం ధ్రువపదం వ్యాక్రియతే— రాసేతి। హే సఖి, మే మనో హరిం స్మరతి। స్మరతీతి స్మృతేః పూర్వానుభూతార్థవిషయత్వాద్దృష్టచరస్య హరేశ్చరితం సాక్షాత్కరోతి। ఇహ క్రీడావనే రాసే గోపక్రీడాయాం విహితో విలాసో విభ్రమో యేన స తం తథా। కథం యథా భవతి। కృతపరిహాసం కృతనర్మకేలి యథా స్యాత్తథేతి ధ్రువః। అథ పదాని। తంత్రాద్యం పదమ్। సంచరదితి। సంచరత్యా సంక్రమమాణయాధరసుధయా మధురో ధ్వనిర్యత్ర తద్యథా స్యాత్తథా ముఖరితో మోహనో మోహకారీ తన్నామా వంశో యేన। అత ఏవ చలితదృగఞ్చలం నేత్రప్రాన్తం యథా స్యాత్తథా చఞ్చలో యో మౌలిః శేఖరః శిరో వా తేన కపోలయోర్విలోలా వతంసా యస్య స తథా। కిముక్తం భవతి। శిరఃకమ్పదోషం వినా శేఖరకుణ్డలచాలనే వాదకవైచిత్రీ। అథవా వంశశ్రవణాచ్చలితదృగఞ్చలా యా గోప్యస్తాసు చఞ్చలో యో మౌలిస్తేన కపోలవిలోలవతంసమ్। అత్రాధరసుధాపానేన తదాననస్య చన్ద్రాదప్యానన్దకత్వం ద్యోతితమ్॥ ౨॥ చన్ద్రకేతి। చన్ద్రకచారుమయూరశి-

---

ఇతి విశ్వః। 'ఈర్ష్యామాహుః సమానేషు మానాదానాదమర్షణమ్' ఇతి॥ ౧॥ రాధా కిమువాచేత్యాహ—సంచరదితి। గీతస్యాస్య గుర్జరీ రాగః। తాలస్తు ప్రతిమఠః। గీతార్థస్తు— మమ మనోఽన్తఃకరణం హరిం స్మరతి। కీదృశం హరిమ్। రాసే గోపక్రీడావిశేషే విహితః కృతో విలాసో యేన తాదృశమ్। తథా కృతః పరిహాసో యేన తాదృశమ్। ఏతచ్చ ధ్రువపదమ్। కీదృశం హరిమ్। సంచరతా ప్రతానక్రమేణ స్ఫురతాధరేణోష్ఠేన సుధేవ మధురో ధ్వనిర్యస్య తాదృశో ముఖ- రితో వాదితో మోహనవంశో మోహనకారీ వేణుర్యేన తాదృశమ్। తద్వేణురవేణ మోహితం మే మనః కృతాపరాధమపి తం స్మరతీతి భావః। పునః కీదృశమ్। చలితః కథంచిన్మూర్చ్ఛా ప్రతి రోషే ప్రకటీకృతే తత్సంమానాయ ఘూర్ణితో దృగశ్చలోఽపాఙ్గో యత్ర ఏతాదృశశ్చఞ్చలః స్వయమేవ వేణుద్వారా ప్రకటీకృతస్య స్వరవిశేషస్యాన్యేనాజ్ఞానాత్స్వయమేవ పరితో దోషాద్దోలాయమానో మౌలిర్మస్తకం యస్య అత ఏవ కపోలే విలోలశ్చఞ్చలో వతంసః కర్ణాభరణం యస్య తాదృశమ్। 'పీయూషమమృతం సుధా' ఇత్యమరః। 'చూడా కిరీటం కేశాశ్చ సంయతా మౌలయస్త్రయః' ఇతి చ 'పుంస్యుత్తంసావతంసౌ ద్వౌ కర్ణపూరే చ శేఖరే ' ఇతి చ॥ ౨॥ నను వ్యాసఙ్గాదినా విస్మార్యతామిత్యత ఆహ—చన్ద్రకేతి। చన్ద్రకేణ విచిత్రచిహ్నేన చారుణా మనోహరాణాం శిఖణ్డకానాం మయూరపిచ్ఛానాం మణ్డలేన సమూహేన వలయితా వేష్టితాః కేశా యేన తాదృశమ్। తథా చాత్ర మయూరాదిదర్శనేఽపి త-

గోపకదమ్బనితమ్బవతీముఖచుమ్బనలమ్బితలోభమ్।

బన్ధుజీవమధురాధరపల్లవముల్లసితస్మితశోభమ్ । రాసేం ॥ ४ ॥

విపులపులకభుజపల్లవవలయితబల్లవయువతిసహస్రమ్ ।
కరచరణోరసి మణిగణభూషణకిరణవిభిన్నతమిస్రమ్ ॥ రాసే ॥५ ॥

ఖణ్డకానాం మణ్డలే సంఘాతేన వలయాకారేణ వేష్టితాః కేశా యస్య । తథా ప్రచురం ఘనం పురందరధనుషానురఞ్జితో మేదురః సాన్ద్రస్నిగ్ధో ముదిరో మేఘస్తద్వత్సువేశో దర్శనీయస్తమ్ ॥3 ॥ గోపేతి । గోపసమూహస్య నితమ్బవతీనాం పృథునితమ్బానాం ముఖచుమ్బనే లమ్భితః ప్రాపితో లోభో యేన । అర్థాన్ముఖస్య । అథవా గోపాఙ్గనానాం ముఖచుమ్బనేన లమ్భితో లోభో యేన । అథవా గోపవధూచుమ్బనే లమ్భితో లమ్భీకృతో లాభో యేనేతి పాఠాన్తరం యుక్తమ్ । అపి చ బన్ధుజీవవత్ మధురో మనోహరోఽధరపల్లవో యస్య । అపి చ ఉల్లసితా స్మితేన శోభా యస్య తమ్ ॥ ४ ॥ విపులేతి । విపులపులకౌ పృథురోమాఞ్చౌ యౌ భుజౌ తౌ పల్లవావివ తాభ్యాం వలయితం వలయీకృతం బల్లవయువతీనాం గోపాఙ్గనానాం సహస్రం

స్యైవ దర్శనం భవతీతి ధ్వనితమ్ । పునః కీదృశమ్ । ప్రచురైర్బహులైః పురన్దరధనుర్భిరనురఞ్జితః సంవలితో యో మేదురః సాన్ద్రస్నిగ్ధో ముదిరో మేఘస్తద్వచ్ఛోభనో వేశ ఆకృతిర్యస్య తాదృశమ్ । అత్ర నానామణిఖచితహారకేయూరాదీనామిన్ద్రధనుః సామ్యమ్ । శ్రీకృష్ణస్య మేఘసామ్యమ్ । ఇయం చాభూతోపమా జ్ఞేయా । కుతః । ప్రచురపురన్దరధనుర్భిరనురఞ్జితమే- ఘస్యాప్రసిద్ధేః । 'సమౌ చన్ద్రకమేచకౌ' ఇత్యమరః । 'బర్హికణ్ఠసమే వర్ణే మేచకం బ్రువతే బుధాః' ఇతి కాత్యః । ' శిఖణ్డస్తు పిచ్ఛబర్హే నపుంసకే' ఇత్యమరః । ' వేల్లితం స్యాద్వలయితమ్' ఇతి చ । 'ముదిరః కాముకోఽమ్బుదః ' ఇతి విశ్వః । 'వేశో వేశ్యాగృహే ప్రోక్తో నేపథ్యే గృహమాత్రకే' ఇతి చ ॥ 3 ॥ నను ఏవం చేత్త స్మిన్ననురాగిణి చేతస్తదా తం కిమితి నానుసరసీత్యత ఆహ—గోపకదమ్బేతి । గోపకదమ్బస్యాభీరసమూహస్య యా నితమ్బవత్యః ప్రశస్తనితమ్బశాలిన్యః స్త్రియస్తాసాం ముఖచుమ్బనే లమ్భితః ప్రాపితో లోభో యేన తమ్ । తథా చ మదగ్రేఽప్యన్యాస్వనురక్తః స ఇత్యేతావదహ- మసహమానా తం నానుసరామీతి భావః । యద్వా నన్వయం త్వయ్యనురాగరహితోఽన్యాభిర్గోపీభిః సహ క్రీడతీతి త్వం తద్గుణకీర్తనమపి కిమితి కరోషీత్యత ఆహ— గోపకదమ్బనితమ్బవతీభిర్ముఖచుమ్బనే లమ్భితః ప్రాపితో లోభో యస్య తాదృశమ్ ।

తథా చ తాసు సహజస్నేహో నాస్తి పరంతు బలాత్కారేణ తాభిశ్చుమ్బనే లోభః కారితః। సహజస్తు ప్రణయో మయ్యేవ తస్యేతి భావః। పునః కీదృశమ్। బన్ధుజీవపుష్పవన్మధురో మనోహరోఽధర ఏవ పల్లవో యస్య తమ్। ఉల్లసితాన్తరీషద్ధాస్యేన శోభా యస్య తమ్। తథా చ బన్ధూకకున్దదర్శనేనాపి తదీయాధరహాస్యస్మారకేన స ఏవ స్మర్యత ఇతి భావః। 'రక్తకస్తు బన్ధుకో బన్ధుజీవకః' ఇత్యమరః। 'సురసో మధురః ప్రోక్తో మధులేశే మనోహరే' ఇత్యనేకార్థః॥ ४॥ పునః కీదృశమ్। విపులేతి। విపులః పులకో రోమాశ్చో యత్ర తాభ్యాం భుజపల్లవాభ్యాం పల్లవవత్కోమలాభ్యాం బాహుభ్యాం వలయితం వేష్టితం బల్లవయువతీనామాభీరపత్నీనాం సహస్రం యేన తమ్। అత్ర వలయితమిత్యనేనావజ్ఞయా తాసాం వేష్టనమాత్రం న తు గాఢాలిఙ్గనం సరహస్యం చుమ్బనాలిఙ్గనాదికం తస్య

జలదపటలచలదిన్దువినిన్దకచన్దనతిలకలలాటమ్।

పీనపయోధరపరిసరమర్దననిర్దయహృదయంకపాటమ్॥ రాసేం॥ ६॥

మణిమయమకరమనోహరకుణ్డలమణ్డితగణ్డముదారమ్।

పీతవసనమనుగతమునిమనుజసురాసురవరపరివారమ్॥ రాసేం॥ ७॥

యేన। పునశ్చ కరౌ చ చరణౌ చ ఉరశ్చ తేషాం సమాహారః కరచరణోరః। ప్రాణ్యఙ్గత్వాత్సమాహారః। 'అమూర్ధమస్తకాత్స్వాఙ్గాదకామే' ఇతి సప్తమ్యా అలుక్సమాసః। తత్ర స్థితానాం మణిగణభూషాణాం కిరణైర్విభిన్నం తమిస్రం యేన స తథా॥ ५॥ జలదేతి। జలదపటలం ఘనసమూహః వలతః సంభజమానస్యేన్దోశ్చన్ద్రస్య వినిన్దకశ్చన్దనతిలకో లలాటే యస్య। వర్తుల ఇతి యావత్। కేచిచ్చలదితి పఠన్తి। జలదపటలం గచ్ఛత్ ఇతి వ్యాఖ్యేయమ్। తత్పక్షే వంశే వాద్యమానే మూర్ధ్నః కమ్పేన లలాటే తిలకం చలదివ దృశ్యతే। అత్ర లలాటస్య శ్యామత్వాత్తిలకస్య గౌరత్వాన్మేఘచన్ద్రాభ్యాముపమానోపమేయభావః॥ అపిచ పీనౌ ఘనౌ యౌ స్తనౌ తన్మణ్డలమర్దనే నిర్దయం హృదయకవాటం యస్య। చలదిత్యత్రాపి తథైవ॥ ६॥ మణిమయేతి। మణిమయే మకరాకారే మనోహరే యే కుణ్డలే తాభ్యాం మణ్డితోఽలంకృతో గణ్డో యస్య। అపి చ ఉదారం దక్షిణమ్। కించ పీతే వసనే యస్య। కించ। అనుగత

మయ్యైవ సహేతి తస్య స్మరణముచితమేవేతి ధ్వనితమ్। పునః కీదృశమ్। కరయోశ్చరణయోరురసి చ యాని మణిమయాని భూషణాన్యలంకరణాని తేషాం కిరణైర్విభిన్నం నాశితం తమిస్రం యేన తమ్। ఏతేన ప్రథమాభిసారే స్వకీయాలంకారకిరణైరుద్ద్యోతే సతి లజ్జాయాః పరావర్తమానాం మాం సదానీయ తాం చేష్టాం కృతవాన్। యేన తం క్షణమపి మనో న విస్మరతీతి ధ్వనితమ్। 'అన్ధకారోఽస్త్రియాం ధ్వాన్తం తమిస్రం తిమిరం తమః' ఇత్యమరః॥౫॥ పునః కీదృశమ్। జలదపటలేతి। జలదపటలే మేఘసమూహే చలన్సంచరన్య ఇన్దుశ్చన్ద్రస్తస్య వినిన్దకస్తచ్ఛోభాతిశాయీ చన్దనబిన్దుర్మణ్డలాకృతి తిలకం యత్ర తాదృశం లలాటం యస్య తమ్। పునః కీదృశమ్। పీనౌ మాంసలౌ పయోధరౌ స్తనౌ తయోః పరిసరస్య పర్యన్తభాగస్య మర్దనే నిర్దయత్వృదయకపాటం కపాటవద్విస్తీర్ణే హృదయం యస్య తాదృశమ్॥౬॥ పునః కీదృశమ్। మణిమయేతి। మణిమయే మణిఖచితే మకరవన్మనోహరే యే కుణ్డలే తాభ్యాం మణ్డితౌ కపోలౌ యస్య తమ్। పునః కీదృశమ్। ఉదారమౌదార్యగుణయుక్తమ్। అత్ర రహసి మయా యథోచితం తత్సర్వం తత్క్షణమేవ పూరితవానితి స కథంచన స్మర్యత ఇతి ధ్వనితమ్। పునః కీదృశమ్। పీతం వసనం వస్త్రం యస్య తమ్। ఔదార్యోపపాదకం విశేషణమాహ–అనుగతా ఆశ్రితా యే మునయో నారదాదయః, మనుష్యా మనుజా భీష్మాదయః, సురా ఇన్ద్రాదయః, అసురాః ప్రహ్లాదాదయస్త ఏవ వరాః శ్రేష్ఠాః పరివారాః పరిజనా యస్య తమ్। తథా చ తైరప్యధిగతః సుమనః ఫలైః సతతం సేవ్యత ఇతి తస్యౌదార్యం ఖ్యాతమేవేతి భావః। 'పరివారః పరిజనే ఖడ్గకోశే పరిచ్ఛదే' ఇతి విశ్వః। 'దానమభ్యుపపత్తిశ్చ తథా చ ప్రియభాషణమ్। స్వజనేఽపి పరే వాపి తదౌదార్యమితి స్మృతమ్॥' ఇతి నాయకౌదార్య-

విశదకదమ్బతలే మిలితం కలికలుషభయం శమయన్తమ్।

మామపి కిమపి తరఙ్గదనఙ్గదృశా మనసా రమయన్తమ్॥ రాసేం॥ ౮॥

శ్రీజయదేవభణితమతిసున్దరమోహనమధురిపురూపమ్।

హరిచరణస్మరణం ప్రతి సమ్ప్రతి పుణ్యవతామనురూపమ్॥ రాసేం॥ ౯॥

ఆశ్రితో మునిమనుజసురాసురలక్షణో వరపరివారో యస్య తమ్॥ ౭॥ విశదేతి। విశదకదమ్బతలే మిలితమ్। అర్థాన్మున్యాదిభిరుపస్థితమ్। అత ఏవ కలికలుషభయం శమయన్తం పాపం నాశయన్తమ్। పునః కిం కుర్వన్తమ్। మనసా కరణభూతేన తరలతరఙ్గదనఙ్గదృశా। తరలా చాసౌ తరఙ్గదనఙ్గా చ। తరఙ్గన్సమూర్చ్ఛన్ననఙ్గో యత్ర

తథావిధయా దృష్ట్యా మామపి రమయన్తమ్। అపీతి గోపీశ్చ। అత ఏవ కలికలుషభయం కలహకాలుష్యభయం శమయన్తమ్। అత్ర తరఙ్గదనఙ్గేతి సరసదృష్టిరుక్తా॥ ౮ ॥ శ్రీజయదేవేతి। అత్రాలాపస్తేనపాటః। హరిచరణస్మరణం ప్రతి హరేః కృష్ణస్య చరణం రాసక్రీడాద్యాచరణం తస్య స్మరణం ప్రతి ఇదం శ్రీజయదేవభణితమ్। రాధయా అష్టపద్యాదౌ స్మరతి మనో మమేత్యాది భణితమ్। సంప్రతి ఇదానీమపి పుణ్యవతామనురూపం యోగ్యమ్। సతాం హరిచరణస్మరణే హేతుర్భవతీతి। యావత్। కింభూతమ్। అతీవ సున్దరమ్। తథా మోహనమధురిపో రూపం యత్ర తత్తథా। అత్ర 'మునియగణైర్లయమామనన్తి' ఇతి లయో నామ ఛన్దః। అత్ర సర్వా అపి జాతయో రాసా భవన్తీతి కేచిత్। యదాహ— 'సయలాఉ జాఈఉ ఏత్థావ సేణ ఏత్థ వప్తన్తి। రాసా బన్ధో రసాయణం విట్టగోట్ఠీసు'॥ ౯॥ ఇదానీం రాధా తదేవ రహస్యం భఙ్గయన్తరేణాహ। రాగో ధన్యాసికో యత్ర తాలో వర్ణయతిః స్మృతః। చమ్పూబన్ధప్రయోగాన్తే గమకానేకవిస్తరః॥ తదన్తే స్యుః స్వరాస్తేనాః పాటాః శుచిరసాఞ్చితాః। ప్రబన్ధోఽయం మురరిపోః పురస్తాద్రత్నకణ్ఠికా'॥ ఇతి మధురిపురత్నకణ్ఠికా నామ పఞ్చమః ప్రబన్ధః భైరవరాగేణ గీయతే—

గుణలక్షణమ్॥౭॥ పునః కీదృశమ్। విశదేతి। విశదస్య కదమ్బస్య తలే మూలే మిలితం లగ్నం, మత్సంకేతీకృతకదమ్బతలే మదపేక్షయాగ్రత ఏవ గత్వా కేచన న మాం పశ్యన్త్వితి మత్ప్రతారణాయ వా నిలీయ స్థితం కృష్ణం మే మనః స్మరతీత్యర్థః। పునః కీదృశమ్। కలిః ప్రణయకలహస్తస్మాద్యత్కలుషం చిత్తకశ్మలం 'అహం సంకేతే సమాగతా అసౌ నాగతః ప్రాయశోఽన్యవల్లభాసక్తో భవిష్యత్యతఃపరం యద్యాయాస్యతి తదా మయా న సంభాషణీయః' ఇత్యేవంరూపమ్। ఏకాకీ కథం కథమత్ర తిష్ఠామీతి చ తద్భయం కదమ్బమూలాదుపేత్య చాటూక్తిభిః శమయన్తమిత్యర్థః। యద్వా। కలేః కలియుగస్య యత్కలుషం పాపం తద్భయం శమయన్తమిత్యర్థః। పునః కీదృశమ్। కిమప్యనివర్చనీయమేవ యథా స్యాత్తథా ఉద్గచ్ఛన్ననఙ్గః కామో యత్ర ఏతాదృశ్యా దృశా దృష్ట్యా మనసా చ మామపి రమయన్తమిత్యర్థః। మామపీత్యపిశబ్దేన సోత్కణ్ఠోత్క్యాహమపి హరేః కస్యచిల్లోకోత్తరప్రణయపాత్రమాసం నత్వేతాదృశ్యోఽన్యా వధ్వ ఇతి ధ్వనితమ్। 'కలిః స్యాత్కలహే శూలే కలిరన్త్యయుగే యుధి' ఇతి విశ్వః। 'కలుషం త్వావిలైనసోః' ఇత్యపి॥౮॥ శ్రీజయదేవేతి। శ్రీజయదేవకవేరిదం భణితం పుణ్యవతాం కృష్ణస్మరణానుకూలం దృష్టవతాం హరిచరణస్మరణం ప్రతి సంప్రతి కలౌ అనురూపం యోగ్యమ్। కీదృశమ్। అతిసున్దరం మోహనం గోపవధూమోహనకారి మధురిపోః కృష్ణస్య రూపం వృత్తమ్। అనాయాసతో హరిస్మరణం భవతీతి భావః॥౯॥

గణయతి గుణగ్రామం భ్రామం భ్రమాదపి నేహతే
వహతి చ పరీతోషం దోషం విముఞ్చతి దూరతః।

యువతిషు వలత్తృష్ణే కృష్ణే విహారిణి మాం వినా
పునరపి మనో వామం కామం కరోతి కరోమి కిమ్॥ ౧॥

మాలవగౌడరాగేణ ఏకతాలీతాలేన చ గీయతే। ప్రం॥ ౬॥
నిభృతనికుఞ్జగృహం గతయా నిశి రహసి నిలీయ వసన్తమ్।

గణయతీతి। హే సఖి, మమ చిత్తమద్యాపి పునరపి కృష్ణే కామం కరోతి। తర్హి వద కిం కరోమి। కింవిశిష్టే। యువతిషు గోపీషు వలత్తృష్ణే। వలన్తీ సంభజమానా తృష్ణా స్పృహా యస్య తస్మిన్। అపిచ మాం వినా విహారిణ్యపి క్రీడాశీలేఽపి। అత్ర అపిశబ్దః పునర్యోజ్యతే। కింవిశిష్టం చేతః। వామం మయి విపరీతచరితమ్। విపరీతత్వే హేతుమాహ। యతః కృష్ణస్య సాపరాధస్యాపి గుణసమూహం గణయతి। కృతానప్యపరాధాంస్త్యక్త్వా। అపిచ భ్రమాదపి భ్రాన్తిం ప్రాప్యాపి కోపం నేహతే న చేష్టతే। పునరసంతోషకాలే పరితోషం వహతి। అపిచ సన్తమపి దోషం దూరతో విముఞ్చతి। నీరాగజనే సానురాగమ్। అత ఏవ వామమ్। ఇయముత్కణ్ఠితా నాయికా। తల్లక్షణమ్– 'ఉద్దామమన్మథమహాజ్వరవేపమానాం రోమాఞ్చకణ్టకితమఙ్గకమావహన్తీమ్। సంవేదవేపథుఘనోత్కలికాకులాఙ్గీముత్కణ్ఠితాం వదతి తాం భరతః కవీన్ద్రః'॥ 'ఉత్కా భవతి సా యస్యా వాసకేనాగతః ప్రియః। తస్యానాగమనే హేతుం చిన్తయన్త్యాకులా యథా'॥ అత్ర హరిణీవృత్తమ్। యమకం శబ్దాలంకారః। సంశయదీపకావర్థాలంకారౌ। క్రియౌచిత్యం చ॥ ౧॥ ఇదానీం కామజ్వరసంతప్తహృదయా రాధా సఖ్యాం దూతీత్వమారోప్య కృష్ణేన సహానుసన్ధానమభిలషన్తీ ఆహ। వర్ణయతితాలేన —నిభృతేతి। పూర్వం ధ్రువ-

---

నను కృష్ణస్త్వాం విహాయాన్యగోపీభిః సహ విహరతి త్వం కిమితి తం స్మరసీత్యత ఆహ— గణయతీతి। మే మనః కృష్ణే పునరపి కామమభిలాషం కరోతి తత్కిం కరోమి। కీదృశే కృష్ణే। యువతిషు బహ్వీషు చలన్తీ వర్ధమానా తృష్ణా యస్య తాదృశే। అత ఏవం మాం బినా విహారిణి వారంవారం విహరణశీలే న తు విహరతి। కీదృశం మనః। అత ఏవ వామం ప్రతికూలమ్।

వామే హేత్వన్తరమాహ—గణయతీతి। తస్య గుణానాం సౌన్దర్యాదీనాం గ్రామం సమూహం గణయతి పరిసంఖ్యాతి భ్రామం క్రోధం భ్రమాదపి నేహతే న వాఞ్ఛతి। దోషం వైరమధీరణాదికం దూరతో విముఞ్చతి। తత్ర హేతుమాహ —వహతీతి। పరితోషం సంతోషం వహతి। అత్ర విభావనావిశేషోక్తీ అలంకారౌ। నిజానుసరణరూపానురాగహేతుం వినాప్యనురాగప్రకాశనాత్। అన్యాఙ్గనాశక్తిరూపహేతువైరాగ్యహేతు- సత్త్వేఽపి వైరాగ్యాకథనాచ్చ। తథా చ కావ్యప్రకాశే—'క్రియాయాః ప్రతిషేధేఽపి ఫలవ్యక్తిర్విభావనా। విశేషోక్తిరఖణ్డేషు కారణేష్వఫలావచః॥' ఏషా చ కావ్యప్రకాశకృతా వ్యాఖ్యాతా—హేతుక్రియాప్రతిషేధేఽపి ఫలప్రకాశనం విభావనా। మిలితేష్వపి 'కారణేషు కార్యస్యాకథనం విశేషోక్తిరితి। 'గ్రామః స్వరే సంవసథే వృన్దే శబ్దాదిపూర్వకే' ఇతి విశ్వప్రకాశః। 'భ్రామః క్రోధే రవౌ దీప్తౌ ఇతి। 'కామః స్మరేఽభిలాషే చ' ఇతి చ॥ ౧॥ అథోత్కణ్ఠితా రాధా సఖీం స్వమనోరథానాహ—నిభృతనికుఞ్జేతి। గీతస్యాస్య గౌడ-

చకితవిలోకితసకలదిశా రతిరభసభరేణ హసన్తమ్।

సఖి హే కేశీమథనముదారం రమయ మయా సహ

మదనమనోరథభావితయా సవికారమ్॥ ధ్రువమ్॥ ౨॥

పదం వ్యాక్రియతే॥ సఖి హే ఇతి। హే సఖి, మయా సహ కేశిమథనం కృష్ణం రమయ కామకేలీః కారయ। కింభూతమ్। ఉదారం మహాన్తమ్। కింభూతయా మయా। సవికారం నానావికారసహితమ్। వికారః కామజో భావః కుచోదరాదిప్రకటనం। తదుక్తం రసికసర్వస్వే—'నాభీమూలకుచోదరప్రకటనవ్యాజేన యద్యోషితాం సాకాంక్షం ముహురీక్షణం స్ఖలితతా నీవీనిబన్ధస్య చ। కేశభ్రంశనసంయమౌ చ కమితుర్మిత్రాదిసందర్శనం సౌభాగ్యాదిగుణప్రశస్తికథనైస్తత్సాను- రాగేఙ్గితమ్॥' ఇతి। రతిచేష్టాసహితం యథా స్యాత్తథా మదనమనోరథభావితయా కామకేలీచ్ఛాభావితాన్తఃకరణయా। అథవా కథోపలక్షితం రమయేతి కృష్ణవిశేషణత్వేనాహ। 'మదనమనోరథానాం భావో విద్యతే యస్మిన్ స భావీ। తస్య భావో భావితా తథా। కిముక్తం భవతి। యథాహం తస్మిన్నభిలాషవతీ తథా సోఽపి మయి స్యాదితి భావః। ఏవం శృఙ్గారరసః సంపన్నో భవతి। తథా చోక్తమ్— 'చేష్టా భవతి పుంనార్యో రత్యుత్థానాతిసక్తయోః। సంభోగో విప్రలమ్భశ్చ స శృఙ్గారో ద్విధా మతః॥' అథవా కింభూతం హరిమ్। సవికారమ్ మానసభావసహితమితి కృష్ణవిశేషణమ్। ఇతిధ్రువః। అథ పదాని। నిభృతేతి। తమేవోభయనిష్ఠం భావం సూచయన్నాహ। కింభూతయా మయా। నిభృతనికుఞ్జగృహం గతయా వివిక్తకుఞ్జగేహం గతయా। 'వశ్యః ప్రణేయో నిభృతవినీత

ప్రశ్రితాః సమాః' ఇత్యుక్తత్వాత్తథాప్యవసరోచితం వ్యాఖ్యాతవ్యమ్। ఏతేనాభిసారస్థానముక్తమ్। తదుక్తం భరతే—'వివాహే తీర్థయాత్రాదౌ బన్ధనోత్సవకే తథా। నటనృత్యే తథా కేలౌ జాగరోద్యానసంగతౌ। అసతీ-

---

మాలవరాగః ఏకతాలీ తాలశ్చ। గీతార్థస్తు— హే సఖి, మయా సహ కేశిమథనం కృష్ణం రమయ। కీదృశ్యా మయా। మదనస్య యో మనోరథ ఇచ్ఛా తద్వ్యక్తో యో భావో రత్యాఖ్యః స జాతో యస్యాస్తాదృశ్యా। యద్వా। మదనమనోరథేన భావితయా ప్రాప్తయా। నను కో వేద మయా ప్రార్థనే కృతే కదాచిన్నాయాత ఇత్యత ఆహ। ఉదారమౌదార్యగుణసంయుక్తమ్। తథా చ త్వత్ప్రార్థితమవశ్యం స దాస్యత్యేవేతి భావః। కీదృశం కృష్ణమ్। సవికారం వికారో మానసో భావస్తత్సహితమ్। తదాన్యోన్యానురాగపూర్వకత్వేన శబ్దవరం(?)పుష్ట్యర్థమ్। అన్యథా రసాభావో భవతీతి భావః। యద్వా సవికారమితి క్రియావిశేషణమ్। వికారః స్తనప్రాన్తాదిప్రకటనం తత్సహితం యథా స్యాదేవం మదనమనోరథభావితయేత్యర్థః। తదుక్తం రసికసర్వస్వే—'నాభీమూలకుచోదరప్రకటనం వ్యాజేన యద్యోషితాం సాకాఙ్క్షం ముహురీక్షణం స్ఖలితతా నీవీనిబన్ధస్య చ। కేశభ్రంశనసంయమౌ చ కమితుమింత్రాదిసందర్శనైః సౌభాగ్యాదిగుణప్రశస్తికథనైస్తత్సానురాగేఙ్గితమ్॥' అత్ర కేశిమథనపదోపాదానం సామర్థ్యఖ్యాపనాయ। తత్ప్రయోజనం చ నిఃశఙ్కకేలిప్రతిపాదనే భవితేత్యత్ర ప్రథమవ్యాఖ్యానే తారకాదిత్వాదితచ్। ద్వితీయే పక్షే 'భావితం వాసితే పక్షే' ఇతి విశ్వః। పునః కీదృశ్యా మయా। నిభృతమేకాన్తం యన్నికుఞ్జరూపం గృహం తం ప్రతి గతయా। కీదృశం కృష్ణమ్। నిశి రాత్రౌ రహస్యేకాన్తే నిలీయ తిరోహితీభూయ వసన్తం తిష్ఠన్తమ్। ఏవంభూతం మాం రాధా పశ్యత్వితి కుతోఽపి మత్ప్రతారణాయ సంకుచితమాత్మానం కృత్వావస్థితమితి భావః। పునః కీదృశ్యా। చకితం యథా స్యా-

ప్రథమసమాగమలజ్జితయా పటుచాటుశతైరనుకూలమ్।

మృదుమధురస్మితభాషితయా శిథిలీకృతజఘనదుకూలమ్॥ సఖి ౦॥3॥

సఙ్గమకులే రత్యుత్సావాద్యుపప్లవే। చౌరికయాభిసారః స్యాత్స్వదారానిహ రక్షయేత్॥ నిశి రాత్రౌ। అపిచ కింభూతమ్। రహసి గుప్తస్థానే నిలీయ తిరోభూయ వసన్తమ్। అపిచ

కింభూతయా। చకితేన విలోకితా సకలా దిశో యయా సా। కుత్ర కృష్ణో వసతీతి గవేషితుమభిసరన్తీ సఖ్యో మాం మాద్రాక్షురితి లజ్జయా త్రాసోత్కమ్పేనేతి। అపి కింభూతం రత్యుత్సాహవశేన హసన్తమ్॥౨॥ అపిచ॥ ప్రథమేతి। ఉపభుక్తచరేఽపి హరౌ ప్రథమసమాగమ ఇవ లజ్జితయా తత్కాలీనాశ్చేష్టాః కుర్వన్త్యా వా। బహుకాలాన్తరితమీలితేన ప్రథమసమాగమతా। అపి కింభూతమ్। పటుచాటుశతైరనుకూలమ్। సాన్త్వనక్షమప్రియవచనశతైరనునయపరమ్। ఏతదుక్తం భవతి। 'ప్రథమమిహ హి దేయం పూగపుష్పాదికం స్యాన్మృదుమధురవచోభిర్యోజయేత్సన్నిధానే। కరతలమథ గాత్రే భ్రామయన్నశ్వదస్యాశ్చురితముదరపృష్ఠే మన్దమాశ్లిష్య దద్యాత్॥' ప్రథమసమాగమే కామిన్యో లజ్జన్త్యో మానమావహన్తి। తథాచ—'శ్లిష్టః కణ్ఠే కిమితి న మయా మూఢయా ప్రాణనాథశ్చుమ్బత్యస్మిన్వదనవికృతిః కిం కృతా కిం న దృష్టః। నోక్తః కస్మాదితి నవవధూచేష్టితం చిన్తయన్తీ పశ్చాత్తాపం వహతి తరుణీ ప్రేమ్ణి జాతే రసజ్ఞా॥' ఇతి భరతః॥ అపి కింభూతయా। అతఏవ మృదు మధురం యథాస్యాత్తథా స్మితపూర్వ భాషణం యస్యాః సా తథా। అపి కింభూతమ్। శిథిలీకృతజఘనదుకూలం। శ్లథీకృతం జఘనస్థితం పట్టవస్త్రం వా। అన్తర్భావితణిజర్థత్వాత్ శ్లథీకరణే సఙ్గమస్య హేతుత్వమ్। సఙ్గమాదేవ శ్లథమభవదితి। తదుక్తం భరతే— 'కాన్తే తల్పముపాగతే శిథిలితా నీవీ స్వయం బన్ధనాత్ వాసో విశ్లథమేఖలాగుణభృతం కిఞ్చిన్నితమ్బస్థితమ్। ఏతావత్సఖి వేద్మి కేవలమహం తస్యాఙ్గసఙ్గే పునః కోఽసౌ కాస్మి రతం చ కీదృశమితి ఖల్వాపి మే న స్మృతిః॥'

దేవం విలోకితాః సకలా దిశో యయా తాదృశ్యా। కుత్ర కృష్ణో నిలీయ తిష్ఠతీతి కృత్వాభిసరన్తీం మాం మా కశ్చన పశ్యత్వితి చ శఙ్కితం పశ్యత్యేవేతి చ భావః। కీదృశం కృష్ణమ్। రతౌ యో రభస ఉత్సాహస్తద్యుక్తోం యో రసః శృఙ్గారాఖ్యస్తేన హసన్తమ్। క్రీడాయాం కాలక్షేపాసహిష్ణుమ్। తథాత్మప్రకటనార్థం పునః స్థితమపి మామియం న పశ్యతీతికృత్వా హసన్తమితి భావః। 'నిభృతం రహ ఏకాన్తమ్' ఇతి ధరణిః। ' రభసో వేగ ఉత్సాహః' ఇత్యమరః॥ ౨॥ పునః కీదృశ్యా మయా। ప్రథమేతి। ప్రథమసమాగమలజ్జితయా। ఏవమవధాయాహమాగతా సంప్రతి కథమేతస్యాగ్రే ప్రకటయామ్యాత్మానమితి లజ్జాకారణమ్। కీదృశం కృష్ణమ్। పటునాయికాప్రసాదనదక్షం యచ్చాటుశతం ప్రియవచనశతం తేనానుకూలమ్। పునః కీదృశ్యా మయా। మృదు కోమలం మధురం మాధుర్యగుణయుక్తం భాషితం యస్యాస్తయా। తదీయచాటూక్తిభిరపహృతలజ్జయా। కించిత్స్మితభాషితయేత్యర్థః। పునః కీదృశం కృష్ణమ్। శిథిలీకృతం స్మితానురాగానుకూలాం మాం జ్ఞాత్వా శ్లథీకృతం జఘనస్థితం దుకూలం పట్టవస్త్రం యేన తాదృశమ్। అశేషనాయకమణిశ్రీకృష్ణదర్శనేన దృఢబన్ధాపి నీవీ స్వయమేవ స్ఖలిష్యతి తతో మేఖలాలమ్బితం జఘనస్థితమేవ వాసస్తేనాపహరణీయమితి

జఘనేత్యుపాత్తమ్। తదుక్తం రతిరహస్యే–'ఓష్ఠాగ్రం స్ఫురతీక్షణే విచలతః కూపోదరే మత్స్యవద్ధమ్మిల్లః కుసుమాకులో విగలతి ప్రాప్నోతి బన్ధం పునః। ప్రచ్ఛన్నౌ వ్రజతః స్తనౌ ప్రకృతిం శ్రోణీతటం దృశ్యతే నీవీ చ స్ఖలతి స్థితాపి సుదృఢం కామేఙ్గితే యోషితామ్॥' 'చటు।

కిసలయశయననివేశితయా చిరమురసి మమైవ శయానమ్।

కృతపరిరమ్భణచుమ్బనయా పరిరభ్య కృతాధరపానమ్॥ సఖి ౦॥౪॥

అలసనిమీలితలోచనయా పులకావలిలలితకపోలమ్।

శ్రమజలసకలకలేవరయా వరమదనమదాదతిలోలమ్॥ సఖిం॥౫॥

॥3॥ అపిచ। కిసలయేతి। కిసలయరచితే శయనే నివేశితయా। 'సఙ్కేతతల్పేఽభిముఖోపవిష్టాం గాఢం పతిః శ్లిష్యతి సాపి కాన్తమ్। అన్యోన్యగాత్రే విశతీవ రాగాత్ ద్వన్ద్వం తదాకృష్టజలాభిధానమ్'॥ అపిచ మమైవోరసి చిరం శయానమ్। ఏతచ్చాలిఙ్గనభేదాపేక్షయోక్తమ్। తథాచ కోకోక్తమ్—'అసకృదతనుగాఢాశ్లేషలీలాం వితన్వఞ్చితజఘనబాహువ్యత్యయం స్పర్ధతే తమ్। మిథునమథ మిథోఽఙ్గే లీయతే నిస్తరఙ్గం నిగదతి తిలపూర్వం తణ్డులం తన్మునీన్ద్రః॥ అపిచ। కృతే పరిరమ్భణచుమ్బనే యయా సా। ఏతదప్యాలిఙ్గనభేదాపేక్షయోక్తమ్॥ 'జఘనకలితకాన్తశ్రోణి రథ్యోపరిష్టాద్వ్రజతి యదిహ నారీ స్రస్తకేశోత్తరీయా। కరజరదనకృత్యం చుమ్బనం వా విధిత్సుః కలయతి జఘనోపశ్లేషణం తన్మునీన్ద్రః'॥ అపిచ ఆశ్లిష్య కృతమధరపానం యేన। అత్రాయం భావః। 'అధరదశనజిహ్వాపానమాలిఙ్గయ కుర్యాన్నయనవదనపాద్రైశ్చేతి జిహ్వాప్రవారమ్। గ్రహణమథ విదధ్యాద్వ్యస్తకేశస్తనోరః కుచయుగభగదేశే మర్దనం చోరుయుగ్మే॥ ౪॥ అపిచ। అలసేతి। అలసే చ తే నిమీలితే చ తాదృశే లోచనే యస్యాః సా। ఏతేనాలిఙ్గకకామవికారః సూచితః। తథాచ నాయికాలక్షణే – 'యత్ర మూర్ధానమారభ్య పాదపర్యన్తతః క్రియాః। అఙ్గేన విహితా యస్యాస్తదాలిఙ్గకముచ్యతే॥ అపిచ। పులకావల్యా రోమాఞ్చ -

---

చాటు ప్రియే వాక్యే' ఇతి కోశః। ' జఘనం కళేురధోభాగే ' ఇతి హారావలిః॥ ३॥ పునః కీదృశ్యా మయా। కిసలయశయనేతి। కిసలయశయనే నవపల్లవశయ్యాయాం నివేశితయా। కీదృశం తమ్। చిరం బహుకాలం వ్యాప్య మమైవోరసి శయానం సుప్తమ్। ఆలిఙ్గనవిశేషం క్షీరనీరాఖ్యముక్తమ్। తల్లక్షణం చ పఞ్చసాయకే- 'గాత్రోపరిష్ఠాదధతన్య (?) మధ్యే సంలీయతే యన్మిథునం శరీరమ్। కామాభిమానాక్షతపూర్ణచేష్టం తత్క్షీరనీరాఖ్యమిదం ప్రదిష్టమ్॥ కీదృశ్యా మయా। కృతే పరిరమ్భణచుమ్బనే యయా తాదృశ్యా। ఏతచ్చ జఘనోపశ్లేషరూపాలిఙ్గనాభిప్రాయేణ। తదుక్తమ్—'జఘనకలితకాన్తశ్రేణిరఙ్గోపరిష్టాద్గజతి యదిహ నారీ స్రస్తకేశోత్తరీయా। కరజరదనకృత్యం చుమ్బనం వా విధిత్సుః కలయతి జఘనోపశ్లేషమేనం మునీన్ద్రః॥ ఇతి। చుమ్బనమపి ప్రకృతే సమౌష్ఠాఖ్యం బోధ్యమ్। తదుక్తం పఞ్చసాయకే-'ఓష్ఠేన కాన్తస్య ముఖౌష్ఠయుగ్మం నిపీడ్య జిహ్వాశ్చితతాలుభాగమ్। చుమ్బోత్సవం నృత్యతి యత్ర నారీ ప్రోక్తం సమౌష్ఠం కవిభిః పురాణైః॥ ఇతి। కీదృశం కృష్ణమ్। పరిరభ్యాలిఙ్గయ కృతం మదీయాధరపానం యేన తాదృశమ్। అనేన లాలాటికముక్తమ్। ఉక్తం చ— 'అన్యోన్యసంసక్తముఖం కపోలం నేత్రం లలాటం హృదయం చ బాహుమ్। సానన్దభావం శ్రమమీలితాక్షం లాలాటికం తత్త్వవిదో వదన్తి॥ ఇతి। 'పల్లవోఽస్త్రీ కిసలయం' ఇత్యమరః॥ ४ ॥ పునః కీదృశ్యా। అలసేతి। అలసే ఆలస్యయుక్తేఽతఏవ నిమీలితే లోచనే యయా। అత్ర నిమీలితమిత్యుపాదానాదవధృష్టాఖ్యచుమ్బనముక్తమ్। ఉక్తం చ—'హస్తేన నేత్రే చ నిమీల్య భర్తుః సంమీలితాక్షీ వదనే స్వజిహ్వామ్। నిక్షిప్య చ క్రీడతి యత్ర

కోకిలకలరవకూజితయా జితమనసిజతన్త్రవిచారమ్।

శ్లథకుసుమాకులకున్తలయా నఖలిఖితఘనస్తనభారమ్॥ సఖిం॥६॥

పఙ్క్త్యా సున్దరకపోలమ్। అనేన సాత్త్వికవికారావిర్భావః సూచితః। యదుక్తం భరతే—'స్మరణే సంగమే చైవ ప్రియస్యాలోకనే తథా। హేతుత్రయం సమాసాద్య సాత్త్వికః సంప్రవర్తతే॥ స్వేదః కమ్పోఽథ రోమాఞ్చః స్వరభఙ్గోఽథ వేపథుః। వైవర్ణ్యమశ్రుప్రలయావిత్యష్టౌ సాత్త్వికా మతాః॥ అపిచ। శ్రమజలేన గమనాయాసజనితేన స్వేదేన సకలం సశోభం శరీరం యస్యాః సా। శ్రమజలసిక్తమితి వా పాఠః। శ్రమజలశకలాని స్వేదబిన్దవః కలేవరే యస్యా ఇతి వా। సకలశబ్దః సమ్పూర్ణపర్యాయో వా॥ అపిచ। ఉత్తమకామమదాదతిలోలమ్। అతిసతృష్ణమ్॥ ५॥ అపిచ। కోకిలేతి—కోకిలకలరవయోః కూజితమివ కూజితం యస్యాః। కలరవశబ్దః

పారావతపర్యాయః। ఏతదపి సురతాధికారాయోక్తమ్। తదుక్తం రసికసర్వస్వే—'దాత్యూహలావకమయూరకపోతహంసపారావతాదిరుతవద్ధ్వనితం రతాన్తే। తన్మిశ్రనిశ్వసితసీత్కృతహానినాదైః సంయోజయేన్మదనచుమ్బనమైథునాదౌ। అపిచ జితో న్యక్కృతః కామశాస్త్రవిచారో యేన। వాత్స్యాయనాదిభ్యోఽపి కుశల ఇత్యర్థః। అపిచ। శ్లథకుసుమా ఆకులా వ్యస్తాః కున్తలా యస్యాః సా॥ అపిచ నఖైర్విలిఖితోఽఙ్కిత నిబిడః స్తనభారో యేన। ఏతేన బాహ్యరతముక్తమ్। తదుక్తం భరతే—'ఆశ్లేషచు-

---

లోలా ఖ్యాతం రసజ్ఞైరవధృష్టసంజ్ఞమ్॥' ఇతి। కీదృశమ్। పులకావల్యా రోమాఞ్చపఙ్క్త్యా లలితౌ మనోహరౌ కపోలౌ యస్య తమ్। పునః కీదృశ్యా మయా। మదనచిన్తయా జనితం జలం ప్రస్వేదస్తేన సిక్తమార్ద్రం కలేవరం యస్యాస్తయా। క్వచిత్ శ్రమజలసక్తకలేవరయేతి సుగమః పాఠః। కీదృశం తమ్। వర ఉత్కృష్టో యో మదో హర్షస్తేనాతిశయేన లోలం చఞ్చలమ్। 'కాయే చ కలేవరమ్' ఇతి విశ్వః॥ ౫॥ పునః కీదృశ్యా మయా। కోకిలేతి। కోకిలస్య కలోఽవ్యక్తో మధురో యో రమః శబ్దస్తద్వత్కూజితం శబ్దితం యస్యాస్తయా। అనేన కూజితాఖ్యం బాహ్యరతముక్తమ్। తదుక్తం పఞ్చసాయకే—'పికశిఖికలహంసప్రాయపక్షివ్రజానాం స్వరితమనుకరోతీత్యఙ్గనా మన్మథార్తా। ముఖదశనపిబన్తీ తత్కబీన్ద్రా వదన్తి స్వనితమితి సమా సా చిత్రసం- భోగకాలే॥' ఇతి। నను వాత్స్యాయనాదిశాస్త్రేఽన్య ఏవ క్రమ ఉక్తః। తదుక్తమ్—ఆశ్లేషం ప్రథమం కుర్యాద్ద్వితీయం చుమ్బనం తథా। తృతీయం నఖదానం చ దంష్ట్రాఘాతం చతుర్థకమ్॥ పఞ్చమం క్షేపణం ప్రోక్తం షష్ఠం ప్రహరణం తథా। సప్తమం కణ్ఠశబ్దశ్చ బన్ధాఖ్యం చాష్టమం రతమ్॥' ఇతి। తథా చాత్ర కణ్ఠశబ్దస్య సప్తమరతస్యాగ్రే వక్ష్యమాణనఖదానాదిరతాత్ప్రాక్కరణే శ్రీకృష్ణస్య రసికతాభఙ్గః స్యాదిత్యత ఆహ—జితేతి। జితోఽవజ్ఞాతో మనసిజతన్త్రస్య కామశాస్త్రస్య విచారో యేన తమ్। అయం భావః। చతుఃషష్టికలాకుశలస్యాపి పరమస్త్రీనాయకస్య జగదీశ్వరస్య స్వానుకూలోత్తమనాయికాసంనిధౌ రసమగ్నతయా క్రమస్మరణాభావాన్న దోషః। తదుక్తమ్—'రతిచక్రప్రవృత్తస్య నైవ శాస్త్రం న చ క్రమః' ఇతి। పునః కీదృశ్యా। శ్లథాః కేశగ్రహణపూర్వకచుమ్బనాదిదానేన శిథిలాః కుసుమైరాకులా వ్యాప్తాశ్చ కున్తలా యస్యాస్తయా। నఖేన లిఖితః క్షతయుక్తః కృతో ఘనస్తనభారో యేన తమ్। అత్ర లిఖిత పదోపాదానాత్పఙ్కజపత్రాఖ్యం నఖదానముక్తమ్। తదప్యుక్తం పఞ్చసాయకే—'అత్యూర్ధ్వమేకం స్ఫురితోర్ధ్వరేషం ప్రాహుః క్షతం పఙ్కజపత్రసంజ్ఞమ్। దోర్మూలనాభిస్తనవక్షసంధావస్యోపయోగం మనుతే మహేశః॥' ఇతి। 'తన్త్రం ప్రధానశా-

చరణరణితమణినూపురయా పరిపూరితసురతవితానమ్।
ముఖరవిశృఙ్ఖలమేఖలయా సకచగ్రహచుమ్బనదానమ్॥ సఖిం॥ ౭॥

రతిముఖసమయరసాలసయా దరముకులితనయనసరోజమ్।
నిఃసహనిపతితతనులతయా మధుసూదనముదితమనోజమ్॥ సఖి ం॥౮॥

మ్బననఖక్షతతాడనాని। సంమర్దనం ప్రసరణం ఖలు భిక్షితాని। జిహ్వాప్రవేశరసనాగ్రహణం తు నాభీ క్షోభం రతం వదతి బాహ్యరతాని తజ్జ్ఞః॥ ౬ ॥ అపిచ। చరణేతి। చరణయోః రణితౌ శబ్దితౌ మణినూపురౌ యస్యాః। గ్రామ్యాఖ్యబన్ధసూచనాయోక్తమిదమ్। తదుక్తం రసికసర్వస్వే—'ఉత్తానితాయాః సురతే యదోరూ స్త్రీశీర్షకాన్తోరుగతౌ భవేతామ్। గ్రామ్యం తదా స్యాత్కటితో యదాస్యా బహిర్భవేతాం కిల నాగరాఖ్యమ్॥ పరిపూరితః సంపూర్ణతాం నీతః సురతవితానః సుఖావసరో యేన ప్రస్తావో వా॥ అపిచ। ముఖరా వాచాలా శృఙ్ఖలా కాఞ్చీ యస్యాః। అథ 'ముఖదవిశృఙ్ఖలమేఖలయా' ఇతి పాఠః। అపిచ। సకచగ్రహం కేశగ్రహణేన సహితం చుమ్బనదానం యస్య॥ ౭ ॥ అపిచ। రతిసుఖేతి। రతిసుఖసమయే ద్వయోరేకకాలం రేతఃకణక్షరణసమయే యో రసః తద్ద్వైకాగ్రీభావ స్తేన అలసా మన్థరా। ఏతేన చ్యుతిసుఖసాన్నిధ్యం సూచితమ్। ఉక్తంచ రసికసర్వస్వే—'ముహుశ్చ స్వజనాశ్లేషః సీత్కారో వీతలజ్జతా। అఙ్గావధూననం నార్యాశ్చ్యుతిసాన్నిధ్యసూచకమ్'॥

స్త్రయోః' ఇతి విశ్వః। 'చికురః కున్తలో వాలః కచః కేశః శిరోరుహః' ఇత్యమరః॥ ౬ ॥ ఏతావత్పర్యన్తం చుమ్బనాలిఙ్గనాదినా సప్తవిధం బాహ్యరతముక్తమ్। సంప్రతి బన్ధాఖ్యమష్టమరతమాహ—చరణేతి। చరణయో రణితౌ శబ్దాయమానౌ మణిఖచితౌ నూపురౌ యస్యాస్తయా। ఏతచ్చ భ్రమరికంనామ విపరీతరతాభిప్రాయేణోక్తమ్। తదుక్తం రతిరహస్యే– 'చక్రవద్భ్రమతి కుఞ్చితాఙ్ఘ్రికా భ్రామరం నృజఘనే సముచ్ఛ్రితే' ఇతి। కీదృశమ్। పరిపూరితం సురతవితానం రతివిస్తారో తమ్। అనేన నాయకకర్తృకా బన్ధాః కథితాః। భ్రామరకబన్ధశ్రాన్తాం విదిత్వా కిసలయశయనస్థితాం మాం స్వయమపి రమయిష్యతీతి భావః। కీదృశ్యా। పూర్వ ముఖరా శబ్దాయమానా పశ్చాద్విశృఙ్ఖలా త్రుటితగుణా మేఖలా కాఞ్చీ యస్యాస్తయా। అనేన ప్రేఙ్ఖోల్లిఖితనామకం విపరీతరతముక్తమ్। తదప్యుక్తం పురుషాయితప్రకరణే—'స్వజఘనమేవ దోలాయమానం సర్వత్ర భ్రామయేదితి

ప్రేఙ్ఖోల్లిఖితమ్' ఇతి। తత్ర సర్వత్ర శబ్దో మనోరమాకారేణ వ్యాఖ్యాతః మధ్యాత్పూర్వపశ్చిమభాగే దక్షిణోత్తరభాగే చేతి రహస్యే సర్వతః కటితటభ్రమో యది ప్రేఙ్కపూర్వమిదముక్తం మూలితమితి। అత్రాపి సర్వశబ్దార్థః స ఏవ। కీదృశం తమ్। సకచగ్రహం కేశగ్రహణసహితం చుమ్బనదానం యస్య తమ్। కేశగ్రహణపూర్వకచుమ్బనం విపరీతమేవోక్తమ్। తదుక్తమ్—'శృఙ్గారే చుమ్బనే కార్యే పుంసాలిఙ్గనపూర్వకమ్। విపరీతరతే నార్యా సకచగ్రహచుమ్బనమ్॥' ఇతి। 'మేఖలా ఖడ్గబన్ధః స్యాత్కాశ్శైలనితమ్బయోః' ఇతి విశ్వః॥ ౭ ॥ పునః కీదృశ్యా మయా—రతిసుఖేతి। రతిసుఖసమయే సురతసుఖప్రాప్తికాలే లోకోత్తరాం కాష్ఠాం ప్రాప్తో యః సంభోగశృఙ్గారాఖ్యో రసస్తేనాలసయా మన్థరయా। కీదృశం కృష్ణమ్। దర ఈషన్మీలితే ముద్రితే నయనసరోజే నేత్రకమలే యస్య తమ్। ఏతేన యుగపదేవ ద్వయోరానన్దావాప్తిః సూచితా। తదుక్తం రతిరహస్యే—'మూర్చ్ఛనా మీలనం చాక్ష్ణోశ్చ్యుతికాలస్య లక్షణమ్' ఇతి। పునః కీదృశ్యా మయా।

శ్రీజయదేవభణితమిదమతిశయమధురిపునిధువనశీలమ్।

సుఖముత్కణ్ఠితగోపవధూకథితం వితనోతు సలీలమ్॥ సఖిం॥౯॥

అపిచ। దరముకులితే ఈషన్నిమీలితే నయనసరోజే యస్య యేన వా। ఏతచ్చ చ్యుతికాలసూచకమ్। ఉక్తంచ భరతే —'మూర్చ్ఛనా మీలనం చాక్ష్ణోశ్చ్యుతికాలస్య సూచకమ్। సర్వమేతత్పరిజ్ఞాయ సాధయేచ్చ స్వయం తతః॥' అపిచ నిఃసహా అసమర్థా నిపతితా శయన ఏవ తనులతా యస్యాః। ఏతేన విపరీతసురతం సూచితమ్। తదుక్తం కోకేన— 'స్వేచ్ఛయా మిలితవల్లభేఽథవా యోషిదాచరతి పూరుషాయితమ్। ఆదితో ఘటితయన్త్రమేవ వా తం నిపాత్య నరవద్విచేష్టతే॥ చక్రవద్భ్రమతి కుఞ్చితత్రికా భ్రామయేచ్చ జఘనేఽథ తద్గతే। సర్వతః కటితటభ్రమో యది ప్రేఙ్ఖపూర్వమిదముక్తమున్నతమ్॥' ఏతేన చ్యుతికాలోత్తరావస్థా సూచితా। తదుక్తం భరతే—'అఙ్గే స్వేదః శ్లథత్వం చ కేశవస్త్రాదిసంవృతిః। జాతే చ్యుతిసుఖే నార్యా విరాగేచ్ఛా చ గమ్యతే॥' అపిచ। మధుసూదనం మధువినాశినమ్। ఉదితమనోజమభ్యుదితకామమ్॥౮॥ అపిచ। శ్రీజయదేవేతి। ఇదం గీతప్రతిపాదితప్రమేయ-కవ్యుత్తమ్భితవక్తృత్వేనోత్కణ్ఠితగోపవధూకథితం రాధాకథితం సుఖం వితనోతు। అర్థాత్ గాయతాం శృణ్వతాం చ। కింవిశిష్టమ్। శ్రీజయదేవేన భణితమ్। జయదేవభణితరూపమిత్యర్థః। శ్రీజయదేవేతి సర్వత్ర శ్రియః పద్మావత్యా ఆరాధకో జయదేవః శ్రీజయదేవ ఇతి మధ్యమపదలోపీ సమాసః। పునః కింభూతమ్। అతిశయేన

మధురిపోర్నిధువనశీలం సురతచరితం యత్ర తత్తథేతి। ఉత్కణ్ఠితేత్యాది। ఉత్కణ్ఠితా నాయికా। విప్రలమ్భః శృఙ్గారః। అత్ర -

---

నిఃసహాసమర్థా అత ఏవ కిసలయశయనే నిపతితా తనులతా యస్యాస్తయా। అనేన సురతాన్తసమయ ఉక్తః। తదుక్తమ్—'అఙ్గే స్వేదః శ్లథత్వం చ కేశవస్త్రాదిసంవృతిః। జాతే చ్యుతిసుఖే నార్యా విరామేచ్ఛా చ జాయతే॥' ఇతి। నన్వభిసారే విఘ్నబాహుల్యాత్కథమేతావాన్క్రియాకలాపః సంభవిష్యతీత్యత ఆహ—మధుసూదనమితి। మధునామానం దైత్యం సూదితవాన్ యస్తస్యాభిసారవిఘ్ననివారణే కియాన్పరిశ్రమ ఇతి భావః। కీదృశం మధుసూదనమ్। ఉదితస్తత్కాలత్రుటితః ముక్తాహారకాఞ్చీగుణస్తస్య స్థానమ్। పునః సచన్దనం సంజాతపయోధరశ్రోణీపరిసరస్య రశనాదినా మల్లజ్జితస్మితరాధాయా అఙ్గవిలోకనాదినా పునరావిర్భూతో మనోజః కామో యస్య తమ్। తదుక్తమ్ —'అధస్తనే చ్యుతే ప్రీతిరుపచారైరుపస్కృతాః। సవిశ్రమ్భకథాయోగైస్తే రతిం నయతే పరామ్॥' ఇతి। అత్రోత్కణ్ఠితా నాయికా। తదుక్తమ్—'నైవాగతః సముచితేష్వపి వాసరేషు ప్రాణేశ్వరః స్వగురుకార్యవశేన యస్యాః। దుర్వారవృత్తవిరహజ్వరతాపితాఙ్గీముత్కణ్ఠితాం వదతి తాం భరతః కవీన్ద్రః॥ ఇతి॥ ౮ ॥ శ్రీజయదేవేతి। ఇదం జయదేవకవినా భణితం యదుత్కణ్ఠితాయా గోపవధ్వా రాధికాయాః కథితం వచనం సుఖం తనోతు విస్తారయతు పఠతాం శృణ్వతాం చ। కీదృశమ్। మధురిపోః శ్రీకృష్ణస్య నిధువనం సురతక్రీడాం శీలయతీత్యేవంరూపమ్।

హస్తస్రస్తవిలాసవంశమనృజుభ్రూవల్లిమద్బల్లవీ-

వృన్దోత్సారిదృగన్తవీక్షితమతి స్వేదార్ద్రగణ్డస్థలమ్।

మాముద్వీక్ష్య విలజ్జితం స్మితసుధాముగ్ధాననం కాననే

గోవిన్దం వ్రజసున్దరీగణవృతం పశ్యామి హృష్యామి చ॥ ౧౦॥

లయశ్ఛన్దః॥ ౯॥ ఇదానీం మనసా భావితం పరమేశ్వరం దృష్ట్వా సఖేదమాహ—హస్తస్రస్తేతి। హే సఖి, బత ఇతి ఖేదే। అహం కాననే వృన్దావనే గోవిన్దం పశ్యామి వ్యలీకం హృష్యామి చ। కింవిశిష్టం గోవిన్దమ్। వ్రజసున్దరీగణవృతం గోపాఙ్గనాసమూహయుక్తమ్। పునః కింభూతమ్। స్మితసుధామధురమాననం యస్య తమ్। పునః కింభూతమ్। మాముద్వీక్ష్య మాం దృష్ట్వా హస్తాత్స్రస్తః పతితో విలాసవంశః కేలివేణుర్యస్య। అత ఏవ విలజ్జితం విహ్వలీభూతమ్। పునః కింభూతమ్। అతి స్వేదేనార్ద్రం గణ్డస్థలం యస్య। గణ్డస్థలమితి పాఠే మామిత్యస్య విశేషణమ్। సంజాతసాత్త్వికభావాం మాం దృష్ట్వా సోఽపి సంజాతసాత్త్వికభావ ఇతి హస్తస్రస్తేతి యుక్తమ్। పునః కింభూతమ్। అనృజుభ్రూవల్లిమద్బల్లవీవృన్దోత్సారిదృగన్తవీక్షితమ్। కుటిలభ్రూవల్లియుతానాం బల్లవీనాం వృన్దే ఉత్సారి ఊర్ధ్వప్రసరణశీలం దృగన్తవీక్షితం కటాక్షే క్షణం యస్య। అథవా అనృజుభ్రూవల్లిమద్బల్లవీవృన్దేన ఉత్సారిణా దృగన్తేన వీక్షితమ్। ఏతావతా రాధాం ప్రతి తస్య స్వభావావలోకనం దృష్ట్వాన్యాభిరపసృతమ్। అత్ర శార్దూలవిక్రీడితం ఛన్దః। తథా దీపకమలంకారః। విప్రలమ్భశృఙ్గారో రసః। అత్ర గోవిన్దస్య వ్రజసున్దరీపరివృతత్వేఽపి యత ఆత్మోపాధికదర్శనస్య లజ్జితాహేతుత్వేన హర్షదర్శనకర్మ అతోఽపాదానమౌచితీమావహతి। పాఞ్చాలీ రీతిః। లాటానుప్రాసశ్చ। అన్యత్సర్వం సమానమ్। దక్షిణో నాయకః॥ ౧౦॥ ఇదానీం పునరేవ విప్రలమ్భవిభా-

---

'ఆపోవనం నిధువనం సురతేన సమం త్రయమ్' ఇత్యమరః॥ ౯॥ స్వమనోరథానాహ—హస్తేతి। హే సఖి, అహం గోవిన్దం కదా పశ్యామి। కదాచిద్గోవిన్దదర్శనం భవిష్యతీత్యాశఙ్కాయాం కాకుః। అత ఏవ హృష్యామి। తద్దర్శనజన్య ఆనన్దో మమ కదాచిద్భవిష్యతీత్యప్రాప్యాశంసేవ పశ్యామి హృష్యామీతి భవిష్యత్సామీప్యే వర్తమానప్రయోగః। కీదృశమ్। వ్రజసున్దరీగణవృతం గోపవధూకదమ్బపరివృతమ్। నను సపత్నీభిః పరివృతం దృష్ట్వా కథం తే హర్షో భవిష్యతీత్యత ఆహ—మామితి। మాముద్వీక్ష్య దృష్ట్వా విలజ్జితమ్। పునః కీదృశమ్। అన్యవధూభిః పరివృతోఽహమనయా దృష్ట ఇతి హేతోర్విషాదసూచకం యత్స్మితం తదేవ శుభ్రత్వాదతిస్పృహణీయత్వాచ్చ సుధా తయా ముగ్ధం మనోహరమాననం ముఖం యస్య। పునః కీదృశమ్। అనృజు కుటిలా భ్రూలతా యాసామేతాదృశ్యో యా బల్లవ్యో గోపవధ్వస్తాసాం వృన్దముత్సారయత్యేవంశీలం దృగన్తవీక్షితం నేత్రాన్తేనావలోకితం యస్య తమ్। మయ్యాగతాయాం భియా దృగన్తచేష్టయాన్యగోపీరపసారయతీత్యర్థః। పునః కీదృశమ్। హస్తాత్స్రస్తో విగలితో మద్దర్శనేన సాధ్వసవశాత్స్ఖలితో విలాసవంశః క్రీడావేణుర్యస్య తమ్। పునః కీదృశమ్। అతిశయేన స్వేదైరార్ద్రం గణ్డస్థలం యస్య తమ్। సర్వత్ర మాముద్వీక్ష్యేత్యస్య సంబన్ధః॥౧౦॥ హే సఖి, ధైర్యమవలమ్బస్వ మిలిష్యత్యేవ త్వాం హరిరిత్యాశ్వాసయన్తీం

దురాలోకస్తోకస్తబకనవకాశోకలతికా-

వికాసః కాసారోపవనపవనోఽపి వ్యథయతి।

అపి భ్రామ్యద్భృఙ్గీరణితరమణీయా న ముకుల-

ప్రసూతిశ్చూతానాం సఖి శిఖరిణీయం సుఖయతి॥ ౧౧॥

వానాహ—దురాలోక ఇతి। హే సఖి, దురాలోకస్తోకస్తబకనవకాశోకలతికావికాసః మాం వ్యథయతి। దుఃఖేనాలోక్యతే విరహిభిరితి దురాలోకః। దురాలోకస్తోకోఽల్పకః స్తబకో గుచ్ఛో యస్యాః సా। అశోకలతికాయాః వికాసః అశోకలతికావికాసః। నవ ఏవ నవకః। ప్రశంసాయాం కః। నవకశ్చాసావశోకలతికావికాసశ్చ। దురాలోకస్తోకస్తబకశ్చాసౌ నవకాశోకలతికావికాసశ్చ సః। అపిచ। అయం కాసారోపవనపవనో వ్యథయతి। న కేవలం సః। పవనోఽపీతి। 'కాసారః సరసీ సరః'। అథవా దురాలోక ఇత్యాదిపవనవిశేషణత్వే యోజనీయమ్। దురాలోకస్తోకస్తబకా చాసౌ నవకాశోకలతికా చేతి కర్మణ్యణ్। అథవా అశోకలతికాయా వికాసో యస్మాదితి। ఏతేన వాయోస్త్రైవిధ్యముక్తమ్। అపి చ న కేవలం పవనః। అపితు చూతానాం ముకులప్రసూతిరపి న సుఖయతి। కీదృశీ ముకులప్రసూతిః। శిఖరిణీ సాగ్రా। పునః కీదృశీ। భ్రామ్యద్భృఙ్గీరణితరమణీయా। భ్రామ్యన్త్యః పరితః స్ఫురన్త్యో యా భృఙ్గయో భృఙ్గాఙ్గనాస్తాసాం రణితేన శబ్దితేన రమణీయా॥ అత్ర మధులిఙ్గనాగ్రహణం పురుషాన్తరాభిలాషనివృత్త్యా ఔచితీమావహతి। అత్ర శిఖరిణీ వృత్తమ్। సముచ్చయోఽలంకారః। లాటానుప్రాసః శబ్దాలంకారశ్చ। క్రియౌచిత్యం చ। విప్రలమ్భః శృఙ్గారో రసః। సర్వత్ర స్థితిలయా గీతిః।

దూతీమేవ త్వరయితుమాహ–దురాలోకేతి। హే సఖి, స్తోకోఽల్పః స్తబకో గుచ్ఛో యస్యా ఏతాదృశీ యా నవికాతినవాఽశోకలతికానుకమ్ప్యాశోకశాఖా తస్యా వికాస ఉద్బోధో దురాలోకో దుఃఖేనాలోచయితుం శక్యః। నవికేత్యత్ర హ్రస్వః। లతికేత్యత్రానుకమ్పాయాం కః।

మద్ధస్తపాలితాఽతఏవానుక- మ్ప్యాఽశోకలతికా దురాలోకేతి భావః। కిమపరమ్। కాసారః సరస్తత్సంబన్ధి యదుపవనం తత్సంబన్ధీ యః పవనో వాయుః సోఽపి వ్యథయతి। దుఃఖం దదాతీత్యర్థః। కాసారపదేన వాయోః శైత్యం కథితమ్। ఉపవనసంబన్ధిత్వేన ససౌగన్ధ్యం మాన్ద్యత్వం చ ధ్వనితమ్। యతో వనవృక్షైరుపహతగతిత్వేన మన్ద ఏవ వాయుర్భవతీతి। యద్వా। స్తోకేత్యాది వాయోరేవ విశేషణమ్। తదా స్తోకస్తబకనవకాశోకలతికాం వికాసయతీత్యేవంభూతః పవనో వ్యథయతీత్యన్వయః। నన్వభిముఖమాగచ్ఛన్పవనశ్చలనాదినా నివార్యతామిత్యత ఆహ। దురాలోక ఇతి। అతీన్ద్రియ ఇత్యర్థః। తథాచాకస్మాదేవాసౌ న దృశ్యత ఇతి భావః। అపిచ ఇయం శిఖరిణీ గోవర్ధనగిరౌ వర్తమానా చూతానామామ్రాణాం ముకులప్రసూతిరపి కుడ్మలోద్గమోఽపి న సుఖయతి। వికాసదశాయాం తు కో వేద కిం కరిష్యతీతి కవినా ధ్వనితమ్। ప్రసూతిః శిఖరిణీ। ప్రశస్తాగ్రభాగవతీత్యర్థః। శిఖరిణీత్యత్ర ప్రశంసాయామిన్। యద్వా ఇయం శిఖరిణీ మల్లికా న సుఖయతీత్యర్థః। కీదృశీ। భ్రామ్యన్తీనాం భ్రమరాఙ్గనానాం రణితిభిర్గుఞ్జితైః రమణీయా। శిఖరిణీనామకం ఛన్ద ఇత్యపి ధ్వనితమ్। తల్లక్షణం తు వృత్తరత్నాకరే—

సాకూతస్మితమాకులాకులగలద్ధమ్మిల్లముల్లాసిత-

భ్రూవల్లీకమలీకదర్శితభుజామూలోర్ధ్వహస్తస్తనమ్।

గోపీనాం నిభృతం నిరీక్ష్య గమితాకాఙ్క్షశ్చిరం చిన్తయ-

న్నన్తర్ముగ్ధమనోహరం హరతు వః క్లేశం నవః కేశవః॥ ౧౨॥

ఇతి అక్లేశకేశవో నామ ద్వితీయః సర్గః॥ ౨॥

మాగధీ రీతిః। గౌడీయా రీతిః॥ ౧౧॥ ఇదానీం సర్గాన్తే కవిర్భక్తజనానాశాస్తే—సాకూతేతి। కేశవో హరిర్వో యుష్మాకం క్లేశం హరతు। కింలక్షణః। గమితాకాఙ్క్షః గమితా నాశం నీతా ఆకాఙ్క్షాభిలాషో యేన స తథా। అర్థాత్ గోపీషు। కిం కుర్వన్। చిరం నిభృతం యథా స్యాత్తథా

నిరీక్ష్యాన్తర్హృదయే చిన్తయన్। కిం నిరీక్ష్యేత్యపేక్షాయామాహ। సాకూతస్మితం సాభిప్రాయమీషద్ధసితమ్। పునః కిమ్। ఆకులాకులగలద్ధమ్మిల్లమ్। ఆకులాకులం కామోద్రేకాద్రోమాఞ్చోద్గమాదిహేతునా గలద్ధమ్మిల్లం విగలత్కేశబన్ధమ్। పునః కిమ్। ఉల్లాసితభ్రూవల్లీకముత్క్షిప్తభ్రూవల్లీకమ్। పునః కిమ్। అలీకదర్శితభుజామూలోర్ధ్వహస్తస్తనమ్। భుజాయాః మూలం భుజామూలం భుజామూలే ఊర్ధ్వౌ యౌ హస్తౌ భుజామూలోర్ధ్వహస్తౌ। అలీకం దర్శితౌ భుజమూలోర్ధ్వహస్తాభ్యాం స్తనౌ యత్ర కర్మణి తత్। కాసామిత్యపేక్షాయామాహ। గోపీనామ్। తచ్చతుష్టయం హేతుగర్భవత్వేన విశినష్టి। ముగ్ధమనోహరమితి। ముగ్ధానాం మూర్ఖాణాం మనో హరతీతి న మత్సదృశస్యేతి గమితాకాఙ్క్షత్వే హేతుః। తదేవాగ్రతమే సర్గే ప్రకటయిష్యతి। 'రాధామాధాయ హృదయే తత్యాజ వ్రజసున్దరీః' ఇత్యాదినా। అత ఏవ నవః సకలపుమపేక్షయా చరితవిశేషేణ నవోఽన్యాదృశ ఇవ। 'సుభాషితేన గీతేన యువతీనాం చ లీలయా। చేతో న భిద్యతే యస్య స వై ముక్తోఽథ వా పశుః॥' ఇతి వచనాత్। అథవా నూయతే స్తూయత ఇతి నవః। అథవా నవస్తరుణః। తరుణం దృష్ట్వా కామినీనాం కామచేష్టా జాయత ఏవ। అథవా తస్మిన్పక్షే గోపీనాం నిభృతం భావం నిరీక్ష్యేతి వ్యాఖ్యేయమ్। తదా సాకూతస్మితేత్యాది చతుర్ణామపి పదానాం భావవిశేషణపక్షే నిక్షేపః। ముగ్ధమనోహరమితి క్రియావిశేషణమ్। అత్ర విదగ్ధో నాయకః। సముచ్చయాశిషావలంకృతీ। శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్। పరికరోఽలంకారశ్చ। అత్ర యత్సకలకామినీకామపూరకస్య కామజనకస్య విలాసవతీవిలాసాదిభిరగృహ్యస్య యన్నవత్వవిశేషణేనాన్యాదృశత్వముపపాదితం తద్విచార్య-

---

'స్తోకోఽల్పే చాతకే' ఇతి విశ్వః। 'స్యాద్గుచ్ఛకస్తు స్తబకః' ఇత్యమరః। 'లతా జ్యోతిష్మతీవృక్షశాఖావల్లిప్రియఙ్గుషు' ఇతి విశ్వః। ' కాసారః సరసీ సరః' ఇత్యమరః। 'స్త్రీరత్నే మల్లికాయాం చ ప్రోక్తా శిఖరిణీ బుధైః' ఇతి విశ్వః॥ ౧౧॥

మాణమౌచిత్యచారుతామాచరతి। యదాహుః—'విశేషణైః సముచితైర్విశేష్యార్థః ప్రకాశ్యతే। గుణాధికైర్గుణోదారః సుహృద్భిరివ సజ్జనః॥' ఇతి॥ ౧౨॥

'శృఙ్గారోత్తరసత్ప్రమేయభణితావుద్గీతగోవిన్దకే

ప్రత్యర్థిప్రభుగర్వపర్వతసుపర్వాధీశశోభాభృతా।

శ్రీషుమ్మాణనరేశవంశవిశదక్ష్మాభృద్వతంసాయిత-
శ్రీమత్కుమ్భధరాధిపేన వివృతః సర్గే ద్వితీయేఽన్వయః॥

తథాచ సఙ్గీతరాజే —

'గీతౌ భైరవరాగేణ తాలే వర్ణయతౌ యథా।
ఆభోగాన్తస్థితైః పాటైః ఖరైః పద్యాఞ్చితస్తతః॥
అక్లేశకేశవాదిశ్చ కుఞ్జరస్తిలకాభిధః॥

ఇతి అక్లేశకేశవకుఞ్జరతిలకనామా షష్ఠః ప్రబన్ధః॥ ౬॥

ఇతి శ్రీరాజాధిరాజహమ్మీరవీరవంశకరీరేణ శ్రీకుమ్భకర్ణమహీమహేన్ద్రేణ విరచితే
గీతగోవిన్దవివరణే అక్లేశకేశవనామా ద్వితీయః సర్గః॥ ౨॥

కావ్యం గీత్యనుసారి దుర్లభమథ సీప్తం ప్రసాదాదిభి-
ర్లక్ష్మీకాన్తవిలాసవర్ణనరసస్తత్రాపి లోకోత్తరః।

సర్వx చైతదభూదరణ్యరుదితం పద్మావతీవల్లభ-
స్త్యేతాం చేద్రసమఞ్జరీం న రచయేచ్ఛ్రీచ్ఛాలినాథప్రభుః॥

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయ శ్రీశంకరమిశ్రవిరచితాయాం శ్రీశాలినాథకారితాయాం గీతగోవిన్దటీకాయాం

రసమఞ్జర్యాఖ్యాయాం ద్వితీయః సర్గః॥౨॥

తృతీయః సర్గః॥3॥

ముగ్ధమధుసూదనః।

కంసారిరపి సంసారవాసనాబద్ధశృఙ్ఖలామ్।

రాధామాధాయ హృదయే తత్యాజ వ్రజసున్దరీః॥౧॥

ఇతస్తతస్తామనుసృత్య రాధికామనఙ్గబాణవ్రణఖిన్నమానసః।

కృతానుతాపః స కలిఙ్గనన్దినీతటాన్తకుఞ్జే విషసాద మాధవః॥౨॥

గేయానుగుణైరధికైరధిగతం తనుతే ధాతుం బుధసంమతమ్।

నత్వా విధిమిహ సురవరనతం కుమ్భనరేశోఽలంకృతియుతమ్॥

ఇదానీం రాధాయాః కృష్ణేఽనురాగం నిరూప్య కృష్ణస్యాపి రాధాయామనురాగం దర్శయన్నాహ గౌడకృతిరాగేణ—కంసారీతి। కంసారిరపి వ్రజసున్దరీస్తత్యాజ। న కేవలం రాధైవ కృష్ణసక్తా బభూవ కింతు కృష్ణోఽపి రాధాసక్తో బభూవేత్యపిశబ్దార్థః। కిం కృత్వా। రాధాం హృదయే ఆధాయారోప్య। కింభూతాం రాధామ్। సంసారవాసనాబన్ధే శృఙ్ఖలేవ శృఙ్ఖలా। అత్ర 'తక్వజోర్జ' ఇతి పథ్యా ఛన్దః॥ ౧॥ ఇదానీం కృష్ణస్య విరహావస్థాచేష్టితమాహ— ఇతస్తత ఇతి। స మాధవోఽనఙ్గబాణవ్రణఖిన్నమానసః సన్ విషసాద విషాదం చకార। కిం కృత్వా। కలిన్దనన్దినీతటాన్తకుఞ్జే ఇతస్తతస్తాం రాధామనుసృత్యాన్విష్య। కింవిశిష్టః। కృతానుతాపః

పూర్వమేవ మయా కథం నానునీతేతి కృతపశ్చాత్తాపః। అత్ర కుఞ్జేష్వితి వక్తవ్యే బహుష్వపి పరిభ్రమన్ తదార్తివశాదేకమేవాజ్ఞాసీదిత్యేకవచనమ్।

రాధాయాః కృష్ణవిషయిణీముత్కణ్ఠాముక్త్వా సంప్రతి కృష్ణస్యాపి తస్యాముత్కణ్ఠామాహ— కంసారిరితి। కృష్ణోఽపి వ్రజసున్దరీస్తాపాత్తత్యాజ। త్యాగే హేతుగర్భవిశేషణమాహ—రాధామితి। రాధాం హృదయ ఆధాయారోప్య। సున్దరీపదేన బహువచనేన సౌన్దర్యవతీరపి తత్యాజేతి కథనేన కృష్ణస్య రాధాయామనురాగాతిశయో ధ్వనితః। కీదృశీ రాధా। సంసారవిషయిణీ వాసనా సంస్కారస్తస్య బన్ధనేన శృఙ్ఖలామివ। అనేనాభిలాషాఖ్యా ప్రథమా వ్యవస్థా। ఏతల్లక్షణం చ దశరూపకే—'అభిలాషః స్పృహా తత్ర కామే సర్వాఙ్గసున్దరే। దృష్టే శ్రుతే వా తత్రాపి విస్మయానన్దసాధ్వసమ్॥' ఇతి। 'శృఙ్ఖలా పుంస్కరే వస్త్రబన్ధేఽపి నిగడేఽపి చ' ఇతి విశ్వః॥ ౧॥ ఇతస్తత ఇతి। స మాధవః కలిన్దనన్దిన్యా యమునాయాస్తటాన్తకుఞ్జే తీరప్రాన్తలతాపిహి- తోదరగృహే నిషసాద న్యవసత్। అత్ర మాధవపదేన మా లక్ష్మీస్తస్యా అపి ధవః స్వామీ యద్విరహవ్యాకులో బభూవేతి రాధాయాః సౌభాగ్యాధిక్యం ధ్వనితమ్। కిం కృత్వా। ఇతస్తత స్తేషు స్థానేషు తాం హృదయనిహితామనుసృత్యానులక్ష్య। కీదృశః। అనఙ్గస్య కామబాణస్య యద్వ్రణం క్షతం తేన ఖిన్నం దుఃఖితం మానసం యస్య। పునః కీదృశః। కృతానుతాపః కృతః కిమితి మయా తస్యా అద్యావధీరణం కృతమితి పశ్చాత్తాపో యేన సః। అనఙ్గబాణేత్యత్రా నఙ్గపదేనాఙ్గరహితస్యాతఏవాలక్షితగతాగతస్య కామస్యాశేషదుష్టదమనేనాపి కృష్ణేన నివారణం కర్తుం న శక్యమితి ధ్వనితమ్।

గుర్జరీరాగయతితాలాభ్యాం గీయతే॥ ప్రం ౭॥

మామియం చలితా విలోక్య వృతం వధూనిచయేన

సాపరాధతయా మయాపి న వారితాతిభయేన।

హరిహరి హతాదరతయా గతా సా కుపితేవ॥ ధ్రువమ్॥ 3॥

కిం కరిష్యతి కిం వదిష్యతి సా చిరం విరహేణ।

కిం ధనేన జనేన కిం మమ జీవితేన గృహేణ॥ హరిహరిం॥ ౪॥

వంశస్థవృత్తమ్॥ ౨॥ ఉక్తమర్థం గీతేన స్పష్టయతి। తత్ర పూర్వం ధ్రువపదమ్। హరీతి। హరిహరీతి ఖేదే। సా రాధా కుపితేవ గతా। కయా హతాదరతయా। హతో వినాశిత ఆదరో బహుమానస్తస్య భావస్తయా। ఇతి ధ్రువః॥ అథ పదాని। మామియమితి। మాం వధూనిచయేన వృతం విలోక్య గతేతి ధ్రువపదేనైకవాక్యత్వాత్సంబన్ధః। కింభూతా। తాదృశీ మే మయా చలితాపి సాపరాధతయా న వారితా న నిషిద్ధా। ఇహ సాకూతమ్। తస్యాగమనే హేతుం జానన్నపి సాపరాధోఽస్మి। కథమేతస్యా అగ్రే మయాతిభయేన వక్తుం పార్యత ఇతి బుద్ధ్యా। అతిశయితం భయం యస్యేతి మయేత్యస్య విశేషణమ్। కరణే తృతీయా। అతిక్రాన్తం భయమితి వధూనిచయవిశేషణమ్। అథవా మామేవం విలోక్య సా చలితాపి మయా న వారితా। హరిహరి గతేతి విషాదాభినయేన యోజ్యమ్॥ ౩॥ కిమితి। ఇదానీం మదపరాధేన మన్నిమిత్తమేవ సా విషాదం భుఙ్క్తే ఇతి ఆత్మసమత్వేన తామపి గణయన్నాహ। సా కిం కరిష్యతీతి। మయి మిలితే కోపేర్ష్యాదికం కథం విధాస్యతీత్యర్థోక్త్యా। తదను కృతాపరాధం మాం చరణపతితం దృష్ట్వా కిం వదిష్యతీత్యపి చార్థోక్త్యా। అహముత్తరం దాస్యామీత్యాహ। కింజనేనేతి గోపీజనేన। కిం ధనేనేతి। ధనమప్యకించిత్కరం

అవశ్య ఇతి చిన్తా భవేద్వ్యథేతి తేన శ్లోకేన చిన్తాఖ్యా ద్వితీయావస్థా ధ్వనితా। తదుక్తం శృఙ్గారతిలకే—'స్వయం సంపద్యతః ప్రాప్య కిం కుపాత్రస్య సిద్ధయే। కథం భవేదసౌ వశ్య ఇతి చిన్తా భవేద్వ్యథా॥ ఇతి॥ ౨ ॥ కృతానుతాపమేవ గీతేన కథయతి—మామియమితి। గీతస్యాస్య గుర్జరీ రాగః ప్రతిమఠతాలః। గీతార్థస్తు—హరి హరి కష్టం। సా రాధా హతాదరతయా కుపితేవ గతా। నను సా కుపితా గతేతి త్వయా కథం జ్ఞాతమిత్యత ఆహ— మామియమితి। మాం వధూనిచయేన గోపవధూసమూహేన వేష్టితం విలోక్య దృష్ట్వా చలితా ప్రస్థితా। విలోక్యేత్యవ్యవహితపూర్వకాలే క్త్వా। తేన గోపవధూవేష్టితం మాం దృష్ట్వావ్యవహితకాల ఏవ యతశ్చలితా తతో జ్ఞాయతే కుపితేవేతి భావః। నను మా గచ్ఛేతి త్వయా కిమితి న నివారితేత్యత ఆహ—సాపరాధతయేతి। మయాతిభయేనాతిశయితభీత్యా సా న నివారితా। భయహేతుమాహ—సాపరాధేతి। అపరాధో రాధాం విహాయాన్యగోపీభిః సహ క్రీడారూపస్తద్యుక్తతయా॥ ౩ ॥ కిం కరిష్యతీతి। సా చిరం విరహేణ చిరకాలీనమద్వియోగేన కిం కరిష్యతి। విరహతాపస్యాత్యర్థే కముపాయం కరిష్యతీత్యర్థః। అథ చ కిం వదిష్యతి। కిం మమ

సద్గుణం వదిష్యతి దోషాన్వా వదిష్యతీత్యర్థః। యద్వా। కాకుస్వరే కిం వదిష్యతి। మయా సహ కదాచిద్వార్తాం కథయిష్యతీత్యర్థః।

చిన్తయామి తదాననం కుటిలభ్రు కోపభరేణ।

శోణపద్మమివోపరి భ్రమతాకులం భ్రమరేణ॥ హరిహరిం ॥౫ ॥

తామహం హృది సంగతామనిశం భృశం రమయామి।

కిం వనేఽనుసరామి తామిహ కిం వృథా విలపామి॥హరిహరిం॥౬॥

కృత్వా జీవితం నిన్దతి। జీవితఫలం కిం। సుఖమపి త్వదృతే నాన్యదితి వాక్యశేషః। కింవిశిష్టా సా। విరహేణ ఉపలక్షితా। అథవా మమ విరహేణాక్రాన్తా సా కిం వదిష్యతీత్యాది। మమాపి తాం వినా కిం ధనాదినేతి యోజనీయమ్॥ ౪॥ చిన్తయామీతి। అహం తదాననం చిన్తయామి। కింభూతమాననమ్। కోపభరేణార్థాన్మయి కుటిలభ్రు। కుటిలే కుఞ్చితే భ్రువౌ యత్ర। కిమివ శోణపద్మమివ ఉపరిభ్రమతా భ్రమరేణాకులమ్। అత్ర కోపారక్తముఖం పద్మేనోపమీయతే। భ్రమరేణ కుటిలే కోపావేశపరిస్ఫురమాణే భ్రువావితి। అత్ర వాక్యార్థోపమాలంకారః। తథాచ— 'తదాననమధీరాక్షమావిద్ధం శతదీధితి। భ్రమద్భృఙ్గమివాలక్ష్య కేసరం భ్రాతి, పఙ్కజమ్' ఇతి॥ ౫॥ తామహమితి। అహం అనిశమనవరతం హృది సంగతాం హృదయే మిలితాం తాం భృశమత్యర్థం రమయామి। ఇత్యుక్త్వా పునః ప్రబుద్ధ్యాహ ఇష్టశూన్యప్రదేశే వృథా కిం విలపామి తాం వనేఽనుస-

---

తయా వినా మమ ధనేన కిమ్। న కించిత్ప్రయోజనమిత్యర్థః। నను ధనం వినా పరిజనసంగ్రహః కథం స్యాదిత్యత ఆహ।తయా వినా మమ జనేనాశ్రితేన పరిజనేన కిమ్। న కిమపి ప్రయోజనమ్। నను పరిజనం వినా గోధనరక్షా కథం భవిష్యతీత్యత ఆహ। తయా వినా మమ గోధనేన కిమ్। న కిమపి ప్రయోజనమ్। నను ధనం బినా పరిజనాదృతే చ గృహరక్షాపి న స్యాదిత్యత ఆహ। తయా వినా మమ గృహేణాపి కిమ్। అపి తు ప్రయోజనం నాస్తీత్యర్థః। నను

గృహం వినా సాంసారికా భోగాః కథం సేత్స్యన్తీత్యత ఆహ। తయా వినా మమ సుఖేనాపి కిమ్। స్రక్చన్దనవనితాదిజన్యేనాపి సుఖేన కిం ప్రయోజనమిత్యర్థః। ఇయం చ స్మృత్యాఖ్యా తృతీయావస్థా। తదుక్తం రసార్ణవసుధాకరే—'అర్థానామనుభూతానాం దేశకాలానువర్తినామ్। సాతత్యేన పరామర్శో మానసః స్యాదనుస్మృతిః॥ అత్రానుభావవిశ్వాసాధీనం కృత్వా విహస్తతా। రాజ్యాసనాదివిద్వేషశ్చేత్యాద్యాః స్మరకల్పితాః॥ ' ఇతి॥ ౪॥ చిన్తయామీతి। అహం తదాననం చిన్తయామి స్మరామి। కీదృశమ్। రోషభరేణ కోపాతిశయేన కుటిలభ్రు కుటిలా వక్రా భ్రూర్యత్ర తాదృశమ్। కిమివ। ఉపరి భ్రమతా భ్రమరేణాకులం వ్యాప్తం శోణపద్మమివ। అత్ర రోషారుణే ముఖే శోణపద్మసాదృశ్యం బోధ్యమ్। వారంవారం వక్రీభవన్త్యోర్భ్రువోశ్చ భ్రమద్భ్రమరోపమా బోధ్యా। అనేన గుణకీర్తనాఖ్యా చతుర్థావస్థా। తదుక్తమ్ — 'అఙ్గప్రత్యఙ్గలీలాభిర్వాక్చేష్టాహసితేక్షణైః। న తస్య సదృశః కశ్చిదిత్యాది గుణకీర్తనమ్॥' ఇతి। 'శోణః కోకనదచ్ఛవిః' ఇత్యమరః॥ ౫॥ తామహమితి। తామనుసరామి తస్యా అనుసరణం కరోమి। ఇహ వృథా కిం విలపామి కిమితి వృథా విలాపం కరోమి। హృది సంగత హృదయే సంనిహితామనిశం నిరన్తరం భృశమతిశయేన తాం రమయామి క్రీడయామి। యద్వా కింశబ్దః ప్రశ్నే। అహం తాం హృది సంగతామనిశం

తన్వి ఖిన్నమసూయయా హృదయం తవాకలయామి।

తన్న వేద్మి కుతో గతాసి నతేన తేఽనునయామి॥ హరిహరిం॥౭॥

దృశ్యసే పురతో గతాగతమేవ మే విదధాసి।

కిం పురేవ ససంభ్రమం పరిరమ్భణం న దదాసి॥ హరిహరిం॥ ౮॥

క్షమ్యతామపరం కదాపి తవేదృశం న కరోమి।

దేహి సున్దరి రమణం మమ మన్మథేన దునోమి॥ హరిహరిం॥ ౯॥

రామి॥ ౬॥ తన్వీతి। హే తన్వి తవ హృదయం అసూయయా ఖిన్నం ఖేదయుక్తం భవిష్యతీత్యాకలయామి। తత్తస్మాదహం కుతో గతాసీతి న వేద్మి। అపితు అసూయాత ఏవ గతాసీతి వేద్మి। అతో హేతోర్దర్శనాభావాత్। తే తవ సంబన్ధినా నతేన

నమస్కారేణానునయామి। అథవా తవ హృదయం అసూయయా ఖిన్నమ్। తేన కారణేన తే తవ హృదయం నానునయామి। 'ప్రతప్తస్యేవ సహసా సర్పిషస్తోయబిన్దవః' ఇతి న్యాయాపాతాదితి భావః। అథవా తత్కుతో న వేద్మి। అపి తు వేద్మి। అథవా త్వం గతాసి జాతాసి। తవ హృదయం నతే నమస్కృతౌ న అనునయామి॥ ౭॥ దృశ్యస ఇతి। హే తన్వి మే పురతో గతాగతమేవ విదధాసి యాతాయాతమేవ' కరోషీతి దృశ్యతే। అపరం పురేవ ససంభ్రమం యథాస్యాత్తథా పరిరమ్భణం న దదాసి। విరహిణో హి చిత్తానుసంగాత్సర్వతస్తామేవ పశ్యన్తి। తథాచోక్తమ్—'ప్రాసాదే సా పథి పథి చ సా పృష్ఠతః సా పురః సా పర్యఙ్కే సా దిశి దిశి చ సా తద్వియోగాతురస్య। హంహో చేతః ప్రకృతిరపరా నాస్తి తే కాపి సా సా సా సా సా సా జగతి సకలే కోఽయమద్వైతవాదః '॥ ౮॥ క్షమ్యతామితి। హే తన్వి భవతు యత్కించిన్మయా అపరాద్ధం క్షమ్యతాం తత్। ఈదృశమపరమప్రియం తవ కదాపి న కరిష్యామి। హే సున్దరి, మమ దర్శనం దేహి। త్వద్వినాహం మన్మథేన

రమయామి కిం వా వనే తామనుసరామి। వృథా విలపామీత్యర్థః॥౬॥ తన్వీతి। హే తన్వి తవ హృదయం అసూయయా మయి దోషావిష్కారేణ ఖిన్నం ఖేదయుక్తమాకలయామి పశ్యామి। ఇయం చోద్వేగావస్థా। తదుక్తం శృఙ్గారతిలకే—'యస్మిన్రమ్యమరమ్యం చ స్యాత్ప్రకర్షాయ కించన। విద్వేషః ప్రాణితఙ్చేతి స ఉద్వేగః స్మృతో యథా॥' ఇతి। తన్న వేద్మీతి। కుతో గతాసి తదహం న వేద్మి। తే తవ నతేన ప్రణత్యానునయామి త్వామిత్యర్థః। క్వచిత్తు నుతేనేతి పాఠస్తదా తే తవ నుతేన స్తుత్యానునయామి త్వామిత్యర్థః। యద్వా। ను ఇతి వితర్కే। తేభిలనేవ్యయమ్(?)। తథా చ యం మార్గం లక్షీకృత్య గతాసి తం మార్గ లక్షీకృత్య గత్వా తేఽనునయామి తవానునయం కరోమి। తే ఇతి సంబన్ధమాత్రవివక్షాయాం షష్ఠీ। అనేన విలాపావస్థా కథితా। తదుక్తం శృఙ్గారతిలకే—'బభ్రమ్భమీతి మనో యస్మిన్నత్యౌత్సుక్యాయితం తతః। వాచః ప్రియాశ్రయా ఏవ స ప్రలాపః స్మృతో యథా॥' ఇతి॥ ౭॥ ఇదానీం భావనయా ప్రత్యక్షీకృతాం ప్రాహ—దృశ్యస ఇతి। హే సున్దరి, పురేవ పూర్వమివ ససంభ్రమం సాదరం పరిరమ్భణమాలిఙ్గనం కిమితి న దదాసి। పురతోఽగ్రే గతాగతం యాతాయాతం విదధాసి॥౮॥ క్షమ్యతామితి। హే సున్దరి, క్షమ్యతాం మమాపరాధం క్షమస్వ। కదాపి తవేదృశం విప్రియం న కరిష్యామి। ఇయం చోన్మాదావస్థా। తదుక్తం రసార్ణవసుధాకరే—

వర్ణితం జయదేవకేన హరేరిదం ప్రవణేన।

కిన్దుబిల్వసముద్రసంభవరోహిణీరమణేన॥ హరిహరిం॥ ౧౦॥

హృది బిసలతాహారో నాయం భుజఙ్గమనాయకః
కువలయదలశ్రేణీ కణ్ఠే న సా గరలద్యుతిః।
మలయజరజో నేదం భస్మ ప్రియారహితే మయి
ప్రహర న హరభ్రాన్త్యానఙ్గ క్రుధా కిము ధావసి॥ ౧౧॥

దునోమి। ఇతస్తతస్తామిత్యాదౌ ధీరలలితో నాయకః। పరస్పరానురాగజనితో విప్రలమ్భః శృఙ్గారః॥ ౯ ॥ వర్ణితమితి। ఇదం పూర్వోక్తం జయదేవేన వర్ణితమ్। కింభూతేన। హరేః ప్రవణేన హరిపరాయణేన। పునః కింభూతేన। తి(కి)న్దుబిల్వం తచ్చాసనం నివాసో వా గ్రామః సముద్ర ఏవ తత్సంభవరోహిణీరమణేనేవ చన్ద్రేణేవ॥ ౧౦॥ ఇదానీం స్మరశరాహతిజర్జరచేతా భ్రాన్తః సన్ కామమపి భ్రాన్తం విదన్నాహ—హృదీతి। హే అనఙ్గ, హరభ్రాన్త్యా ప్రియారహితే మయి న ప్రహర ప్రహారం మా కార్షీః। ఏభిశ్చిహ్నైర్హరోఽయమితి చేత్తదప్యన్యథయతి। హృద్యయం భుజంగమనాయకో న। అపి తు బిసలతాహారః। బిసలతాహార ఇతి రూపకాలంకారః। శుభ్రత్వాత్ హృద్యవస్థానాచ్చ మృణాలే వాసుకిభ్రమః। అపిచ। కణ్ఠే ఇయం కువలయదలశ్రేణీ। న ప్రసిద్ధా గరలద్యుతిః। ఇయమపి విరహాతురస్య మమ గరలద్యుతిరివ విద్యతే। పరం యద్భ్రాన్త్యా మయి ప్రహరసి సా ప్రసిద్ధా ఈశ్వరసంబన్ధినీ న। ఇదం మలయజరజోఽఙ్గతాపాచ్ఛుక్లం చన్దనం విద్యతే న భస్మ। కిము ఇతి వితర్కే। సత్యమ్ క్రుధా కోపేన ధావసి। లోకోక్తిః। హరిణీవృత్తమ్। 'ప్రకృతం యన్నిషిధ్యాన్యత్సా-

---

'అతస్మింస్తదితి భ్రాన్తిరున్మాదాదేవ జాయతే' ఇతి। పునః కించిత్సంజాతవివేకః కథయతి। హే సున్దరి, మమ దర్శనం దేహి। మన్మథేన కామేనాహం దునోమి తప్తో భవామి॥ ౯॥ వర్ణితమితి। జయదేవకేన హరేశ్చరితం వర్ణితమ్। కీదృశేన। ప్రణతేన। అర్థాద్ధరిమిత్యర్థః। కీదృశేన। కిన్దుబిల్వో జయదేవకులవృత్తిగ్రామః స ఏవ మహత్త్వాత్సముద్ర ఇవ తత్ర సంభవో యస్య తాదృశేన రోహిణీరమణేన పూర్ణచన్ద్రేణ తస్యోన్నతిర్యథా క్రియతే తథా తత్కులస్యోన్నతిర్జయదేవేన కృతేతి చన్ద్రసాదృశ్యమ్। 'గ్లౌరిన్దురేణతిలకో హరిరోహిణీశౌ' ఇతి హారావలీ॥ ౧౦॥ ఇదానీం కామ ఏవ మే దుఃఖం ప్రయచ్ఛతీతి తమేవోపాలమ్భనేనాహ— హృదీతి। హేఽనఙ్గ కన్దర్ప, మయి న ప్రహర ప్రహారం మా కురు। కిమ్వితి వితర్కే। మయి హరభ్రాన్త్యా మహాదేవభ్రమాత్క్రుధా క్రోధేన త్వం ధావసి ఇతి కిము తర్కయామి। యద్వా ఉ ఇతి సంబోధనే। హేఽనఙ్గ, హరభ్రాన్త్యా మయి కిమితి ధావసి। కీదృశే మయి। ప్రియారహితే విరహితే। తథాచ తద్విశ్లేషాదేవాహం సంతప్తస్త్వం మృతకరూపస్య మమ మారణం కిమితి

కరోషీతి భావః। యద్వాహరః సర్వదా ప్రియాయుక్తోఽహం త్వధునా ప్రియావిరహిత ఇతి మయి హరభ్రమో న యుక్త ఇతి భావః। హరేణ త్వచ్ఛరీరం దగ్ధమతః కామస్య మహద్వైరసూచనాయానఙ్గపదేన సంబోధనే భ్రమబీజం నిరస్యతి। అయం బిసలతాహారో మృణాలలతాహార- స్తద్వద్విరధ్ధజన్యసంతాపశాన్త్యర్థే ధృతః నతు భుజంగమనాయకః

పాణౌ మా కురు చూతసాయకమముం మా చాపమారోపయ

క్రీడానిర్జితవిశ్వ మూర్చ్ఛితజనాఘాతేన కిం పౌరుషమ్।

తస్యా ఏవ మృగీదృశో మనసిజప్రేఙ్ఖత్కటాక్షాశుగ-

శ్రేణీజర్జరితం మనాగపి మనో నాద్యాపి సంధుక్షతే॥ ౧౨॥

ధ్యతేఽసావపహ్నుతిః' ఇత్యపహ్నుతిరలంకారః। విప్రలమ్భశృఙ్గారో రసః॥ ౧౧ ఇదానీం స్మరముపాలభతే—పాణావితి। హే క్రీడానిర్జితవిశ్వ కామ। పాణౌ అముం చూతసాయకం మా కురు। చాపమపి మారోపయ మా సజ్జం కురు। యతః క్రీడయైవ నిర్జితవిశ్వస్య కేయం సామగ్రీ నామ। అథచేత్సామగ్రీ తర్హి కస్యోపరీత్యాహ। మూర్చ్ఛితజనాఘాతేన కిం పౌరుషం కోఽయం పరాక్రమః। అథవా కుత్సితం పౌరుషం కింపౌరుషమ్। తర్హి కిం క్రియతామిత్యాహ। యదర్థం మాం ప్రహిణోషి తస్యా ఏవ మృగీదృశో మనోఽద్యాపి మనాగపి న సంధుక్షతే। అపి తు సంధుక్షతాం నామ। కింవిశిష్టం మనః। ప్రేఙ్ఖత్కటాక్షానలజ్వాలాజర్జరితం। ప్రేఙ్ఖన్తో వల్గన్తో యే కటాక్షా అర్థాత్సపత్నీనాం త ఏవ అనలోఽగ్నిస్తస్య జ్వాలాస్తాభిర్జర్జరితమ్। అథవా హే మనసిజ, తస్యా ఏవ మృగీదృశః ప్రేఙ్ఖత్కటాక్షానలజ్వాలాజర్జరితం మనః। అర్థాన్మమేవాద్యాపి న దీప్యతే। అతో మృతమారణం కథం యుక్తమ్। శార్దూలవిక్రీడితం ఛన్దః। ఆక్షే-

---

సర్పరాజో వాసుకిః। ఇయం కణ్ఠే కువలయదలానాం నీలోత్పలపత్రాణాం శ్రేణిః పఙ్క్తిః శైత్యాద్ధృతా న తు సా గరలద్యుతిర్విషకాన్తిః। ఇదం సర్వాఙ్గే తాపశాన్త్యర్థం ధృతం మలయజరజశ్చన్దనధూలిర్న తు భస్మ విభూతిః। అఙ్గే లిప్తః ప్రశిథిలచన్దనోఽపి

విరహతాపవశాద్ధూలీభూత ఇతి రజఃపదేన సూచితమ్। తథాచ బిసలతాయాం శైత్యదీర్ఘత్వాదిదర్శనాద్వా వాసుకిభ్రమాత్, నీలోత్పలదలపఙ్క్తి శ్యామత్వాదిదర్శనాదురగభ్రమాత్, చన్దనరజసి భస్మభ్రమాచ్చ మయి మహాదేవభ్రమస్తవ యుక్తో నేతి భావః। అయం చ భ్రాన్తిమానలంకారః సాదృశ్యాత్ 'వస్త్వన్తరప్రతీతిర్భ్రాన్తిమాన్' ఇతి తల్లక్షణమ్। 'వితర్కే కిం కిమూత చ' ఇత్యమరః। 'సంబుద్ధౌ ఉపోక్తౌ చ' ఇతి విశ్వః॥౧౧॥ కుసుమాయుధత్వేన ప్రసిద్ధో యః కామః స ఇమానేవ చూతమఞ్జరీరూపాన్బాణాన్ధనుష్యారోప్యమాం తాడయిష్యతీతి శఙ్కయా పునరపి దైన్యం కరోతి—పాణావితి। హే మనసిజ మదన, అముం పురః స్థితం చూతసాయకమామ్రపుష్పరూపం బాణం పాణౌ హస్తే మా కురు। చాపం ధనుర్మా రోపయ మౌర్వీయుక్తం మా కరు। యద్వా చూతసాయకం హస్తే మా కురు। హస్తే చేత్కరోషి తదాముం సాయకం చాపే చ మారోపయ। మా సంధేహీత్యర్థః। అత్ర మనసిజపదేన మన్మనసా జాతస్య తే మత్సంతాపకారిత్వమనుచితమితి ధ్వనితమ్। హే క్రీడానిర్జితవిశ్వ క్రీడయా లీలయా నిర్జితం విశ్వం జగద్యేన తాదృశ, మూర్చ్ఛితస్య మూర్చ్ఛాం ప్రాప్తస్య మాదృశజనస్యాఘాతేన ప్రహారేణ తవ కిం పౌరుషమ్। అపితు న కిమపీత్యర్థః। యద్వాక్షేపే కింశబ్దః। మూర్చ్ఛితజనాఘాతేన తవ కింపౌరుషమ్। కుత్సితం పౌరుషమిత్యర్థః। మూర్చ్ఛితత్వే హేతుమాహ—తస్యా ఏవేతి। తస్యా ఏవ మృగీదృశో హరిణీదృశః ప్రేఙ్ఖన్తః ప్రసర్పన్తో యే కటాక్షాస్త ఏవాశుగా బాణాస్తేషాం శ్రేణిభిః పఙ్క్తిభిర్జర్జరితం ఖణ్డితం మనో మనాగపి న సంధుక్షతే న స్వస్థం భవతి। తథాచ తత్కటాక్షరూపబాణైస్త్వయాహం మూర్చ్ఛితః కృతః సంప్రతి మయి చూతమఞ్జరీరూపసాయకప్రహారం మా కురు। మృతమారణం మాచరేతి భావః। యేన లీలయైవ విశ్వమపి జితం తస్య తే మూర్చ్ఛితజనేషు ప్రహారో యశోహానికర

భ్రూపల్లవం ధనురపాఙ్గతరఙ్గితాని

బాణా గుణః శ్రవణపాలిరితి స్మరేణ।

తస్యామనఙ్గజయజఙ్గమదేవతాయా-

మస్త్రాణి నిర్జితజగన్తి కిమర్పితాని॥ ౧౩॥

పోఽలంకారః। అత్ర మనసిజశరా మనో విధ్యన్తి ఇతి కర్మత్వే వివక్షితే యత్కర్తృత్వముపన్యస్తం తదౌచిత్యచమత్కారితామావిష్కరోతి। యథా 'సాన్వయం శోభతే వాక్యముచితైరేవ కారకైః। కులాభరణమైశ్వర్యమౌదార్యం చరిత్రైరివ' ఇతి॥ ౧౨ ॥ ఇదానీం

రాధాయామేవ స్మరశరావలిత్వమారోపయన్నాహ—భ్రూపల్లవమితి। స్మరేణ తస్యాం ఇతి అస్త్రాణ్యర్పితాని। కింభూతాని। నిర్జితజగన్తి। నిర్జితాని జగన్తి యైస్తాని। కింభూతాయాం తస్యామ్। అనఙ్గజయజఙ్గమదేవతాయామ్। అనఙ్గస్య జయాయ జఙ్గమదేవతేవ తస్యామ్। ఇతీతి కిమ్। భ్రూపల్లవం ధనుః। అపాఙ్గతరఙ్గితాని కటాక్షబాణాః। అపాఙ్గతరఙ్గితశబ్దేన కటాక్ష ఉచ్యతే। తథాచోక్తమ్। 'యద్గతాగతవిశ్రాన్తివైచిత్ర్యేణ వివర్తనమ్। తారకాయాః కలాభిజ్ఞాస్తం కటాక్షం ప్రచక్షతే॥' ఇతి। శ్రవణపాలిర్గుణ ఇతి। అత్రాస్త్రశబ్దేనాస్త్రవిద్యాసాధనస్యోపకరణాన్యుచ్యన్తే। భ్రూపల్లవం ధనురిత్యత్ర రూపకోత్ప్రేక్షే అలంకృతీ॥ యథా—'ముఖపఙ్కజరఙ్గేఽస్మిన్భ్రూలతా నర్తకీ నవా। లీలానృత్యం కరోతీతి రమ్యం రూపకరూపకమ్॥' అత్ర క్వాపి క్వాప్యలంకారద్వయత్రయసద్భావేఽపి సంసృష్టిసంకరనిరూపణం గ్రన్థవిస్తరత్రస్తచి-

---

ఇతి ధ్వనితమ్। ‘సాయకః శరఖఙ్గయోః' ఇతి విశ్వః। 'అథాస్త్రియామ్। ధనుశ్చాపౌ' ఇత్యమరః। కింపౌరుషమిత్యత్ర ద్వితీయవ్యాఖ్యానపక్షే 'కిమః క్షేపే' ఇత్యనేన నిన్దాయాం సమాసః। 'ఆశుగౌ మారుతే బాణే' ఇత్యమరః॥ ౧౨॥ నను తనుకటాక్షాదిస్మరణాదేస్తవైవం దుఃఖం భవతి కామస్య తత్ర కోఽపరాధ ఇత్యత ఆహ—భ్రూపల్లవమితి। కిమిత్యాక్షేపే। తస్యాం రాధాయాం స్మరేణ కామేనాస్త్రాణ్యర్పితానీతి తర్కయామి। నన్వస్త్రాణి వీరేణ హస్తే స్థాపయితుమర్పితాని నత్వన్యత్రేత్యత ఆహ। నిర్జితాని జగన్తి యైస్తాని। తథాచ తైరేవాస్త్రైర్జగత్త్రయం జిత్వా తత్ర స్థాపితానీతి భావః। తర్హ్యన్యత్ర కిమితి న స్థాపితానీత్యత ఆహ—అనఙ్గేతి। అనఙ్గస్య కామస్య జఙ్గమదేవతాయాం గమనశీలదేవతాయామ్। తథాచ త్వయైవ త్రైలోక్యజయాయాస్త్రాణి దత్తాని। అతో జాతప్రయోజనాని తత్రైవ స్థాపితానీతి భావః। దేవతయా యదస్త్రం దీయతే తత్కేనాపి ప్రతిహన్తుం న శక్యత ఇత్యపి ధ్వనితమ్। కాని తాన్యస్త్రాణీత్యత ఆహ—భ్రూపల్లవమితి। భ్రూపల్లవం తదేవ ధనుః, అపాఙ్గతరఙ్గితాని కటాక్షస్య గతాగతాని బాణాః, శ్రవణపాలిః కర్ణలతాప్రాన్త ఏవ గుణో మౌర్వీం, నీలస్నిగ్ధత్వాద్భ్రువః పల్లవత్వేన నిరూపణమ్। వక్రత్వాచ్చ ధనుస్త్వేన నిరూపణమ్। అపాఙ్గస్యాత్యన్తభేదకత్వాద్బాణత్వేన నిరూపణమ్। శ్రవణపాల్యాశ్చ దీర్ఘత్వాన్మౌర్వీత్వేన నిరూపణమ్। 'అపాఙ్గోఽప్యఙ్గహీనే స్యాన్నేత్రాన్తే నీలకేఽపి చ' ఇతి విశ్వః। 'పాలిః కర్ణలతాగ్రే

భ్రూచాపే నిహితః కటాక్షవిశిఖో నిర్మాతు మర్మవ్యథాం

శ్యామాత్మా కుటిలః కరోతు కబరీభారోఽపి మారోద్యమమ్।

మోహం తావదయం చ తన్వి తనుతాం బిమ్బాధరో రాగవాన్
సద్వృత్తః స్తనమణ్డలస్తవ కథం ప్రాణైర్మమ క్రీడతి ॥ ౧౪ ॥

తాని స్పర్శసుఖాని తే చ తరలాః స్నిగ్ధా దృశోర్విభ్రమా-
స్తద్వక్త్రామ్బుజసౌరభం స చ సుధాస్యన్దీ గిరాం వక్రిమా।

త్తతయా న క్రియతే। తద్గతిస్తు పూర్వపదే దర్శితప్రాయేతి ॥ ౧౩ ॥ ఇదానీం ధ్యానమిలితాం రాధాం సంభావయన్నాహ—భ్రూచాప ఇతి। హే తన్వి భ్రూచాపే నిహిత ఆరోపితః కటాక్ష ఏవ విశిఖో బాణో మర్మవ్యథాం నిర్మాతు। యతశ్చాపారోపితబాణస్య మర్మవేధో యుక్త ఏవ। అపి చ। కబరీభారోఽపి మారోద్యమం మారాయోద్యమం కరోతు నామ। యతః శ్యామాత్మా కుటిలశ్చ। శ్యామాత్మనామన్తర్మలినచిత్తానాం చ మారణం స్వభావ ఏవ। అపి చ అయం రాగవాన్బిమ్బాధరో మోహం తనుతామ్। అస్యాప్యేవంవిధస్య మోహవిధానే ఔచితీ। పరంతు తవ సద్వృత్తః స్తనమణ్డలః స మమ ప్రాణైః కథం క్రీడతి। ఇయమస్యానౌచితీ। యతః సదాచారవతాం పరప్రాణవిశసనం న క్వాపి దృష్టమితి భావః। అత్ర విరోధాలంకారః। శార్దూలవిక్రీడితం ఛన్దః॥ ౧౪ ॥ ఇదానీం వక్రోక్త్యా స్వగతత్వేన విరహవామతాం వదతి—తానీతి। హన్త ఇతి ఖేదే। విషయాసఙ్గేఽపి మానసం చేత్తస్యాం లగ్నసమాధి తర్హి

స్యాత్సక్తావంసప్రభేదయోః' ఇతి విశ్వః ॥ ౧౩ ॥ సంప్రతి రాధాఙ్గవిలసితాన్యేవ స్మరణరూపాణి మాం పీడయన్తీతి తస్యా ఏవోపాలమ్భనం కరోమీత్యాశయేన కామముపేక్ష్య తాం చ స్థితామివ జ్ఞాత్వా రాధాం సంబోధ్యాహ—భ్రూచాప ఇతి। భ్రూచాపే భ్రూరూపే ధనుషి నిహితోఽర్పితో యః కటాక్షవిశిఖః కటాక్షబాణో మర్మవ్యథాం మర్మపీడాం నిర్మాతు కరోతు। ధనుష్యారోపితస్య బాణస్య పరమర్మపీడనమేవ ధర్మ ఇతి తదుచితమేవ। అథ చ తవ కుహిలో వక్రః శ్యామ ఆత్మా స్వరూపం చ యస్యైతాదృశః కబరీభారోఽపి గ్రథితవేణీకేశసంచయోఽపి మారోద్యమం మారణాయోద్యోగం పరాక్రమం కరోతు। యద్వా మారస్య కామస్యోద్యమం కరోతు। యోఽన్తర్మలినః కుటిలశ్చ భవతి సోఽన్యమారణాయ యతత ఇత్యపి నానుచితమ్। అథ చ హే తన్వి, అయం బిమ్బాధరో బిమ్బఫలతుల్యోఽధరో మోహం మూర్చ్ఛాం తనుతాం తనోతు।

కీదృశః। రాగవాన్రక్తతావిశిష్టః। ఇదమపి నానుచితమ్। యతో యో రాగవాన్మాత్సర్యయుక్తః స పరమోహం కరోత్యేవ। అయం తవ సువృత్తో వర్తులః స్తనమణ్డలః కుచవిస్తారో మమ ప్రాణైః కథం కిమితి క్రీడతి ప్రాణగ్రహణరూపాం క్రీడాం కిమితి కరోతి। సద్వృత్తస్య సచ్చరితస్య పరప్రాణగ్రాహిత్వమనుచితమితి భావః। విరోధనామాయమలంకారః। సద్వృత్తత్వరూపగుణస్య పరప్రాణగ్రహణక్రియయా విరోధకథనాత్। తదుక్తం కావ్యప్రకాశే— 'బిరోధః సోऽవిరోధేऽపి విరుద్ధత్వేన యద్వచః' ఇతి। 'విశిఖస్తోమరే శరే' ఇతి విశ్వః। 'శ్యామో నిన్దితకృష్ణయోః' ఇతి ధరణిః। 'ఆత్మా దేహమనోబ్రహ్మస్వభావధృతిబుద్ధిషు' ఇతి విశ్వః। 'బిమ్బం ఫలే బిమ్బికాయాః ప్రతిబిమ్బేऽర్కమణ్డలే' ఇతి చ। 'రాగోऽనురక్తమాత్సర్యే' ఇతి చ। 'వృత్తే తు వర్తులం వృత్తమ్' ఇతి శాశ్వతః। 'కబరీ కేశవేశ' ఇత్యమరః। 'మారో మృతౌ విషేऽనఙ్గే' ఇతి విశ్వః॥ ౧౪॥ నను తస్యాపి నాప-

సా బిమ్బాధరమాధురీతి విషయాసఙ్గేऽపి చేన్మానసం

తస్యాం లగ్నసమాధి హన్త విరహవ్యాధిః కథం వర్ధతే॥ ౧౫ ॥

తిర్యక్కణ్ఠవిలోలమౌలితరలోత్తంసస్య వంశోచ్చర-

ద్దీప్తిస్థానకృతావధానలలనాలక్షైర్న సంలక్షితాః।

విరహవ్యాధిః కథం వర్ధతే। సమాధౌ వ్యాధేరనుద్భవాత్। ప్రియాసఙ్గే విరహానుపపత్తేశ్చ। ఇతీతి కిమ్। తాని స్పర్శసుఖాని సన్తి। అప్రత్యక్షాయామపి తస్యాం ధ్యానవశాదనుభూయమానానీవ। ఏవం సర్వత్ర। అపి చ తరలాశ్చఞ్చలాః స్నిగ్ధాః ప్రేమార్ద్రా దృశోర్విభ్రమా విలాసాస్త ఏవ। వక్త్రామ్బుజసౌరభం తదేవ। అపి చ సుధాస్యన్ద్యమృతస్రావీ గిరాం వక్రిమా వైదగ్ధ్యవిశేషః స ఏవ। అపి చ బిమ్బాధరమాధురీ బిమ్బాధరసౌకుమార్యం తదేవ। యత్పూర్వానుభూతం తదేవేతి విషయలాభేऽపి విరహో వర్ధత ఇతి తస్య వామతా। శార్దూలవిక్రీడితం ఛన్దః। సముచ్చయోऽలంకారః। రసాది ప్రసిద్ధమ్॥ ౧౫॥ ఇదానీం సర్గార్థసంవరణవ్యాజేనాశిషమాశాస్తే—తిర్యక్కణ్ఠేతి। మధుసూదనస్య కటాక్షోర్మయో వో యుష్మభ్యం క్షేమం దదతు। ఊర్మయో వేగా లేఖా వా। కటాక్షాణామూర్మయః కటాక్షోర్మయః।స'ఊర్మిః పీడాలవోత్కణ్ఠాభఙ్గిప్రాకాశ్యవీచిషు। వస్త్రసఙ్కోచలేఖాయామ్' ఇతి। కింలక్షణాః। రాధాముఖేన్దౌ ప్రేమ్ణా కన్దలితా ఉపరాగం గమితాః। 'కన్దలం తు నవాఙ్కురే।

కలధ్వనావుపరాగే చ' ఇతి। కింవిశిష్టే ముఖేన్దౌ। సంముగ్ధే మధురే। సమ్యక్ ముగ్ధం సంముగ్ధం సంముగ్ధం చ తన్మధురం చ తత్తస్మిన్। రమ్యే నవప్రియే। 'ముగ్ధం మూర్ఖే తథా రమ్యే' ఇతి। 'మధురస్తు ప్రియే స్వాదౌ' ఇతి। పునః

రాధో న వా స్మరస్య, కింతు తదఙ్గస్పర్శాదివిషయాలాభాచ్చాలం త్వచ్చేతస్త్వాం దుఃఖాకరోతీతి భావనయా పురఃస్థితాం మత్వాహ—తానీతి। స్పర్శసుఖాని తదఙ్గస్పర్శజన్యాని సుఖాని ఇదానీమనుభూయమానాని తాన్యేవ పూర్వానుభూతాన్యేవ। ఏతేన త్వగిన్ద్రియవిషయలాభః కథితః। దృశోర్నేత్రయోస్తరలాశ్చఞ్చలాః స్నిగ్ధాః స్నేహగర్భా విభ్రమా విలాసాస్త ఏవ। అనేన చక్షుర్విషయలాభ ఉక్తః। తస్యా వక్త్రామ్బుజసౌరభం ముఖపద్మసౌరభం తదేవ। అనేన ఘ్రాణస్య విషయప్రాప్తిరుక్తా। గిరాం తద్వచసాం సుధాస్యన్దీ సుధామమృతం స్యన్దతే స్రవతీత్యేవంశీలో వక్రిమా వక్రత్వమిదానీం శ్రోత్రేణ గ్రాహ్యమాణః స ఏవ పూర్వానుభూత ఏవ। అనేన శ్రోత్రేన్ద్రియవిషయసాన్నిధ్యముక్తమ్। బిమ్బాధరమాధురీ తస్యా బిమ్బఫలప్రాయయోరధరవోరోష్ఠయోర్మాధురీ మధురతాధునా మయాస్వాద్యమానైవ పూర్వానుభూతైవ। అనేన రసనేన్ద్రియస్య విషయలాభ ఉక్తః। ఇత్యేవంప్రకారేణ విషయాసఙ్గేఽపి స్వస్వవిషయసంబన్ధేఽపి మానసం యత్తస్యాం రాధాయాం లగ్నసమాధి తదేకాగ్రం యది। హన్తేతి ఖేదే। తదా విరహవ్యాధిః కథం వర్ధతే। అపిశబ్దో విరోధాభాసాలంకారసూచనార్థః। బాహ్యేన్ద్రియవిషయాసఙ్గే సమాధేరసంభవాత్। బాహ్యేన్ద్రియవృత్తినిరోధే సతి మనస ఏకాగ్రతాయా ఏవ సమాధిశబ్దార్థత్వాత్। తథాచ తత్తదిన్ద్రియాణాం స్వస్వాభిమతవిషయాలాభే ఏవ విరహః సంభవతి। మమ చ తత్తదిన్ద్రియాణాం విషయవిచ్చేదస్యాభావాన్మనసస్తశ్చిన్తనైకపరత్వాత్తయా సహ విశ్లేష ఏవ నాస్తీతి కథం విరహజన్యవ్యాధిసంభవ ఇతి భావః। 'గన్ధరూపరసస్పర్శశబ్దాశ్చ విషయా అమీ' ఇత్యమరః॥౧౫॥

సంముగ్ధే మధుసూదనస్య మధురే రాధాముఖేన్దౌ సుధా-

సారే కన్దలితాశ్చిరం దధతు వః క్షేమం కటాక్షోర్మయః॥ ౧౬॥

ఇతి శ్రీగీతగోవిన్దే ముగ్ధమధుసూదనో నామ తృతీయః సర్గః॥ 3॥

కింభూతే। సుధాసారే సుధాదీనాం సారే। వా సుధాయాః సారే। పునః కింభూతాః। వంశోచ్చరద్దీప్తిస్థానకృతావధానలలనాలక్షైర్న సంలక్షితాః। వంశే ఉచ్చరద్యద్దీప్తిస్థానం తారస్వరస్థానం తత్ర కృతమవధానం యాభిస్తాస్తథా తాశ్చ తా లలనాశ్చ తాసాం లక్షాణి తైః। చతుర్ష్వపి స్వస్థానేషు రాగాలప్తౌ క్రియమాణాయాం క్రమేణ దీప్తస్థానారోహే కోఽప్యతిశయో జాయత ఏవ। తత్ర దత్తావధానత్వాత్ వల్గుస్వనే ప్రియకటాక్షాదపి ప్రియత్వాదిత్యర్థః। కింభూతస్య మధుసూదనస్య। తిర్యక్కణ్ఠవిలోలమౌలితరలోత్తంసస్య। తిర్యక్కణ్ఠో యస్యాసౌ తిర్యక్కణ్ఠః। విలోలశ్చాసౌ మౌలిశ్చ। విలోలమౌలినా తరలావుత్తంసౌ కర్ణభూషణే యస్య స తథా। తిర్యక్కణ్ఠశ్చాసౌ విలోలమౌలితరలోత్తంసశ్చ స తస్య। అత్ర మౌలిశబ్దస్య శిరః కిరీటయోః సమానవాచకత్వేఽపి వేణువాదకస్య శిరఃకమ్పితాదిదోషపరిజిహీర్షయా కిరీటే పర్యవసానమ్। శీర్ష్ణి అకమ్పితే కిరీటకమ్పనం వైచిత్ర్యాయేతి। శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్। రూపకమలంకారః॥ ౧౬॥

రాగో గౌడాకృతిర్యత్ర ప్రతిమణ్ఠపురస్కృతః।

ఆభోగాన్తే తథా పాటస్వరైః పద్యగణాఞ్చితః॥

శృఙ్గారరససంపూర్ణకృష్ణకేలివిరాజితః।

ముగ్ధమధుసూదనాఖ్యో హంసక్రీడననామతః॥

శ్రీగోవిన్దపదారవిన్దమకరన్దాస్వాదచఞ్చద్ద్విరే-

ఫేణ శ్రీనృపసింహమోకలకులామ్భోజప్రకాశేన్దునా।

శ్రీమత్కుమ్భనృపేణ క్లృప్తవివృతౌ శ్రీగీతగోవిన్దకే

సఙ్గీతక్రమదీపికాస్వసురయం సర్గస్తృతీయో గతః॥

ఇతి ముగ్ధమధుసూదనహంసక్రీడననామా సప్తమః ప్రబన్ధః॥ ౭॥

ఇతి శ్రీగుర్జరధరిత్రీపరివృఢపరాజయప్రసరత్ప్రతాపశోషితాశేషయవనపల్వలేన

రాజాధిరాజశ్రీకుమ్భకర్ణేన విరచితే గీతగోవిన్దవివరణే
ముగ్ధమధుసూదనో నామ తృతీయః సర్గః॥ ౩॥

అప్యుద్విగ్నమపారకర్మణి లసత్తృష్ణాభుజఙ్గీవిష-
జ్వాలాలీఢమపి వ్యసన్యపి సదా సంశుష్కతర్కోక్తిషు।
మచ్చేతో మురవైరిసద్గుణసుధాసిన్ధావిహానుక్షణం
సమ్యక్స్నపయతా న మయ్యుపకృతం కిం శాలినాథ త్వయా॥

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయశ్రీశంకరమిశ్రవిరచితాయాం శ్రీశాలినాథకారితాయాం
గీతగోవిన్దటీకాయాం రసమఞ్జర్యాఖ్యాయాం తృతీయః సర్గః॥ ౩॥

చతుర్థః సర్గః ౪

స్నిగ్ధమధుసూదనః।

యమునాతీరవానీరనికుఞ్జే మన్దమాస్థితమ్।
మాహ ప్రేమభరోద్భ్రాన్తం మాధవం రాధికాసఖీ॥ ౧॥

కర్ణాటరాగైకతాలీతాలాభ్యాం గీయతే। ప్రం॥ ౮॥

నిన్దతి చన్దనమిన్దుకిరణమను విన్దతి ఖేదమధీరమ్।

వ్యాలనిలయమిలనేన గరలమివ కలయతి మలయసమీరమ్॥

మాధవ మనసిజవిశిఖభయాదివ భావనయా త్వయి లీనా।
సా విరహే తవ దీనా।। ధ్రువమ్॥ ౨॥

మధుమథనం హృది కృత్వా పరం జయదేవీయే మాతౌ వరం తనుతే।
ధాతుం శ్రుతిసుఖకరం కుమ్బో నృపశతవన్ద్యశ్చిరమ్॥

ఇదానీం తయోః పృథక్కామావస్థాం నిరూప్య సంయోజయితుమిచ్ఛుర్దూతీయోగం నిరూపయతి—యమునాతీరవానీరేతి। రాధికాసఖీ మాధవం ప్రాహ। కింవిశిష్టం మాధవమ్। ప్రేమభరేణ స్నే హొద్రేకేణోద్భ్రాన్తముద్విగ్నచిత్తమ్। పునః కింభూతమ్। యమునాతీరస్థే వానీరనికుఞ్జే వేతసనికుఞ్జే మన్దం నిరుత్సాహం యథా స్యాత్తథా ఆస్థితమాసీనమ్। అథవా అమన్దమితి వచనవిశేషణమ్। అతిశయవ్యాకులాం రాధాం దృష్ట్వా అమన్దం సవేగమాహ। పథ్యావక్త్రం ఛన్దః। 'యుజోర్జేన స' ఇతి। పూర్వోక్తమేవ స్పష్టయతి। అత్ర గీతే విరహోత్కణ్ఠితా నాయికా వర్ణనీయా 'నాయికా లక్షణైర్యుక్తా గీతకావ్యేషు దర్శితా। ఏకైవ నాయికా వాపి హరమూర్తిరివాష్టధా। వాససజ్జా సముత్కణ్ఠా స్వాధీనభర్తృకా తథా। కలహాన్తరితా వాపి విప్రలబ్ధాభిసారికా। ఖణ్డితా ప్రోషితా చైవ నాయికాశ్చాష్ట సంమతాః। తత్ర సముత్కణ్ఠాలక్షణం భరతే—'యస్యాః సముచితేఽప్యహ్ని ప్రవాసీ నైతి వల్లభః। సా స్మరానలసంతప్తా విరహోత్కణ్ఠితా మతా'॥ ౧॥ నిన్దతీతి। పూర్వం ధ్రువపదం వ్యాక్రియతే—సా విరహే ఇతి। హే మాధవ, సా రాధా భావనయా త్వయి లీనా త్వద్ధ్యానేన త్వన్మయత్వం ప్రాప్తా ఇతి బుద్ధ్యా త్వయి లీనేతి। త్వామన్తరా స్థితా। ఉత్ప్రేక్షతే।

పూర్వసర్గే కృష్ణస్య విరహావస్థా వర్ణితా। అత్ర తు రాధాయాస్తాపమాహ—యమునేతి। రాధికాయాః సఖీ మాధవం కృష్ణం వక్ష్యమాణమువాచ। రాధికేత్యత్రానుకమ్పాయాం కః। కీదృశం కృష్ణమ్। యమునాతీరవానీరనికుఞ్జే వేత్రలతాచ్ఛన్నప్రదేశే మన్దం

స్వైరమాస్థితమాసీనమ్। తత్ర హేతుగర్భవిశేషణమాహ—ప్రేమేతి। ప్రేమభరణ రాధికావిషయస్నేహాధిక్యేనోద్భ్రాన్తముద్విగ్నమ్। తథా చ ప్రేమభరేణ ధ్యానపరమ్పరయా తాం సాక్షాత్కృత్య తదన్వేషణం విహాయ లతాగృహస్థితమితి భావః। 'అథ వేతసే। రథాభ్రపుష్పవిదులవేత్రవానీరవఞ్జులాః' ఇత్యమరః। ' మన్దః ఖలే మన్దగతే మూర్ఖే స్వైరిణి రోగిణి' ఇతి విశ్వః॥ ౧॥ నిన్దతీతి। గీతస్యాస్య కానడరాగః ఏకతాలీతాలశ్చ। గీతార్థస్తు—హే మాధవ, సా రాధా తవ విరహే త్వద్విశ్లేషే చన్దనం

అవిరలనిపతితమదనశరాదివ భవదవనాయ విశాలమ్।

స్వహృదయమర్మణి వర్మ కరోతి సజలనలినీదలజాలమ్॥ సా విం ౩

కుసుమవిశిఖశరతల్పమనల్పవిలాసకలాకమనీయమ్।

వ్రతమివ తవ పరిరమ్భసుఖాయ కరోతి కుసుమశయనీయమ్॥ సా విం౪

కామశరమీత్యేవ। యథా త్వామన్తరా స్థితాయాం తే కామశరాస్త్వయ్యేవ పతన్తి న తస్యామితి బుద్ధయేతి భావః। కింవిశిష్టా సా। తవ విరహే సతి దీనా దైన్యమాప్తా। ఇతి ధ్రువః॥ అత్రోత్ప్రేక్షాలంకారః। కిం కిం కరోతి తత్కర్మాహ। చన్దనం నిన్దతి చన్దనస్య నిన్దాం కరోతి। స్మరాహ్లాదకత్వాద్విపక్షపక్షమాశ్రితమివాభాతీతి। తత ఏవ ఇన్దుకిరణమను ఖేదం విన్దతి లభతే। కథమ్। అధీరం యథా భవతి తథా। అధీరమితి చన్దనవిశేషణం వా। అధికం ఈరయతి ప్రేరయతి కామశరానితి నిన్దార్థః। అపి చ। మలయానాం వ్యాలనివాసానాం సమీరం గరలమివ కలయతి। కేన హేతునా। వ్యాలనిలయమిలనేన వ్యాలనిలయానాం బ్యాలనివాసానాం చన్దనానాం మిలనేన సఙ్గాత్। అత్ర రూపకోత్ప్రేక్షావిరోధాలంకారాః॥ ౨ ॥ ధ్యానాదేకతామాపన్నత్వం ప్రకటయతి—అవిరలేతి। సా సజలనలినీదలజాలం స్వహృదయమర్మణి వర్మ కరోతి। కింభూతం తత్। విశాలమ్। ఉత్ప్రేక్షతే। అవిరలనిపతితమదనశరాద్భవదవనాయేవ। అవిరలం నిపతితం నిపాతో యేషాం తే చ తే మదనశరాశ్చ। జాతావేకవద్భావాదేకవచనమ్। త్వయ్యాసక్కతయా త్వయి మృతేఽహమేవ మృతేతి హృదయమర్మత్వం త్వయ్యేవం విధాయ భవదవనాయేతి యుక్తమ్। స్వహృదయమర్మణి భవదవనాయ భవద్రక్షణాయ సజలనలినీదలజాలం పిధానమివ

కరోతి హృదయాన్మా నిరగాదితి బుద్ధయేతి యుక్తిలేశః। ఉత్ప్రేక్షాలంకారః॥౩॥ కుసుమేతి। సా కుసుమశయనీయం కుసుమశయ్యాం కరోతి। కింభూతం కుసుమశయ-

---

నిన్దతి। అథ చ ఇన్దుకిరణమనులక్షీకృత్యాధీరమల్పం ఖేదం దుఃఖం విన్దతి ప్రాప్నోతి। మలయసమీరజం మలయపర్వతసంబన్ధినం వాతం వ్యాలనిలయమిలనేన వ్యాలానాం సర్పాణాం నిలయో నివాసశ్చన్దనవృక్షస్తస్య మిలనేన సంసర్గేణ గరలమివ విషమివ కలయతి మన్యతే। చన్దనవృక్షస్థితైః సర్పైః పీతోద్గీర్ణాః। ఏతేన మలయజవాయవోఽత ఏవ విషమయాః కథమన్యథా శరీరసంపర్కాదేవ మూర్చాం మే జనయన్తీతి మన్యత ఇతి భావః। కుతస్తథా మన్యత ఇత్యతో హేతుగర్భవిశేషణమాహ—దీనేతి। దీనా దుఃఖితా। తథా చ దుఃఖితస్య సుఖహేతురపి దుఃఖాయైవ భవతీతి భావః। పునః కీదృశీ। భావనయా ధ్యానేన త్వయి లీనా మగ్నా। కస్మాదివ। మనసిజస్య కామస్య యే విశిఖా బాణాస్తద్భయాదివ। 'వ్యాలో భుజఙ్గమే ప్రోక్తః శ్వాపదే దుష్టదన్తిని' ఇతి విశ్వః। 'గరలం తు విషే మానే గరలే తృణపూరకే' ఇతి చ॥౨॥ అవిరలేతి। సా స్వహృదయరూపమర్మస్థానే విశాలం సజలనలినీదలజాలం జలసహితం కమలినీపత్రసమూహం నర్మ కవచం కరోతి। కిమర్థమివ। అవిరలం యథా స్యాదేవం నిపతితో యో మదనశరః కామబాణస్తస్మాద్భవదవనాయ భవతో రక్షణాయైవ। తస్యా హృదయే త్వం సర్వదా తిష్ఠసి అతోఽవిరతనిపతద్భిర్మదనశరైస్తే పీడా మా భూదితి పద్మినీపత్రైస్తే సన్నాహమివ సా కరోతీతి భావః। కేచిత్తు—కీదృశం వర్మ। అవిరలనిపతితమదనశరాదవనాయ స్వరక్షణాయ భవదివ సంపద్యమానమివేతి వ్యాకుర్వన్తి। 'అవనం రక్షణే ప్రీతౌ' ఇతి విశ్వః॥౩॥ కుసుమేతి। సా కుసు-

వహతి చ చలితవిలోచనజలభరమాననకమలముదారమ్।

విధుమివ వికటవిధున్తుదదన్తదలనగలితామృతధారమ్॥ సా విం ౫

విలిఖతి రహసి కురఙ్గమదేన భవన్తమసమశరభూతమ్।

ప్రణమతి మకరమధో వినిధాయ కరే చ శరం నవచూతమ్। సా విం ౬

నీయమ్। అనల్పవిలాసకలాకమనీయం బహుతరవిలాసరమణీయమ్। కిమివ। కుసుమవిశిఖశరతల్పం వ్రతమివ। కిమర్థమ్। తవ పరిరమ్భసుఖాయ। అన్యోఽపి సుఖైషీ వ్రతమాచరతి దుర్లభభవదాశ్లేషావాప్త్యై స్మరేణ దూయమానా సా దుష్కరం తస్యైవ శరశయ్యావ్రతమాచరతీత్యర్థః అత్రోత్ప్రేక్షాలంకారః॥ ౪॥ వహతీతి। సా ఆననకమలం వహతి। కింభూతమ్। చలిత 'విలోచనజలభరమ్। చలితః సంభక్తః విలోచనేన జలభరో యత్ర। వా చలితే సంభతే విలోచనే జలభరేణ యత్ర। అథవా చలితవిలోచన ఏవ జలభరో మేఘో యత్రేతి పాఠః। కింవిశిష్టం ఆననకమలమ్। ఉదారం మనోహరమ్। కమివ। విధుమివ। కింభూతం విధుమ్। వికటా వికరాల విధుతుదదన్తాస్తైర్దలనేన పీడనేన గలితామృతధారా యస్మిన్। అనేన భవద్విరహేణానవరతయా రుదత్యా ముఖమిన్దుకాన్తిం బిభర్తీత్యాశయః। అసితవర్ణమభూదిత్యర్థః। అత్రోపమాలంకార॥ ౫ ॥ అపి చ। విలిఖతీతి। హే కృష్ణ, సా మత్సఖీ రహసి ఏకాన్తే కురఙ్గమదేన భవన్తం విలిఖతి। కింభూతం భవన్తమ్। అసమశరభూతం కుసుమశరతామాపన్నమ్ త్వామేవ దుర్లభత్వాత్ దాహకత్వేన కుసుమశరోఽయమితి బుద్ధయా। కిం కృత్వా విలిఖితి

మశయనీయం పుష్పశయ్యాం కరోతి రచయతి। కీదృశమ్। అనల్పవిలాసకలాయాం బహుతరక్రీడాకలాయాం కమనీయం కాఙ్క్షణీయమ్। దైవస్య గతిం జ్ఞాతుం శక్యతే। కో వేదాకస్మాదేవ భగవానాగచ్ఛతీత్యాశయేన కుసుమశయ్యాఖ్యత్వన్మార్గ ఏకనిష్ఠేవ తిష్ఠతీతి భావః। కిమిదం కరోతి। కుసుమవిశిఖః కామస్తస్య యే శరాః కుసుమస్వరూపాస్తేషాం తల్పం శయ్యాః తత్ర తత్స్వరూపం వ్రతమివ। తవ పరిరమ్భసుఖాయ తవాలిఙ్గనజన్యసుఖప్రాప్తయే కరోతి। 'తల్పం చ శయనీయే స్యాత్తుల్యవృన్దకలత్రయోః' ఇతి విశ్వః। ఏతైస్త్రిభిః పద్యైరుద్వేగాఖ్యా ప్రపఞ్చావస్థా కథితా। తల్లక్షణం ప్రాగేవోక్తమ్॥౪॥ వహతీతి। సా ఉదారమాననకమలం శ్రేష్ఠం ముఖపద్మం వహతి ధారయతి। కీదృశమ్। వలితే త్వన్మార్గవిలోకనాయ తిర్యక్ప్రసారితే విలోచనే నేత్రే ఏవ జలధరౌ మేఘౌ యత్ర తాదృశమ్। అత్ర నిరన్తరాశ్రువర్షిత్వేన నేత్రయోర్జలధరత్వేన నిరూపణమ్। కమివ విధుమివ। కీదృశం విధుమ్। వికటాః కరాలా విశాలా వా యే విధున్తుదస్య రాహోర్దన్తాస్తైర్దలనం ఖణ్డనం తస్మాద్గలితా ప్రచ్యుతామృతస్య ధారా యత్ర తాదృశమ్। అత్ర ముఖస్య విధునా నేత్రజలస్య వామృతధారారూపసాదృశ్యాద్వాక్యార్థోపమా బోధ్యా। 'వికటః సున్దరే ప్రోక్తో విశాలవికరాలయోః' ఇతి విశ్వః। 'తమస్తు రాహుః స్వర్భానుః సైంహికేయో విధుంతుదః' ఇత్యమరః। ఇయం చోన్మాదాఖ్యా సప్తమావస్థా। తదుక్తం శృఙ్గారతిలకే—'శ్వాసః ప్రణోదనోత్కమ్పవసుధాశ్లేషణైరపి। వ్యాపారో జాయతే యత్ర స ఉన్మాదః స్మృతో యథా॥'

ఇతి॥ ౫॥ కిం చ విలిఖతీతి। రహస్యేకాన్తే కురఙ్గమదేన కస్తూర్యా భవన్తం విలిఖతి। కీదృశమ్। అసమశరభూతం కామస్వరూపిణం తవ కరే నవచూతం శరం నిధాయ తవాధః ఆసనస్థానే మకరం నిధాయ

ధ్యానలయేన పురః పరికల్ప్య భవన్తమతీవ దురాపమ్।

విలపతి హసతి విషీదతి రోదితి చఞ్చతి ముఞ్చతి తాపమ్। సా విం౭

ప్రతిపదమిదమపి నిగదతి మాధవ తవ చరణే పతితాహమ్।

త్వయి విముఖే మయి సపది సుధానిధిరపితనుతే తనుదాహమ్। సా విం౮

కరే నవచూతశరం విధాయ। అత్ర చూతపుష్పధారణేన పూజోపయుక్తా। అనన్తరం ప్రణామ ఉచిత ఏవ। పీడాకరే కామే స్వరక్షార్థమర్చనప్రణామయోరపి యుక్తత్వమేవ। అయం చ విరహిణీవ్యాపార ఉక్తః। తదుక్తం భరతే—'దేవతాపూజనం కుర్యాద్దద్యాద్బలిభుజే బలిమ్। లిఖేత్కాన్తప్రతికృతిం పాఠయేచ్ఛుకసారికాః। గణయేచ్చావధిదినం గీతం గాయేత్తదఙ్కితమ్। 'ఏవంవిధవినోదేన నయేత్కాలం వియోగినీ'॥ చ పునః అధః వాహనదేశే మకరం వినిధాయ। ఏవం సాఙ్గోపాఙ్గకామరూపం భవన్తం విధాయ మా దహేతి ప్రణమతి। అత్ర లిఖిత్వా ప్రణమతీతి వక్తవ్యే విరహిణో హి కృత్యాకృత్యజ్ఞా న భవన్తీతి పౌనఃపున్యేన యత్ర యత్ర గచ్ఛన్తీతి ద్యోతనార్థమ్। అత్రోపమాలంకారః॥ ౬॥ అపి చ। ధ్యానలయేనేతి। హే కృష్ణ, సా మత్సఖీ భవన్తం విలిఖతి। కింవిశిష్టం భవన్తమ్। అతీవ దురాపం దూతీప్రేషణాదినా దురాపం దుర్లభమ్। కిం కృత్వా విలిఖతి। ధ్యానలయేన ధ్యానైకాగ్రతయా పురోఽగ్రే పరికల్ప్య। లిఖిత్వా చ దృష్టో మయేతి హసతి। ఆశ్లేషాదికం న కరోతీతి విషీదతి। తన్న కురుతాం నామ। ప్రేమ్ణా దృష్టిమపి న ప్రయచ్ఛతీతి రోదితి। దృష్టాయామపి నాస్య సన్తోష ఇతి చఞ్చతి స్థానాత్స్థానాన్తరం గచ్ఛతి। పునరాగత్య దృష్టశ్చేత్సర్వమేవ భవేిష్యతీత్యాశయేన తాపం ముఞ్చతి ఇతి। అత్ర దీపకమలంకారః॥ ౭॥ ప్రతిపదమిదేతి। హే మాధవ, సా మత్సఖీ ప్రతిపదం ప్రతిచరణన్యాసం ప్రతిస్థానం వా ఇదమేవ

ధృత్వా ప్రణమతి। కుసుమశరో మకరవాహనస్త్వమేవాసీత్యనేన చూతరూపపుష్పశరేణ కిమితి మాం సంతాపయసీతి ప్రణమ్య త్వాం యాచత ఇతి భావః॥ ' మృగనాభిర్మృగమదః

కస్తూరీగన్ధకేశరే ” ఇతి హారావలిః॥ ౬ ॥ ధ్యానేతి। ధ్యానం చిన్తనం తత్ర యో లయస్తత్పరత్వం తేనాతీవాతిశయేన దురాపం దుఃఖేన ప్రాప్యం భవన్తం పురోఽగ్రే పరికల్ప్య సా రాధా విలపతి। శఠ, ఇయత్కాలం యాభిః సహ క్రీడాం కృతవానసి తత్రైవ గచ్ఛేత్యాద్యుక్త్వా రోదితి। భావవశాదా- గతోఽప్యతినిర్భర్త్సనాత్కో వేద పునర్యాతీత్యనురాగప్రకటనాయ హసతి। పశ్చాత్పురఃస్థితోఽప్యయం మామాలిఙ్గనాదినా న సంభాషయతీతి విషీదతి విషాదం ప్రాప్నోతి। పునః కథమయం వశ్యః స్యాదితి విచార్య రోదితి। యతో నాయికానాం నాయకస్య పురతో రోదనం పరమవశీకరణే జాయత ఇతి। తదుక్తమ్–రుదితముదితమాత్రం యోషితాం విగ్రహేషు' ఇతి। పశ్చాద్రోదనే తదౌదాసీన్యమాలక్ష్య గచ్ఛన్తీ మామయమనునేష్యతీత్యభిప్రాయేణ చఞ్చతి స్థానాన్తరం గచ్ఛతి। పశ్చాద్ధ్యానేనైవ తత్సఙ్గపరికల్పనయా తాపం ముఞ్చతి। కిలకిఞ్చితాఖ్యో వాయం హావః। తదుక్తం రూపకే— 'క్రోధాశ్రుహర్షభీత్యాదేః సంకరః కిలకిఞ్చితమ్' ఇతి। ఇయమప్యున్మాదాఖ్యావస్థా అలఙ్కారశ్చేహ దీపకమితి। తదుక్తమ్—'సైవ క్రియాసు బహ్వీషు కారకశ్చేతి దీపకమ్ ఇతి। అస్యార్థః—బహ్వీషు క్రియాసు కారకస్య సద్వృత్తిరేవ దీపకమితి॥ ౭ ॥ ప్రతిపదమితి। పదమితస్తతశ్చలన్తీ పదం పదం ప్రతిపదం నిగదతి। హే మాధవ, తవ చరణేఽహం పతితా

శ్రీజయదేవభణితమిదమధికం యది మనసా నటనీయమ్।

హరివిరహాకులబల్లవయువతిసఖీవచనం పఠనీయమ్॥ సా విం ॥౯॥

ఆవాసో విపినాయతే ప్రియసఖీమాలాపి జాలాయతే

తాపోఽపి శ్వసితేన దావదహనజ్వాలాకలాపాయతే।

నిగదతి। అత్రాపిరేవార్థే। ఇదమితి కిమ్। అహం తవ చరణే నిపతితా। సపది మయి విపయే త్వయి విముఖే సతి సుధానిధిరపి సుధానిధానమపి తనుదాహం శరీరదాహం తనుతే। వా సుధానిధిశ్చన్ద్రోఽప్యతనుదాహం స్మరతాపం తనోతి। అతను యథా స్యాదితి చ। అత్రాతిశయోక్తిరలంకారః ॥౮॥ శ్రీజయదేవేతి। హే వైష్ణవాః, ఇదం శ్రీజయదేవభణితం యది మనసాధికం నటనీయమభినేతవ్యమ్। నటశబ్దేనాత్ర నాట్యస్యాభినయప్రాధాన్యాదభినయో వివక్షితః। అథవా నటనీయమిత్యాఖాదనీయమ్। రసనీయమితి యావత్। 'నాట్యశబ్దో రసే ముఖ్యః' ఇతి భారతీయే। కింభూతమిదమ్। సఖీమధికృత్య వర్తమానమ్। తర్హి

హరివిరహాకులబల్లవయువత్యా రాధాయాః సఖ్యా వచనం పఠనీయమ్। జయదేవభణితిష్విదమేవ సారమిత్యర్థః॥౯॥ 'ప్రతిమణ్ఠనతాలేన రాగే దేశాఙ్కసంజ్ఞితే। పదాత్తుర్యాక్షరైర్యుక్తో పదాత్సంగమతస్తథా॥ ఆకారోపచితాలాపగమకాకులవిగ్రహః। ఆభోగాన్తైనకైః పాఠైః ప్రచురైరతిపేశలః॥ హరివల్లభపూర్వోఽయమశోకపల్లవః స్మృతః ॥ ఇతి హరివల్లభఅశోకపల్లవనామాష్టమః ప్రబన్ధః॥౮॥ ఇదానీం కిం బహునా। మత్సఖ్యాస్త్వదృతే త్వయి విపరీతే సర్వమేవ విపరీతమిత్యాహ—ఆవాస ఇతి। హే మాధవ, హన్త ఇతి ఖేదే। సా మత్సఖీ త్వద్విరహేణ హరిణీరూపాయతే మృగీరూపమివాచరతి। స్వభావతో విరహేణ పాణ్డువర్ణం భవత్యేవ। తత్తథావిధం రూపమధికృత్య హరిణీరూపేణోపమీయత ఇత్యుక్తే కథమితి ప్రశ్నే హరిణీవిశేషణేనాహ। ఆవాసో విపినాయతే। హరిణ్యః కిల వనే వసన్తి। తస్యా మే సఖ్యా ఆవాసో విపినాయతే।

స్త్వయి విముఖే పరాఙ్ముఖే సతి సుధానిధిరమృతనిధిశ్చన్ద్రోఽపి తనుదాహం మచ్ఛరీరసంతాపం తనుతే విస్తారయతి। త్వం మాయా లక్ష్మ్యా ధవః స్వామీ। చన్ద్రస్య సముద్రోత్పత్తిత్వాల్లక్ష్మ్యాః సహోదర ఇతి। త్వయి నికటస్థితే సతి సపత్న్యా అపి మే కిమపి న కర్తుం శక్నోతి। త్వయి ప్రతికూలే చ సతి స్వభగినీసాపత్న్యం మయి స్మరన్సుధానిధిరపి మే తనుదాహం తనుతే ఇతి మాధవపదేన ధ్వనితమ్। సుధానిధేస్తాపకారిత్వం విరుద్ధమితి విరుద్ధనామాయమలంకారః॥౮॥ శ్రీజయదేవేతి। జయదేవభణితం జయదేవకవిత్వమతిశయితం యది మనసా నటనీయం నర్తితవ్యం తదా ఇదం హరివిరహేణాకులా వ్యాకులా యా బల్లవయువతిస్తయా సఖీ దూతీత్వేన ప్రేషితా తస్యా వచనం పఠనీయమ్। ఇయం విరహోత్కణ్ఠితా నాయికా। తల్లక్షణం తు ప్రాగేవోక్తమ్॥౯॥ సా త్వాం వినా కుత్రాపి న నిర్వృతిం లభత ఇత్యత ఆహ—ఆవాస ఇతి। తస్యాస్త్వద్విరహేణావాసో మన్దిరం విపినాయతేఽరణ్యమివాచరతి। యదా త్వద్విశ్లేషదుఃఖాసహిష్ణుతయా జీవితమపి త్యక్తుం ప్రవృత్తా భవతి తదా సఖీభిర్నివార్యత ఇతి। స్వచ్ఛన్దవ్యవహారప్రతిబన్ధకతయా జాలవదాచరతీతి భావః। అథ తాపో విరహజనితస్తాపో నిఃశ్వసితేన నిశ్వాసేన దావదహనజ్వాలాయా దావాగ్నిశిఖాయా యః కలాపః సమూహః స ఇవాచరతి। అపరోఽపి దావా-

సాపి త్వద్విరహేణ హన్త హరిణీరూపాయతే హా కథం

కన్దర్పోఽపి యమాయతే విరచయఞ్శార్దూలవిక్రీడితమ్॥౧౦॥

దేశాఖ్యరాగైకతాలీతాలాభ్యాం గీయతే। ప్రం॥౯॥

స్తనవినిహితమపి హారముదారమ్।

సా మనుతే కృశతనురివ భారమ్।

రాధికా తవ విరహే కేశవ॥ ధ్రువమ్॥౧॥

అత్రావాసశబ్దేన నిలయ ఉచ్యతే। ప్రియసఖీనాం మాలా శ్రేణిః జాలాయతే। ఇతస్తతో గమనాయ తద్రోధకత్వాత్। వా ప్రియసఖీదత్తా మాలాపి జాలాయతే। హరిణీబన్ధనార్థం జాలం క్షిప్యతే తద్వదాచరతి। అపి చ। తాపోఽపి దేహతాపోఽపి శ్వసితేన నిఃశ్వసితేన దావాగ్నిజ్వాలావలీవాచరతి। ఏవం తస్యా హరిణీత్వం నిరూప్య ఖేదమభినయన్త్యాహ। హా ఇతి కష్టే। సా మత్సఖీ కథం వర్తతే। యతః కామోఽపి శార్దూలవిక్రీడితం విరచయన్ యమాయతే యమ ఇవాచరతి। శార్దూలః కిల హరిణీం హన్తీత్యుక్తిః అత్ర చ హరిణీవన్మత్సఖ్యాస్త్వయి దృఢానురాగోఽస్తి। నిఃస్నేహే స్నేహవత్తయా పశురూపత్వేన హరిణీరూపమౌచితీమావహతి। నిఃస్నేహేఽస్నేహవతి సైవేత్యప్యవధారణార్థః। వృత్తమపి శార్దూలవిక్రీడితమ్। అత్ర లుప్తోపమా। విరోధాభాసశ్చాలంకారః॥ ౧౦॥ ఇదానీం రాధాసఖీ స్వసఖీవిరహచేష్టితం దేవే వినివేదయతి। పూర్వం ధ్రువపదం వ్యాక్రియతే। రాధికా ఇతి। హే కేశవ, రాధికా తవ విరహే వర్తతే। అనుకమ్ప్యా రాధా రాధికా। తస్యా అనుకమ్పాం విధేహీత్యనుకమ్పార్థేన ద్యోత్యతే। ఇతి ధ్రువః॥ విరహే వర్తమానా రాధా కిం (కిం) కరోతీత్యపేక్షాయాం పదానామారమ్భః। స్తనవినిహితమితి। హే కేశవ, సా కృశతనుః స్తనవినిహితమప్యుదారం మనోహరం హారం భారమివ మనుతే। విరహాధిక్యా-

---

గ్నిర్వాయునా ప్రచణ్డో భవతీతి ధ్వనిః। సాపి హరిణీరూపాయతే హరిణీవదాచరతి। హా కష్టమ్। కథమ్। కన్దర్పోఽపి కామోఽపి పరానన్దజనకోఽపి త్వద్విరహే యమాయతే కృతాన్త ఇవాచరతి। కిం కుర్వన్। శార్దూలస్య వ్యాఘ్రస్య విక్రీడితం క్రీడాం కుర్వన్। యథా హరిణీ సమన్తతః ప్రదీప్తదావాగ్నిజ్వాలయోద్విగ్నా వ్యాఘ్రేణ త్రసితా అగ్రే వ్యాధజాలం వితతం పశ్యన్తీ దశదిశం

చకితం విలోకమానా క్వాపి న నిర్వృతిం లభతే తథేయమపి వ్యాఘ్రరూపేణ కామేన త్రాసితా సఖీష్వావాసేషు క్వాపి నిర్వృతిం న లభతే ఇతి భావః। శార్దూలవిక్రీడితం ఛన్ద ఇత్యపి ధ్వనితమ్। అత్ర ప్రథమపాదే ఉద్వేగాఖ్యావస్థా కథితా। తల్లక్షణం ప్రాక్। రోషే చాష్టమీ। వ్యాధ్యవస్థా కథితా। తదుక్తమ్—'అభీష్టసంగమాభావాద్వ్యాధిః సంతాపలక్షణః। అత్ర సంతాపనిఃశ్వాసౌ శీతవస్తుని షేవణమ్॥ నోత్తరం భాషతే ప్రశ్నే నేక్షతే న శృణోతి చ॥' ఇతి। "శార్దూలో రాక్షసాన్తరే। వ్యాఘ్రే చ పశుభేదే చ' ఇతి విశ్వః॥౧౦॥ పునరపి వ్యాధిరూపామష్టమీమవస్థాం సంప్రాప్య తాం చ గీతేన కథయతి—స్తనేతి। గీతస్యాస్య దేశాఖ్యరాగః। రూపకతాలః। గీతార్థస్తు—హే కేశవ, తవ విరహే సా రాధికా అనుకమ్ప్యా రాధా స్తనవినిహితమపి స్తనయోరుపరి హఠాత్సఖీజనైర్ధృతమప్యుదారముత్కృష్టం హారమతిభారం మనుతే।

సరసమసృణమపి మలయజపఙ్కమ్।

పశ్యతి విషమివ వపుషి సశఙ్కమ్। రాధికా ०॥౨॥

శ్వసితపవనమనుపమపరిణాహమ్।

మదనదహనమివ వహతి సదాహమ్। రాధికా०॥3॥

దిశి దిశి కిరతి సజలకణజాలమ్।

నయననలినమివ విగలితనాలమ్। రాధికా ०॥౪॥

త్యజతి న పాణితలేన కపోలమ్।

బాలశశినమివ సాయమలోలమ్। రాధికా०॥౫॥

త్కృశతనోర్హారోఽపి భారోపమో భవతి॥ ౧॥ అపి చ। సరసేతి। సా మత్సఖీ వపుషి వర్తమానం మలయజపఙ్కం సశఙ్కం యథా స్యాత్తథా విషమివ పశ్యతి। కింవిధమ్। సరసమసృణమపి సరసం చ తన్మసృణం చ సరసమసృణం ద్రవరూపాత్స్నిగ్ధకోమలమపి॥ ౨॥ అపి చ।

శ్వసితేతి। సా మత్సఖీ శ్వసితపవనం మదనదహనమివ కామాగ్నిమివ వహతి। కింభూతమ్। సదాహం దాహసహితమ్। విరహేణాన్తస్తాపో విద్యతే తేన సహితమ్। కింభూతమ్। అనుపమపరిణాహమ్। నిఃశ్వాసానామతిదీర్ఘత్వాత్॥ ౩॥ అపిచ। దిశి దిశీతి। సా రాధా నయననలినం దిశి దిశి కిరతి విక్షిపతి। త్వద్దర్శనాకాఙ్క్షయేతి శేషః। సజలకణజాలం జలకణసమూహేన సహ వర్తమానమ్। ఉత్ప్రేక్షతే। విగలితనాలమివ విక్షిప్తం నయనం వినాలేన నలినేనోపమీయతే। అథవాత్ర ఉచ్చూనత్వాత్కజ్జలరహితత్వాద్దీనత్వాచ్చ వినాలేన కమలేనోపమీయతే॥ ౪॥ త్యజతీతి। సా రాధా పాణితలేన కపోలం న త్యజతి। చిన్తావశాత్। కింభూతం కపోలమ్। అలోలమ్। క్వ సాయమ్। సాయం హి విశేష-

---

తత్ర హేతుగర్భం విశేషణమాహ—కృశతనురితి। కృశా తనురఙ్గం యస్యాః సా॥ ౧॥ కించ। సరసేతి। మలయజపఙ్కం చన్దనపఙ్కం వపుషి దేహే సశఙ్కం శఙ్కాసహితం యథా స్యాదేవం విషమివ పశ్యతి। కీదృశమ్। సరసమసృణమపి। ఆర్ద్రచిక్కణమపీత్యర్థః। 'పఙ్కః కర్దమపాపయోః " ఇతి విశ్వః। 'మసృణః కర్కశే స్నిగ్ధే' ఇతి మేదినీ॥ ౨॥ శ్వసితేతి। సా శ్వసితపవనం శ్వాసవాయుం వహతి ధారయతి। కీదృశమ్। అనుపమపరిణాహం పరిణాహో దైర్ఘ్యం యస్య తాదృశమ్। కమివ। మదనదహనమివ కామాగ్నిమివ। కీదృశమ్। సదాహం దాహసహితమ్। 'పరిణాహో విశాలతా' ఇత్యమరః। ఏషా చలా వ్యాధ్యవస్థా కథితా। తల్లక్షణం తు ప్రాగేవోక్తమ్॥ ౩॥ దిశి దిశీతి। సా దిశి దిశి నయననలినం నేత్రపద్మం కిరతి క్షిపతి। కీదృశమ్। విగలితనాలం విగలితస్త్రుటితో నాలో దణ్డో యస్య। పునః కీదృశమ్। సజలకణజాలం జలకణజాలైరశ్రుజలకణికాసమూహైః సహితమ్। అత్రేవశబ్దో వాక్యాలంకారే। అత్ర నేత్రస్య నలినత్వేన నిరూపణాత్స్మిమితత్వం బోధ్యమ్। తేన జడతా నవమ్యవస్థా ధ్వనితా। తదుక్తం రసార్ణవసుధాకరే— 'యత్ర ధ్యాయతి నిఃశఙ్కం జడతా సా ప్రకీర్తితా। అత్ర స్పర్శానభిజ్ఞత్వే వైవర్ణ్యం శిథిలాఙ్గతా। అక్రీడాఙ్గం కృతిః స్తమ్భనిఃశ్వాసకృశతాదయః॥' ఇతి॥ ౪॥ త్యజతీతి। సా సాయం సంధ్యాసమయే పాణితలేన కరతలేన కపోలం న త్యజతి। కీదృశమ్। అలోలమచఞ్చలమ్। అహస్తు యథా కథంచిన్నీతం రాత్రిస్తు యుగాయ-

నయనవిషయమపి కిసలయతల్పమ్।

గణయతి విహితహుతాశవికల్పమ్। రాధికా ౦॥ ౬॥

హరిరితి హరిరితి జపతి సకామమ్।

విరహవిహితమరణేవ నికామమ్। రాధికాం॥ ౭॥

శ్రీజయదేవభణితమితి గీతమ్।

సుఖయతు కేశవపదముప నీతమ్। రాధికాం॥ ౮॥

విరహోద్రేకో భవతి। కమివ। బాలశశినమివ। అలోలమితి బాలచన్ద్రో హి సాయం పాణ్డుర్నిఃశ్రీకశ్చ భవతి। కపోలస్య హస్తేనాచ్ఛాదితత్వాద్బాలశశినోపమా॥ ౫ ॥ అపి చ। నయనేతి। సా రాధా కిసలయతల్పం విహితహుతాశవికల్పం కలయతి। హుతాశమేవ జానాతి। కింభూతం తల్పమ్। నయనవిషయమపి। అనుమితార్థే సంసర్గే వా భ్రాన్తిర్జాయతే। నయనవిషయేఽపి భ్రమేర్నిర్నిమిత్తత్వాన్నయనయోస్త్వయ్యారోపితత్వం ద్యోత్యతే॥ ౬ ॥ అపి చ। హరిరితీతి। సా మత్సఖీ నికామమతిశయేన సకామం సాభిలాషం యథా స్యాత్తథా హరిరితి జపతి త్వన్నామ గృహ్ణన్త్యాస్తే। కింభూతా। విరహ- విహితమరణేవ విరహేణ విహితం మరణం యస్యాః సా। అర్థాత్త్వయైవ। అన్యోఽపి విహితమరణో హరిరితి హరిరితి జపత్యేవ॥ ౭॥ అపి చ। శ్రీజయదేవేతి। శ్రీజయదేవభణితం వర్ణితం హరేః కృష్ణస్య గీతం సుఖయతు। భక్తానిత్యధ్యాహారః। కింవిశిష్టం గీతమ్। కేశవపదముప నీతం ప్రాపితమ్। ఇదం శ్రీజయదేవభణితం హరిగీతం కేశవపదం సుఖయతు। కేశవః పదం స్థానం యస్యాసౌ కేశవపదః తం కేశవపదం వైష్ణవం సుఖయతు। కింభూతం గీతమ్। ఉపనీతముప సమీపం నీతం ప్రాపితమిత్యర్థః। అత్ర మాత్రాచతుష్పదీ ఛన్దః।

మానా కథం నేతవ్యేతి కపోలతలే పాణిం కృత్వా సాయం చిన్తయతీతి భావః। కమివ। బాలశశినమివ ద్వితీయాచన్ద్రమివ ముఖార్ధస్య కరతలచ్ఛన్నత్వేనార్ధదృశ్యమానతయా విరహపాణ్డుతయా ముఖస్య ద్వితీయాచన్ద్రసామ్యమ్। ఇయమపి జడతావస్థా॥ ౫ ॥ నయనేతి। కించ సా నయనవిషయమపి చక్షుర్గోచరమపి కిసలయతల్పం నవపల్లవశయనీయం విహితో హుతాశనస్యాగ్నేర్వికల్పః సంశయో యత్ర తాదృశం కలయతి। అత్ర కిసలయేషు తామ్రత్వసంతాపకత్వాదిసమానధర్మదర్శనాదగ్నిత్వసంశయః। ఇయం చోద్విగ్నావస్థా।

తల్లక్షణం ప్రాగేవోక్తమ్॥ ౬ ॥ హరిరితీతి। సా నికామమతిశయేన హరిరితి హరిరితి జపతి। కేవ। విరహేణ త్వద్విశ్లేషేణ విధాతుమారబ్ధం మరణం యయా సా। కథమ్। సకామం సాభిలాషం యథా స్యాత్ తథా। అభిలాషాదిషు నవమ్యవస్థాస్వభీతాస్వపి త్వదౌదాస్యమాలక్ష్య మరణాఖ్యాపి దశమ్యవస్థా।అవశ్యం భవితవ్యమితి నిశ్చిత్య ప్రపన్నానాం క్లేశహరణాద్ధరిరిత్యుచ్యత ఇతి కో వేద ప్రసన్నస్తస్మిన్నపి జన్మన్యాగత్య మే క్లేశం హరిష్యతి, మా ఆయాతు తథాపి 'అన్తే మతిః సా గతిః' ఇతి జన్మాన్తరేఽపి స ఏవ వల్లభో భూయాదితి సాభిలాషం నామాన్తరం విహాయ హరిరిత్యేవం జపతీతి భావః। విహితేత్యత్ర 'ఆదికర్మణి క్తః కర్తరి చ' ఇతి క్తః॥ ౭ ॥ శ్రీజయదేవేతి। ఇత్యమునా ప్రకారేణ జయదేవేన భణితముచ్చారితం సుఖయతు। అర్థా-

సా రోమాఞ్చతి సీత్కరోతి విలపత్యుత్కమ్పతే తామ్యతి

ధ్యాయత్యుద్భ్రమతి ప్రమీలతి పతత్యుద్యాతి మూర్చ్ఛత్యపి।

ఏతావత్యతనుజ్వరే వరతనుర్జీవేన్న కిం తే రసా -

త్స్వర్వైద్యప్రతిమ ప్రసీదసి యది త్యక్తోఽన్యథా హస్తకః ॥ ౯ ॥

సర్వత్రోపమాలంకారః॥ ౮ ॥ ఇదానీం భక్త్యాఖ్యాభావితమరణశంసనమిషేణ తన్మనః ప్రరోచయతి—సేతి। హే స్వర్వైద్యప్రతిమ అశ్వినీకుమారసదృశరూప। ఏతావత్యతనుజ్వరే ఏతావతీమవస్థాం ప్రాప్తవత్యతనుజ్వరే। పక్షే అతనుజ్వరే మహతి జ్వరే సతి యది ప్రసీదసి తతః సా వరతనుః తవ రసాత్ శృఙ్గారాత్కిం న జీవేత్। అపి తు జీవేదేవ। అన్యథా చేన్న ప్రసీదసి తదా అన్తక ఏవాన్తకః మరణం నాసి, మరణహేతుత్వాత్త్వమేవ మరణమితి। అథవా। హే స్వర్వైద్యప్రతిమ అశ్వినీకుమారతుల్య వైద్య, యది ప్రసీదసి తతస్తే రసాత్పారదాదినిష్పన్నౌషధాత్సా వరతనుర్న జీవేత్। అపి తు జీవేదేవ। అన్యథా అన్తకో యమో నాసి। అపి తు యమ ఏవ। వరతనురితి హేతుగర్భం విశేషణమ్। తేన సా తనురూపేతి కృత్వా అవశ్యం జీవనీయేతి తాత్పర్యమ్। సా రాధా న కేవలం బాహ్యవృత్త్యా త్వయ్యనురక్తా కింతు సాత్వికభావేనాపి త్వదాయత్తజీవితేతి దర్శయన్నాహ। తానేవ సాత్వికాన్భావాన్వివృణోతి—సా రోమాఞ్చతీతి। 'స్తమ్భః స్వేదోఽథ రోమాఞ్చః స్వరభఙ్గోఽథ వేపథుః। వైవర్ణ్యమశ్రుప్రలయావిత్యష్టౌ సాత్వికా మతాః। సా రాధా రోమాఞ్చతి। రోమాఞ్చో విద్యతే యస్య స రోమాఞ్చిత ఇత్యర్థః। తద్వదాచరతి రోమాఞ్చేతి। అకారోఽత్ర మత్వర్థీయః।

రోమాఞ్చతీత్యాదినా రోమాఞ్చ ఉక్తః। సీత్కరోతీతి వైవర్ణ్యమ్। విలపత్యుద్యాతిభ్యామశ్రు। ఉద్యాతీతి నిః-

---

చ్ఛ్రోత్రూన్నాయకాంశ్చ। కీదృశమ్। కేశవపదముప నీతమ్ ॥ ౮ ॥ సా రోమాఞ్చతీతి। సా రాధా రోమాఞ్చతి రోమాఞ్చానఞ్చయతి ప్రఫుల్లయతి। ఉద్గమయతీత్యర్థః। యద్వా రోమాఞ్చోఽస్యా అస్తీత్యర్శఆదిత్వాదచ్ప్రత్యయే రోమాఞ్చః సిద్ధః స ఇవాచరతి రోమాఞ్చతి। యద్వా రోమాఞ్చపదం లక్షణయా రోమాఞ్చవతీపరమ్। తథా చ ఓజసీవాచరతీత్యాదివద్రోమాఞ్చవతీవాచరతీత్యర్థః। అనేనాభిలాషః కథితః। సీత్కరోతి సీత్కారం కరోతి। అనేన చిన్తాస్మృతీ కథితే। అథ చ విలపతి స శూరః సున్దరశ్చేత్యాదినాయకగుణాన్విశేషేణాలపతి। అనేన గుణకీర్తనముక్తమ్। ఉత్కమ్పతే కథం విరహదుఃఖం సోఢవ్యమితి కమ్పయుక్తా భవతి। తామ్యతి గ్లానా భవతి। ధ్యాయతి తవ ధ్యానం కరోతి। ఏతైర్విశేషణైరుద్వేగావస్థా కథితా। ఉద్భ్రమతి క్రీడాదిస్థలం నిర్దిశతీ భ్రమతి। అనేన ప్రలాపః కథితః। ప్రమీలతి ధ్యానకల్పితతదాలిఙ్గనాదిజన్యసుఖభావేన చక్షుషీ నిమీలయతి। అనేనోన్మాదః కథితః। పతతి కార్శ్యేన స్థాతుమశక్యతయా భూమౌ పతతి పశ్చాద్భావనయా త్వాం దృష్ట్వా కథం కథమప్యుద్యాతి త్వదభ్యుద్గమనం కరోతి। అనేన వ్యాధిః కథితః। తతో మూర్చ్ఛతి మూర్చ్ఛాం ప్రాప్నోతి। అనేన జడతా కథితా। క్రియాదీపకోఽయమలంకారః। తల్లక్షణముక్తం ప్రాక్। నను జడతాపర్యన్తావస్థా యది జాతైవ తదా కిమఙ్గసఙ్గేనేత్యత ఆహ— ఏతాదృశీతి। హే స్వర్వైద్యావశ్వినీకుమారౌ తత్ప్రతిమ తత్సదృశ। ఏతాదృశ్యతనుజ్వరే త్వం యది ప్రసీదసి తదా సా వరతనుః కమనీయదేహా తే తవ

స్మరాతురాం దైవతవైద్యహృద్య త్వదఙ్గసఙ్గామృతమాత్రసాధ్యామ్।

విముక్తబాధాం కురుషే న రాధాముపేన్ద్ర వజ్రాదపి దారుణోఽసి ౧౦ ॥

సరతి। ఉత్కమ్పత్యుద్భ్రమతిభ్యాం వేపథుః। తామ్యతినా స్వేదః। ధ్యాయతిపతతిభ్యాం స్తమ్భః। పతతీతి వైపరీత్యేన తపతిర్వైవర్ణ్యే యోజనీయః। ప్రమీలతినా స్వరభఙ్గః। మూర్చ్ఛతినా ప్రలయః। ఇత్యేవమష్టౌ సాత్త్వికాః ప్రదర్శితా భవన్తి। సన్మనస్తత్ప్రభవాః సాత్త్వికాః। ఇదమాకూతమ్। త్వయ్యారోపితమనస్కా త్వయా జీవనీయేతి। అన్యథా ఆశ్రితత్యాగలక్షణం దూషణమపీతి భావః ॥ శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్। అత్ర

దీపకమలంకారః। విప్రలమ్భాఖ్యః శృఙ్గారో రసః। అత్ర పూర్వార్ధేన స్థాయిభావా ఉక్తాః। తదుక్తమ్—'రతిర్హాసశ్చ శోకశ్చ క్రోధోత్సాహ భయం తథా। జుగుప్సావిస్మయశమాః స్థాయిభావాః ప్రకీర్తితాః ॥ ఇతి। సాత్త్వికాశ్చ పూర్వత్ర ఏవ ఉక్తాః ॥ అహమిత్యాద్యనుకూలో నాయకో దక్షిణో వా। ఉత్కణ్ఠితా నాయికా। సఖీ దూతీత్వేన సహాయినీ। తల్లక్షణమ్– 'ప్రవృత్తికుశలా ధీరా గూఢమన్త్రదృఢప్రియా। స్వతన్త్రా విధవా దాసీ దుష్టా ప్రవ్రజితా సఖీ। మాలాకారాదినారీ చ కార్యా దూతీష్టసిద్ధయే ॥ ౯ ॥ తదేవ పూర్వసూచితదూషణముద్భావయతి—స్మరేతి। హే ఉపేన్ద్ర, దైవతవైద్యహృద్య అశ్వినీసుతసున్దర తతోప్యధికచికిత్సక, యది త్వం పూర్వోక్తలక్షణాం రాధాం ని- త్తబాధాం నివృత్తా బాధా యస్యాస్తాం న కురుషే తర్హి వజ్రాదపి దారుణోఽసి కఠినోఽసి। కఠినః ఖలు కథమపి న స్త్రిహ్యతీతి। కింవిశిష్టాం రాధామ్। స్మరాతురామ్। పునః కింభూతామ్। రోగిణాం చికిత్సా భవిష్యతీత్యాశఙ్కయాహ—త్వదఙ్గేతి। త్వదఙ్గసఙ్గ ఏవామృతకల్పస్తన్మాత్రసాధ్యామ్। అతోఽల్పప్రయాసే బహుతరపుణ్యే చ ప్రయోజనే మహాన్తో నావసీదన్తీతి। వృత్తమ-

---

రసాచ్ఛృఙ్గారరసాత్కిం న జీవేత్। అపి తు జీవేదేవ। అన్యథా త్వం చేన్న ప్రసీదసి తదా తయా హస్తకోఽపి త్యక్తప్రాయ ఇత్యర్థః। సంప్రతి మూర్చ్ఛితాయాస్తస్యా వక్తుమపారయన్త్యా హస్తచేష్టయైవ సఖీషు వ్యవహారో భవతి సోఽపి తయా త్యక్తవ్య ఇత్యర్థః। అన్యత్రాపి జ్వరే సతి జ్వరీ రోమాఞ్చతి శీతాదినా రోమాఞ్చానివాచరతి। వేదనయా శీతక్లవాత్సీత్కారం కరోతి। మోహాద్యత్కించిద్వదతి। ఉత్కమ్పతే కమ్పయుక్తో భవతి। తామ్యతి విహ్వలో భవతి। ఉద్యాతి వాయువేగాద్ధావతి। మూర్చ్ఛతి మూర్చ్ఛాం ప్రాప్నోతి। ఏతాదృశ్యతనుజ్వరే మహతి సాన్నిపాతికే జ్వరే కస్యచిత్స్వర్వైద్యప్రతిమస్య ప్రసాదేన రసాత్పారదాదితో జ్వరీ కిం న జీవేత్। అపి తు జీవేదేవ। నను సాన్నిపాతికజ్వరే సహసా రసదానం నిషిద్ధమిత్యత ఆహ— అన్యథేతి। అన్యప్రకారేణ సంహితామార్గేణ హస్తకోఽపి వైద్యానాం హస్తప్రక్రియావిశేషో 'హఠవటీ' ఇతి లోకే ప్రసిద్ధస్త్యక్తః। సంహితాప్రక్రియయోపచారే కృతే విశేషప్రాప్తే రసదానముచితమితి భావః। క్వచిత్ 'త్వత్తోఽన్యథా నాన్తకః' ఇతి పాఠః। తదాన్యథా యది న ప్రసీదసి త్వత్తవాపేక్షయాన్తకో న, అపి తు త్వమేవాన్తక ఇత్యర్థః। రోమాఞ్చతి ద్వితీయవ్యాఖ్యానే క్విప్ప్రత్యయే తలోపేఽపి రూపం బోధ్యమ్। 'రసో గన్ధే రసః స్వాదే తిక్తాదౌ విషరాగయోః। శృఙ్గారాదౌ ద్రవే వీర్యే దేహధాత్వమ్బుపారదే' ఇతి విశ్వః ॥ ౯ ॥ స్మరాతురామితి। హే దైవతవైద్యహృద్య, దేవతానాం యౌ వైద్యావశ్వినీకుమారౌ తద్వద్హృద్య మనోజ్ఞ, స్మరాతురాం మదనరుగ్ణాం త్వదఙ్గసఙ్గ ఏవ యదమృతం తన్మాత్రసాధ్యాం రాధాం విముక్తబాధాం త్యక్తపీడాం న కురుషే। అతో హేతోరుపేన్ద్రవజ్రాదపి దారుణోఽసి కఠినోఽసి। యతో వజ్రమిన్ద్రేణ క్షిప్తమఙ్గ సంబద్ధం సద్వ్యథయతి, త్వం తు విశ్లేషే సత్యేవ వ్యథయసీతి

కన్దర్పజ్వరసంజ్వరాతురతనోరాశ్చర్యమస్యాశ్చిరం
చేతశ్చన్దనచన్ద్రమః కమలినీచిన్తాసు సంతామ్యతి।
కింతు క్లాన్తివశేన శీతలతనుం త్వామేకమేవ ప్రియం
ధ్యాయన్తీ రహసి స్థితా కథమపి క్షీణా క్షణం ప్రాణితి ౧౧

క్షణమపి విరహః పురా న సేహే
నయననిమీలనఖిన్నయా యయా తే।

ప్యపేన్ద్రవజ్రా॥ ౧౦ ॥ ఈదృశీమవస్థాం ప్రాప్తాపి త్వత్సఙ్గమాకాఙ్క్షయైవ ప్రాణితీత్యాహ—కన్దర్పేతి। హే మాధవ, అస్యాశ్చేతశ్చిరం చన్దనచన్ద్రమః కమలినీచిన్తాసు యత్సంతామ్యతి తదాశ్చర్యమ్। కింవిశిష్టాయాః।
కన్దర్పజ్వరసంజ్వరాకులతనోర్మదనసంతాపాకులశరీరాయాః। తాపే సతి శీతలవస్తుషు స్పృహా నాస్తీత్యాశ్చర్యమ్। కింతు ఆశ్చర్యాన్తరమపి। క్లాన్తివశేన క్షీణా। రహస్యేకాన్తే స్థితా త్వామేవైకం ప్రియం శీతలతనుం కథమపి ధ్యాయన్తీ క్షణం క్షణమాత్రం ప్రాణితి జీవతి। అత్ర శీతలేషు ద్వేషః। శీతలాదపి జీవతీతి విరోధాలంకారః। అద్భుతశ్చ రసః। శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్॥ ౧౧ ॥ ఇదానీం త్వదాగమనహేతుం మనసి స్థిరీకృత్య ప్రాణితీత్యాహ—క్షణేతి। హే మాధవ, యయా రాధయా పురా తే విరహః క్షణమపి న సేహే న సోఢః। కింభూతయా। నయననిమీలనఖిన్నయా నయననిమీలనేనాపి ఖిన్నా సా తయా। భవద్దర్శనాన్తరే నిమిషేఽపి యా దుఃఖం ప్రాప్నోతి। అసౌ సాంప్రతం చిరవిరహేఽపి రసాలశాఖాం చూతశాఖాం విలోక్య, కథం శ్వసితి ప్రాణితి తన్న జానే। కింవిధాం రసాలశాఖామ్। పుష్పితాగ్రాం పుష్పితాగ్రభాగామ్। అత్ర పుష్పితయా చూతశాఖయా వసన్తో లక్ష్యతే। వసన్తే హి

వజ్రాపేక్షయాపి దారుణత్వమితి భావః। ఉపేన్ద్రవజ్రాఛన్దః॥ ౧౦ ॥ నను శీతోపచారైరేవ తనుజ్వరశాన్తిర్భవిష్యతీతి కిం శపత్యత ఆహ—కందర్పేతి। అహో అస్యాశ్చేతశ్చిత్తం

చన్దనచన్ద్రమఃకమలినీచిన్తాసు చన్దనచన్ద్రపద్మినీవార్తాస్వపి సఖీభిః క్రియమాణాసు సంతామ్యతి గ్లానిం ప్రాప్నోతి। కీదృశ్యాః। కన్దర్పజ్వరేణ యః సంజ్వరః సంతాపస్తేనాతురతనో రుగ్ణదేహాయాః। విరోధోఽయమలంకారః। తల్లక్షణముక్తం ప్రాక్। నన్వేతాదృశే సంతాపే కథం జీవతీత్యత ఆహ—కింత్వితి। హే ఇన, ప్రభో త్వామేవ ప్రియం శీతలతనుం ధ్యాయన్తీ సతీ క్షణం ప్రతిజీవతి। కీదృశీ। క్షణం రహసి స్థితా। పునః కీదృశీ। ఉత్క్రాన్తివశా ఉత్క్రాన్తేః ప్రాణోత్క్రమణస్య వశా ఆయత్తా। తత్ర హేతుగర్భవిశేషణమాహ। క్షీణా కార్శ్యాద్దుర్బలా। తథా శీతలం చాఙ్గస్పర్శం ధ్యాయన్తీ సంప్రతి జీవతీతి త్వయా ఝటితి గన్తవ్యం, పునస్తస్యా దర్శనమపి తే దుర్లభం భవతీతి భావః ॥ ౧౧ ॥ నను ఇయన్తం కాలం యథా జీవతి తథాగ్రేఽపి జీవతీత్యత ఆహ—క్షణమితి। అనయా రాధయా తే విరహః పురా త్వత్సఙ్గదశాయాం క్షణమపి న సేహే న సోఢః। కీదృశ్యా। నయనయోర్నిమీలనం నిమేషస్తేన ఖిన్నయా దుఃఖితయా। కిమితి ధాత్రా నయనయోర్నిమేషః సృష్టః। యతః క్షణోఽపి జగదీశ్వరముఖారవిన్దదర్శనే ప్రత్యూహో భవతీతి ఖేదయుక్తయేతి భావః। అసౌ రాధా విరహేణ కథం శ్వసితి। జీవతీత్యర్థః। కిం

శ్వసితి కథమసౌ రసాలశాఖాం

చిరవిరహేణ విలోక్య పుష్పితాగ్రామ్ ॥ ౧౨ ॥

వృష్టివ్యాకులగోకులావనరసాదుద్ధృత్య గోవర్ధనం

బిభ్రద్బల్లవవల్లభాభిరధికానన్దాచ్చిరం చుమ్బితః।

దర్పేణైవ తదర్పితాధరతటీసిన్దూరముద్రాఙ్కితో

బాహుర్గోపతనోస్తనోతు భవతాం శ్రేయాంసి కంసద్విషః ॥ ౧౩ ॥

ఇతి శ్రీగీతగోవిన్దే స్నిగ్ధమధుసూదనో నామ చతుర్థః సర్గః ॥ ౪ ॥

విరహిణో న జీవన్తీత్యత్రాకూతమ్। సా కథం శ్వసితీతి చిరవిరహేఽపి రసాలశాఖాం విలోక్య। రసాలో రససమూహో భవాన్। తస్య శాఖా అన్తికం సమీపం తాం విలోక్య। కింవిధాం శాఖామ్। పుష్పితాగ్రాం పుష్పితం సంజాతపుష్పమగ్రముత్తరకాలో యస్యాః సా తామ్। తవాన్తికం లప్స్య

ఇత్యభికాఙ్క్షయా శ్వసితి। అథవా పుష్పితాగ్రాం చూతశాఖాం దృష్ట్వా శ్వసితీతి యుక్తార్థః। ఏవంవిధాం చూతశాఖాం దృష్ట్వా స్మరశరజర్జరితశరీరః సోఽవశ్యం మామేష్యతీతి॥ వృత్తమపి పుష్పితాగ్రా॥ ౧౨॥ ఇదానీం మఙ్గలాన్తాని చ శాస్త్రాణి ప్రథన్త ఇతి న్యాయమాచరన్కవిరాశిషమాహ—వృష్టీతి। కంసద్విషః కృష్ణస్య బాహుర్భవతాం శ్రోతౄణాం శ్రేయాంసి తనోతు। కిం కుర్వన్। ఉద్ధృత్య గోవర్ధనం గిరిం బిభ్రత్। కస్మాత్। వృష్టివ్యాకులగోకులావనరసాత్। వృష్ట్యా వ్యాకులం యద్గోకులం తస్య యదవనం పాలనం తత్ర రసో రాగో వీర్యం వా తస్మాత్। పునః కింభూతో బాహుః। బల్లవవల్లభాభిర్గోపాఙ్గనాభిరధికానన్దాచ్చిరం చుమ్బితః। పునః కింభూతో బాహుః। తదర్పితాధరతటీసిన్దూరముద్రాఙ్కితః। తాభిశ్చుమ్బనార్థమర్పితా యా అధరతటీ తస్యాః సిన్దూరముద్రయేవ శోణితత్వేనాఙ్కితః। ఉత్ప్రేక్షతే గోవర్ధనోద్ధరణలక్షణజాతగర్వేణేవ శోణితః। కింవిధస్య కంసద్విషః। గోపతనోః గోపస్య తనురివ తనుర్యస్య సః। గోపవేషస్యేత్యర్థః। అత్రాద్భుతో రసః। ఉత్ప్రేక్షోపమే అలంకృతీ। శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్॥ ౧౩॥ “ మాలవశ్రీః స్మృతో రాగస్తాలో నిఃసారుసంజ్ఞకః। వాగ్గేయకారనామాఙ్కపదత స్తేనసన్తతిః॥ తతః పాటాః పదాని స్యుః పఞ్చపాణి రసోఽత్ర యః। శృఙ్గారో వాసుదేవస్య క్రీడనం రాసకాదిభిః॥ ఛన్దోఽపి రాసకో జ్ఞేయం స్వేచ్ఛయా వా కృతం భవేత్। స్నిగ్ధమధుసూదనోఽయం రాసావలయనామకః। ప్రబన్ధః పృథివీభర్త్రా ప్రబద్ధః ప్రీతయే హరేః॥ ఇతి స్నిగ్ధమధుసూదనరాసావలయనామా నవమః ప్రబన్ధః।” ఇత్యయం నవమప్రబన్ధస్య టీకాంశో జ్ఞేయః॥

ఏకస్తావదనూనధన్విషయస్వీకారలక్ష్యోఽపరః

స్ఫూర్జద్గుర్జరశూరనాయకజయప్రోద్దామితాడమ్బరః।

కృత్వా। పుష్పితాగ్రాం పుష్పితోఽగ్రభాగో యస్యాస్తాదృశీమ్। రసాలశాఖాం చూతశాఖాం విలోక్య దృష్ట్వా। శ్వసితీత్యత్ర 'వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవద్వా' ఇతి లట్। ఛన్దోఽపి చేదం పుష్పితాగ్రానామకమితి ధ్వనితమ్। తల్లక్షణం వృత్తరత్నాకరే—'అయుజి నయుగరేఫతో యకారో

హృష్యన్మాలవమూలకోషణవిధౌ సర్గస్తృతీయః కృత-
స్తుర్యః కుమ్భమహీభృతాఽత్ర వివృతౌ శ్రీగీతగోవిన్దతః॥

ఇతి శ్రీగయావిముక్తిస్థలకల్పితపితృకులవిముక్తిదేన శ్రీచిత్రకూటాధిపతినా
విరచితే గీతగోవిన్దవివరణే స్నిగ్ధమధుసూదనో నామ చతుర్థః సర్గః॥

యుజి చ నజౌజరగాశ్చ పుష్పితాగ్రా' ఇతి॥ ౧౨॥ ('వృష్టివ్యాకుల' ఇత్యాది లోకస్య టీకా నోపలభ్యతే మూలాదర్శపుస్తకే)॥ ౧౩॥

క్వ సర్వశాస్త్రార్థవిచారచాతురీ క్వ కావ్యటీకావ్యసనైర్దినవ్యయః।
తథాపి కృష్ణస్మరణోత్సవో బలాద్విధాతుమస్మాన్వ్యవసాయయత్యదః॥

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయశ్రీశంకరమిశ్రవిరచితాయాం శ్రీశాలినాథకారితాయాం
గీతగోవిన్దటీకాయాం రసమఞ్జర్యాఖ్యాయాం చతుర్థః సర్గః॥ ౪॥

పఞ్చమః సర్గః ౫

సాకాఙ్క్షపుణ్డరీకాక్షః।

అహమిహ నివసామి యాహి రాధాం
అనునయ మద్వచనేన చానయేథాః।

ఇతి మధురిపుణా సఖీ నియుక్తా।

స్వయమిదమేత్య పునర్జగాద రాధామ్॥ ౧ ॥

దేశీవరాడీరాగేణ రూపకతాలేన గీయతే। ప్రం॥౧౦॥

వహతి మలయసమీరే మదనముపనిధాయ

స్ఫుటతి కుసుమనికరే విరహిహృదయదలనాయ॥ ౧ ॥

తవ విరహే వనమాలీ సఖి సీదతి॥ ధ్రువమ్ ॥

పురీమివ పాలయతాఖిలభువం కుమ్భనరేశో నత్వా శివమ్।

గాయతి ధాతు రసికామృతం జయదేవోదితం మాతౌ వృత్తమ్॥

ఇదానీం సఖీనివేదితో మాధవస్తభిసుఖీభూయ తదాననాయ సఖీం ప్రహితవాన్॥ అహమితి। సేత్యధ్యాహార్యమ్। యా పూర్వం ప్రహితా రాధయా సఖీ సైవ స్వయమేవ పునా రాధామేత్య వక్ష్యమాణం జగాద। కింభూతా సఖీ। మధురిపుణా ఇతి నియుక్తా ఇత్యాదిష్టా। ఇతీ-తి కిమ్। అహమిహ యమునాకుఞ్జే నివసామి। యావదాగమిష్యతి తావత్ప్రతీక్షాం కరిష్య ఇతి త్వం యాహి మద్వచనేన రాధామనునయ। అనునీయ చ ఆనయేథాః। పుష్పితాగ్రావృత్తమ్॥ ౧ ॥ తదేవ వక్ష్యమాణమాహ॥ అత్రాభిసారికా నాయికా వర్ణనీయా — 'సంస్కృతా-త్ప్రాకృతమిష్టం తతోఽపభ్రంశభాషణమ్। తతః ప్రియతరా వేశ్యా సర్వతశ్చాభిసారికా' ఇతి భరతః॥ తల్లక్షణం భరతే--" లజ్జాం హిత్వా సమాకృష్టా యౌవనేన వ్రజేత్తు యా। అభిసారగతం కాన్తం కీర్తితా సాభిసారికా"॥ అత్ర పూర్వం ధ్రువః। తవ విరహే ఇతి ధ్రువః। అథ పదాని। వహతీతి। క్వ సతి। మదనముపనిధాయ మదనస్య స్పృహాముత్పాద్య మలయసమీరే వహతి సతి। పునః క్వ సతి। విరహిహృదయదలనాయ

అహమితి। మధురిపుణేతి ఏవంప్రకారణే నియుక్తా ఆజ్ఞప్తా సఖీ స్వయమేత్యాగత్య రాధాం వక్ష్యమాణం జగాదోవాచ। ఇతి కిమ్। త్వం రాధాం యాహి మద్వచనేన తామనునయ। కృతాపరాధేన మయా సాక్షాద్వక్తుం శక్యతేఽతో మాధవేనైవమేవముక్తమిత్యుక్త్వా త్వమనునయేతి భావః। తాం చ మదన్తికమానయేథా ఆనయ। నను కుత్ర మయానేయా ఇత్యత ఆహ। అహమిహ నివసామి ఇహైవ కుఞ్జేఽహం తాం ప్రతీక్ష్యమాణస్తిష్ఠామీత్యర్థః॥౧॥ యత్తత్సఖీ జగాద తదేవ గీతేన కథయతి వహతీతి। గీతస్యాస్య దేశీవరాడీరాగో రూపకతాలః। తాలలక్షణముక్తం ప్రాక్। గీతార్థస్తు— హే సఖి, వనమాలీ కృష్ణః సీదతి। క్వ సతి। మలయసమీరే మలయసంబన్ధివాతే వహతి, కుసుమనికరే పుష్పసమూహే విరహిణాం హృదయదలనాయ విదారణాయ స్ఫుటతి వికసతి సతి। కిం కృత్వా। మదనం కామముపనిధాయ సమీపవర్తినం కృత్వా। తథా చ కుసుమనికరైరేవ

దహతి శిశిరమయూఖే మరణమనుకరోతి।

పతతి మదనవిశిఖే విలపతి వికలతరోఽతి। తవ వి౦ ౨॥

ధ్వనతి మధుపసమూహే శ్రవణమపిదధాతి।

మనసి కలితవిరహే నిశి నిశి రుజముపయాతి। తవ వి౦ 3॥

వసతి విపినవితానే త్యజతి లలితధామ।

లుఠతి ధరణిశయనే బహు విలపతి తవ నామ। తవ వి౦॥ ౪॥

భణతి కవిజయదేవే విరహవిలసితేన।

మనసి రభసవిభవే హరిరుదయతు సుతేన। తవ వి౦॥ ౫॥

కుసుమనికరే స్ఫుటతి సతి వికసతి సతి॥ ౧॥ అపి చ। దహతీతి। శిశిరమయూఖే హిమరశ్మౌ దహతి సతి మరణమనుకరోతి మృతకల్పో భవతి। తత ఏవం మదనవిశిఖే పతతి సతి వికలతరోఽతిశయేన వికలః సన్నతీవ విలపతి॥ ౨॥ అపి చ। ధ్వనతీతి। మధుపసమూహే

ధ్వనతి సతి శ్రవణమపిదధాతి ఆచ్ఛదయతి। నిశి నిశి ప్రతిరాత్రౌ మనసి కలితవిరహే సతి ఝటితి రుజం పీడాముపయాతి ప్రాప్నోతి॥3॥ అపి చ। వసతీతి। విపినవితానే వనవిస్తారే చణ్డవిషకల్పే వనే వసతి సంతిష్ఠతే। త్వద్విరహేణ లలితం మనోహరమపి ధామ త్యజతి। పునః కిం కరోతి। ధరణిశయనే తవ నామ కృత్వా పరిదేవనం కరోతి॥ ४॥ అపి చ భణతీతి। కవిజయదేవే భణతి సతి విరహవిలసితేన వియోగవిలాసేన రభసవిభవ ఉత్సాహసంపన్నే మనసి। అర్థాత్తవ సుకృతేన హరిరుదయం ప్రాప్నోతు

బాణైస్తత్సంనిహితేన కామేన విరహిణాం హృదయం విదారణీయమితి భావః॥ ౧॥ కిం చ। దహతీతి। శిశిరమయూఖే హిమకిరణే దహతి సతి మరణం మరణావస్థామనుకరోతి। మరణావస్థాయాం యాదృశీ మూర్చ్ఛాదిరూపా చేష్టా తాం స్వీకరోతి। అథ చ మదనవిశిఖే కామబాణే పతతి సతి వికలతరోఽతివిహ్వలతరో విలపత్యతిశయేన విలాపం కరోతి॥ ౨॥ కిం చ। ధ్వనతీతి।మధుపసమూహే భ్రమరసమూహే ధ్వనతి గుఞ్జతి సతి శ్రవణం శ్రోత్రం హస్తాభ్యామపిదధాతి ముద్రయతి। అథ చ నిశి నిశి ప్రతిరాత్రౌ చిత్తే రుజం పీడాముపయాతి ప్రాప్నోతి। కీదృశే మనసి। కలిత ఉద్భూతో విరహో యత్ర తాదృశే॥ 3॥ కిం చ। వసతీతి। స విపినవితానే (వన) విస్తారే వసతి తిష్ఠతి। లలితం మనోహరం ధామ మన్దిరం త్యజతి। "ధామ దేహే గృహే రశ్మౌ స్థానే జన్మప్రభావయోః' ఇతి విశ్వః। కిం చ। స ధరణీశయనే భూశయ్యాయాం లుఠతి। తవ నామ, 'హే ప్రాణేశ్వరి, 'హే ప్రియే, దే రాధే," ఇత్యేవ బహు వారం వారం విలపతి విశేషేణ జల్పతి।॥ ४॥ భణతీతి। శ్రీ జయదేవకవౌ భణతి కథయతి (సతి) యత్సుకృతం పుణ్యం జాతం తేన మనసి। అర్థాధ్గాయతాం శృణ్వతాం చ। హరిః కృష్ణ ఉదయత్వావిర్భవతు। కీదృశే మనసి। రభసస్య కృష్ణకీర్తనవిషయోత్సాహస్య విభవః ప్రాచుర్యం యత్ర తాదృశే హరివిరహవిలసితేన విలాసేనోపలక్షితే। వస్తుగత్యా తస్య కాలాన్తర్యామిరూపతయా తస్య న కేనాపి సహ విశ్లేషః, అపి తు లీలయా తస్య విరహవిలాసమాత్రమితి భావః। విరహవిలసితేనేత్యత్ర

పూర్వం యత్ర సమం త్వయా రతిపతేరాసాదితాః సిద్ధయ

స్తస్మిన్నేవ నికుఞ్జమన్మథమహాతీర్థే పునర్మాధవః।

ధ్యాయంస్త్వామనిశం జపన్నపి తవైవాలాపమన్త్రావలీం

భూయస్త్వత్కుచకుమ్భనిర్భరపరీరమ్భామృతం వాఞ్ఛతి ॥ ౨ ॥

తవ మనసి హరేరనురాగో వసతు ॥౫॥ అత్ర వాక్యోచితీ సఙ్గీతరాజే 'నిఃసారుతాలరచితో రాగే కేదారసంజ్ఞకే। కవినామాఙ్కితపదాత్పాల్పైః స్వల్పతరైశ్చితః॥ తతః పద్యం విలాసే సోల్లాసతే జగతీపతేః। ఇత్థం హరిసముదయాద్గరుడపదసంజ్ఞకః। ప్రబన్ధః పృథివీభర్త్రా హరిభక్తేన వర్ణితః॥' ఇతి హరిససుదయాద్గరుడపదనామా దశమః ప్రబన్ధః॥౧౦॥ ఇదానీం త్వయ్యేవ మాధవమనోఽస్తీతి తాం రాధాం ప్రగుణీకరోతి। పూర్వం యత్రేతి। హే రాధే మాధవస్తస్మిన్నేవ నికుఞ్జమన్మథమహాతీర్థే భూయో బాహుల్యేన పునరపి త్కుచకుమ్భనిర్భరపరీరమ్భామృతం వాఞ్ఛతి। త్వత్కుచయోర్నిర్భరం యః పరిరమ్భః స ఏవామృతమివ తత్తీర్థాదమృతజలమ్। జలం హి కుమ్భేనైవ గ్రాహ్యం భవతీత్యుక్తిలేశః। కిం కుర్వన్। అనిశమనవరతం త్వాం ధ్యాయంస్తవైవాలాపమన్త్రాలీం జపన్। ఏకాన్తధ్యానజపాభ్యాం హి దేవతాగ్రతో జాగ్రతః పురః స్ఫురత్యేవ। తస్మిన్నితి కస్మిన్। యత్ర నికుఞ్జమన్మథమహాతీర్థే కామతీర్థే పూర్వం రతిపతేః కామస్య త్వయోపలక్షితాస్త్వయ్యేవ ప్రసన్నాయా లభ్యాః సిద్ధయః సమం సమకాలమవిలమ్బేనైవ ప్రాప్తాః రతిపతేరిత్యత్ర కామస్యాభిలషితస్యేతి వక్తవ్యే రతిగ్రహణే తస్యామతిశయితప్రీత్యుత్పాదనార్థమ్। అథవా రతిపతేః కామాత్త్వయా సహాయభూతయా సమం సిద్ధయ ఆసాదితాః। తదాప్తయే పునః సహాయభూతం త్వామేవ వాఞ్ఛతి। అథ చ యత్ర నికుఞ్జాదౌ కా

“కర్తృకరణయోః" ఇతి సూత్రేణ తృతీయా ॥౫॥ ౧౦॥ పునః కృష్ణస్య రాధావిషయిణీముత్కణ్ఠాం శ్లోకేనాహ పూర్వమితి। హే సఖి, మాధవః కృష్ణో భూయస్త్వదీయౌ యౌ కుమ్భావివ కుచౌ స్తనౌ తయోర్నిర్భరం గాఢం యః పరీరమ్భ ఆలిఙ్గనం తదేవామృతం మోక్షస్తం వాఞ్ఛతి। సాన్ద్రానన్దసన్దోహావిర్భావజనకత్వేన తత్కుచకుమ్భపరిరమ్భస్య మోక్షత్వేన నిరూపణమ్। వేదాన్తినాం భాట్టానాం చ పరమానన్దావప్తేరేవ మోక్షత్వాత్। కిం కుర్వన్। తస్మిన్నేవ నికుఞ్జరూపే మన్మథస్య కామస్యాధిష్ఠానభూతే మహాతీర్థేఽనిశం నిరన్తరం త్వామేవేష్టదేవతాం ధ్యాయన్। తవైవాలాపస్త ఏవ మన్త్రాస్తేషామేవావలీం పఙ్క్తిం జపన్। మహాతీర్థే హేతుగర్భం విశేషణమాహ పూర్వమితి।పూర్వం పురా యత్ర త్వయా స రతిపతేః కామస్య చుమ్బనాలిఙ్గనాదిరూపాః సిద్ధయ ఆసాదితా మాధవేన ప్రాప్తాః। తథా ఝటితి వాఞ్ఛితఫలప్రదత్వేన మహాతీర్థం తదపి బోధ్యమ్। అన్యోఽపి సాధకో మోక్షమమృతం వాన్ఛన్ యత్ర సిద్ధిం పూర్వం ప్రాప్నోతి తత్రైవ సిద్ధనికుఞ్జాదిమహాతీర్థే

కస్యాశ్చిద్దేవతాయా మన్త్రావలీం జపతి, తామేవ దేవతాం ధ్యాయతి। అత్రావలీపదోపాదానాన్మాలామన్త్రత్వమస్య ప్రతిపాదితమ్। తత్ప్రయోజనం చ సిద్ధసుసిద్ధత్వాదిఋణధనాదిశోధనమన్త్రైణైవ ఫలసామర్థ్యం ప్రతిపాదితమ్।తదుక్తం యోగరత్నావల్యామ్"స్వప్నే పదే స్త్రియా దత్తే (౧) మాలామన్త్రే తథైవ చ। వైదికేషు చ సర్వేషు సిద్ధాదీనేవ శోధయేత్ ॥' ఇతి। నికుఞ్జాదిమహాతీర్థే మన్త్రాది

గుర్జరీరాగేణ ఏకతాలీతాలేన గీయతే। ప్రం ౧౧॥

రతిసుఖసారే గతమభిసారే మదనమనోహరవేశమ్।

న కురు నితమ్బిని గమనవిలమ్బనమనుసర తం హృదయేశమ్।। ౧॥

ధీరసమీరే యమునాతీరే వసతి వనే వనమాలీ।

గోపీపీనపయోధరమర్దనచఞ్చలకరయుగశాలీ॥ ధ్రువమ్॥

మపూరకతీర్థే యేన యస్మాత్సిద్ధిరాప్తా స తమేవ ధ్యాయఞ్జపన్ నిర్భరపరీరమ్భామృతం మోక్షం వాఞ్ఛతీత్యుక్తిలేశః। శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్। అత్ర కావ్యలిఙ్గమలఙ్కారః॥ ౨॥ సాంప్రతం తమభిముఖమభిసర్తుం రాధాం త్వరయతి॥ తత్ర పూర్వం ధ్రువపదం వ్యాక్రియతే। ధీరసమీర ఇతి। ఇతి పదార్థపాఠః కున్నచిదస్తి। గోపీపీనపయోధరమర్ద్దనచపలేన కరయుగలేనాఢ్య ఇత్యర్థః। "ఆఢ్యః శాలిని విఖ్యాతః"। హే రాధే యమునాతీరే వనే యమునాతీరవిషయే వనే। అథవా వేతసవనే వనమాలీ శ్రీకృష్ణో వసతి। కింభూతే వనే। ధీరసమీరే మన్దవాయుని। ఏతేన వాయోస్త్రైవిధ్యముక్తమ్। తస్యాశ్చ స్థానేనోత్కణ్ఠా జనితా। ఇతి ధ్రువః॥ రతిసుఖేతి। హే నితమ్బినీ, తం వనమాలినమనుసర। గమనవిలమ్బనమభిసారాయ కాలాతిక్రమం న కురు। నితమ్బినీ హి బృహన్నితమ్బత్వాచ్చలితుం న శక్నోతీతి తాం త్వరయతి। కింభూతమ్।అభిసారే సఙ్కేతస్థానే గతమ్। కింభూతేఽభిసారే। రతిసుఖసారే రతిసౌఖ్యప్రధానే। కింభూతం తమ్। మదనవత్కామవన్మనోహరవేశమ్। పునః కింభూతమ్। హృదయేశం మనస ఈశమ్। తవ

మనస్తద-ధీనమిత్యర్థః। అథవా హృదయే వర్తమానం తం వనమాలినమితి యోజ్యమ్। కింభూతమ్।

జపఝ్ఝటితి ఫలసిద్ధిర్భవతీతి ధ్వనితమ్। తదుక్తం మఞ్జూషాయామ్। 'గృహే గోష్ఠవనారామనదీనగసురాలయే। అనుగ్రహాద్గురో: సిద్ధిః శీఘ్రం స్యాదుత్తరోత్తరమ్' ఇతి। "ముక్తి: కైవల్యనిర్వాణశ్రేయోని:శ్రేయసామృతమ్' ఇత్యమరః॥౨॥ కిఞ్చిత్ప్రసాదోన్ముఖీం రాధాం వేగేన గమనాయ త్వరయితుమాహ-రతిసుఖేతి। గీతస్యాస్య గుర్జరీరాగః। ఏకతాలీ తాలః। గీతార్థస్తు- నితమ్బిని ప్రశస్తనితమ్బిని, హృదయేశ్వరం కృష్ణమనుసర గచ్ఛ। గమనవిలమ్బనం గమనే కాలక్షేపం మా కురు। కీదృశం తమ్। అభిసారేఽభి-సరణస్థానే గతం ప్రాప్తమ్। కీద్ధశేఽభిసారే। రతిసుఖస్య సారముత్కృష్టం ఫలం యత్ర తాదృశే। పునః కీదృశమ్। మదనస్య కామస్యేవ మనోహరశ్చిత్తహరణక్షమో వేశో యస్య తమ్। 'ఆకల్పవేశౌ నేపథ్యం" ఇత్యమరః। "వేశో వేశ్యాగృహే ప్రోక్తో నేపథ్యే గృహమాత్రకే' ఇతి విశ్వః॥౧॥ అభిసారస్థలమేవాహ। ధీరసమీర ఇతి। యమునాతీరే వనే వనమాలీ వనమాలాశాలీ కృష్ణో వసతి। కీదృశే వనే। ధీరో మన్దః సమీరో వాయుర్యత్ర తాదృశే। అత్ర "ధీర" ఇతి పదేన వాయోర్మన్దత్వం "యమునాతీర" ఇత్యనేన శైత్యం "వనే" ఇత్యనేన సౌగన్ధ్యముక్తమ్। కీదృశో వనమాలీ। గోపీనాం పీనపయోధరమర్దనేన చఞ్చచ్చఞ్చలం యత్కరయుగం తేన శాలతే శోభత ఇతి తథా। పాఠాన్తరే తు గోపీపీనపయోధరపరిసరస్య మాంసలస్తనప్రాన్తస్య మర్ద్దనం యత్కరయుగం హస్తయుగలం తేన శాలితుం శోభితుం శీలం యస్య తాదృశః। 'సమీర-మారుతమరుజ్జగత్ప్రాణసమీరణా:? ఇత్యమరః। 'ధీరః పణ్డితమన్దయోః' ఇతి ధరణిః॥ ఇతి ధ్రువః॥ యది

నామసమేతం కృతసఙ్కేతం వాదయతే మృదువేణుమ్।

బహు మనుతేఽతను తే తనుసఙ్గతపవనచలితమపి రేణుమ్। ధీరం॥ ౨॥

పతతి పతత్రే విచలతి పత్రే శఙ్కితభవదుపయానమ్।

రచయతి శయనం సచకితనయనం పశ్యతి తవ పన్థానమ్। ధీరం॥ 3॥

ముఖరమధీరం త్యజ మఞ్జీరం రిపుమివ కేలిసులోలమ్।

చల సఖి కుఞ్జం సతిమిరపుఞ్జం శీలయ నీలనిచోలమ్। ధీరం ౪॥

————————ఆయురేవేదమితివత్సుఖహేతుత్వాచ్చమేవ॥ ౧॥ అపి తు।
నామసమేతమితి। హే రాధే, స హరిమృదువేణుం కోమలవంశీం వాదయతే। మృద్వితి క్రియావిశేషణం వా। కథమ్। నామసమేతం యథా స్యాత్తథా చ నామాక్షరసంయుక్తం కృతసంకేతం యథా స్యాత్తథా చ। పునస్తే తవ తనుః శరీరం శరీరసంగతపవనచలితం రేణుమపి బహు మనుతే కథమ్। అతను అనల్పం యథా భవతి తథా॥ ౨॥ అపి చ। పతతీతి। హే రాధే, హరిః శయనం రచయతి। తవ పన్థానం పశ్యతి। కథం యథా భవతి సచకితనయనం యథా స్యాత్తథా। కింభూతం పన్థానమ్। శఙ్కితభవదుపయానమ్। శఙ్కితం భవత్యా ఉపయానమాగమో యస్మింస్తత్। క్వసతి। పతత్రే పక్షిపత్రే పతతి సతి। పునః క్వ సతి। పత్రే వృక్షపత్రే విచరతి సతి॥ ౩॥ అపి చ। ముఖరమితి। హే సఖి రాధే, కుఞ్చం చల। అభిసారాజురూపాం సామగ్రీం శిక్షయతి।

————————

మద్వచనే న ప్రత్యేషి తదా కృష్ణేన వాద్యమానం వేణుమేవాకర్ణయేత్యాహ—
నామసమేతమితి। నామసమేతం యథా స్యాత్త్వన్నామాక్షరసహితం యథా స్యాదేవం మృదువేణుం వాదయతే। హే రాధే, ప్రాణేశ్వరి, హే సున్దరి, ఇత్యేవం కృష్ణేన వాద్యమానాద్వేణోః స్వర ఆవిర్భవతీత్యర్థః। కీదృశం వేణుమ్। కృతసంకేతం యదా యత్ర మయా వేణుర్వాద్యతాం తదా తత్ర త్వం రాధాం నయేత్యర్థః। యద్వా మయా కృతో యః సంకేతస్తం త్వన్నామసమేతం త్వన్నామాక్షరసహితం వేణుం వాదయతే। అహమేతస్మిన్నికుఞ్జే తిష్ఠామి, రాధే త్వరితమేహీతి కృష్ణేన వాద్యమానో వేణుర్వదతీత్యర్థః। కిం చ। నన్వితి సంబోధనే। తే తనుసంగతస్త్వదఙ్గసంబన్ధీ యః పవనో వాయుస్తేన చలితమాగతమపి రేణుం ధూలీం బహు మనుతేఽధికం యథా స్యాదేవమాద్రియతే। అయం రేణుర్ధన్యో యస్తదఙ్గసఙ్గినా మరుతా స్పృశ్యతే, అహమపి ధన్యో యస్తేన రజసా స్పృశ్యే, ఇత్యేవం బహు మనుత ఇతి భావః। “రేణుర్ద్వయోః స్త్రియాం ధూలిః” ఇత్యమరః॥౨॥ కిం చ। పతతీతి। స కృష్ణః శాయనం శయ్యాం రచయతి। కథం యథా స్యాదేవమ్। పతత్రిణి పక్షిణి పతతి గచ్ఛతి సతి శఙ్కితం తర్కితం భవత్యా ఉపయానం సమీపే గమనం యత్ర। ఏవం యథా స్యాత్ తథా। కీదృశే పతత్రే। విచలితం పత్రం యస్మాత్తన్న క్వచిద్విచలతి। పత్ర ఇతి పాఠః సుగమ ఏవ। సచకితనయనం యథా స్యాదేవం తవ పన్థానం త్వదాగమనవర్త్మ పశ్యతి।

పత్రే మర్మరచశ్లభ్యామాయాతా మే ప్రాణేశ్వరీతి శఙ్కయా చకితం పన్థానం పశ్యతీతి భావః। "పతత్రం పక్షపక్షిణోః" ఇతి ధరణిః। తదుపయానమిత్యత్ర 'సర్వనామ్నో వృత్తిమాత్ర' ఇతి పుంవద్భావః॥ ౩॥ గమనోత్కణ్ఠితాం దృష్ట్వాహముఖరమితి। హే సఖి, మఞ్జీరం నూపురం త్యజ। కీదృశమ్। కేలౌ సులోలం చఞ్చలమత ఏవాధీరమమన్ద యథా స్యాదేవం ముఖరం శబ్దాయమానమ్।

ఉరసి మురారేరుపహితహారే ఘన ఇవ తరలబలాకే।

తడిదివ పీతే రతివిపరీతే రాజసి సుకృతవిపాకే। ధీరం॥ ౫॥

మఞ్జీరం నూపురం త్యజ। కింభూతం మఞ్జీరమధీరమఙ్జమ్। అత ఏవ ముఖరం వాచాలమభిసారోచితం న జానాతి। అథవా సాధ్వేతన్మఞ్జీరస్య ముఖరత్వం యతో నిమిత్తనైమిత్తికం, కుతో మఞ్జీర ధ్వనావిత్యత ఉత్ప్రేక్షే। పునః కింభూతమ్। కేలౌ క్రీడాయాం సులోలమతిలోలమ్। అత ఏవ రిపుమివ। అపి చ నీలనిచోలం నీలం రక్తకృష్ణం వస్రం శీలయ పరిధేహి। కిం భూతమ్। కుఞ్జే తిమిరపుఞ్జేన సహితం। అథవా సతిమిరపుఞ్జం యథా స్యాత్తథా చల॥ ౪॥ ఉరసీతి। హే రాధే, హే పీతే, పీతవర్ణే గౌరి। త్వం మురారేరురసి సుకృతవిపాకే పుణ్యపరిణామే రాజసి రాజయిష్యసి। వర్త్తమానసామీప్యే వర్తమానవత్। కింభూత ఉరసి। ఉపహిత ఆరోపితో హారో యస్మిన్। కా కస్మిన్నివ। తరలబలాకే ఘన ఇవ మేఘ ఇవ చఞ్చలపక్షివిశేషే। కేవ తడిదివ। కదా। రతివిపరీతే పురుషాయితరతిసమయే। ఉపహితహారమురస్తరలబలాకా ఘనేనోపమీయతే। సా పీతా తడితా। తస్యాః పురుషాయితే చఞ్చలత్వమ్॥ ౫॥

కమివ శాత్రుమివ। రిపురప్యధీర ఉత్తరలో ముఖరో వాచాలః కేలౌ సులోలశ్చ భవతీతి మఞ్జీరే తత్సామ్యమ్। హే సఖి, సతిమిర-పుఞ్జేనాన్ధకారసమూహేన సహితం కుఞ్జం చల గచ్ఛ। నీలనిచోలం ప్రచ్ఛదపటం శీలయ పరిధేహి। 'మఞ్జీరో నూపురోఽస్త్రియామ్' ఇత్యమరః। "నిచోలః ప్రచ్ఛదపటః' ఇతి యాదవః॥ ౪॥ రాధాయా అత్యుత్కణ్ఠాం జనయితుమాహ—

ఉరసీతి। హే పీతే, గౌరాఙ్గి। పునః కీదృశే। సుకృతవిపాకే సుకృతస్య పుణ్యస్య విపాకః పరిణామో యస్యాస్తాదృశీ। పునః కీదృశే। ఉపహితహారేఽర్పితో హారో యయా తాదృశే। రతివిపరీతే రతౌ సురతే విపరీతే వైపరీత్యే పుంసీభవనాయ త్వం మురారేరురసి హృదయే రాజతి। అధునైవ రాజయిష్యసి। రాజసీత్యత్ర భవిష్యత్సామీప్యే వర్తమానః। యద్వా 'సుకృతవిపాకే" "ఉపహితహారే" ఇతి ద్వయమప్యురసీత్యస్యైవ విశేషణమ్। తదా త్వత్సుకృతస్య విపాకస్వరూపే, ఉపహితః హారో యత్ర తాదృశే ఉరసీత్యర్థః। కేవ। తడిదివ విద్యుదివ। ఉరసి కీదృశీవ। తరలబలాకే। తరలాశ్చఞ్చలా బలాకా బకపఙ్క్తిర్యత్ర తాదృశే। ఘన ఇవ మేఘ ఇవ। అత్ర పీతవిద్యుతో రాధాయా ఉపమానాన్మేఘసజలత్వం వివక్షితమ్। తదుక్తమ్ "పీతా వర్షాయ విజ్ఞేయా" ఇతి। అత్ర కృష్ణస్య హృదయశ్యామత్వేన సజల-మేఘసామ్యమ్। రాధాయాశ్చఞ్చలహారస్య చఞ్చలబలాకాపఙ్కిసామ్యమ్। రాధాయాశ్చ తదానీం తరలతయా పీతతయా పీతవిద్యుత్సామ్యమ్। అత్ర యద్యపి వలాకాయా మేఘస్యాధః స్థితత్వాద్విద్యుతశ్చోపరి వర్తమానత్వాద్ధారవిశిష్టకృష్ణోరస్థలసద్రాధోపమానం చ తరలబకపఙ్క్తివిశిష్టమేఘో-పరిస్థితవిద్యుతో విరుద్ధం, తథాపి మేఘోపరి వకపఙ్క్తిర్యది భవతి తదుపరి చ విద్యుత్తదైతాదృశం రాధాయా ఉపమానం భవతీత్యభూతోపమా బోధ్యా। తదుక్తం దణ్డినా— సర్వపద్మప్రభాసారః సమాహృత ఇవ క్వచిత్। తవాననం విభాతీతి తామభూతోపమాం విదుః"॥ యద్వా తరలబలాకే ఇత్యపి రాధాయా ఏవ విశేషణమ్। తథా చ। హే తరలబలాకే, హే చఞ్చలకాముకీత్యర్థః। తస్మిన్కోటికన్దర్పలావణ్యే దృష్టే త్వమేన కాముకీ సతీ పురుషాయితమాచరిష్యసీతి భావః। 'బలాకా వకపఙ్క్తౌ స్యాద్బలాకా బిసకణ్ఠికా।

విగలితవసనం పరిహృతరసనం ఘటయ జఘనమపిధానమ్।

కిసలయశయనే పఙ్కజనయనే నిధిమివ హర్షనిధానమ్। ధీర ०॥ ౬॥

హరిరభిమానీ రజనిరిదానీమియమపి యాతి విరామమ్।

కురు మమ వచనం సత్వరరచనం పూరయ మధురిపుకామమ్। ధీర ०॥ ౭॥

శ్రీజయదేవే కృతహరిసేవే భణతి పరమరమణీయమ్।

ప్రముదితహృదయం హరిమతిసదయం నమత సుకృతకమనీయమ్। ధీర ०॥౮॥

విగలితేతి। హే రాధే, కిసలయశయనే శయ్యాయాం వర్త్తమానే పఙ్కజనయనే పుణ్డరీకాక్షే జఘనం ఘటయ। కిం భూతం జఘనమ్। విగలితవసనమ్। స్వయమేవ తతః పరిహృతరసనం త్యక్తమేఖలమ్। అత ఏవ వసనపిధానరహితమ్। అత ఏవ నిధినా ఉపమీయతే। కమివ నిధిమివ। కిం భూతం నిధిం జఘనం చ। హర్షనిదానం హర్షస్యాదికారణమ్॥౬॥ హరిరభిమానీతి। హే రాధే సత్వరరచనం యథా స్యాత్తథా మమ వచనం కురు। సత్వరరచనం శీఘ్రప్రసాధనమ్। కింభూతం వచనమ్। మధురిపుకామం కృష్ణవాఞ్ఛాం పూరయ। న పూర్యతే చేత్ కిం స్యాత్। హరిరభిమానీ త్వత్తో లాఘవం న సహతే। పశ్చాత్త్వాం త్యక్ష్యతి। పశ్చాదపి కరిష్యసి చేదిదానీమేవ కురు। అన్యథేదానీమియం రజనిరపి విరామం యాతి। అభిసారకాలోఽపి యాస్యతి। వర్త్తమానసామీప్యాద్వర్తమానవత్॥ ౭॥ శ్రీజయదేవేతి। హే వైష్ణవాః, హరిం నమత నమస్కురుత। కిం భూతం హరిమ్। జయదేవేఽతి సదయమ్। కింభూతే జయదేవే। పరమరమణీయమిదం పూర్వోక్తం భణతి। తత ఏవ

బలాకా కాముకీ ప్రోక్తా బలాకా రవకో మతః"(?) ఇతి శాశ్వతః॥౫॥ పురుషాయితసుఖోత్కణ్ఠాం కారయిత్వా సంప్రతి నాయకకృతరతోత్కణ్ఠాం జనయితుమాహ--విగలితమితి। హే పఙ్కజనయనే పద్మనయనే రాధే, కిసలయశయనే నవపల్లవశయ్యాయాం కృష్ణేన రచితాయాం జఘనం ఘటయ ఆరోపయ। కీదృశం జఘనమ్। విగలితం కోటికన్దర్పలావణ్యశ్రీకృష్ణదర్శనేన స్వయమేవ స్ఖలితం వసనం యస్య తత్। అత ఏవాపిధానమావరణం యత్ర ఈహితమ్। పునః కీదృశమ్। పరిహృతా దూరీకృతా రసనా క్షుద్రఘణ్టికా యేన తాదృశమ్। పునః కీదృశమ్। హర్షస్యానన్దస్య నిధానం గృహమ్। కమివ। నిధిమివ। “రసనా కాఞ్చీజిహ్వయోః" ఇతి విశ్వః॥ ౬॥ హరిరితి। హరిః కృష్ణోఽభిమానీ మనస్వీ। తథా చైతావతా దైన్యేనాపి దుర్గ్రహమత్యజన్త్యాం త్వయి కో వేదౌదాస్యమేవాచరేదితి భావః। ఇయం రజనిరపి రాత్రిరపీదానీం విరామమసవానం యాతి। తథాచ మమ వచనం “చల సఖి కుఞ్జమ్" ఇత్యాది మద్వాక్యం కురు। కీదృశమ్। సత్వరం త్వరయా వేగేన సహితం గమనం రచయేతి సత్వరరచనమ్। మధురిపోః కృష్ణస్య కామం వాఞ్ఛాం పూరయ। నాయికా చాత్రాభిసారికా। తల్లక్షణం చ రసార్ణవే-'మదనానలసంతప్తా యాభిసారయతి ప్రియమ్। జ్యోత్స్నాతమస్వినీయానయోగ్యామ్బరవిభూషణా॥ స్వయం చాభిసరేద్యా తు సా భవేదభిసారికా'। ఇతి॥౭॥ శ్రీజయదేవేతి। శ్రీజయదేవే కవౌ కృతా హరేః సేవా యేన తాదృశే పరమరమణీయం యథా స్యాదేవం భణతి సతి। హే జనాః, హరిం కృష్ణం నమత। కథం యథా స్యాత్। ప్రముదితమానన్దయుక్తం హృదయం యస్య తాదృశమ్॥

వికిరతి ముహుః శ్వాసానాశాః పురో ముహురీక్షతే

ప్రవిశతి ముహుః కుఞ్జం గుఞ్జన్ముహుర్బహు తామ్యతి।

రచయతి ముహుః శయ్యాం పర్యాకులం ముహురీక్షతే

మదనకదనక్లాన్తః కాన్తే ప్రియస్తవ వర్తతే॥ 3॥

ప్రముదితహృదయమ్। పునః కిం భూతే జయదేవే। కృతహరిసేవే। కిం భూతం హరిమ్। సుకృతమివ కమనీయం మనోహరమ్॥ ౮॥ ఇదానీం సత్వరాగమనాయ ప్రోత్సాహయతి— వికిరతీతి। హే కాన్తే, తవ ప్రియో మదనకదనక్లాన్తో వర్తతే మదనేన క్లాన్తిం ప్రాప్తో వర్తతే తథావిధః సన్కిం కరోతీత్యాహ— త్వం నాగతైవేతి కృత్వా ముహుః శ్వాసాన్వికిరతి నిఃశ్వాసధారా ముఞ్చతి। నాగతైవేతి కృత్వాగ్రే ముహుర్వారంవారమాశా ఈక్షతే విలోకయతి। వ్యాకులతయా కస్యా దిశః సమేష్యతీతి సర్వా ఏకకాలమివావలోకయతి। తత్రాప్యదృష్ట్వా భ్రాన్తః సన్కుఞ్జం ప్రవిష్టా భవిష్యతీతి ముహుర్వారంవారం కుఞ్జం ప్రవిశతి। ముహుర్ముహురితి కోఽర్థః। తత్రాప్యదృష్ట్వా బహిర్నిర్యాతస్తత్రైవ నిన్భృత ఇవ తిష్ఠతీతి ముహుర్ముహుః ప్రవిశతీతి। ముహుర్ముహుర్వారంవారం 'కుతో నాగతా, కిం కేనచిన్నివారితా, ఉత కతో భయాద్వా' ఇత్యాది తస్యా అనాగమనహేతుం విమృశ్య ముహుర్వారంవారం బహుబహువిధం (గుఞ్జన్) అవ్యక్తశబ్దం (కుర్వన్) తామ్యతి గ్లాపయతి। అథవా వృథేదం విమర్శనమ్, ఆగమిష్యత్యేవేతి ముహుః శయ్యాం రచయతి। తథాప్యదృష్ట్వా పర్యాకులం యథా సాత్తథా మమానురాగాదాగమిష్యత్యేవేతి ముహురీక్షతే

కీదృశం హరిమ్। సదయం దయాసహితమ్। పునః కీదృశమ్। సుకృతేన పుణ్యేన కమనీయం వాఞ్ఛనీయమ్॥ ౮॥ శ్లోకేనాపి నాయకస్యోత్కణ్ఠామాహవికిరతీతి। హే కాన్తే, తవ ప్రియో మదనకదనక్లాన్తః। మదనః కామస్తజ్జనితం కదనం దుఃఖం తేన క్లాన్తో గ్లానో వర్తతే। ముహుర్వారంవారం శ్వాసాన్సంతాపనిఃశ్వాసాన్వికిరతి క్షిపతి। నాసాపురో నాసాగ్రం ముహుర్వారం వారమీక్షతే। ధ్యానేనాపి ప్రియాం పశ్యామీతి నాసాగ్రం వీక్ష్యమాణస్త్వాం ధ్యాయతీతి భావః। ధ్యానసమయే నాసాగ్రవీక్షణేన మనఃసంయమో భవతీతి నాసాపుర ఇత్యుక్తమ్। క్వచిత్ "శ్వాసానాశా" ఇతి తాలవ్యశకారవాన్పాఠస్తదా శ్వాసాన్వికిరతి। అథ పుర ఆశాః పురోభాగస్థా దిశ అనేన వర్త్మనాగమిష్యతీత్యాశయేన దృష్ట్వా ముహురీక్షత ఇత్యర్థః। ముహుర్వారంవారం కుఞ్జం ప్రవిశతి గుఞ్జఞ్ఛబ్దం కుర్వన్కదాచిదనేన వర్త్మనాగత్య నిలీయ

తిష్ఠతీత్యాశయేన ధ్యానే త్వాం దృష్ట్వా కేలయే వా కుఞ్జం ప్రవిశతీత్యర్థః। ముహుర్వారంవారం బహ్వధికం యథా స్యాదేవం తామ్యతి గ్లానో భవతి। ధ్యానవిచ్ఛేదే త్వాం తత్రాపశ్యంస్తామ్యతీతి భావః॥ క్వచిత్ "కూజన్ముహుస్తామ్యతి" ఇతి పాఠః। తదా కూజన్నార్తంనాదం కుర్వంస్తామ్యతీత్యర్థః। ముహుర్వారంవారం శయ్యాం రచయతి। ఏతావత్కాలం గురుజనభీత్యా నాయాతాతః పరమాయాస్యతీతి శయ్యాం రచయతీతి భావః। ముహుర్వారంవారం పరిత ఆకులం యథా స్యాదేవమీక్షతే। "నాసా తు నాసికాయాం స్యాత్" ఇతి విశ్వః। "ఆశాస్తృష్ణా దిశః ప్రోక్తాః" ఇతి చ॥ ౩॥ పునరపి

త్వద్వామ్యేన సమం సమగ్రమధునా తిగ్మాంశురస్తంగతో

గోవిన్దస్య మనోరథేన చ సమం ప్రాప్తం తమః సాన్ద్రతామ్।

కోకానాం కరుణస్వనేన సదృశీ దీర్ఘా మదభ్యర్థనా

తన్ముగ్ధే విఫలం విలమ్బనమసౌ రమ్యోఽభిసారక్షణః॥ ౪॥

ఆశ్లేషాదను చుమ్బనాదను నఖోల్లేఖాదను స్వాన్తజ-

ప్రోద్బోధాదను సమ్భ్రమాదను రతారమ్భాదను ప్రీతయోః।

ఇతి కదనశబ్దతాత్పర్యమ్। హరిణీ ఛన్దః। దీపకాలంకారః॥ ౩॥ ఇదానీం సామ్ప్రతమేవ గన్తుం సామ్ప్రతమితి హేతుమాహ—త్వద్వామ్యేనేతి। హే ముగ్ధే, సమగ్రం యథా స్యాత్తథాధునా త్వద్వామ్యేన సమం తవ వక్రతయా సహితం రవిరస్తం గతః। (రవిః) తవాభిమానశ్శోభయమేవాభిసారవిలమ్బకర్తృ గతమిత్యర్థః। చ పునర్గోవిన్దస్య మనోరథేన సహ తమః సాన్ద్రతాం ప్రాప్తమ్। తిగ్మాంశావస్తం గతే చన్ద్రే చానుదితే తమః సాన్ద్రం భవత్యేవ। అయం కాలోఽభిసారత్వరాయై। అను చ సాన్ద్రే తమసి మత్ప్రియాగమిష్యతీతి గోవిన్దస్య మనోరథో వృద్ధిం ప్రాప్తః। అను చ మమ ప్రార్థనా కోకానాం చక్రవాకానాం కరుణఖనేన సదృశీ దీర్ఘా జాతా। సదృశీతి విరహాధిక్యాత్కరుణనివేదకఖరత్వాచ్చ। తత్తస్మాత్కారణాద్విలమ్బనం విఫలమ-భిసరణక్షణాతిపాతో నిరర్థకః। అసావభిసారక్షణో రమ్యో వర్తతే। ఈదృశీ ప్రియవాదినీ ప్రియసఖీ, సాన్ద్రాన్ధతమసం చానుకూలం, నీలనిచోలాది సాధనం, ప్రియతమస్త్వదేకతానః। ఏవం సతి గమనవిలమ్బనే 'ముగ్ధే' ఇతి సంబోధనమైచితీమావదతి। సహోక్తిరలంకారః। శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్॥ ౪॥ తత్రాగతాయాస్తే బహువిధకామకౌతుకం

భవిష్యతీతి ప్రలోభయతి— ఆశ్లేషాదితి। ఇహ తమసి వర్తమానే దమ్పత్యోర్వ్రీడావిమిశ్రః కః కో రసో న ఇతి న। అపి తు సర్వ ఏవ రసో భవతీతి। వ్రీడావిమిశ్రత్వే

త్వరయితుమాహ— స్వద్వాష్పేతి। హే ముగ్ధే, అసావభిసారక్షణోఽభిసారయోగ్యః క్షణో రమ్యస్తతో బిలమ్బనం విఫలం నిష్ఫలమ్। రమ్యహేతుమాహ। త్వద్వాష్పేణ త్వదీయనేత్రజలేన సహ తిగ్మాంశుః సూర్యః సమగ్రం యథా స్యాత్సామస్త్యేన యథా స్యాదేవమస్తం గతః। త్వదీయబాష్పమప్యస్తం గతే సూర్యోఽప్యస్తం గత ఇత్యర్థః। క్వచిత్ 'వాక్యేన సమమ్' ఇతి పాఠః। తదా త్వదీయవాక్యేన త్వదీయవచనేన సమం తిగ్మాంశురస్తం గతః। మయి గమనాయ త్వరయన్త్యాముత్తరమప్రయచ్ఛన్త్యాస్తే వాక్యం ముఖాన్నోపలభ్యత ఇత్యర్థః। తమస్తి-మిరం గోవిన్దస్య మనోరథేన సమం వాఞ్ఛయా సహ సాన్ద్రతాం నివిడతాం ప్రాప్తం గతమ్। గోవిన్దస్య మనోరథోఽన్ధకారశ్చ నివిడో జాత ఇత్యర్థః। కోకానాం చక్రవాకానాం కరుణస్వరేణ కరుణరసగర్భేణ (ధ్వనినా) సదృశీ దీర్ఘా విస్తీర్ణా మదభ్యర్థనా సంపన్నా। యథా కోకానాం కరుణస్వరో నానాప్రకారః శ్రూయత ఏవం మదీయా వాగుక్తయోఽపి సంప్రతి తవాగ్రే భవన్తీతి భావః। అయం సహోక్తినామాలంకారః। తదుక్తం దణ్డినా—“సహోక్తిః సహభావేన కథనం గుణకర్మణామ్” ఇతి॥౪॥ పునరప్యన్ధకారస్య నైవిడ్యకథనేనాభిసారక్షణస్యాతిరమ్యతామేవాహ--ఆశ్లేషాదితి। ఇహ తమసి దమ్పత్యోర్ధా-

అన్యార్థం గతయోర్భ్రమాన్మిలితయోః సమ్భాషణైర్జానతో-

ర్దమ్పత్యోరిహ కో న కో న తమసి వ్రీడావిమిశ్రో రసః॥౫

హి సర్వమపి సర్వరసాగమం భవతీతి। కింభూతయోర్దమ్పత్యోః। అన్యార్థం గతయోః పరస్త్రీపరపురుషత్వేన ప్రాప్తయోః। పునః కింభూతయోః। భ్రమాన్మిలితయోః ప్రతికుఞ్జమితస్తః పరిభ్రమణాన్మిలితయోః। సాన్ద్రే తమసి పరస్పరాలాపైరేవ జానతోః। అథవాలపైరిత్యత్ర సాత్వికభావేన ఖరభఙ్గాదేవావగమాత్। అథవాన్యమర్థం ప్రయోజనముద్దిశ్య గతయోః। పరస్త్రీపరపురుషౌ హి వ్యాజాన్తరేణైవ మిలతః। అన్యేషాం భ్రాన్తిముత్పాద్య మిలితయోః।

తమేవ రసమాహ-ఆశ్లేషాదను భయస్థాయిభావో భయానకః ప్రాదుర్భావమాసాదయతి। చుమ్బనాదను మా మేతి క్షామాక్షరోల్లాపినీం కాన్తాకామలంప్య(?) కృతం హఠవృత్త్యేతి శోకమివానుభవన్కరుణాకలితాన్తఃకరణో భవతి। తదనుభావే ప్రోత్సాహనార్థముత్సాహాత్మా నఖోల్లేఖాదను వీరోఽవతరతి। ఏవం సాధనే సంమిలితే కిమిదమపూర్వం సుఖమన్వభవమితి భావాన్తరం గమితయోర్విస్మయసహచరోఽద్భుత ఉద్భటతామాటీకతే। ఏవం చ కామోద్బోధే నానావిలాసవిలసితాదను హాససహావస్థానో హాస్యః సముల్లసతి। ఏవం కృతపరికరసంకరః సకలరసచక్రవర్తీ ఆనన్దమధుసన్దోహమధురో రతిసహచరః శృఙ్గారరసః సమున్మిషతి। తద్యతికరాదను ప్రీతయోరుక్తరసః సర్వోఽపి వ్రీడాసంవలితః శృఙ్గారత్వే సమున్మిషతి। అత్రాశ్లేషానన్తరం చుమ్బనం, తతో నఖక్షతం, తతః కామవికారాః, తతో మైథునం, తతః ప్రీతిః, తతో రసభావనేతి క్రమోఽపి కామశాస్త్రకథితః। తదుక్తం భరతే— ఆశ్లేషచుమ్బననఖక్షతకామబోధశీఘ్రత్వమైథునమనన్తసుఖప్రబోధమ్। ప్రీతిస్తతోఽపి రసభావనమేవ కార్యమేవం నితాన్తచతురాః సుచిరం రమన్తే'॥ శార్దూలవిక్రీడితం ఛన్దః। దీపకమలంకారః సముచ్చయ భ్రాన్తిమాంశ్చ॥ ౫ ॥

యాపత్యోః కో న వ్రీడావిమిశ్రో లజ్జాసమన్వితో రస ఆవిర్భవతీత్యర్థః। కీదృశోర్దమ్పత్యోః అన్యార్థం గతయోరన్యాం నాయికామన్యనాయకం చోద్దిశ్య గతయోః। పునః కీదృశోః। ఆశ్లేషాదను ఆలిఙ్గనాత్పశ్చాచ్చుమ్బనం, తదను యో నఖోల్లేఖః, తదను యః సంభ్రమః సంభోగాదరః కామోద్వేగః, తదను యో రతారమ్భః సురతారమ్భః, తదను ప్రీతయోర్లబ్ధానన్దయోః సంభాషణైర్జ్ఞానతోరన్యనాయికా నామగ్రాహిపత్యురన్యనాయకనామగ్రాహిపత్న్యాశ్చాలపైః కథం పతిః కథమియం మే పత్నీతి స్వరవిశేషేణ జానతోరిత్యర్థః। రతాన్తే పరస్పరం జ్ఞాతేఽపి తుల్యాపరాధాత్పరస్పరదోషోద్భావనమ్। కింతు। లజ్జాసహితః శృఙ్గారరస ఏవావిర్భవతీత్యర్థః। అథ ప్రథమమాశ్లేషస్తతశ్చుమ్బనం తతో నఖక్షతం తతః కామోద్రేకస్తతః సంభ్రమస్తతో రతాన్తస్తతః ప్రీతిస్తతో రసభావనమితి కామశాస్త్ర-సిద్ధః క్రమోఽపి కథితః। తదుక్తం భరతే— "ఆశ్లేషచుమ్బననఖక్షతకామబోధః శీఘ్రత్వమైథునమనన్తసుఖప్రబోధమ్। ప్రీతి-స్తతోపి రసభావనమేవ కార్యమేవం నితాన్తచతురాః సుచిరం రమన్తే ॥ ఇతి। నన్వష్టధా సురతరతమప్యుక్తం కామశాస్త్రే। తత్ర చ దన్తక్షతకూజితకేశగ్రహణాదికమప్యుక్తమ్। తథా చ కామశాస్త్రోక్తక్రమరక్షా నేతి న వాచ్యమ్। తస్య నిఃశఙ్కకేలిక్రమాభిధాయకత్వాదిహ తు పరపురుషం పరనారీం చోద్దిశ్య గతయోః శఙ్కాకులచిత్తత్వాత్సంక్షిప్తపూర్వోక్తక్రమేణైవ సురతారమ్భ ఉచిత ఇతి భావః। తథాహ రుద్రః—ఈర్ష్యాకులస్త్రీషు న నాయకస్య నిఃశఙ్కకేలిర్న పరాఙ్గనాసు" ఇతి। తస్మాదేతాదృశే గాఢాన్ధకారే తే గమనవిమ్బనమను-

సభయచకితం విన్యస్యన్తీం దృశం తిమిరే పథి
ప్రతితరు ముహుః స్థిత్వా మన్దం పదాని వితన్వతీమ్।
కథమపి రహః ప్రాప్తామఙ్గైరనఙ్గతరఙ్గిభిః
సుముఖి సుభగః పశ్యన్స త్వాముపైతు కృతార్థతామ్॥ ౬॥

రాధాముగ్ధముఖారవిన్దమధుపస్త్రైలోక్యమౌలిస్థలీ
నేపథ్యోచితనీలరత్నమవనీభారావతారాన్తకః।

ఇదానీం త్వత్ప్రాప్తిరేవ శ్రీకృష్ణస్య సర్వస్వమితి దర్శయన్నాహ— సభయేతి। హే సుముఖి, రాధే, స సుభగః శ్రీకృష్ణస్త్వాం పశ్యఞ్జానన్కృతార్థతాముపైతు కృతకృత్యో భవతు। అత్ర దృశిర్జ్ఞానే వర్తతే। కింభూతాం త్వామ్। తిమిరే తిమిరవతి పథి మార్గే సభయచకితం స్యాద్యథా దృశం విన్యస్యన్తీమ్। సభయచకితమితి భయవిస్మయస్థాయిభావౌ భయానకాద్భుతావుక్తౌ భవతః। నిబిడే హి తమసి భయం భవత్యేవ। తాదృశి చ భావితభయానకే పథి సంకేతస్థానం యామీతి విస్మయః। ఏవం ప్రియస్యాపి ప్రియతమేన సమం సమాగమో భవిష్యతి న వేతి శఙ్కావకాశోఽపి। కింభూతాం త్వామ్। ప్రతితరు తరుం తరుం ప్రతి స్తననితమ్బభారభరాలసతయా ముహుర్వారం వారం స్థిత్వా కోఽపి మాం మా ద్రాక్షీదితి మన్దం పదాని వితన్వతీమ్। ప్రతితరు అత్ర వా స మే ప్రియో భవిష్యతీత్యాశఙ్కయా ముహుః స్థిత్వేతి యోజనీయమ్। కింభూతామ్। కథమపి కేనచిత్ప్రకారేణ పూర్వోక్తసఖీవచననీలనిచోలాదిసాధనసంపత్త్యాభిమానపరిత్యాగేన మయ్యనుకమ్పయా వా రహః ప్రాప్తామ్। పునః కింభూతమ్। అనఙ్గతరఙ్గిభిః కామకల్లోలకలైరఙ్గైరుపలక్షితామ్। అత్ర తమసో నైబిడ్యాద్దర్శనాయోగ్యత్వేఽఙ్గస్పర్శనాదేవ జ్ఞాతేతి కృత్వా దృశేర్జ్ఞానార్థో వ్యాఖ్యాత ఇత్యాకూతమ్। అత్ర హరిణీ వృత్తమ్। అతిశయోక్తిరలంకారః॥ ౬॥ ఇదానీం సంభోగాఖ్యం శృఙ్గారమవతారయంస్తదాపతనికాద్వారేణ సర్గాన్తాశిషమాహ— రాధాముగ్ధేతి। దేవకీనన్దనః శ్రీకృష్ణస్త్వామవతు రక్షతు। కింభూతో దేవకీనన్దనః। రాధాముగ్ధసుఖారవిన్దమధుపః। ముఖమరవిన్దమివేతి ముఖారవిన్దం, ముగ్ధం చ తత్ సుఖారవిన్దం చ ముగ్ధసుఖారవిన్దమ్। రాధాయా ముగ్ధముఖారవిన్దం చ తస్మిన్మధుప ఇవ మధుపః। అనేన భావీ సంభోగో ద్యోతితః। పునః కింభూతో హరిః। త్రైలోక్యమౌలిస్థలీనాం.

చితమితి భావః। 'దమ్పతీ జమ్పతీ జాయాపతీ భార్యాపతీ చ తౌ' ఇత్యమరః॥ ౫॥ పునరపి త్వరయితుం కృష్ణోత్కణ్ఠామాహ—సభయేతి। హే సుముఖి, సుభగః శోభనః శ్రీకృష్ణస్త్వాం పశ్యన్కృతార్థతాముపైతు ప్రాప్నోతు। కీదృశమ్। తిమిరేఽన్ధకారే సతి పథి వర్త్మని తదా భయచకితం భయసహితం యథా స్యాదేవం దృశం నేత్రం విన్యస్యన్తీమర్పయన్తీమ్। పునః కీదృశీం త్వామ్। ప్రతితరు। తరుం తరుం ప్రతి ముహుః పునః పునః స్థిత్వా మన్దం యథా స్యాదేవం పదాని వితన్వతీమ్। గాఢాన్ధకారే తమాలవిటపేషు కో వేదాత్ర కృష్ణః స్థితో భవిష్యతీత్యాశయేన వాయమేవ కృష్ణ ఇతి భ్రమాత్తదన్తికముపేత్య పశ్చాద్విశేషదర్శనే సతి తత ఉత్థాయ పునరేగ్రే తథేత్యేవం ప్రతితరు స్థిత్వాగచ్ఛన్తీమితి భావః। పునః కీదృశీమ్। కథమపి శనైః శనైశ్చరణాక్షేపాదినా రహ

స్వచ్ఛన్దం వ్రజసున్దరీజనమనస్తోషప్రదోషోదయః

కంసధ్వంసనధూమేకతురవతు త్వాం దేవకీనన్దనః॥ ౭॥

ఇతి శ్రీగీతగోవిన్దేఽభిసారికావర్ణనే సాకాఙ్క్షపుణ్డరీకాక్షో

నామ పఞ్చమః సర్గః॥౫॥

కిరీటదేశాదీనాం నేపథ్యోచితం భూషణోపచితం నీలరత్నమివ। పునః కింభూతో దేవకీనన్దనః। అవన్యా భూమేర్భారాయావతారో జన్మ యేషాం శిశుపాలదన్తవక్రాదీనాం తేషామన్తక ఇవ। అన్తకో యమసదృశోఽభూదిత్యర్థః। పునః కింభూతో దేవకీనన్దనః। వ్రజే సున్దర్యః వ్రజసున్దర్యః। వ్రజసున్దరీణాం జనస్తస్య మనస్తోషప్రదోషోదయ ఇవ। పునః కింభూతో హరిః। కంసధ్వంసనధూమకేతుః కంసస్య ధ్వంసనం వినాశస్తత్ర ధూమకేతురివ వినాశసూచకస్తారావిశేష ఇవ। జాతమాత్ర ఏవ కంసవినాశం సూచితవానిత్యర్థః। అత్ర కంసధ్వంసనే గోపీనాం పరమేశ్వరాదన్యత్ర గతివినాశే ధూమకేతుర్బృహద్భానురివ ప్రకాశకత్వాత్। ప్రకాశే హి స్వేచ్ఛావిహారభఙ్గో జాయతే। అథవా కసేః శాతనార్థత్వాద్రాధాయాః కామేన యచ్ఛాతనమ్। తత్ర ధూమకేతురివ। స్వచ్ఛన్దప్రదోషోదయ ఇతి యదా యదా ప్రదోషోదయం వాఞ్ఛతి తదా తదా స ఏవేతి। అథవా ప్రగతో దోషోదయో యస్మాత్తేన సహ

క్రీడన్తీనాం దోష ఏవ నాస్తీతి। అథ చ రాధాముగ్ధముఖారవిన్దే మధునా మాధుర్యం పాతీతి రక్షతీతి। చిరం విప్రలమ్భే హి ప్రియదర్శనాన్మాధుర్యముపద్యేత ఏవేతి పదానామౌచితీ। అత్ర శ్లేషలుప్తోపమాపరికరవర్ణోపమాలంకారాః॥ శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్। పాఞ్చాలీ రీతిః। ఆరభటీ వృత్తిః। గీత్యాదిపూర్వోక్తమేవ॥౭॥

ప్రత్యాహవం పఞ్చతయారిసైన్యం యో యోజయత్యాహవకుమ్భకర్ణః॥

స కుమ్భకర్ణో రసికప్రియాయాః సమస్కరోత్పఞ్చతయాత్ర సర్గమ్॥

ఇతి శ్రీకుమ్భకర్ణేన విరచితాయాం గీతగోవిన్దటీకాయాం

రసికప్రియాయాం సర్గోఽగాత్పఞ్చమః॥

ఏకాన్తస్థలం ప్రాప్తామ్। పునః కీదృశీమ్। అనఙ్గతరఙ్గిభిరనఙ్గస్య కామస్య యస్తరఙ్గః పునః పునరుద్బోధస్తద్వ్యక్తైరఙ్గైరుపలక్షితామ్। అఙ్గైరిత్యత్ర విశేషణే తృతీయా॥౬॥ (అత్ర రాధాముగ్ధేత్యాదిశ్లోకస్య టీకా.నోపలబ్ధాదర్శపుస్తకే।)॥ ౭॥

నో భూయాః (పాః) కతి సన్తి తేషు విరలా విద్వద్గుణగ్రాహిణః

తన్మధ్యేఽపి నవప్రబన్ధగణనానిర్బన్ధినో దుర్లభాః।

ద్విత్రాస్తేష్వపి కైటభద్విట్...ప్రేమానుబన్ధాః క్షితా

వేతేషాం ధుర ఏక ఏవ వహతి శ్రీశాలినాథః ప్రభుః॥

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయశ్రీశంకరమిశ్రవిరచితాయాం శ్రీశాలినాథకారితాయాం

గీతగోవిన్దటీకాయాం రసమఞ్జర్యాఖ్యాయాం పఞ్చమః సర్గః॥౫॥

షష్ఠః సర్గః ౬

ధృష్టవైకుణ్ఠః।

అథ తాం గన్తుమశక్తాం చిరమనురక్తాం లతాగృహే దృష్ట్వా।
తచ్చరితం గోవిన్దే మనసిజమన్దే సఖీ ప్రాహ॥ ౧॥

గోణ్డకరీరాగేణ రూపకతాలేన గీయతే। ప్రం॥౧౨॥

పశ్యతి దిశి దిశి రహసి భవన్తమ్।
తదధరమధురమధూని పిబన్తమ్॥
నాథ హరే సీదతి రాధా వాసగృహే॥ ధ్రువమ్॥ ౨॥

ఇదానీం కుత్రచిత్కుఞ్జే రాధాం సంస్థాప్య దూతీ తచ్చేష్టితం కృష్ణే వినివేదయతి॥ అథ తామితి। అథానన్తరం రాధాసఖీ తచ్చరితం రాధాయాశ్చరితం గోవిన్దే నివేదయామాస। కింభూతే గోవిన్దే। మనసిజమన్దే। కిం కృత్వా। తాం రాధాం గన్తుమశక్తాం జ్ఞాత్వా। శరీరాన్తర్వర్తిన్యాః శక్తేర్దర్శనావిషయత్వేన దృష్ట్వేతి। దృశిరత్ర జ్ఞానార్థః। కింభూతామ్। తాం చిరం గోవిన్దేఽనురక్తామ్। అథవా లతాగృహే ఇతి తస్యాధికరణత్వేన వ్యాఖ్యేయమ్। అత్రైవ లతాగృహే సఙ్కేతస్య కృతత్వాత్। ఆర్యాఛన్దః॥ ౧॥ పూర్వం ధ్రువపదం వ్యాక్రియతే। నాథహరే ఇతి। హే నాథ ఆవాసగృహే సఙ్కేతస్థానే రాధా సీదతి అవసాదం ప్రాప్నోతి॥ అథ పదాని॥ పశ్యతీతి। సా రాధా రహసి రహో నిమిత్తాన్తరనిమిత్తం ఏకాన్తనిమిత్తం వా దిశి దిశి భవన్తం పశ్యతి। సర్వా దిశస్తస్యాస్త్వన్మయా ఏవ జాతా ఇయర్థః। తదద్వైతమభవదిత్యర్థః। "సఙ్గమవిరహవివేకే వరమిహ విరహో న సఙ్గమస్తస్యాః। సఙ్గే సాపి తథైకా త్రిభువనమపి తన్మయం విరహే"॥ కిం కుర్వన్తమ్। తదధరమధురమధూని పిబన్తమ్।

అథేతి। అథానన్తరం సఖీ తచ్చరితం గోవిన్దే గోవిన్దం విషయీకృత్య ప్రాహోవాచ। కీదృశే గోవిన్దే। మనసిజేన కామేన మన్దే మన్దగతౌ। కిం కృత్వా। తాం రాధాం లతాగృహే క్వచిల్లతామణ్డపే చిరం బహుకాలం వ్యాప్యానురక్తాం దృష్ట్వాస్మిన్నేవ లతాగృహే కేలిః కర్తవ్యేతి చిరకాలీనం తస్యానురాగం జ్ఞాత్వేత్యర్థః। పునః కీదృశీమ్। గన్తుమశక్తాం కృష్ణాన్తికం ప్రయాతుమసమర్థామ్। "మన్దః ఖలే మన్దగతే మూర్ఖే స్వైరేఽల్పరోగిణోః" ఇతి విశ్వః। భాషయా యదువాచ తద్గీతేన కథయతి— పశ్యతీతి। గీతస్యాస్య గుణకరీరాగో రూపకతాలః। గీతార్థస్తుహే నాథ, హే హరే, రాధా వాసగృహే త్వద్భవతః సకాశాత్సీదత్యవసన్నా భవతి। విశేషతస్త్వమేవ తస్యా అవసాదకారణమితి భావః। రహస్యేకాన్తే దిశి దిశి భవన్తం పశ్యతి। కీదృశం భవన్తమ్। త్వదధరమధురమధూని త్వదీయాధరరూపాణి మధురమధూని తమాస్వాదయన్తమ్। భావనాయాం స్వకీయాధరపానం కుర్వన్తం త్వామేవ దిశి దిశి యతీతి భావః। యద్వా త్వచ్ఛబ్దస్త్వన్యవాచకః తథా చ త్వదధరమధురమధూని త్వత్తోఽన్యస్యా దాయికాయా అధరమధురమధూని పిబన్తం దిశి దిశి పశ్యతీతి భావః। త్వచ్ఛబ్దస్తకారా

త్వదభిసరణరభసేన వలన్తీ।

పతతి పదాని కియన్తి చలన్తీ॥ నాథ హరేం॥౨॥

విహితవిశదవిసకిసలయవలయా।

జీవతి పరమిహ తవ రతికలయా॥ నాథ హరేం॥ ౩॥

ముహురవఛోకితమణ్డనలీలా।

మధురిపురహమితి భావనశీలా॥ నాథ హరేం॥ ౪॥

తస్యా రాధాయా ఏవ అధరమధూని పిబన్తమ్। ఏవమవస్థమేవేత్యర్థః। తదధరసంసర్గాన్మధురాణి మధూని యాన్యక్షరాణి తాని శ్రృణ్వన్తమ్। అత్యాదరం శ్రవణం పానముచ్యతే। తస్యాదరశ్రవణేన తస్యాలీకత్వం ద్యోత్యతే। ప్రతివఇచ్ఛనాభావాత్॥ ౧॥

త్వద్భిసరణేతి। హే మాధవ, సా రాధా త్వదభిసరణే రభసేన వలన్తీ సంభజమానా। అర్థాదభిసారవేగమ్। కియన్తి పదాని చలన్తీ సతీ పతతి। తస్మాత్స్థానాదధికం గన్తుమశక్తేత్యర్థః॥ ౨॥ విహితేతి। సా పరం తవ రతికలయా రతివిజ్ఞానేన రతిశిల్పేన పరం జీవతి నాన్య ఉపాయః। కిం భూతా సా। విహితా కృతపాణ్డురమృణాలాంకురకటకా॥ 3॥ ముహురితి। సా మహుర్వారం వారమవలోకితా మణ్డనానాం లీలా విలాసో యయా సా। ఇమాని తాని మణ్డనాని తత్సురతసమారమ్భయోగ్యానీతి ముహుర్ముహుః కానిచిత్పరిదధాతి। కింభూతా సతీ। అహం మధురిపురితి భావనశీలా ధ్యానస్వభావా। ఏతేన స్త్రియోగ్యాని మణ్డనాని ముక్త్వా త్వద్విరహదుఃఖాపనోదాయ పురుషాయితసురతయోగ్యాని మణ్డనాని దధానా స్వయమేవ త్వద్రూపీభూయ కాలమతివాహయతీదయర్థః। అథవా త్వదలాభాత్స్వయమేవ త్వం చ రాధా చ భూత్వా। స్త్రీణాం ప్రియాలోకఫలో హి వేశః" ఇతి త్వచ్చేతోహరాణి మణ్డనాని ఆదధానా వర్త్తతే॥ ౪॥

న్తోఽన్యపర్యాయః సర్వనామగణే పఠితః। తదుక్తం సర్వాదిగణవ్యాఖ్యానే ప్రక్రియాప్రసాదే త్వచ్ఛబ్దోఽన్యవాచీ ద్విః పఠితః। స్వరభేద ఏక ఉదాత్తోఽన్యోఽనుదాత్త ఇతి కాశికాకారమతమ్। గ్రన్థాన్తరమతే త్వేకోఽకారాన్తోఽన్యస్తకారాన్తో ద్వావప్యనుదాత్తౌ' ఇతి। "భోగావాసో వాసగృహమ్।" ఇతి హారావలీ॥ ౧॥ నను కిమితి సీదతి, అత్రైవ కిమితి నాయాతీత్యత ఆహ— త్వదితి। తవాభిసారే యో రభస ఉత్సాహస్తేన చలన్తీ ప్రసాధనాదౌ వ్యాప్రియమాణా కియన్తి పదాని కతిపయాని పదాని చలన్తీ త్వదన్తికమాగన్తుం గచ్ఛన్తీ పతతి స్ఖలతి। తథా చ త్వద్విరహసంతప్తా త్వదన్తికమాగన్తుమసమర్థా॥ ౨॥ నన్వేవం చేదశక్తా తర్హి కథం జీవతీత్యత ఆహ— విహితేతి। సా పరం కేవలం తవ రతికలయా పూర్వానుభూతనవరతేరాకలనేన జీవతి। కీదృశీ। విహితా విశదైర్నిర్మలైర్విసైర్మృణాలైః కిసలయైర్నవపల్లవైశ్చ వలయాః కఙ్కణాని యస్యాః సా। 'కలనా కాలయోః కలా' ఇతి విశ్వః। 'వలయః కఙ్కణే చ' ఇత్యపి॥ 3॥ పునః కీదృశీ। ముహురితి। ముహుర్వారంవారమాలోకిత। వీ మణ్డనైర్ముకుటకుణ్డలవనమాలాభిర్లీలా తవానుకృతిర్యయా సా। పునః కీదృశీ। అహం మరిపురితి భావనశీలా చిన్తనపరా। రహసి తవ వేశం విధాయానురాగాతిశయేనాహమే

త్వరితముపైతి న కథమభిసారమ్।

హరిరితి వదతి సఖీమనువారమ్॥ నాథ హరేం॥ ౫॥

క్లిష్యతి చుమ్బతి జలధరకల్పమ్।

హరిరుపగత ఇతి తిమిరమనల్పమ్॥ నాథ హరేం॥ ౬॥

భవతి విలమ్బిని విగలితలజ్జా।

విలపతి రోదితి వాసకసజ్జా॥ నాథ హరేం॥ ౭॥

శ్రీజయదేవకవేరిదముదితమ్।

రసికజనం తనుతామతిముదితమ్॥ నాథ హరేం॥ ౮॥

త్వరితేతి। సా రాధా అనువారం వారం వారం సఖీమితి వదతి। ఇతీతి కిమ్। హే సఖి, హరిస్త్వరితం శీఘ్రం అభిసారం సఙ్కేతస్థానం కథం నోపైతి కథం న యాతి॥ ౫॥ శ్లిష్యతీతి। హే హరే, సా హరిరుపగత ఇతి కృత్వా స్నిగ్ధనీలత్వసామ్యాదనల్పం స్థూలం తిమిరమన్ధకారం శ్లిష్యతి చుమ్బతి చ। కింభూతం తిమిరమ్। కించిజ్జలధరసదృశం॥ ౬॥ భవతీతి। హే హరే, సా వాసకసజ్జా నామ నాయికా భవతి। త్వయి విలమ్బనకారిణి సతి విలపతి విలాపాన్కరోతి రోదితి అశ్రూణి విముఞ్చతి। దూతీమహరహః ప్రేక్ష్య సజ్జితే వాసవేశ్మని। 'యస్యా న మిలతి ప్రేయాన్సా హి వాసకసజ్జికా' ఇతి॥ ౭॥ శ్రీజయదేవేతి। శ్రీజయదేవకవేరిదముదితం రసికజనం అతిముదితం హృష్టతరం తనుతామ్। అథవా రసికజనేన ముదితం హర్షం తనుతామ్॥ ౮॥ తథా చ సఙ్గీతరాజే। 'మాలవీయః స్మృతో గౌడో రాగస్తాలోఽదృతాలకః। శృఙ్గారో విప్రలమ్భాఖ్యో రసో దేవా

మధురిపురితి చిన్తయన్తీతి భావః। లీలా చ హావవిశేషస్తదాహ వాత్స్యాయనః 'ప్రయోజనస్య చేష్టా యా క్రియతేఽనుకృతిః సేయం లీలోక్తా మునిసత్తమైః' ఇతి(?)॥౪॥ త్వరితమితి। హరిస్త్వరితమభిసారకుఞ్జం కథం నోపైత్యాగచ్ఛతీతి సఖీమనువారం సా వదతి॥౫॥ శ్లిష్యతీతి। సా హరిః కృష్ణ ఉపగత ఆగత ఇతి బుద్ధ్యానల్పమధికం తిమిరమన్ధకారం శ్లిష్యత్యాలిఙ్గతి చుమ్బతి। కీదృశం తిమిరమ్। జలధరకల్పం శ్యామమేఘసదృశమ్। యదా

యదోత్థాయ తవాన్తికం చలతి తదా తదా నికుఞ్జద్వారి పుఞ్జీభూతమన్ధకారం దృష్ట్వా త్వద్భ్రమాత్త్స్యైవ చుమ్బనాలిఙ్గనాదికమాచరతీత్యాగన్తుమేవ న పారయతీతి భావః। భ్రాన్తిమానయమలంకారః। తల్లక్షణం ప్రాగేవోక్తమ్॥౬॥ భవతీతి। పశ్చాద్విశేషదర్శనే సతి, భవతి త్వయి విలమ్బిని విలమ్బం కుర్వతి సతి విగలితలజ్జా సతీ సా వాసకే లీలాగ్రహే కాన్తాభిసరణాయ సజ్జా సంభృతసకలలీలోపకరణా విలపతి। హే నిష్కృప, కథమేతావదౌదాస్యం మయి త్వయా రచితమితి విలాపం కరోతి। రోదితి రోదనం కరోతి। వాసకసజ్జాలక్షణం తు రసార్ణవసుధాకరే— 'భరతాద్యైరతి దేవస్త్రీణాం(?) వాసస్తు వాసకః। స్వవాసకవశాత్కాన్తే సమేష్యతి గృహం ప్రతి। సజ్జీకరోతి చాత్మానం యా సా వాసకసజ్జా' ఇతి। శృఙ్గారతిలకే 'భవేద్వాసకసజ్జాసౌ సజ్జితాఙ్గరతాలయా' ఇతి॥౭॥ శ్రీజయదేవేతి। శ్రీజయదేవకవేరిదముదితం కథితమ్। రసికజనం శ్రృఙ్గారరసాస్వాదపురఃసరభగవద్భక్తిరూపరసాస్వాదగ్రాహిణమతి

విపులపులకపాలిః స్ఫీతసీత్కారమన్త-

ర్జనితజడిమకాకువ్యాకులం వ్యాహరన్తీ।

తవ కితవ విధాయామన్దకన్దర్పచిన్తాం

రసజలధినిమగ్నా ధ్యానలగ్నా మృగాక్షీ॥ ౨॥

అఙ్గేష్వాభరణం కరోతి బహుశః పత్రేఽపి సంచారిణి

ప్రాప్తం త్వాం పరిశఙ్కతే వితనుతే శయ్యాం చిరం ధ్యాయతి।

దివర్ణనమ్। పదసంతతితస్తేనాః పాటాః స్వరసముశ్చయః॥ తతః పద్యాని యత్ర స్యుర్లయమధ్యమమానతః। స ప్రబన్ధవరో జ్ఞేయో ధన్యవైకుణ్ఠకుఙ్కుమః॥" ఇతి ధన్యవైకుణ్ఠకుఙ్కుమనామా ద్వాదశః ప్రబన్ధః। శఠో నాయకః గూఢవిప్రియకృచ్చఠః। చిన్తాత్వరావతీ వాసకసజ్జా నాయికా। తల్లక్షణం-- 'కేలీగృహమథాత్మానం మణ్డయత్యేష్యతి ప్రియే। సఖీ దూతీ సమాప్తిం సమగాదితి'॥ (?)॥ ౧౨ ॥ ఇదానీం తస్యాస్తదేకపరత్వమాహ। విపులేతి। హే కితవ ధూర్త, సా మృగాక్షీ తవ అమన్దకన్దర్పచిన్తామతిశయితకామచిన్తాం కృత్వా

విధాయ ధ్యానలగ్నా సతీ స్మరజలనిధిమగ్నా శృఙ్గారసాగరే లీనా। కింభూతా సా। విపులా మహతీ రోమాఞ్చపఙ్క్తిర్యస్యాః సా। అపి కింభూతా। స్ఫీతసీత్కారం ప్రవృద్ధసీత్కారం యథా స్యాత్తథా। అన్తః అర్థాత్ విరహేణైవ జనితాభ్యాం జడిమకాకుభ్యాం వ్యాకులం యథా స్యాత్తథా వ్యాహరన్తీ భాషమాణా॥ 'ననమయయయుతేయం మాలినీ భోగిలోకైః"। ఇతి మాలినీ ఛన్దః। రసవదలంకారః॥ ౧ ॥ ఇదానీం సా రాధా ధ్యానాదినా త్వయా సహ రమమాణాపి సాక్షాత్త్వామలభమానా న కథంచిన్నివృత్తిమేష్యతీత్యాహ --అఙ్గేష్వితి।

ముదితమతిశయేనానన్దితం తనుతాం విస్తారయతు॥ ౮ ॥ విపులేతి। .... ఇత్యాది. కన్దర్పచిన్తాం విధాయ తథాపి త్వం చేన్న మిలసి తదా తవ ధ్యానమేవాచరతీత్యర్థః। కీదృశీ। విపులా ప్రచురా పులకపాలిః రోమాఞ్చపఙ్క్తిర్యస్యాః। ధ్యానకల్పితతవ కరస్పర్శోద్భూతరోమాఞ్చవతీత్యర్థః। కిం కుర్వతీ। కాకువ్యాకులం యథా స్యాత్కాకా ధ్వనివికారవిశేషేణ వ్యాకులం యథా స్యాదేవం వ్యాహరన్తీ। ధ్యానేనైవ తవ కరం నీవీబన్ధనోన్మోచనా-శక్తం పరికల్ప్య కుట్టిమితాఖ్యహావమాశ్రితా ముఞ్చ మామిత్యాదినిషేధకం వాక్యం కథయన్తీతి భావః। పునః కథం యథా స్యాత్। స్ఫీతః ప్రవృద్ధః సీత్కారో యత్ర। ఏవం యథా స్యాత్। ధ్యానేనైవ త్వద్దన్తనఖక్షతాదికం పరికల్ప్య సీత్కారం కరోతీతి భావః। పునః కథం యథా స్యాత్। అన్తశ్చిత్తే జనితో జడిమా జాడ్యం యత్రైవం, యథా స్యాత్। ధ్యానకల్పితవిలాసబాహ్యాదిసమయస్తబ్ధాఖ్యా (స్తమ్భాఖ్యః) సాత్త్వికో భవతి। అన్యస్యాపి జలనిధిమగ్నస్యాన్తర్జాడ్యశీతవశాత్సీత్కారో వ్యాకులం త్రుట్యద్వర్ణం యథా స్యాదేవం భవతీతి ధ్వనిః। ఇయం చ జడతాఖ్యా పఞ్చమ్యవస్థా। తల్లక్షణం చోక్తం ప్రాక్। కుట్టిమితలక్షణం రసార్ణవసుధాకరే--"కేశాధరాదిగ్రహణే మోదమానాపి మానసే। దుఃఖితేవ బహిః కుప్యేద్యత్ర కుట్టిమితం తు తత్' ఇతి। "స్తమ్భశ్చేష్టా ప్రతిధ్వనిః' ఇతి శృఙ్గారదీపికా। "కాకుః స్త్రియాం వికారో యః శోకభీత్యాదిభిర్ధ్వనేః' ఇత్యమరః॥ ౨ ॥ పునః కృష్ణం త్వరయితుమాహ--అఙ్గేష్వితి। హే కృష్ణ, త్వయా వినా

ఇత్యాకల్పవికల్పతల్పరచనాసఙ్కల్పలీలాశత

వ్యాసక్తాపి వినా త్వయా వరతనుర్నైషా నిశాం నేష్యతి॥ 3॥

కిం విశ్రామ్యసి కృష్ణ భోగిభవనే భాణ్డీరభూమీరుహి

భ్రాతర్యాహి న దృష్టిగోచరమితః సానన్దనన్దాస్పదమ్।

హే మాధవ, ఏషా మత్సఖీ। ఏషేతి ఏతత్పదప్రత్యక్షే వ్యాపారాద్బుద్ధౌ ప్రత్యక్షీకృత్యాహ। ఏషా వరతనురిత్యేవంక్రమేణ ఆకల్పవికల్పతల్పరచనాసంకల్పలీలాశతవ్యాసక్తాపి నేపథ్యవితర్కకిసలయశయ్యావిరచనత్వత్ప్రాప్త్యుచితవిలాసశయనేష్వాసక్తాపి సతీ త్వయా వినా నిశాం న నేష్యతి నిశాం నేతుం న శక్తా భవిష్యతీతి। ఇతీతి కిమ్। తాన్యేవ కానిచిదాహ। అఙ్గేషు అవయవేషు త్వచ్చిత్తాపహారి ఆభరణం కరోతి। కథం బహుశః। బహుశ ఇతి అననురూపపరిత్యాగేన త్వచ్చిత్తప్రీతికరపరిగ్రహో ద్యోత్యతే। అపి చ। పత్రే వృక్షపత్రే పతత్రిపక్షేఽపి వా। అపిశబ్దాత్తృణాదిపరిస్పన్దో లభ్యతే। తస్మిన్సంచారిణి సంచారణశీలే త్వామేవ ప్రాప్తం పరిశఙ్కతే విచారయతి। అత్ర ఏవకారం వినాపి 'పార్థో ధనుర్ధరః" ఇతివత్సర్వాణి వాక్యాని సావధారణాన్యేవేతి కృత్వా ఏవకారాక్షేపః। అపి చ అవశ్యమాగమిష్యతీతి కృత్వా శయ్యాం వితనుతే। తతస్త్వామపశ్యన్తీ చిరం త్వామేవ ధ్యాయతి। శయ్యాం విరచయ్య తేన సహ మయాత్రైవ మే కామకేలయః కర్త్తవ్యా ఇతి చిరం ధ్యాయతి। అన్యోఽపి యఃకశ్చిన్మానసవ్యథాభిభూతో రజన్యతివాహనేఽసమర్థః స తదతివాహనార్థం కార్యాన్తరవ్యాసక్త్యా చేతో రమయతి। శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తం, సముచ్చయోఽలంకారః॥౨॥ ఇదానీమాశీర్వ్యాజేన సర్గాన్తమావిష్కరోతి॥ కిమితి। గోవిన్దస్య గిరో జయన్తి సర్వోత్కర్షేణ వర్త్తన్తే। భావగర్భతయా వక్తుర్వైదగ్ధ్యఖ్యాపనేన సర్వోత్కృష్టత్వమ్। తత్త్వేన చ నమస్కార్యత్వమ్। కింభూతా గిరో వాచః। సాయమతిథిప్రాశస్త్యగర్భాః। సాయం

వరతనుః సున్దరీ రాత్రిం న నేష్యతి న ప్రభాతం ప్రాపయిష్యతి। కీదృశీం। ఇత్యనేన ప్రకారేణాకల్పోఽలంకారో వికల్పస్త్వదాగమనశఙ్కా తల్పం శయ్యా తద్రచనా సంకల్పస్త్వదీయసంగాదిధ్యానమిత్యాదిలీలాశతవ్యాసఙ్గేఽపి త్వత్సఙ్గాభిలాషిణ్యస్తస్యా న కుత్రాపి మనో రమత ఇతి భావః। అలంకారాదివ్యాసఙ్గమేవాహ—అఙ్గేష్వితి। అఙ్గేష్వాభరణం కరోతీతి భావః। అనేన। కల్ప ఉక్తః। అథ చ బహుశో వారంవారం పత్రేఽపి సంచారిణి పక్ష్యాదిచరణఘాతేన చలతి సతి త్వాం ప్రాప్తమాగతం పరిశఙ్కతే। అనేన వికల్ప ఉక్తః। అథ చ శయ్యాం శయనీయ వితనుతే విస్తారయతి। అనేన తల్పరచనోక్తా। అథ చ చిరం బహుకాలం వ్యాప్య త్వాం ధ్యాయతి చిన్తయతి। అనేన సంకల్ప ఉక్తః। తథా చ తవాగమనప్రత్యాశయా ఏతైర్వ్యాపారైః సంప్రతి కాలం నయతి। యది చ సర్వథా త్వయా న గన్తవ్యం తదా త్వత్సఙ్గం ప్రతి నిరాశా సతీ రాత్రిం నేతుం న శక్ష్యతీతి భావః। అల్పతాఖ్యశ్చ

హావో వర్ణితః। తదుక్తమ్“అల్పతా సా తు కథితా ప్రియస్యాగమనే సతి।
దిదృక్షయోస్తద్వత్సంభ్రమమలంకృతిః(?) ఇతి। 'ఆకల్పవేషౌ నేపథ్యమ్” ఇత్యమరః। తర్కో వికల్పః శఙ్కా చ” ఇతి చ। “తల్పం చ శయనీయే స్యాత్తల్పమట్టకలత్రయోః' ఇతి విశ్వః। “సంకల్పః కర్మ మానసమ్।' ఇత్యమరః॥ ౨॥ (కింవిశ్రామ్యసీత్యాదిశ్లోకస్య వ్యాఖ్యానం నోపభ్యతేఽస్యాం టీకాయామ్)॥ ४॥

రాధాయా వచనం తదధ్వగముఖాన్నన్దాన్తికే గోపతో

గోవిన్దస్య జయన్తి సాయమతిథిప్రాశస్త్యగర్భా గిరః॥४॥

ఇతి శ్రీగీతగీవిన్దే వాసకసజ్జావర్ణనే ధృష్టవైకుణ్ఠో

నామ షష్ఠః సర్గః॥ ६ ॥

కాలేఽతిథయః సాయమతిథయః। తేషాం ప్రాశస్త్యం స్వాగతాదిసంభారేణ ప్రశంసా, తద్గర్భే యాసాం తాః। తథా కింవిశిష్టస్య గోవిన్దస్య। నన్దాన్తికే నన్దసమీపే తత్తాదృక్సఙ్కేతసూచనారూపమధ్వగముఖాన్నిఃసృతం రాధాయా వచనం గోపతః గోపాయితుః। గాం పాలయతీతి గోపః గోపాయతేః పచాద్యచ్। “ఆయాదయః— ”ఇతి తలోపే సార్వవిభక్తికస్తసి। తస్య గోపతః। అత్ర పితుః సఙ్కేతాశఙ్కాం మా ప్రతీక్షీదితి గోపనే తాత్పర్యమ్। అత్ర తదపహ్నవాదపహ్నుతిరలంకారః॥ ప్రశంసాఛద్మనా వ్యాజోక్తిరపి। పితుః సమీపే తాదృగ్వచో లజ్జావహమితి తదపాకరణార్థం అప్రస్తుతప్రశంసాపి। తదితి కిమ్। హే భ్రాతః పథిక భాణ్డీరభూమిరుహి ఇతి వటవృక్షే కిం విశ్రామ్యసి। అత్ర విశ్రామం మా కృథాః కుత ఇతి హేతుగర్భం విశేషణమాహ। కింవిశిష్టే వృక్షే కృష్ణభోగిభవనే। కృష్ణశ్చాసౌ భోగీ చ కృష్ణాభోగీ తస్య భవనం తస్మిన్ కృష్ణసర్పావాసే ఇత్యర్థః। అత్రి భ్రాతృపదేన భ్రాతృవ్యత్వమ్। తేన చ మత్సఙ్కేతస్థానమేతదితి వ్యజ్యతే। పక్షే కృష్ణశ్చాసౌ భోగీ శృఙ్గారీ చ తస్య నివాసః। అత్రార్థద్వయాశ్లేషికృష్ణశబ్దేన శ్లేషోఽలంకారః। తర్హి కిం కుర్విత్యాశఙ్క్యాహ। ఇతో వటాత్సానన్దనన్దాస్యదం న యాసి అపి తు యాహి ఇతి లోడర్థలక్షణో లట్। సానన్దమృద్ధిమత్తన్నన్దాస్పదం చేతి। అనేనాత్ర అన్యపరిత్యాగేన యత్ప్రార్థ్యతే తత్సులభమితి। తర్హి దూరే భవిష్యతీత్యాశఙ్క్యాహ। దృష్టిగోచరం ఆసన్నమేవం సానన్దేతి

పథికవిశేషణం వా। సాంప్రతమానన్దేఽపి సర్పదంశాదకుశలతామాప్స్యసీతి। ఔచితీమాహ। అత్ర కృష్ణవటాద్యైరాలమ్బనైర్విభావైస్తదపాకృతినిషేధాభివ్యక్తో రతిస్థాయీ విప్రలమ్భాఖ్యః శ్రృఙ్గారో రసః। ఆశీరుత్తరేఽలంకృతీ॥

నిసర్గచిత్రోజ్జ్వలయుక్తిసర్గం వ్యాచష్ట షష్ఠం రసికప్రియాయాః।

సర్గం నృపగ్రామకిరీటరత్నం శ్రీకుమ్భకర్ణస్తృణితస్మరోఽత్ర॥

ఇతి శ్రీమహారాజాధిరాజాభినవభరతశ్రీకుమ్భకర్ణవిరచితే శ్రీకుమ్భస్వా

మిమన్దస్వాదరే గీతగోవిన్దవివరణే వాసకసజ్జావర్ణనే

ధన్యవైకుణ్ఠో నామ షష్ఠః సర్గః॥

గుణేషు యే దోషదృశః పరేషాం బ్రూమః స్వదోషావరణాయ కిం తాన్।

స్వతః పిధాస్యన్తి మమాత్ర దోషాన్సన్తస్తతస్తానపి కిం బ్రవీమి॥

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయశ్రీశఙ్కరమిశ్రవిరచితాయాం శాలినాథకారితాయాం

గీతగోవిన్దటీకాయాం షష్ఠః సర్గః॥

సప్తమః సర్గః ౭

నాగరనారాయణః।

అత్రాన్తరే చ కులటాకులవర్త్మఘాత-

సంజాతపాతక ఇవ స్ఫుటలాఞ్ఛనశ్రీః।

వృన్దావనాన్తరమదీపయదంశుజాలై-

ర్దిక్సున్దరీవదనచన్దనబిన్దురిన్దుః॥౧

ప్రసరతి శశధరాబిమ్బే విహితవిలమ్బే చ మాధవే విధురా।

విరచితవివిధవిలాపం సా పరితాపం చకారోచ్చైః॥ ౨॥

నృపః కుమ్భకర్ణః శ్రుతం వాచిధత్తే

మనోధీశ్వరాసేవనే సన్నిధత్తే।

హృదీశం పరం వాసుదేవం నిధత్తే।

వరం గీతగోవిన్ద గానం విధత్తే॥

ఇదానీం మానినీమానఖణ్డనాఖణ్డమణ్డలం చన్ద్రోదయం వర్ణయన్నాహ—అత్రాన్తర ఇతి। అత్రాన్తరే ఏతస్మిన్నవసరే ఇన్దుర్వృన్దావనాన్తరమంశుదీపైరదీపయత్ప్రకాశితవాన్। కింవిశిష్టః। స్ఫుటలాఞ్ఛనశ్రీః స్ఫుటకలఙ్కశోభః। ఉత్ప్రేక్షతే। కులటాకులవర్త్మఘాతసంజాతపాతక ఇవ। అన్యోఽపి యః కశ్చన యస్య కస్యచన మార్గఘాతం కరోతి స కలఙ్కీ భవత్యేవ। కింభూత ఇన్దుః। దిక్సున్దరీవదనశ్రీఖణ్డతిలక ఇవ। వసన్తతిలకా। అత్ర రూపకోత్ప్రేక్షే అలంకృతీ॥ ౧ ॥ ఇదానీం విప్రలబ్ధాయాస్తస్యాం విధురత్వం కథయతి—ప్రసరతీతి। సా రాధా ఉచ్చైః పరితాపం చకార ఖేదం చకార। కథం యథా భవతి। విరచితవివిధాలాపం యథా స్యాత్తథా। కింభూతా సా। అతిశయవిధురా। క్వ సతి। శశధరబిమ్బే ప్రసరతి సతి। ఉద్గచ్ఛతి సతి। మాధవే చ కృతవిలమ్బే సతి। 'ప్రేక్ష్య దూతీం స్వయం దత్వా నికేతం నాగతః ప్రియః। యస్యాస్తేన

అత్రాన్తర ఇతి। అత్రాన్తరేఽస్మిన్నవసరే। ఇన్దుశ్చన్ద్రోంఽశుజాలైః కిరణసమూహైర్వృన్దావనాన్తరం వృన్దావనమధ్యమదీపయత్ప్రకాశితవాన్। దిక్పూర్వాం దిక్సైవ సున్దరీ కామినీ తస్యా వదనస్య ముఖస్య చన్దనబిన్దుర్మణ్డలాకారతిలకమ్। అత్ర పూర్ణచన్ద్రో వర్ణ్యత్వేన బోధ్యః। ఖణ్డచన్ద్రే చన్దనబిన్దుసాదృశ్యాభావాత్। పునః కీదృశః। స్ఫుటీభూతా ప్రకటితా లాఞ్ఛనకలఙ్కస్య శ్రీః శోభా యత్ర తాదృశః। కులటాకులస్య వ్యభిచారిణీసమూ-హస్య యో వర్త్మపాతః సంకేతగమనమార్గప్రతిరోధస్తేన సంజాతం పాతకం యస్య సః। అపరస్యాపి కృతపాపస్య కలఙ్కః స్ఫుటీభవతీతి ధ్వనిః॥ ౧ ॥ ప్రసరతీతి। శశధరబిమ్బే చన్ద్రబిమ్బే ప్రసరతి సతి। మాధవే కృష్ణే విహితవిలమ్బే కృతకాలక్షేపే సతి। విధురా దుఃఖితా రాధోచ్చైః పరితాపం చకార। కథం యథా స్యాత్। విరచితో వివిధో నానావిధో విలాపో యత్రైవం యథా స్యాత్॥ పూర్వం తదా గమనశఙ్కాప్యాసీత్। చన్ద్ర ఉదితేఽభిసారిణాం కుత్ర సంచార ఇతి తదాగమనం ప్రతి

మాలవరాగయతితాలాభ్యాం గీయతే। ప్రం॥ ౧౩॥

కథితసమయేఽపి హరిరహహ న యయౌ వనం

మమ విఫలమిదమమలరూపమపి యౌవనమ్।

యామి హే కమిహ శరణం సఖీజనవచనవఞ్చితా॥ ధ్రువమ్॥ ౧॥

యదనుగమనాయ నిశి గహనమపి శీలితం

తేన మమ హృదయమిదమసమశరకీలితమ్॥ యామి హేం॥౨॥

వినా దుఃస్థా విప్రలబ్ధా తు సా మతా'। ఆర్యా॥౨॥ పూర్వం ధ్రువః। యామీతి— హే సఖి, ఇహ అస్మిన్నవసరే కం శరణం యామి। కింభూతాహమ్। సఖీతి। సఖ్య ఏవ జన ఇతరజనవత్। తద్వచనేన త్వమత్ర సంకేతస్థానే తిష్ఠ తమహమానయామి కుతశ్చిత్కార-ణాదత్రైవ స్థితయా విప్రలబ్ధా। ఇతి ధ్రువః॥ అథ పదాని। కథితేతి-ఆత్మగతం కథయతి। మమ ఇదం యౌవనం విఫలమ్। కింభూతమ్। అమలరూపమపి। అథవా యౌవనం రూపం చ ద్వయమపి

నిష్ఫలమ్। అత్రాపిశబ్దో భూషణకలాదీనామనుక్తానాం సముచ్చయార్థః। అత్ర కారణమాహ--అహహ ఇతి కష్టే। హరిః కథితసమయేఽపి సంకేతి-తకాలేఽపి వనం న యయౌ న ప్రాప్తవాన్। యతః 'ప్రియేషు సౌభాగ్యఫలా హి యోషితః" ॥ ౧ ॥ అపి చ ॥ యదితి। యద్యస్మాద్ధేతోర్నిశి రాత్రౌ అనుగ-మనాయ। అర్థాత్ హరేరనుగమనాయ గహనమపి। అపిశబ్దేన యత్కథమపి న క్రియతే తదపి శీలితమనుభూతమ్। తేన కారణేన మమ ఇదం హృదయమ-సమశరకీలితం వర్తతే। అథవా యదిత్యవ్యయం సర్వనామప్రతిరూపకం యస్యేత్యర్థే। యస్యానుస్మరణాయ ఏవం కృతం తేన హేతునా తమేవ హేతుం కృత్వా మమ హృదయ-

---

నిరాశయాధికం విలలాపేతి భావః ॥ ౨ ॥ వివిధవిలాపమేవ గీతేన కథయతి- కథితేతి। గీతస్యాస్య గౌడమాలవరాగః ప్రతిమఠతాలః। గీతా-ర్థస్తు ఇహ బిపినే కం జనం యామి శరణమ్। యద్వా కం జలమగ్నిం చ యమం శరణం యామి। తేన వినా జలప్రవేశమగ్నిప్రవేశం యమగృహం యామీత్యర్థః। కీదృశీ। సఖీజనానాం వచనేన వఞ్చితా ప్రతారితా। మయా హరిరానీయత ఏవేతి సఖీజనేన ప్రతారితేత్యర్థః। సఖ్యోఽప్యేవం ప్రతారికాస్తదా కోఽన్యో విశ్వాసపాత్రం భవేదితి భావః। 'కో బ్రహ్మాత్మానిలార్కేషు శమనే సర్వనామ్ని చ। పావకే చ మయూరే చ ముఖశీర్షంజలేషు కమ్ ॥ ఇతి విశ్వః। "శరణం గృహరక్షిత్రోః ఇత్యమరః। సఖీవచనమేవాహ--కథితేతి। కథితసమయేఽపి సఖ్యగ్రే స్వయమేవ కథితో యః సమయః కాలోఽస్మిన్నవసరే మయా సఙ్కేతస్థలమాగన్తవ్యమితి। యద్వా। సఖ్యగ్రే మదగ్రే యః సమయః కథితస్తదపి వనం సఙ్కేతనికుఞ్జం న యయౌ న గతవాన్। ఇదమారూఢమేవ మే యౌవనం తారుణ్యమమలరూపమపి నిర్మలసౌన్దర్యమపి విఫలమ్। పూర్వం తదాగమనప్రత్యాశయా స్థితం సంప్రత్యవధిలఙ్ఘనే నిరవధి (౧) దుఃఖోఽపి భోగోఽస-మర్థః। శరీరం లక్ష్యామ్యేవ, మమ యౌవనం యాస్యతీతి భావః ॥౧॥ యస్య కృష్ణస్యానుగమనాయానుసరణాయ నిశి రాత్రౌ గహనమపి శీలితం తేన కృష్ణేన నిమిత్తభూతేన మమ హృదయమసమశరేణ కామశరేణ కీలితం విద్ధమ్ ॥ ౨ ॥ మమ మరణమేవ

మమ మరణమేవ వరమతివితథకేతనా।

కిమితి, విషహామి విరహానలమచేతనా ॥ యామి హేం ॥ ౩ ॥

మామహహ విధురయతి మధురమధుయామినీ।

కాపి హరిమనుభవతి కృతసుకృతకామినీ ॥ యామి హేం ॥౪॥

మసమశరకీలితం వర్తతే। అథవా యదితి యద్వచనేనావ్యవహితమేవ సఖీవచనం పరామృశ్యతే। యద్వచనానుసరణాయ గహనం శీలితం తేన తద్వచనహేతునా మమ హృదయమసమశరపీడితం వర్తతే। అత్ర యచ్ఛబ్దస్యాప్రాధాన్యాత్సమాసేన నిర్గుణత్వాచ్చ న ప్రధానత్వేనాన్వయః సంభవీ, వివక్షితార్థాసమర్పకత్వాత్॥ ౨॥ అపి చ। మమేతి— ఇహచేతనాహం చైతన్యరహితా విహ్వలత్వమాప్తా విరహానలం విషహామి। కథమితి విషహామీతి। ధాత్వన్తరమప్యస్తీత్యవధార్యతామ్। తదసద్భావే భ్రాన్తిర్మాస్తు। తత్సన్దేహనిరాకరణార్థం కామధేనావీక్ష్యతామ్। అత్ర విషహ్య కిం శాక్తావిత్యస్య(?) దివాదిత్వచురాదిత్వభ్వాదిత్వపరస్మైపదినో న సన్తి। కిం విశిష్టా అహం। ఇతీవ హేతోః వితథకేతనా వితథం కేతనమావాసో యస్యాః। ప్రియశూన్యత్వాత్। అథవా వితథం నిమన్త్రణం యస్యాః సా। సఖీమాత్రవచనేన హి తామనుసరణేన వా ఈదృశస్య సాహసస్యానుపఘాతాత్। అథవా వితథం కేతనం దేహో యస్యాః ప్రియాప్రాప్తేః। ఏవం సతి మమ మరణమేవ వరం న దేహధారణమ్॥ 3॥ అపి చ। మామిహేతి। మధురమధుయామినీ కోమల సరసా వసన్తరాత్రిర్మా విధురం కరోతి॥ అపి చ। కాపి కృతసుకృతకామినీ కృపయా హరిమనుభవతి। ఏతావతాఽహం మన్దభాగ్యా

వరముత్కృష్టమ్। తత్ర హేతుమాహ—ఇహ వనేఽచేతనా మూర్ఛా। యద్వా। అచేతనా మూర్ఛయా శానరహితా। యద్వా। అః కృష్ణస్తత్ర చేతనా బుద్ధిర్యస్యాస్తాదృశీ। విరహానలం విరహాగ్నిం కిమితి విషహామి సహే। తథా చ। ఇహ మమ దుఃఖస్య కోఽపి జ్ఞాతాపి నేత్రైరణ్యైరుదితం కిమిత్యాచరామీతి భావః। కీదృశ్యహమ్। అతివితథకేతనాతిశయేన వితథం మిథ్యాభూతం కేతనం గృహం యస్యాస్తాదృశీ। యద్వా। అతివితథం కేతనం శరీరం యస్యాః సా। తథా చ। నిరుపమసౌన్దర్యాలయమపీదం శరీరం తేన వినా విఫలమిత్యర్థః। అతివితథకేతనమిమం స్వపతిం విహాయాన్యపురుషమభిస్తవంతీత్యేవంరూపలాఞ్ఛనం యస్యాస్తాదృశీ। తస్మిన్మిలితే లక్షణమపీదం న మే దుఃఖాయ స్యాత్। సంప్రతి తు మృషాలక్షణమాత్రం మే దుఃఖదమితి భావః। కేతనం లాఞ్ఛనే కాయే గృహే చోపనిమన్త్రణే।' ఇతి విశ్వః। 'షహ మర్షణే' ఇతి చురాద్యన్తర్గణయుజాదౌ పరస్మైపదీ వికల్పేన ణిజన్తః పఠితః తస్య ణిచోఽభావే విషహామీతి ప్రయోగః॥ 3॥ మామిత్యాది। అహహేతి ఖేదే। ఇయం మధురా మనోహరా మధుయామినీ వసన్తరాత్రిర్మాం విధురయతి వికలయతి। కాపి కృతం పుణ్యం

యయా ఏతాదృశీ కామినీ హరిం కృష్ణమనుభవతి। కేలిసమయే పశ్యతి। “విధురం స్యాత్ప్రతిశ్లేషే విధురో వికలేఽన్యవత్ ఇతి విశ్వః। 'మధురం సరసే జ్ఞేయం స్వాదున్యపి మనోహరే” ఇతి ధరణిః। “స్యాద్ధర్మమస్త్రియాం పుణ్యశ్రేయసీ సుకృతం

అహహ కలయామి వలయాదిమణిభూషణమ్।

హరివిరహదహనవహనేన బహుదూషణమ్॥ యామి హేం॥ ౫

కుసుమసుకుమారతనుమతనుశరలీలయా।

స్రగపి హృది హన్తి మామతివిషమశీలయా॥ యామి హేం॥౬॥

అహమిహ నివసామి న గణితవనవేతసా।

స్మరతి మధుసూదనో మామపి న చేతసా॥ యామి హేం॥౭॥

యతస్తత్ప్రాప్త్యర్థం మయా ప్రయత్నః కృతః, అన్యయా చ హరిరతసుఖమనుభూయతే॥ ౪॥ అపి చ అహహేతి। అహహ ఇతి ఖేదే। హరివిరహదహనవహనేన వలయాదికం మణిభూషణం బహుదూషణం కలయామి। యతః 'స్త్రీణాం ప్రియాలోకఫలో హి వేషః" ఇతి॥౫॥ అపి చ। కుసుమేతి। హే కాన్త, హృదివర్తమానా స్రగపి మామతనుశరలీలయా కామబాణస్వాభావ్యేన హన్తి। మయా పుష్పస్రగితి ధార్యతే తస్యాశ్చ స్మరశరమయత్వాత్ హననస్వభావః। అత ఏవాతివిషమశరలీలయా। అతి విషమీయతే యస్మిన్నిత్యతివిషమం తచ్ఛీలం యస్యాః సా తథా। అథవా మాం హృది మనసి హన్తి మనో విధ్యతీత్యర్థః। అత ఏవ విషమశీలయా అన్యశరేభ్యో విషమఖభావయా। తథా చ “అపూర్వేయం ధనుర్విద్యా మన్మథస్య మహాత్మనః। శరీరమక్షతం కృత్వా భినత్త్యన్తర్గతం మనః' ॥ కింభూతాం కుసమాదపి సుకుమారతనుం యో హి యస్మాద్ధీనబలః స తం సుఖేన హన్తి॥ ౬॥ అపి చ। అహమితి। హే కాన్త, అహమిహ కుఞ్జే నగణితవనవేతసా నివసామి న గణితాని వనాని వేతసాశ్చ యయా సా। వనవేతసగ్రహణమన్యేషామపి వనస్థనిషమాణాముపలక్షణార్థమ్। తేన దుర్ల్లఙ్ఘ్యమప్యుల్లఙ్ఘ్య న చిన్తాహమాగతా పరం మధుసూదనస్తు మాం చేతసాపి న స్మరతి। అతీవ యుద్ధాభినివేశః సంభోగపరాఙ్ముఖో

వృషః' ఇత్యమరః॥ ౪॥ అహహేతి। అద్భుతే। వలయాదిమణిభూషణం కటకాదిమణిఖచితమలఙ్కారం హరివిరహదహనవహనేన కృష్ణవిరహాగ్నిధారణేన బహుదూషణమనేకదోషం పశ్యామి। స్త్రీణాం ప్రియాప్యామరణాని। తాన్యప్యధునా భారభూతానీలద్భుతమితి భావః॥ ౫॥ కుసుమేతి। స్రగపి పుష్పమాలాపి। అతనుశరలీలయా అతను: కామస్తస్య యే శరాస్తేషాం లీలయా మాం హృది హన్తి తాడయతి। కామబాణా అపి పుష్పాణ్యేవ। స్రగపి పుష్పమయీతి తల్లీలయా ఇన్తీతి భావః। కీదృశ్యాఽతనుశరలీలయా। అతివిషమశీలయా అతిశయేన విషమం శీలం స్వభావో యస్యాస్తాదృశ్యా। అన్యబాణా హి క్షిప్తా: సన్తః క్షతముత్పాద్య ఘ్నన్తి। కామబాణాస్తు హృది సంగతాః క్షతమకృత్వైవాన్తరే చ ఘ్నన్తీతి విషమశీలతేతి భావః। కీదృశీం మామ్। కుసుమసుకుమారతనుం పష్పకోమలాఙ్గీమ్॥ ౬॥ అహమితి। అహమిహ నికుఞ్జే వసామి। కీదృశీ। న గణితా న సంభావితా వనవేతసా విపినస్య వేత్రలతా యయా సా। మధుసూదనః కృష్ణో మాం చేతసా న స్మరతి। అపి చేతోమాత్రసాధ్యాం స్వయం స్మరణమపి న కరోతి అన్యస్య కా వార్తేతి చేతసేత్యనేన ధ్వనితమ్। అన్యథా స్మరణస్య చేతోఽజన్యత్వేన చేతసేత్యస్య వైయ్యర్థ్యాపత్తేః। న గణితేత్యత్ర నశబ్దేన నిషేధవాచకేన సమాసః। న తు నఞ్శబ్దేన। నఞా సహ సమాసేఽగణితేతి స్యాత్। యద్వా నఞ్ శిరశ్చాలనే। తథా చ గణితాః ప్రతిలతం కృష్ణమన్వేషయన్త్యా పరిసంఖ్యాతా వనవేతసా యయా సా। యద్వా। అహమిహ వనే కిం

హరిచరణశరణజయదేవకవిభారతీ।

వసతు హృది యువతిరివ కోమలకలావతీ॥ యామి హేం॥౮॥

తత్కిం కామపి కామినీమభిసృతః కింవా కలాకేలిభి

ర్బద్ధో బన్ధుభిరన్ధకారిణి వనాభ్యర్ణే కిముద్భ్రామ్యతి।

కాన్తః క్లాన్తమనా మనాగపి పథి ప్రస్థాతుమేవాక్షమః

సఙ్కేతీకృతమఞ్జువఞ్జులలతా కుఞ్జేఽపి యన్నాగతః॥ ౩॥

భవతీతి వ్యఙ్గ్యమ్। న గణితేత్యాదౌ నిషేధార్థం నకారేణ సమాసః। "అధునీత ఖగః స నైకధా" ఇతివత్। శేషవివక్షాభావాన్మాం స్మరతీత్యత్ర న షష్ఠీ ॥౭॥ అపి చ హరిచిరణేతి। హరిచరణౌ శరణం గృహం యస్యాః సా చాసౌ జయదేవకవిభారతీ చ। అథవా హరిచరణేతి జయదేవవిశేషణమ్। తత్ర శరణం రక్షితృ హృది వసతి। అర్థాద్భక్తానామ్। కింలక్షణా కోమల కలావతీ చ। తథా చ సఙ్గీతరాజే— 'రాగః స్యాత్సాన్ధనగౌడాఖ్యస్తాలో వర్ణయతీ రసః। శృఙ్గారో విప్రలమ్భాఖ్యః ప్రమదా మదనాకులా। పక్షనామావలేః పాటా గుమ్ఫితా యత్ర గీతకే। స్నిగ్ధమధుసూదనోఽయం రాసావలయనామకః॥ ప్రబన్ధః పృథివీభర్త్రా ప్రబద్ధః ప్రీతయే హరేః॥ ఇతి స్నిగ్ధమధుసూదనరాసావలయనామా ప్రబన్ధస్త్రయోదశః॥ ౮॥ రాధా తదనాగమనే స్వగతాన్హేతూన్వితర్కయతి— తత్కిమితి। అథస్మాత్కాన్తః కాముకః సఙ్కేతీకృతమఞ్జువఞ్జులలతాకుఞ్జేఽపి యన్నాగతః మనోహరవేతసలతాగృహేఽపి యన్నాయాసీత్తత్తస్మాదహమితి వితర్కయామి। తమేవ వితర్కమాహకామపీతి। కాంచిత్కామినీమభిసృతః కిమన్యకామిన్యర్థం గతః। అథవా మామత్ర సంకేతస్థానే విహాయ కథమన్యత్ర విహరిష్యతీత్యాశఙ్కయాహకలాకేలిభిర్బన్ధుభిర్బద్ధ: కిమ్। కలేతి। విలాసక్రీడాపరైః। మామభ్యుపగచ్ఛన్నన్తరాపి క్రీడావశో జాతః। అథవా మాం విహాయ అన్యత్కరోతీతి విచారేణాప్యలమ్। కింతు మామేవాభిసరన్ మామలభమాన ఇతస్తతః సాన్ద్రేఽన్ధకారే వనసమీపే

నాతివసామి। అపి తు నివసామ్యేవ। శేషం పూర్వవత్। విప్రలబ్ధా చేయం నాయికా। తల్లక్షణమ్ "కృత్వా సంకేతమప్రాప్తే దయితే వ్యథితా తు యా। విప్రలబ్ధేతి సా ప్రోక్తా బుధైరస్యాస్తు విక్రియా। నిర్వేదచిన్తాశ్చేష్టాసు మూర్చ్ఛానిఃశ్వసితాదయః" ఇతి॥ ౭॥ హరిచరణేతి। హరేశ్చరణౌ శరణం యస్య తాదృశో జయదేవకవిస్తస్య భారతీ వాణీ హృది హృదయే వసతు। అర్థాత్కృష్ణస్య భక్తానామ్। కీదృశీ భారతీ। కోమలానిష్ఠురవర్ణా కలావతీ విచిత్రకలాయుక్తా। కేవ। యువతిరివ। కీదృశీ। కోమలా మృద్వఙ్గీ। కలావతీ చతుః షష్టికలాకుశలా॥ ౮॥ తత్కిమితి। కాన్తః కృష్ణ: సంకేతీకృతో మఞ్జుర్మనోహరో వఞ్జులలతాకుఞ్జో వేత్రలతాగృహం తత్రాపి యత్ యతో హేతోర్నాగతస్తత్కామపి కామినీం కిమభిసృతః। అన్యస్యాః కస్యాశ్చిదభిసారభూమిం ప్రాప్త ఇతి కిము ఇత్యర్థః। యద్వా। బన్ధుభిర్గోపభూమిం ప్రాప్త: కలాకేలిభిః కౌతుకకలాభిర్బద్ధో నియన్త్రితః కిము। యద్వా। అన్ధకారిణి ఘనతరతరుచ్ఛాయాయాం నిబిడాన్ధకారే వనోపాన్తే సంకేతీకృతవిపినసమీపే సంకేతస్థలమప్రాప్య భ్రామ్యతి కిము పరిభ్రమణం కిం కరోతి। సంశయాన్తరమాహ— క్లాన్తమనా ఇతి। ప్రకృతకిముశబ్దోఽత్రాపి సంబధ్యతే। తథా చ। క్లాన్తం మద్విశ్లేషే దుఃఖేనోపతప్తం మనో యస్య। ఏవాదృశః

అథాగతాం మాధవమన్తరేణ సఖీమియం వీక్ష్య విషాదమూకామ్।
విశఙ్కమానా రమితం కయాపి జనార్ధనం దృష్టవదేతదాహ॥ ౪ ॥

వసన్తరాగయతితాలాభ్యాం గీయతే। ప్రం ౧౪

స్మరసమరోచితవిరచితవేశా।
గలితకుసుమదరవిలులితకేశా॥ ౧ ॥

కాపి మధురిపుణా విలసతి యువతిరధికగుణా॥ ధువమ్ ॥

పరిభ్రామ్యతి। అథవా తదపి న ఘటతే। అథవా క్లాన్తమనాః సన్ పథి మార్గే ప్రస్థాతుమేవాక్షమ ఇతి సుస్థితమ్। శార్దూలవిక్రిడితం వృత్తమ్। సంశయోఽలఙ్కారః॥3॥ అథ సఖీవిషాదానుమితం కృష్ణస్యాన్యాసక్తత్వం వితర్కయన్నాహ— అథేతి। ఇయం రాధా అథానన్తరం కృష్ణం వినా ఆగతాం సఖీం వీక్ష్య దృష్ట్వా తత్రప్రయక్షీకృతమివ యథా స్యాత్తథా తద్వక్ష్యమాణమాహ। కింభూతాం సఖీమ్। విషాదమూకామకృతకార్యత్వాద్విషణ్ణతయా ప్రతివక్తుమక్షమామ్॥ కింభూతా రాధా జనార్ధనం కయాపి కాన్తయా రమితం విశఙ్కమానా। సఖీవిషాదాన్యథానుపపత్త్యాఽన్యాసఙ్గో వ్యజ్యతే॥ ఉపేన్ద్రవజ్రా వృత్తమ్॥ ౪॥ ఇదమేవ ప్రథయతి। తత్రపూర్వం ధ్రువపదమ్॥ కాపీతి। సఖి కాపి యువతి మధురిపుణా సహ విలసతి। కింభూతా। అధికగుణః సౌన్దర్యాదయో యస్యాః। అర్థాన్మత్సకాశాత్। మాం విహాయ యయా రమత ఇతి। మధురిపురిత్యనేన తస్య మాధుర్యానభిజ్ఞత్వం ద్యోత్యతే। తేన అధికగుణేత్యనేన మత్తో హీనేతి వ్యజ్యతే॥ అథ పదాని। స్మరేతి। కింభూతా కాపి స్మరసమరోచితో విరచితో వేషః ప్రసాధనం యయా సా। స్మరసమరః కామకేలిః। అథవా స్మరోపలక్షితః సమర ఇవ సమరః। అపి కింభూతా। రతివిమర్దనేన విగలితపుష్పై

ప్రస్థాతుమక్షమః। తతశ్చలితుమేవాసమర్థ: ఇతి కిము ఇత్యర్థః। ఉత్కా చేయం నాయికా— "ఉత్కా భవతి సా యస్యాః సంకేతం నాగతః ప్రియః। తస్యానాగమనే హేతుం చిన్తయత్యాకులం యథా ॥" ఇతి ॥ ३ ॥ అథేతి ॥ అథానన్తరమియం రాధా ఏతద్వక్ష్యమాణం దృష్టవదాహ ఉక్తవతీ। యథా కస్య కియద్వృత్తాన్తః కేనచిత్సాక్షాదృష్టః కథయతి తద్వదిత్యర్థః। కిం కృత్వా। సఖీం మాధవమన్తరేణ కృష్ణం వినాగతాం వీక్ష్య దృష్ట్వా। అత ఏవ విషాదేన మూకాం మౌనామ్। కీదృశీ। జనార్దనం కృష్ణం కయాచిన్నాయికయా రమితం శఙ్కమానా తర్కయన్తీ। జనార్దనమిత్యుచితపదోపపత్త్యా।........। తథా చ జనానామర్దనస్వభావో యస్తస్య మమ తాపజనకత్వముచితమేవేతి భావః॥ ४ ॥ తదేవ గీతేన కథయతి— స్మరేతి। గీతస్యాస్య వసన్తరాగః। ఏకతాలీ తాలః। గీతార్థస్తు కాపి యువతిర్మధురిపుణా కృష్ణేన విలసతి రమతే। అత ఏవాధికగుణా అధికః సైన్దర్యాదిగుణో యస్యాః సా। మత్సంకేతాగమనోత్సుకమపి కృష్ణం గుణైరపహృత్య రమితవతీ। మత్తోఽప్యధికగుణేతి భావః। యువతీ విలసతీత్యనేన కామికర్తృకవిలాసకథనాద్విపరీతరతముక్తమ్। కీదృశీ। స్మరసమరః కామసంగ్రామః। సురతమితి యావత్। తత్రోచితో యోగ్యో విరచితః కృతో వేశ ఆభరణం యయా సా। పునః కీదృశీ। గలితః స్ఖలితః కుసుమభరో యస్యాస్తాదృశీ। విలులితాః కృష్ణేన కచగ్రహపూర్వకం చుమ్బనాదానేన స్రస్తాః కేశా యస్యాః సా। విపరీతరతే చ నాయికాయాః కేశగ్రహణపూర్వకమేవ

హరిపరిరమ్భణవలితవికారా।

కుచకలశోపరితరలితహారా॥ కాపిం॥ ౨॥

విచలదలకలలితాననచన్ద్రా।

తదధరపానరభసకృతతన్ద్రా॥ కాపిం॥ ౩॥

చఞ్చలకుణ్డలదలితకపోలా।

ముఖరితరసనజఘనగతిలోలా॥ కాపిం॥ ४॥

దయితవిలోకితలజ్జితహసితా।

బహువిధకూజితరతిరసరసితా॥ కాపిం॥ ౫॥

రీషద్విలులితాః కేశా యస్యాః సా। అనేనోక్తేనాస్యా: పురుషాయితత్వం వ్యజ్యతే॥౧॥ అపి చ హరీతి। పునః కింభూతా। హరిపరిరమ్భణేన వలితః సంభక్తౌ వికారః కామోపలక్షితో మానసో భావో యస్యాః। కుచకలశయోరుపరి తరలశ్చఞ్చలో హారో యస్యాః। అత్రాపి హారతరలత్వం పురుషాయితమభివ్యనక్తి॥ ౨॥ అపి చ। విచలదితి। పునః కింభూతా। విచలదలకైర్లలితో మనోహరో ముఖచన్ద్రో యస్యాః సా తథా। పునః కింభూతా తదధరపానరభసేన హర్షేణ కృతా తన్ద్రా సుఖజనితాలీకనిద్రా యయా॥౩॥ అపి చ। చఞ్చలేతి। కింభూతా। చఞ్చలకుణ్డలాభ్యాం లలితౌ (దలితౌ) కపోలౌ యస్యాః। పునః కింభూతా। ముఖరితరసనా యా జఘనగతిః జఘనస్య గతాగతం తయా లోలా॥ ౪॥ అపి చ। దయితేతి। కింభూతా। లజ్జితా చాసౌ హసితా చ లజ్జితహసితా। దయితవిలోకితేన లజ్జితహసితా। అపి చ కింభూతా। బహువిధాని కూజితాని పారావతాదీనామవ్యక్తశబ్దా

చుమ్బనం కార్యమిత్యుక్తం ప్రాక్। "అస్త్రియాం సమరానీకరణాః" ఇత్యమరః। 'వేశో వేశ్యాగృహే ప్రోక్తో నేపథ్యే గృహమాత్రకే।' ఇతి విశ్వః॥ ౧॥ పునః కీదృశీ। హరీతి। హరేః పరిరమ్భణేనాలిఙ్గనేన చలితో జాతో వికారో రోమాశ్చాదిర్యస్యాః సా। పునః కీదృశీ। కలశావివ కుచౌ తత్ర తరలితశ్చఞ్చలో హారో యస్యాః సా॥౨॥ పునః కీదృశీ। విచలదితి। విచలద్భిశ్చఞ్చలైరధికైశ్చూర్ణకున్తలైర్లలితో మనోహర ఆననచన్ద్రో యస్యాః సా। లాలిత్యం చాలకానాం కలఙ్కసాదృశ్యాన్ముఖే చలత్కలఙ్కవత్త్వం చన్ద్రమసః ప్రతీయతే। పునః కీదృశీ। తస్య కృష్ణస్యాధరపానరభసః। తేన కృతా చక్షుర్నిమీలనేనావిష్కృతతన్ద్రా రతిసుఖానుభవజనితా నిద్రా యయా సా॥౩॥ పునః కీదృశీ। చఞ్చలేతి। చఞ్చలాభ్యాం కుణ్డలాభ్యాం దలితౌ మృదితౌ కపోలౌ యస్యాః సా। కుణ్డలయోశ్చాచల్యం పురుషాయితాసకలనాయికాతనుచాఞ్చల్యం భవత్యేవ। పునః కీదృశీ। ముఖరితేతి॥ ముఖరితా శబ్దాయమానా రసనా క్షుద్రఘణ్టికా యస్య। తాదృశస్య జఘనస్య గత్యా గతేన లోలా చఞ్చలా॥ ౪॥ పునః కీదృశీ। దయితేతి। దయితస్య కృష్ణస్య విలోకితేన వీక్షణేన లజ్జితహసితే లజ్జాహాస్యే యస్యాః సా। యద్వా దయితవిలోకితే చ లజ్జితా లజ్జావతీ హాస్యయుక్తా చేత్యర్థః। పురుషాయమాణాయాస్తస్యాధఃస్థితస్యాఙ్గనాయమానస్య కృష్ణస్య

విపులపులకపృథువేపథుభఙ్గా।

శ్వసితనిమీలితవికసదనఙ్గా॥ కాపిం॥ ౬॥

శ్రమజలకణభరసుభగశరీరా।

పరిపతితోరసి రతిరణధీరా॥ కాపిం॥ ౭॥

నుకరణాని యత్ర తద్యథా స్యాత్తథా రతిరసేన రతిరాగేణ రసితా శబ్దితా। అథవా బహువిధం కూజితమవ్యక్తః శబ్దో యత్ర తేన రతిరసేన శబ్దితా॥ ౫॥ అపి చ। విపులేతి। విపులా బహవః పులకా రోమాఞ్చా యత్ర అసౌ విపులపులకః పృథూ రోమాఞ్చభఙ్గస్తరఙ్గో యస్యా భఙ్గ ఇవ భఙ్గః। శ్వసితనిమీలితాభ్యాం వికసత్ప్రకటీభవన్ననఙ్గః ఏతల్లక్షణః కామో యస్యాః॥ ౬॥ అపి చ। శ్రమజలేతి। కింభూతా॥ స్వేదబిన్ద్వఙ్కితశరీరా। అపి చ కింభూతా। ఉరసి పతితా। అర్థాద్ధరేః। రతీ రణ ఇవ

దర్శనేన లజ్జా హాస్యం చ తస్యా అభూదితి భావః। లజ్జితహసితేత్యత్ర ప్రథమవ్యాఖ్యానే నపుంసకే భావే క్తః। ద్వితీయవ్యాఖ్యానే లజ్జాధాతోర్హాస్యవాచకస్య ధాతోశ్చాకర్మకత్వావ్ “గత్యర్థాకర్మక— 'ఇత్యాదినా క్తః। పునః కీదృశీ। బహువిధం పికశిఖికలహంసాదీనామివ నానాప్రకారం కూజితం శబ్దితం యత్ర। ఏతాదృశో రతిరసః సురతరసస్తేన రసితా హృష్టా। యద్వా। బహువిధం నానాప్రకారం పారావతాదీనాం యత్కూజితం తద్వద్రతిరసే రసితం శబ్దితం యస్యాః సా। “రసితం శబ్దితే హృష్టే" ఇతి కోశః॥ ౫॥ పునః కీదృశీ। విపులేతి। విపులాః ప్రచురా యే పులకా రోమాఞ్చాస్తేషాం పృథుర్మహాన్యో వేపథుః కమ్పస్తస్య భఙ్గస్తరఙ్గో యస్యాః సా। రోమాఞ్చకమ్పయోరుత్తరోత్పత్త్యా తరఙ్గసామ్యమ్। “భఙ్గస్తరఙ్గే రుద్భేదే భఙ్గో జయవిపర్యయే।' ఇతి విశ్వప్రకాశః। పునః కీదృశీ। శ్వసితం సురతాయాసజనితో నిశ్వాసో నిమీలితం పరమానన్దావాప్తిజనితం నేత్రనిమీలనం తాభ్యాం వికసత్ప్రకటీభవన్ననఙ్గః కామో యస్యాః సా। శ్వసితేత్యనేనానన్దావాప్తిసాన్నిధ్యం కథితమ్। తదుక్తం రతిరహస్యే—“ముహుః స్వజనాశ్లేషః సీత్కారాశ్చితలజ్జితమ్। హుఙ్కరోచ్చ్వసితం నార్యా వీర్యసాన్నిధ్యసూచకమ్"॥

ఇతి। నిమీలితేత్యనేన చ్యుతికాలః కథితః। తదుక్తం తత్రైవ— "మూర్చ్ఛనా మీలనం చాక్ష్ణోశ్చ్యుతికాలస్య లక్షణమ్।' ఇతి॥ ౬॥ పునః కీదృశీ। శ్రమజలేతి। శ్రమజలకణేన సురతాయాసజనితప్రస్వేదబిన్దుసమూహేన సుభగం మనోహరం శరీరం యస్యాః సా। త్రుటితహారేఽపి వక్షసి స్వేదబిన్దుర్ముక్తాహారశోభాజననాత్సుభగశరీరేతి భావః। పునః కీదృశీ। ఉరసి కృష్ణస్యోరసి పరిపతితా। పునః కీదృశీ। రతిరణే సురతసంగ్రామే ధీరా పణ్డితా। అనేన సురతాన్తకార ఉక్తః। తదుక్తం రతిరహస్యే— "అఙ్గే స్వేదః శ్లథత్వం చ కేశవస్త్రాదిసంస్మృతిః(?)। జాతే చ్యుతిసుఖే నార్య్యా విరామేచ్ఛా చ జాయతే॥' బన్ధశ్చాయం హంసలీలకాఖ్యః। తదుక్తం రతిరహస్యే—'నారీ పాదద్వయం దత్త్వా కాన్తస్యోరుయుగోపరి। కటిమాన్దోలయేదాశు బన్ధోఽయం

శ్రీజవదేవమభితహరిరామితమ్।

కలికలుషం జనయతు పరిశమితమ్॥ కాపిం॥ ౮॥

విహరపాణ్డుమురారియుఖామ్బుజద్యుతిరయం తిరయన్నపి వేదనామ్।

విధురతీవ తనోతి మనోభువః సుహృదయే హృదయే మదనవ్యథామ్॥౯॥

రతిరణః తత్ర ధీరా స్థిరా॥ ౭॥ శ్రీతి। ఇదం శ్రీజయదేవభణితం విపరీతరతాభి(యోగ)క్రీడితం కలికలుషం పరిశమితం జనయత్వితి శాన్తిం నయతు॥ ౮॥ తథాచ సఙ్గీతరాజే "శ్రీరాగో యత్ర రాగః స్యాత్తాలస్తు ద్రుతమణ్ఠకః। వర్ణనం వాసుదేవస్య రతిస్తహ్యత్యయే స్త్రియాః। పదేభ్యః పాటసన్తానం స్వరాస్తేనాస్తథైవ చ। ప్రయోగశ్చ భవేద్యత్ర స ప్రబన్ధవరః స్మృతః॥ హరిరమితచమ్పకవర్ణేభ్యః శేఖరాభిధః" ॥ ఇతి హరిరమితచమ్పకశేఖరనామా చతుర్దశః ప్రబన్ధః॥ ఇదానీం విరహాతురా రాధా చన్ద్రముద్దిశ్యాహ— విరహేతి। అయే కోమలామన్త్రణే। హే సఖి, అయం విధుః హృదయే అర్థాత్ మమ అతిమదనవ్యథాం తనోతి। కింభూతః। మనోభువః మదనస్య సుహృన్మిత్రమ్। మురారేర్విరహావస్థాస్మరణేనాహ। కింభూతః। విరహేణ పాణ్డుః యన్మురారిముఖామ్బుజం తస్య ద్యుతిరివ ద్యుతిర్యస్య। అత ఏవ వేదనాం తిరయన్నపి ఆచ్ఛాదయన్నపి। ఏతదుక్తం భవతి। పూర్వం మదీయవిరహపాణ్డుమురారిముఖకాన్తిమత్త్వేన మమ వేదనా నాశయన్నపి కామసుహృత్త్వేన

వేదనాం కరోత్యేవ। తదప్రాప్త్యపి యదపేక్షయా తఖ స్థిత్వాద్దుఃఖం నాభూత్సాంప్రతమన్యాసక్తం తం జ్ఞాత్వా మయా స్థాతుం న శక్యత॥

హంసలీలకః” ఇతి। “లవలేశకకణాణవః' ఇత్యమరః॥ ౭॥ శ్రీజయదేవేతి। శ్రీజయదేవేన భణితం యద్ధరేః కృష్ణస్య రతిరమితం క్రీడితం కలేః కలియుగస్య కలుషం పాపమర్థాచ్ఛ్రోతౄణాం పాతకానాం చ పరిశమితం జనయతు నష్టం కరోతు॥ ౮॥ సంప్రతి చన్ద్రోఽప్యయమధికతరం వ్యథయతీత్యాహ— విరహేతి। అయే ఇతి విషాదే। అయం దృశ్యమానశ్చన్ద్రో మమ హృదయే మదనవ్యథాం కామపీడాం తావదధికం యథా స్యాదేవం తనోతి విస్తారయతి। కీదృశః। విరహేణ మద్విశ్లేషేణ పాణ్డు ధూసరం యన్మురారేః కృష్ణస్య ముఖామ్బుజమాననపద్మం తద్ద్యుతిర్యస్య సః। తథా చ। తాదృశకృష్ణముఖామ్బుజచన్ద్రదర్శనే కృష్ణస్య ముఖామ్బుజస్య స్మరణాదతివ్యథా జాయతే ఇతి భావః। కిం కుర్వన్। వేదనామపి తిరయంస్తిరోహితాం కుర్వన్। తథా చ। చన్ద్రదర్శనేన తథా వివేకోన్మూలనం భవతి కృష్ణముపాయేన కృతాపరాధమపి తమేవ మనః స్మరతీతి భావః। వ్యథాజనకత్వే హేతుమాహ— మనోభువ ఇతి। మనోభువః కామస్య సుహృన్మిత్రమ్। తథా చ నికటస్థితస్యాపి కృష్ణస్యానుసరణం మయా న కృతమితి మదనాశాలజ్జనాత్కామో మే వైరీ జాతః। సఖ్యుస్తస్య సాహాయ్యం చికీర్షతా చన్ద్రేణాపి వ్యథా జన్యత ఇతి భావః। చన్ద్రస్య కృష్ణమనోజన్యత్వేన కామస్య మనసిజత్వేనైవ ప్రసిద్ధేః। సోదరత్వేన కామచన్ద్రయోః సౌహార్దత్వాచ్చ మనోభువపదేన కామస్యోపాదానమ్। తథా చ శ్రుతిః 'చన్ద్రమా మనసో జాతశ్చక్షోః సూర్యోఽజాయత'। ఇతి। 'వేదనా జ్ఞానదుఃఖయోః। భయే క్రోధే విషాదే చ సంభ్రమే స్మరణేఽపి చ॥ ఇతి విశ్వః। 'తిరోఽన్తర్ద్ధౌ తిర్యగర్థే" ఇతి చ॥౯॥

గుర్జరీరాగైకతాలీతాలేన గీయతే। ప్రం ౧౫

సముదితమదనే రమణీవదనే చుమ్బనవరితాధరే।

మృగమదతిలకం లిఖతి సపులకం మృగమివ రజనీకరే॥ ౧॥

రమతే యమునాపులినవనే విజయీ మురారిరధునా॥ ధ్రువమ్॥

ఘనచయరుచిరే రచయతి చికురే తరలితతరుణాననే।

కురబకకుసుమం చపలాసుషమం రతిపతిమృగకాననే॥ రమతేం॥౨॥

ఇతి భావః॥ ద్రుతవిలమ్బితం వృత్తమ్॥ ౧॥ ఇదానీం రాధా విప్లలితే మనసి తత్స్వరూపమేవ నిరూపయతి॥ అత్ర పూర్వం ధ్రువపదమ్॥ రమత ఇతి। అధునా మురారిర్యమునాపులినవనే రమతే। అత్ర మురారిపదం కాముకస్య కార్కశ్యే రత్యభావం ద్యోతయతి। కింభూతః। విజయీ మాం పరాభూయ జయవాన్। ఇతి ధ్రువః। అథ పద్యాని। తమేవ రమణప్రకారమాహ— సముదితేతేతి। రమణీవదనే మృగమదుతిలకం కస్తూరీతిలకం లిఖతి। రమతేఽస్యామితి రమణీ। లిఖిరత్ర లేఖనసామాన్యాద్విన్యాసే వర్త్తతే కింభూతే వదనే। అత ఏవ సమ్యగుదితః కామో యతః। పునః కింభూతే సతిలకం ముఖముద్వీక్ష్య దీప్తస్మరత్వాత్సపులకం యథా భవతి తథా చుమ్బనాద్వలితః సంభక్తోఽధరో యత్ర। కస్మిన్క ఇవ। రజనీకరే మృగ ఇవ। పూర్ణచన్ద్రనిభే ముఖే కస్తూరీతిలకేన రాధానిఃశ్వాసైకకాశ్మల్యం ద్యోత్యతే। అత్ర రజనీకరగ్రహణేన తయోః క్షణరాగిత్వం ద్యోత్యతే॥ ౧॥ అపి చ। ఘనచయేతి। స తస్యా ఇతి ప్రకరణలభ్యో। చికురే కున్తలే। జాతావేకవచనమ్। కురబకకుసుమం శోణసైరేయకపుష్పమ్। శోణమ్లానపుష్యం వా రచయతి। కింభూతే। రతిపతిః మృగ ఇవ తస్య కాననే। కింభూతే చికురే। ఘనచయరుచిరే మేఘపటలమనోహరే। పునః కింభూతే। తరలితతరుణాననే। తరలితాని తరుణానామాననాని యేన। కాననపక్షే తరలితాని తరుణానాం కుబ్జకకుస

పూర్వం గీతేన కస్యాశ్చిద్విపరీతరతముక్తమధునా కస్యాశ్చిత్స్వాధీనభర్తృకాయా నాయకకర్తృకాం క్రీడామాహ— సముదతేతేతి। గుర్జరీరాగేఽస్యైకతాలః। గీతార్థస్తు— విజయీ జయశీలో మురారిర్యమునాపులినే వనే యమునాయాః సైకతే యద్వనం తత్ర రమతే క్రీడతి। నిఃశఙ్కకేలిప్రతిపాదనాయ విజయీత్యుక్తమ్। క్రీడామేవాహ— సముదితేతేతి। రమణీవదనే కామినీముఖే సపులకం రోమాఞ్చం యథా స్యాదేవం మృగమదతిలకం కస్తూరీతిలకం లిఖతి। కీదృశే। చుమ్బనాయ వలితః సంముఖీకృత్య సంకోచితోఽధరో యత్ర తాదృశే। కుత్ర కమివ। రజనీకరే చన్ద్రే మృగమివ। కీదృశే చన్ద్రే। సముదితః సమ్యగుదితో మదనో యస్మాత్తాదృశే। పూర్ణచన్ద్రస్య కామోద్దీపకత్వాదితి భావః। పునః కీదృశే చన్ద్రే। చుమ్బనాయ వలితః సంముఖీకృతోఽధరో యస్మాత్తాదృశే। చన్ద్రదర్శనాద్యూనోశ్చుమ్బనాదౌ ప్రవృత్తిః। అత్ర ముఖస్యాహ్లాదకారిత్వాదినా చన్ద్రసామ్యం కస్తూరీతిలకస్య చ మృగసామ్యం బోధ్యమ్॥ ౧॥ కేల్యన్తరమాహ— ఘనచయేతి। చికురే తస్యాః కేశపాశే కురబకకుసుమం శోణామ్లానపుష్పం, అరుణఝిణ్టీపుష్పం వా రచయతి। యథావిన్యాసమర్పయతీత్యర్థః। కీదృశే చికురే।

ఘనచయవన్మేఘసమూహవద్రుచిరే మనోహరే। పునః కీదృశే। రతిపతి: కామః స ఏవ మృగస్తస్య కాననే వనే। పునః కీదృశే। తరలితాని విలోకనేన చఞ్చలీకృతాని తరుణానాం యూనామాననాని ముఖాని

ఘటయతి సుఘనే కుచయుగగగనే మృగమదరుచిరూషితే।

మణిసరమమలం తారకపటలం నఖపదశశిభూషితే॥ రమతేం॥ ౩॥

జితబిసశకలే మృదుభుజయుగలే కరతలనలినీదలే।

మరకతవలయం మధుకరనిచయం వితరతి హిమశీతలే॥ రమతేం॥ ౪॥

మానాం వా వాతారివృక్షాణామగ్రభాగా యస్మిన్। రమణీపక్షే కులటానాం సుఖరూపమ్। యథా మృగః కాననే బలీ తథాత్ర కామః। అత్ర మృగశబ్దేన తత్ర రమమాణస్య హరేఃపరుషత్వం (పశుత్వం) వ్యజ్యతే॥౨॥ అపి చ। ఘటయతీతి। స తస్యాః కుచయుగగగనే కుచయుగం గగనమివ బృహత్త్వాత్। అమలమణిహారం హీరకసరం హీరకహారం తారకపటలం తారకాసమూహం ఘటయతి యోజయతి। కింభూతే। సుఘనే సుతరాం ఘనే పీనే। గగనపక్షే శోభనఘనే। కింభూతే స్తనయుగే। మృగమదరుచిరూషితే। కస్తూరీపరిష్వఙ్గేన నివారితసురతశ్రమజలే। గగనపక్షే మృగమదకాన్తియుక్తే రూక్షే చ భావేన। పునః కథంభూతే। నఖపదం శశీవ తేన భూషితే। పక్షే। నఖపదమివ శశీ తేన భూషితే। అత్ర తస్మిన్నభిలాషశూన్యత్వం గగనపదవ్యఙ్గ్యమ్॥౩॥ అపి చ। జితేతి। స కృష్ణస్తస్యా జితబిసశకలే మృణాలఖణ్డసదృశే భుజయుగలే వర్త_మానే। కరతలనలినీదలే

యేన తాదృశే। కీదృశం కుసుమమ్। చపలా ఇవ రక్తవిద్యుదివ సుషమాతిశయితా శోభా యస్య తాదృశమ్। యద్వా। చపలావత్సుషమం చారు। అత్ర విరహతాపశామకతయాతిశ్యామలతయా చికురాణాం సజలమేఘసామ్యమ్। కేశగ్రథితకురవకకుసుమానాం చాన్తరాన్తరా దృశ్యమానతయా విరహిణాం సంతాపజనకతయా రక్తతయా లోహితవిద్యుత్సామ్యమ్। “చికురః కున్తలో బాలః కచః కేశః శిరోరుహః” ఇత్యమరః।

'స్మృత: కురబకః శోణామ్లానఝిణ్టీప్రభేదయో:" ఇతి విశ్వః। 'కుసుమం పుష్పఫలయోః" ఇత్యపి। "చపలా కపిలావిద్యుత్పుంశ్చలీపిప్పలీషు చ" ఇత్యపి। సుషమం చారుసమయోః సుషమా పరమాద్యుతౌ" ఇతి చ॥ ౨॥ కేల్యన్తరమాహ—ఘటయతీతి। కుచయుగం గగనమివ। బృహత్త్వాత్। తత్రామలం నిర్మలం మణిసరం ముక్తాహారం తదేవ తారకసమూహం ఘటయతి ప్రాపయతి। కీదృశే కుచయుగగగనే। సుష్ఠు అతిశయేన ధనో విస్తారో యత్ర తాదృశే। మృగమదస్య కస్తూర్యా రుచ్యా దీప్యా రూషితే వ్యాప్తే పునః కీదృశే। నఖక్షదం నఖాఙ్కస్తదేవ శశీ తేన భూషితేఽలఙ్కృతే। నఖక్షతం చేదర్ద్ధేన్దుసామ్యం బోధ్యమ్। తదుక్తం పఞ్చసాయకే"అర్ద్ధేన్దుసంకాశమిదం నఖక్షతమర్ద్ధేన్దుసంజ్ఞం కథితం సమాసతః। కక్షానితమ్బస్తనపార్శ్వమధ్యే దాతవ్యమేతత్కరజం సదైవ" ఇతి। అత ఏవాత్ర శశిపదమప్యర్ద్ధచన్ద్రపరం బోధ్యమ్। పూర్ణచన్ద్రస్య తత్సామ్యాభావాత్। అత్ర కుచయుగస్య విస్తీర్ణత్వాత్కస్తూరికయా శ్యామత్వాఙ్కరూపచన్ద్రవత్త్వాద్గగనత్వేన నిరూపణమ్। గగనస్యాపి కవిసంప్రదాయే శ్యామత్వేనైవ ప్రసిద్ధేః అత ఏవ సుధన ఇత్యాదిభిస్త్రిభిర్విశేషణైర్గగనత్వనిరూపణౌపమకవిశేషణోపాదానాత్సాఙ్గమేతద్రూపకమ్। 'ఘనః సాన్ద్రే దృఢే దీర్ఘే విస్తారే లోహముద్గరే" ఇతి విశ్వః। గుణ్ఠితరూషితే ఇత్యమరః। ఏతద్వ్యాఖ్యానసమయే క్షీరస్వామినాప్యుక్తమ్— "రూషితే లౌకికవ్యావృత్త్యేర్థః। యత్రాన్తార్గిరిరేణురూషితః" ॥ 'నక్షత్రే చాపి మధ్యే చ తారకం తారకాపి చ' ఇతి విశ్వః॥ ౩॥ కిం చ। జితవిసేతి। మృదుభుజయుగలే తస్యాః కోమలే బాహుయుగే మరకతవలయమిన్ద్రనీలమణికఙ్కణం తమేవ మధుకరనిచయం భ్రమరసమూహం వికిరతి అర్పయతి। కీదృశే భుజయుగలే। జితం నిజ

రతిగృహజఘనే విపులాపఘనే మనసిజకనకాసనే।

మణిమయరసనం తోరణహసనం వికిరతి కృతవాసనే॥ రమతేం॥ ౯॥

కరాబ్జపత్రే। శోణే కరతలే నీలమరకతసంచయః సభ్రమరపద్మశోభామనుకరోతి। తేన తయోః యావకమణ్డనకమనీయతాన్యాయేన ఔపాధికస్నేహో రసాభాసత్వేన వ్యఞ్జితః। మరకతబలయం మధుకరనిచయమేవ వితరతి ప్రయచ్ఛతి। కింభూతే కరతలే। హిమశీతలే। అత్ర హి హిమశీతలశబ్దస్తసిన్కామాభావం ద్యోతయతి। తథా చాహ— "అనురాగోఽనురక్తాయాం రసావహ ఇతి స్థితిః। అభావే త్వనురాగస్య రసాభాసం జగుర్బుధాః॥ ४॥ అపి చ। రతీతి। స తస్యా రతిగృహజఘనే మణిమయరసనం మేఖలాం వికిరతి। రతిగృహం చ తజ్జఘనం చ।

జఘనస రతిగృహేతి నామ్ని సత్యేవ రతిం గృహ్ణాతి। రతేరావాసప్రస్థాపితత్వేన విశేషణపరతా। కింభూతే। విపులాపఘనే విపులావయవే। పునః కింభూతే। మనసిజకనకా

మార్దవేన శైత్యేన చాభిభూతం విసశకలం మృణాలఖణ్డం యేన తాదృశే। పునః కీదృశే। కరతలమేవ నలినీదలం పద్మం యత్ర తాదృశే। యద్వా। కరతలమేవ నలినీదలం పద్మినీపత్రం యత్ర తాదృశే। పునః కీదృశే। హిమవచ్ఛీతలే। అత్ర యద్యపి కరతలస్య పద్మినీపత్రత్వరూపణం న విరుద్ధమితి। అత్ర ద్వితీయవ్యాఖ్యానే మరకతవలయస్య పద్మరూపణమాచక్షోపలభ్యమిత్యేకదేశవివర్తిరూపకమ్। తదుక్తం కావ్యప్రకాశేశ్రౌతా ఆర్థాశ్చ తే యస్మిన్నేకదేశవివర్తితమ్। అస్యార్థఃకేచన పదార్థాః శ్రౌతాః శ్రుతిపణ్ఠితా: (?) సాక్షాచ్ఛబ్దాః పఠితాః కేచన ఆర్థాస్తదన్యార్థానుపపత్తిగమ్యా యత్ర రూపకే తదేకదేశవర్తీతి। “నలినీ పద్మినీ పద్మవ్యోమసిన్ధుసరోవరే" ఇతి విశ్వః। “మరకతో నీలమణిః” ఇతి॥౪॥ కిం చ॥ రతిగృహేతి। రతేః శృఙ్గారస్య గృహే ఆశ్రయే మణిమయరసనం ముక్తామయీం మేఖలాం వికిరతి క్షిపతి। అత్ర వికిరతీత్యనేన కాఞ్చీబన్ధనసమయే శ్రోణీస్పర్శజనితసాధ్వసవశాత్కమ్ప్యమానకరా క్షిపతి న తు బధ్నాతీతి ధ్వనితమ్। కీదృశే। విపులాపఘనే విపులో విస్తీర్ణోఽపధనోఽవయవో యస్య తాదృశే। అతి మాంసల ఇత్యర్థః। పునః కీదృశే। మనసిజస్య కామస్య కనకనిర్మితసింహాసనః ఇవ। విస్తీర్ణత్వాదతిగౌరత్వాచ్చ జఘనస్య కనకాసనసామ్యమ్। అత్ర జఘనస్య కనకాసనత్వరూపణమనుపత్యమానమనసిజస్య మహారాజత్వమాజీవతీత్యేకదేశవివర్తిఇత్యాది రూపకమితి। కీదృశం మణిమయరసనమ్। తోరణస్య మఙ్గలస్య స్రజో హసనముపహాసో యస్మాత్తాదృశమ్। అన్యోఽపి యది సింహాసన ఉపవిశతి తదా తత్ర పరిజనైర్వన్దనమాలికా బధ్యతే। మనసిజసింహాసనీభూతే తస్యా జఘనే క్షుద్రమణికారూపమాఙ్గల్యస్రగయం బధ్నాతీతి భావః। పునః కీదృశే జఘనే। కృతం వాసనం వస్త్రం సమాహృత్యాపి కాఞ్చీం బధ్నాతి। కృష్ణేఽతిలజ్జయా నాయికయా కృతం శాటికాదిరూపం వస్రంత్యర్థః। యద్వా। కృతం వాసనం శ్రీకృష్ణశీకరణాయ ధూపవిశేషో యత్ర తాదృశే।అత ఏవ తయా వశీకృతః సన్ మామవధూయ తయా సహ రమత ఇతి భావః। ధూపవిశేషశ్చ స్వదేహే నాయకవశీకరణాయ చ నాయికయా కర్తవ్య ఇతి కామశాస్త్రే ఉక్తమ్। తదుక్తం రతిరహస్యే— “వరయువతీమలయోద్భవసూక్ష్మైలాసర్జకృష్టసిద్ధార్థైః। సర్వాఙ్గీణో ధూపః సర్వజనానాం వశీకరణమ్'।। ఇతి। యద్వా। కృతా తత్కాన్తిదర్శనాత్కృష్ణేన వాసనాభోగేచ్ఛా యత్ర తాదృశే। యద్వా। కృతవాసనమర్థాత్కామేన స్థానం యత్ర తాదృశే। యద్యపి మనసిజకనకాసన ఇత్యనేనైవ కామ

చరణకిసలయే కమలానిలయే నఖమణిగణపూజితే।

బహిరపవరణం యావకభరణం జనయతి హృది యోజితే॥ రమతేం॥ ६॥

రమయతి సుదృశం కామపి సుభృశం ఖలహలధరసోదరే।

కిమఫలమవసం చిరమిహ విరసం వద సఖి విటపోదరే॥ రమతేం ౭

సనే కామస్య హేమపీఠే। కింభూతం రసనమ్। తోరణహసనమ్। రతిగృహే తోరణసదృశమితి యావత్। కింభూతే రతిగృహే। కృతవాసనే కృతం వానం గన్ధాది యస్య। గృహం చ అధివాయపరికల్పితాసనాది రమణీయం భవతి। అత్ర కనకశబ్దః స్మరహరప్రియత్వేన కామస్యోద్వేజకో భవతీతి ధ్వన్యతే॥ ౫॥ అపి చ। చరణేతి। హరిస్తస్యాశ్చరణకిసలయే యావకాభరణం పూరణం జనయతి। కింభూతే। హృది యోజితే యోగం ప్రాపితే। అర్థాత్ శ్రీకృష్ణస్య హృది। కింవిశిష్టే చరణకిసలయే। కమలానిలయే లక్ష్మీనివాసస్థానే। పునః కింభూతే। నఖా ఏవ మణిగణాః ఆరక్తత్వాత్। తైః పూజితే। కింభూతం యావకభరణమ్। చరణస్య స్వభావలోహితత్వాద్బహిర్భూతమాచ్ఛాదకమ్। కింభూతే హృది। కమలానిలయే లక్ష్మీనివాసస్థానే। పునః కింభూతే। నఖమణిగణపూజితే। తయా దత్తనఖత్వాత్॥ ६॥ అపి చ। రమయతీతి। హే సఖి, వద మౌనం విసృజ। విరసం యథా స్యాత్తథా చిరమిహ విటపోదరే నికుఞ్జేఽఫలప్రాప్తిలక్షణరహితం చిరం కిం అవసం కిముషితాస్మి। క్వ సతి। ఖలహల

స్థానం ప్రాప్తం తథాపి నిత్యం తత్సాన్నిధ్యసూచనాయైతదుక్తమ్। "అఙ్గం ప్రతీకోఽవయవోఽపఘనోఽథ కలేవరమ్। ఇత్యమరః। 'సింహాసనం తద్ధైమమ్' ఇత్యపి। 'రసనం స్వాదనే పానే। రసనా కాఞ్చీజిహ్వయో రసనం చాపి' ఇతి విశ్వః। "మఙ్గల్యస్రక్తోరణో భవేద్వన్దనమాలికా' ఇతి క్షీరస్వామిలిఖితకోషః। 'వసనం వసనే చాథ స్థానే జ్ఞానే ధూపనే' ఇతి విశ్వః॥ ౫॥ కిం చ। చరణకిసలయే చరణ ఏవ కిసలయమాతామ్రత్వాత్కోమలత్వాచ్చ। తత్ర యావకభరణం జనయతి। కీదృశే। కమలాయాః శ్రియో నిలయో ఆశ్రయః। కీటే। నఖా ఏవ మణిగణామణిసమూహాస్తైః పూజితేఽలఙ్కృతే। కీదృశం యావకమరణమ్। బహిర్భూతం దూరీభూతమపవరణం యస్య తాదృశమ్। స్పష్టమిత్యర్థః। పునః కీదృశే। హృది హృదయే

యోజితే। అనురాగాతిశయాత్త్రాపితం స్వహృదయే తచ్చరణకిసలయం కృత్వా యావకం చ రచయతీత్యర్థః। యద్వా। హృది తస్యైవ విశేషణమ్। కీదృశే హృది। కమలాయా లక్ష్మ్యా నిలయే ఆశ్రయే। లక్ష్మ్యః కృష్ణవక్షస్యేవ సర్వదా స్థితిః। పునః కీదృశే। నఖా ఏవ మణిగణాస్తైర్భూషితే। లక్ష్మ్యా అపి గృహే తదీయచరణకిసలయం దదాతి। తస్య సౌభాగ్యాతిశయో ధ్వనితః। అత్ర చరణకిసలయే నఖమణిగణ ఇత్యత్ర రూప్యమానయోః కిసలయత్వమణిగణత్వయో: పరస్పరమయోగాదయుక్తం నామరూపకమ్। తదుక్తం దణ్డినా— ఇదం మన్దస్మితం జ్యోత్స్నా స్నిగ్ధనేత్రోత్పలం ముఖమ్। ఇతి జ్యోత్స్నోత్పలయోగాదయుక్తం నామ రూపకమ్' ఇతి। 'కమలాపీవరయోః' ఇతి విశ్వః। "లక్షా రక్షా జతు క్లీబే యావకాలక్తకామయః" ఇతి విశ్వః॥ ౬॥ రమయతీతి। ఏవం స్వమేవ తత్తదాభరణం విధాయ కామపి సుదృశం శోభనే దృశౌ నేత్రే యస్యాస్తామ్। ఖలో దుర్జనో యో హలధరో బలభద్రస్తస్య సోదరో భ్రాతా కృష్ణస్తత్సుభృశమతిశయేన రమయతి। హే సఖి, వద కథయ ఇహ విటపోదరే కుఞ్జమధ్యే విరసం రసశూన్యం యథా స్యాదేవమత ఏవాఫలం యథా స్యాదేవం చిరం బహుకాలం వ్యాప్య

ఇహ రసభణనే కృతహరిగుణనే మధురిపుపదసేవకే।

కలియుగచరితం న వసతు దురితం కవినృపజయదేవకే॥ రమతే౦॥౮॥

నాయాతః సఖి నిర్దయో యది శఠస్త్వం దూతి కిం దూయసే

స్వచ్ఛన్దం బహువల్లభః స రమతే కిం తత్ర తే దూషణమ్।

ధరసోదరే దుష్టే బలభద్రభ్రాతరి కామపి ఆత్మసదృశం ఖలాం సుదృశం లక్షణయా విరూపనేత్రాం రమయతి సతి। అత్ర హలధరశబ్దో మామనుకూలాం' విహాయాన్యాసక్తోఽన్యాం రమమాణస్య తస్య పామరత్వం ద్యోతయతి। ఈదృశస్యాస్య ప్రతీక్షాయాం విదగ్ధయా న స్థాతవ్యమితి భావః॥౭॥ అపి చ। ఇహేతి। కవిరాజజయదేవకే కలియుగేన రచితం దురితం న వసతు న తిష్ఠతు। కింభూతే రసభణనే రసోద్దీపకే। కర్తరి ల్యుః। పునః కింభూతే। కృతహరిగుణనే కృతహరికథాభ్యాసే। పునః కింభూతే। మధురిపుపదసేవకే। అథ చ ఇహ రసభణనే ఇతి ప్రబన్ధవిశేషణత్వేన యోజనీయమ్। ఇయమష్టపదీ స్తుతినిన్దాపరత్వేన బోద్ధవ్యా॥ తథాచ సఙ్గీతరాజే "ద్రుతమణ్ఠేన తాలేన ద్రుతేనైవ లయనే చ। మష్లారే రసరాజే స్యాత్పదానాం సంతతేః పునః। స్వరగ్రామస్తథా పాటా స్తేనా అపి యథాక్రమమ్।

హరిరసమన్మథాద్యస్తిలకః ప్రబన్ధరాట్॥ ఇతి హరిరసమన్మథతికనామా పఞ్చదశః ప్రబన్ధః॥ కృష్ణానాగమనే హేతుం దూతీవిషాదోపనయపురఃసరం సోత్కణ్ఠా రాధా ప్రకటయతి— నాయాత ఇతి। హే సఖి, రాధే, స మయా బహుప్రేయస్యాపి ఆహూతః పరం నిర్దయ ఇతి నాయాతః। అథ రాధాహ— హే దూతి, స యది శఠః ధూర్తః తర్హి కిం దూయసే త్వం మా విషాదం కార్షీః। త్వం దూతీకర్మణ్యేవ ప్రభుః॥ దూత్యాహ— హే రాధే, అహం అత ఏవ దూయే। స బహువల్లభః సన్ బహ్వ్యో వల్లభాః ప్రేయసో యస్య సః స్వచ్ఛన్దం యథా స్యాత్తథా రమతే క్రీడతి। పునా రాధాహ— తత్ర తే కిం దూషణం న హి త్వం।

కిం కిమిత్యవసంస్థితాస్మీత్యర్థః। అత్ర చ హలధరసోదరత్వేన కృష్ణస్యోపాదానమ్। హలధరో గ్రామ్యస్తత్సోదరోఽయమపి తథైవ భవిష్యతీతి తస్య మాం విహాయ కయాచిద్గోపికయా సహ కేలికరణముచితమేవేతి సూచనాయ। "విటపః పల్లవే శృఙ్గే విస్తారే స్తమ్బశాఖయోః ఇతి। విశ్వః। అవసమితి "వస నివాసే" ఇత్యస్య ధాతోరుత్తమపురుషైకవచనమ్। లఙ్। స్వాధీనభర్తృకేయం నాయికా। తదుక్తం శృఙ్గారతిలకే— "యస్యా రతిగుణాకృష్టః పతిః పార్శ్వం న ముఞ్చతి। విచిత్రవిభ్రమాసక్తా స్వాధీననాయికా యథా' ఇతి॥ ౭॥ ఇహైతత్కావ్యకర్తరి కవినృపజయదేవకే కలియుగే చరితమాచరితం కృతం దురితం న వసతు న తిష్ఠతు। కీదృ శమ్। రసస్య కృష్ణవిషయ శృఙ్గారరసస్య భణనం కథనం యస్య తాదృశే। అత ఏవ కృతం హరేర్గుణనం చిన్తనం యేన తాదృశే। అత్ర హేతుమాహ— మధురిపోః కృష్ణస్య పదసేవకే॥ ౮॥ పూర్వమన్యస్యాః కస్యాశ్చిత్కృష్ణేన సహ కేలీముత్ప్రేక్ష్య సఖ్యా అగ్రే వర్ణితవతీ। సంప్రతి దూతీం కృష్ణేనోపభుక్తాం శఙ్కమానా వక్రోక్త్యా దూతీం ప్రాహ— నాయాత ఇతి। హే సఖి, దూతి, దూత్యకర్మకుశలే, స నిర్దయో దయారహితోఽత ఏవ శఠః కృతగూఢమదపరాధో యది నాయాతస్తదా కిం దూయతే కిమితి దుఃఖితా భవసి। స తు శఠో భవతి। కిం త ధృష్టః స్వచ్ఛన్దమేవ రమతేఽతో కిం దూయసే ఇత్యాహ— స్వచ్ఛన్దమితి। స కృష్ణో బహువల్లభోఽనేకనాయికాప్రియోఽత ఏవ స్వచ్ఛన్దం నిఃశఙ్కం రమతే। యయా కయాచిద్గోపికయా సహ కేలిం కరోతి। తత్రార్థే తే తవ కిం దూషణమ్।

పశ్యాద్య ప్రియసఙ్గమాయ దయితస్యాకృష్యమాణం గుణై

రుత్కణ్ఠార్తిభరాదివ స్ఫుటదిదం చేతః స్వయం యాస్యతి॥ ౯॥

విపరీతాచరణేతి మదీయమేవ దైవం బలవత్తరమిత్యాహ— హే సఖి, పశ్య జానీహి। బహుతరం జ్ఞాస్యసి వా। ఇదం హృదయం చేతో యాస్యతి। కింభూతం చేతః। స్వయం స్ఫుటద్విదలత్। ఉత్ప్రేక్షతే। ఉత్కణ్ఠార్తిభరాదివ ప్రియమిలనేచ్ఛాపీడాభరాదివ। అన్యోఽపి అర్తిభరతాపితో విదీర్యత ఏవ। కింభూతం చేతః। ఆద్యప్రియసఙ్గమాయ దయితస్య గుణైః ఆకృష్యమాణం మయా నిరుధ్యమానమపి నీయత ఏవ। ఆద్యాని చ తాని ప్రియాణి చ తేషాం త్రైర్వా సఙ్గమః। తస్యాయః ప్రాప్తిః తస్మై తేన దయితః। తస్య వా। ఆద్యప్రియసఙ్గమే నిమిత్తే అయేన శుభావహేన విధినా దయితస్య। అథవా ఆద్యప్రియసఙ్గమాయేతి చతుర్థ్యన్తం భిన్నపదమ్। ఏతదుక్తం భవతి। హరిసంగమే పూర్వానుభూతస్మరణాదిదం చేతో యాస్యత్యేవ న తే దూషణం న మమ। సోఽపి నోపాలమ్భమర్హతి। విధేః పరాఙ్ముఖత్వాత్। అథవా ఏవంవిధమిదం చేత ఏవ యాస్యతి జ్ఞాస్యతి ఇదమేవ జ్ఞాతాఖాదనివృత్తిమేష్యతీత్యుపరమ్యతే। అథాద్యం పశ్య। తద్గుణైరాకృష్యమాణం సత్ ప్రియసఙ్గమార్థం యాస్యతి॥ అత్ర శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్। కావ్యలిఙ్గమలంకారః। ఉత్ప్రేక్షోత్తరే చ॥౬॥ తానేవ దయితస్య మురతసౌశీల్యాదికాన్గుణాన

అపి చ। ఆశ్చర్యరమ్యస్య ప్రియస్య కృష్ణస్య సంగమాయ మిలనాయేదం మమ చేతోఽన్తఃకరణం యాస్యతి। కీదృశమ్। దయితస్య కృష్ణస్య గుణైః సౌన్దర్యాదిభిరాకృష్యమాణం బలాత్కారేణానీయమానమ్। అపరమపి గుణై రజ్జుభిరాకృష్యమాణమన్యత్ర నీయత ఇతి ధ్వనితమ్। కీదృశం చేతః। ఉత్కణ్ఠార్తిభిర్భరాదివ స్ఫుటమ్। ఉత్కణ్ఠా ఔత్సుక్యమార్తిః పీడా। తయోర్యోఽతిశయస్తస్మాదివ బహిర్భవత్। అపరమపి వస్త్వన్తరసంకులే స్థానే స్థితం వస్తు శఙ్కయా బహిర్భవతీతి ధ్వనితమ్। తథా చ। అతః పరం విరహదుఃఖం సోఢుమశక్తతయా తద్గుణానేవ స్మరన్త్యా ప్రాణా ఇవ త్యాజ్యాస్తతోఽన్తే యా మతిః సా గతిరితి స్వయమేవ చేతస్తత్ర యాస్యతీతి కిమతః పరం తవాత్ర గతాగతాయాసేనేతి భావః। అథ వక్తృవిశేషాద్బోద్ధవ్యవిశేషాచ్ఛఠాదిపదాచ్చ ధ్వనితోఽయమర్థః। హే దూతి, యది స నాయాతస్తదా త్వం కిం దూయసే। తదనాగమనం మమోత్తప్తయే యుజ్యతే న తవ। త్వం తు తత్సంగభోగేనైవ కృతార్థా జాతా। సఖీమపి సోత్కణ్ఠామాహ। సమీచీనం సఖ్యమాచరితమితి భావః। యది చ నిర్దయకుచోపర్దనగాఢాలిఙ్గనాదినా త్వద్గాత్రపీడనే దయారహితస్తదాపి త్వం కిం దూయసే। నాయకస్య తాదృశం దయారాహిత్యం నాయికయా భాగ్యేన లభ్యత ఇతి భావః। యది చ శఠస్తదపి కిం దూయసే। శఠత్వేనైవ మద్వచనం కృతవతా త్వముపభుక్తేతి శఠకృతే భావః। యది చ బహువల్లభః స్వచ్ఛన్దం రమతే స తదపి తే కిం దూషణమ్। కిం చ

బహ్వీషు వల్లభాసు మధ్యే సంప్రతి త్వమేకా ప్రియా జాతేతి భావః। పశ్యాద్యేతి। తథా చ భవాదృశీనాముపభోగమాత్రముద్దేశ్యమితి తస్య బహువల్లభత్వేఽపి న క్షతిః। మమ తు ప్రథమానురాగసమయమారభ్య ప్రియేణాన్యా మనస్యపి న కృతా। మమాపి స్వప్నేఽపి తవోన్యో నేచ్ఛావిషయోఽభూదధునా తు విధివశాద్వైపరీత్యే ప్రాణానేవ త్యక్ష్యామీతి భావః। అత్ర ప్రథమపదే శఠో నాయక ఉక్తః। స్వచ్ఛన్దమిత్యాదినా చ ధృష్టః। తదుభయలక్షణం రసార్ణవసుధాకరే 'అనుకూలస్త్వేకజాతిః శఠో గూఢాపరాధకృత్। ధృష్టో వ్యక్తాన్యయువ

దేశవరాడీరాగేణ రూపకతాలేన గీయతే॥ ప్రం ౧౬॥

అనిలతరలకువలయనయనేన।

తపతి న సా కిసలయశయనే న।

సఖి యా రమితా వనమాలినా। ధ్రువమ్॥ ౧॥

వికసితసరసిజలలితముఖేన।

స్ఫుటతి న సా మనసిజవిశిఖేన॥ సఖి యాం॥ ౨॥

న్యనాయికాగమత్వేన నిన్దాస్తుతిపరత్వేగాహ—అనిలేతి। తత్ర పూర్వం ధ్రువపదం యథా। సఖి యేతి। హే సఖి, యా గోపికా వనమాలినా హరిణా రమితా। రమణమితా రమితా। అథవా రమః సంజాతో యస్యా ఇతి। వనమాలినా సహ క్రీడితేలర్థః। అథవోద్యానవిద్యానవిహారాదిభిర్హరిణా వా రమమాణా గోపికా హరిణైవ తద్విశేషక్రీడనే నియుక్తా। ఆత్మనా సహ క్రీడనార్థం ప్రేరితేతి యావత్। అథవా వనమాలినా సహ కామేన రన్తుం ప్రేరితా తత్రైవ సాభిలాషా క్రీడాపరా బభూవేత్యర్థః। నిన్దాపక్షే తు। వనమాలినేతి మాలాయాః సద్భావాత్తస్యాః సంభోగపరాఙ్ముఖత్వం సూచితమ్। వనలక్ష్మ్యామలినేవేతస్తతః పుష్పరసాఖాదాత్। ఇతి ధ్రువః॥ అథ పదాని। అనిలేతి। తత్ర ప్రతిపదమేకైకం విశేషణమ్। తృతీయాన్తం వనమాలినః ప్రథమాన్తం చ యా ఇతి పదోపలక్షితాయాస్తస్యాః। తత్రాపి చ ధ్రువపదాద్విశేషణానాం వైపరీత్యేన। పక్షే ఏతద్విపరీతోఽర్థః సూచితో భవతి। కింభూతేన వనమాలినా। అనిలేన తరలే యే నీలోత్పలే తే ఇవ। నీలే కమలే ఇవ నయనే యస్య। సా గోపికా కిసలయశయనే న తపతి నోపతప్తా భవతి। పక్షే యా కిలాన్యమనస్కేన

ప్రియాన్తరనిరీక్షణప్రతిహితచఞ్చలలోచనేనోపభుజ్యతే సా కిసలయశయనేఽపి న తపతీతి న। అపి తు తాపం ప్రాప్నోత్యేవ॥ ౧॥ అపి చ। వికసితేతి। కింభూతేన హరిణా। స్ఫుటితారవిన్దమివ మనోహరాననేన సా గోపికా కామబాణేన విద్ధా న

తిభోగలక్ష్మ్యోఽపి నిర్భయః' ఇతి॥౬॥ సంప్రతి కృష్ణేన రమమాణాయాః సౌభాగ్యసుఖం తద్విరహిణ్యాశ్చ సంతాపమష్టపద్యా కథయతి—అనిలేతి। గీతస్యాస్య దేశాఖ్యరాగో రూపకతాలః। గీతార్థస్తు హే సఖి, యా వనమాలినా కృష్ణేన రమితా క్రీడితా సా కిసలయశయనే పల్లవశయ్యాయాం న తపతి నోపతప్తా భవతి। కృష్ణాఙ్గసఙ్గే తత్సుఖపదమేవ భవతీతి భావః। కీదృశేన వనమాలినా। అనిలేన వాయునా తరలేఽనిలవద్వా తరలే చఞ్చలే కువలయే తద్వన్నయనే యస్య తేన। నాయికాసంనిధౌ సాధ్వసవశాచ్చఞ్చలనేత్రేణేత్యర్థః। అథవా యా రమితేత్యత్ర ఆశ్లేషః। తథా చ యా వనమాలినారమితా సా కిసలయశయనే న తపతీతి న, అపి తు తపత్యేవ। నద్వయేన ప్రకృతస్యైవార్థస్య ప్రాప్తేః। యద్వా। కిసలయశయనేనేత్యేవం తృతీయైవ। నఞ్ శిరశ్చాలనే। తథా చావమర్థః। యా రమితా వనమాలినా కిసలయశయనే న తపతి। అపి తు తపత్యేవ చేతి కాకా లభ్యతే। 'అనిలో వసువాతయోః' ఇతి విశ్వః॥ ౧॥ అథ చ। వికసితేతి। యా వనమాలినా రమితా సా మనసిజవిశిఖేన కామబాణేన న స్ఫుటతి న ద్విధా భవతి। కీదృశేన వనమాలినా। వికసితం పుషితం యత్సరసిజం పద్మం

అమృతమధురమృదుతరవచనేన।

జ్వలతి న సా మలయపవనేన॥ సఖి యాం॥ ౩॥

స్థలజలరుహరుచికరచరణేన।

లుఠతి న సా హిమకరకిరణేన॥ సఖి యాం॥ ౪॥

సజలజలదసముదయరుచిరేణ।

దలతి న సా హృది విరహేణ॥ సఖి యాం॥ ౫॥

కనకనికషరుచిశుచివసనేన।

శ్వసితి న సా పరిజనహసనేన॥ సఖి యాం॥ ౬॥

భవతి। పక్షే విలాసకలావిముఖేన। కేవలం ప్రసారితముఖేన సంభోగమాప్నోతి। సా మదనబాణైర్మనసి న విధ్యతే। అపి తు విధ్యత ఏవ॥ ౨॥ అపి చ। అమృతేతి। కింభూతేన హరిణా। అమృతవన్మధురతరం కోమలం వచనం యస్య తేన। సా మలయానిలేన న జ్వలతి న దీప్యతే। అతిప్రియవచ-నస్య దాతా న భావం ద్యోతయతి। తేన 'ప్రియవాక్ స్త్రీశీలః స్త్రీణాం భవతి వల్లభః' ఇతి వాల్లభ్యనిరాసాన్మనోఽనవస్థానాన్మలయమారుతేన జ్వలత్యేవ॥ ౩॥ అపి చ। స్థలేతి। కింభూతేన హరిణా। స్థలకమలకాన్తికరచరణేన సా గోపికా చన్ద్రకిరణేన న లుఠతి న భూమౌ పరివ-ర్తతే। తతః పక్షే స్థలకమలగ్రహణేన తదఙ్గస్య తస్యాపద్ధాయిత్వముక్తమ్॥ ౪॥ అపి చ। సజలేతి। కింభూతేన హరిణా। సజలజలదోదయ-వద్దీప్తిమతా। సా గోపికా హృది దుఃసహవిరహభరేణ న దీర్యతే। పక్షే। అత్ర సజలజలగ్రహణేనైవ విరహేణ సంయోగేఽపి ప్రియవిరహసామ్యమితి నిన్దార్థః॥ ౫॥ అపి చ। కనకేతి। కింభూతేన హరిణా। కనకనికషశ్యామరుచిశ్చాసౌ శు-

---

తద్వల్లలితం మనోహరం ముఖం యస్య తేన। ముఖహాస్యత్వేన వికసితపద్మసామ్యం బోధ్యమ్। అథ చ। యా వికసితేన సరసిజలలితముఖేన వనమా-లినా రమితా సా మనసిజవిశిఖేన న స్ఫుటతి। అపి తు స్ఫుటత్యేవేతి పూర్వవత్॥ ౨॥ అథ చ। అమృతేతి। వనమాలినా రమితా సా మలయజ-పవనేన మలయగిరిజాతేన వాతేన న జ్వలతి న దీప్యతే। కీదృశేన వనమాలినా। అమృతాదపి మధురం మృదుతరమతిశయేన కోమలవచనం యస్య తేన। అమృతేత్యాద్యుచితవిశేషణోపపత్త్యా సామృత సేకేన జ్వలనాభావస్యోచితత్వాద్। అథ చామృతమధురమృదుతరవచనేన వనమాలినా యా రమితా సా మలయజపవనేన న జ్వలతి। అపి తు జ్వలత్యేవేతి॥ ౩॥ స్థకజలేతి। కీదృశేన వనమాలినా। స్థలోద్భవం జలరుహం కమలం తద్వద్రుచిర్యయోస్తౌ-దృశౌ కరౌ చరణౌ యస్య తేన। అథ చ యా వనమాలినా రమితా సా హిమకరకిరణేన న లుఠతి। అపి తు లఠత్యేవ॥ ౪॥ సజలేతి। అథ చ యా వనమాలినా రమితా సా విరహాధిక్యేన హృది హృదయే న దలతి న దీర్యతే। పునః కీదృశేన। సజలో జలసహితో యో జలదో మేఘస్తత్సముదయవద్రు-చిరేణ। అథ చ యా వనమాలినా రమితా సా విరహభరేణ హృది న దలతి। అపి తు దలత్యేవేత్యర్థః॥ ౫॥ కనకేతి। యా

వనమాలినా రమితా సా పరిజనానాం హసనేన ఇయతీ లజ్జా రోదితీత్యాది పరిజనహాసేన। యద్వా పరితః సర్వతో

సకలభువనజనవరతరుణేన।

వహతి న సా రుజమతికరుణేన॥ సఖి యాం॥ ౭॥

శ్రీజయదేవభణితవచనేన।

ప్రవిశతు హరిరపి హృదయమనేన॥ సఖి యాం॥ ౮॥

చివసనశ్చ తేన। అథవా కనకస్య నికషః నికషోపలరేఖా తత్కాన్తివిమలవస్త్రేణ సా గోపికా పరిజనహసనేన న శ్వసితి। నిఃశ్వాసవతీ న భవతి। పక్షే యా కాషాయవసనాదినా సంగతా భవతి సా పరిజనైరుపహసితా దీర్ఘాన్నిఃశ్వాసాన్ముఞ్చత్యేవ॥ ౬॥ అపి చ। సకలేతి। కింభూతేన హరిణా। సకలభువనజనశ్రేష్ఠతరుణేన సాతీవ నిర్భరరసేనాపి రుజం పీడాం న ధారయతి। యా కిల సకలేష్వపి భువనేషు వరతరుణేనోపభుజ్యతే తస్యాస్తు ఏకైకస్యాపి విత్తేన శోకో భవతీతి నిన్దా॥ ౭॥ అపి చ। శ్రీజయదేవేతి। అనేన శ్రీజయదేవభణితం చ తద్వచనం చ తేన హేతునా హరిః శ్రీకృష్ణః హృదయం ప్రవిశతు। అర్ధాద్రాధాయాః। అథవా అయం హరిః హృత్ప్రవిశతు। అపి శబ్దాత్తదారోపకరణవచనాని చ॥ తథా చ సఙ్గీతరాజే— “రాగో వరాటికా యత్ర తాలో వర్ణయతిస్తథా। పదాని స్వేచ్ఛయాలాపభూషితాని యథాద్యుతి॥ తతః ఖరాశ్చ పాటాశ్చ తతః పద్యాని కానిచిత్। ఇతి నారాయణపదాన్మదనాయాసనామకః॥ ప్రబన్ధః క్షితినాథేన లోకనాథస్య వర్ణితః"॥ ఇతి నారాయణమదనాయాసనామా షోడశః ప్రబన్ధః॥ ౮॥ చేతో యాస్యతీతి

జనానాం హాస్యేన న శ్వసితి న సంతాపనిఃశ్వాసం త్యజతి। కీదృశేన వనమాలినా। కనకనికషః సువర్ణకషకపట్టికా తస్యైవ రుచిర్దీప్తిర్యస్యైతాదృశం శుచ్యనుపహతం వస్త్రం యస్య తేన।

అత్ర కనకపదేనైవ పీతత్వే ప్రాప్తేఽపి స్నిగ్ధత్వప్రాప్తయే నికషపదోపాదానమ్। అథవా యా వనమాలినా రమితా సా పరిజనహసనేన న శ్వసితి। అపి తు శ్వసిత్యేవేత్యర్థః। 'నికషః కషపట్టికా' ఇతి హారావలీ।' శుచిః శుద్ధేఽనుపహతే' ఇతి విశ్వః॥ ౬॥ సకలేతి। యా వనమాలినా రమితా సాతికరుణేనాతిరశయితకరుణారసేనోపలక్షితా సతీ రుజం తద్విశ్లేషజన్యాం వ్యాధ్యవస్థాం తద్వన్న వహతి ధారయతి। కీదృశేన వనమాలినా। సకలభువనే సమస్తలోకే యే జనాస్తేభ్యోఽపి వరతరుణేన శ్రేష్ఠతరుణేన। అథవా యా వనమాలినా రమితా సాతికరుణేనోపలక్షితా రుజం న వహతి। అపి తు వహత్యేవేత్యర్థః। అస్మిన్పక్షేఽతికరుణేనేతి కృష్ణస్య విశేషణమ్। తదతిక్రాన్తా కరుణా దయా యస్య తాదృశేన నిర్దయేనేత్యర్థః। 'కరుణస్తు రసే వృక్షే కృపాయాం కరుణా మతా' ఇతి విశ్వః॥ ౭॥ శ్రీజయదేవేతి। అనేన జయదేవభణితమిలనేన శ్రీజయదేవేన కవినా భణితం వర్ణితం యన్మిలనం కృష్ణస్య కామిన్యా సహేత్యర్థః। త్వాం తే(?)హరిరపి కృష్ణోఽపి తదయమర్థాద్నాతౄణాం శ్రోతౄణాం ప్రవిశతు। యద్వా శ్రీజయదేవభణితస్య యన్మిలనం సంబన్ధోఽధ్యయనగానరూపస్తేన హరిరపి హృదయం ప్రవిశత్వి

మనోభవానన్దన చన్దనానిల ప్రసీద రే దక్షిణ ముఞ్చ వామతామ్।

క్షణం జగత్ప్రాణ విధాయ మాధవం పురో మమ ప్రాణహరో భవిష్యసి॥ ౭॥

రిపురివ సఖీసంవాసోఽయం శిఖీవ హిమానిలో

విషమివ సుధారశ్మిర్యస్మిన్దునోతి మనోగతే।

హృదయమదయే తస్మిన్నేవం పునర్వలతే బలా

త్కువలయదృశాం వామః కామో నికామనిరఙ్కుశః॥ ౮॥

సఖీం ప్రోచ్య అన్తరా పునః సవ్యాజం కాలవిలమ్బం కృత్వా పునః స్మరశరాసహా మలయానిలముపాలబ్ధుమాహ— మనోభవేతి। హే చన్దనానిల, జగదాహ్లాదక ప్రసీద। విపరీతలక్షణ క్షమాం కురు। కథం వైపరీత్యమ్। యతః జగదాహ్లాదకస్వరూపప్రచ్యుత్యా మమ రిపోర్మనోభవస్య ఆనన్దమకరోత్। అతో మనోభవానన్దన ప్రసీద క్షమాం కురు। దక్షిణోఽహమితి కృత్వా హితాహితలక్షణవక్రతానభిజ్ఞత్వాన్నోపాలభ్యోఽహమితి వదసీతి చేత్తర్హి జితమ్। హే

దక్షిణ, క్షణం క్షణమాత్రం వామతాం ముఞ్చ। కృతజగత్ప్రాణస్య మే సర్వసాధారణ్యేన నేయం పద్ధతిరితి చేత్। హే జగత్ప్రాణ, అఙ్గీకృతజగత్ప్రాణ త్వం మాధవం పురోధాయ అగ్రే కృత్వా సాంప్రతమేవ మమ ప్రాణహరో భవిష్యతి। తర్హి సాధు చేష్టితమ్। నాహమస్యా మరణనిమిత్తం కిం తు మాధవ ఇతీదమేవావామతాయా విలసితమితి। అత్ర వంశస్థం వృత్తమ్। అతిశయోక్తిరలఙ్కారః॥ ౭॥ ఇదానీం ఖచిత్తమేవోపాలభతే— రిపురివేతి। హే సఖి, యస్మిన్గతే సతి అన్యత్ర స్థితే సతి అథవాఽజ్ఞాతస్వరూపే సతి అయమనుకూలోఽపి సఖీసంవాసః రిపురివ మనో దునోతి। అను చ। శీతో వాయుః జ్వరన

త్యర్థః॥ ౮॥ సంప్రత్యనిలమేవ సంతాపదం మత్వోపాలమ్భతే— మనోభవేతి। హే చన్దనానిల, చన్దనసంబన్ధివాయో, మే మమ ప్రసీద ప్రసాదం కురు। హే దక్షిణ, సర్వేషాం విలాసినామనుకూలస్వభావ, వామతాం ప్రతికూలతాం ముశ్చ। అత్ర చన్దనతరుసంగతస్య వామత్వం నోచితమితి చన్దనానిలదక్షిణపదాభ్యాం ధ్వనితమ్। వామత్వేన హేతుగర్భవిశేషణమాహ— మనోభవేతి। మనోభవం కామమానన్దయతీతి మనోభవానన్దనః। తథా చ। మమ వైరీ కామస్తం యదానన్దయసి తదేవ ప్రతికూలమాచరసీతి భావః। యది చ వామతాం న ముఞ్చసి తదా మాధవం కృష్ణం జనం మమ పురోఽగ్రే నిధాయ కృత్వా పశ్చాత్తద్దర్శనం కృత్వాథ ప్రాణహరః ప్రాణానాం హర్తా భవిష్యసి। యథా విరహిణీం మాం వ్యథయసి తథా మయా విరహితం తమపి సంతాపయ తేన మదన్తికం స ఆయాస్యతీతి భావః। కీదృశః। జగత్ప్రాణహరణే వాయోః సామర్థ్యం ధ్వనితమ్। యద్వా చన్దనానిల, క్షణం వామతాం ముశ్చ, మాధవం పురో నిధాయ పశ్చాన్మమ ప్రాణహరో భవిష్యసీత్యన్వయః। శేషం పూర్వవత్। జగత్ప్రాణ జగతాం ప్రాణభూత। తు తేన కృష్ణస్యానయనతత్ప్రాణానామసంధ్యే(?) ప్రతి యే చ 'ద్రవిణే చాతి సున్దరే' ఇతి విశ్వః। 'దక్షిణః సరలావామపరచ్ఛన్దానువర్తిషు' ఇతి చ॥౭॥ అధునా మమైవాపరాధో నాన్యస్యేత్యాహ— రిపురివేతి। యస్మిన్కృష్ణే మనోగతే చేతసి కృతే సతి సఖీసంవాసః సఖీభిః సహావస్థానం రిపురివ శత్రురివ దునోత్యుపతాపయతి। సఖీర్దృష్ట్వా తత్కృతాలఙ్కారరచనాపరిహాసవాసభవనపరిష్కారాదిస్మరణేనాధికతర ఉపతాపో భవతీతి భావః। అయం చ హిమానిలో హిమగర్భోఽప్యతిశీతలో

బాధాం విధేహి మలయానిల పఞ్చబాణ

ప్రాణాన్గృహాణ న గృహం పునరాశ్రయిష్యే।

కిం తే కృతాన్తభగిని క్షమయా తరఙ్గై

రఙ్గాని సిఞ్చ మమ శామ్యతు దేహదాహః॥ ८॥

ఇవ మనో దునోతి॥ అపి చ అమృతదీధితిర్హాలాహలమివ మనో దునోతి। ఏవమప్యర్థే తస్మిన్నప్యదయే హృదయం పునర్బలాద్వలతే తదభిముఖీభవతి। కిం తర్హి క్రియతే స్త్రైణస్థితిరియం కువలయదృశాం నికామనిరఙ్కుశః కామో వామ ఏవ వర్త్తతే। నికామనిరఙ్కుశ అతిశయోచ్ఛృఙ్ఖలః। అత్ర హరిణీ వృత్తమ్। విరోధాలఙ్కారః॥ ७॥ ఇదానీం కామోపతప్తా మలయానిలాదీనధిక్షిపతి। బాధామితి। హే మలయానిల, బాధాం విధేహి పీడాయాం కిం ప్రతీక్షసే। హే పఞ్చబాణ, ప్రాణాన్ గృహాణ। పఞ్చభిర్బాణైః పఞ్చాపి ప్రాణాంస్త్వం గృహాణ। భవత ఇదమేవ ప్రయోజనమ్। యస్మాత్స్మరోఽపి తప్తం జనముపతాప్య గృహాభిముఖీక్రియతే ఏతదర్థమేవ స్వభావపరిత్యాగేనాప్యుపకృతిర్విధేయా। పరం తు అహం బాధ్యమానాపి గృహీతప్రాణాపి పునర్గృహం నాశ్రయిష్యే శ్రీకృష్ణమేవ శరణం వ్రజిష్యామీతి తావుపాలభ్య పునరుదీర్ణస్మరాధ యమునామాహ— హే కృతాన్తభగిని, యమఖసః, మలయానిలపఞ్చబాణౌ శైత్యసంభోగకారణమపి పీడయతః। నహి తర్హి త్వం యమస్య భగినీ తాభ్యాం ప్రాణేషు గృహీతేషు ధాతుః కిముత్తరం దాస్యసీతి। తేన తవ క్షమయా క్షాన్త్యా కిం, భ్రాతుర్హితం సమాచర మత్ప్రాణార్పణేన। నేత్యాహ। తరఙ్గైరూర్మిభిర్మమ గాత్రాణి సిఞ్చ। తేషు సిక్తేషు మాధవప్రాప్త్యా దేహదాహః శామ్యతు। తరఙ్గసేకేనాపి తదలాభే ప్రాణేషు గతేషు దేహదాహః శాన్తిమేష్యతీత్య

వాయుః శిఖీవాగ్నిరివ దునోతి అయం సుధాకరశ్మిశ్చన్ద్రో విషమివ దునోతి। తస్మిన్నేవ కృష్ణేఽదయే దయారహితే త్హృదయం పునర్బ్యాయోఽపి వలాద్ధఠాద్వలతే నివార్యమాణమపి తత్రైవ గచ్ఛతీత్యర్థః। అతః కువలయదృశాం కమలనేత్రాణాం కామో నికామమత్యర్థం నిరఙ్కుశస్త్యక్తమర్యాదోఽత ఏవ మే ప్రతికూలః। అన్యోన్యానురాగో హి కామో మనోహరో భవతి। అత్ర తు స మయి నీరాగః కేవలం మమైవ చేతస్తత్ర ధావతీతి వామతా కామస్యేతి భావః। అత్ర సఖీనాం సంవాసస్య రిపువత్, హిమానిలస్య వహ్నివత్, సుధారశ్మేర్విషవదపకారిత్వం విరుద్ధమితి విరుద్ధాలఙ్కారః। "శిఖినౌ వర్హినౌ' ఇత్యమరః॥ ७॥ సంప్రతివిరహదుఃఖమసహమానా మలయానిలాదీన్ప్రార్థయతి— బాధామితి। హే మలయానిల మలయసంబన్ధివాయో, బాధాం పీడాం విధేహి కురు। అత్ర మలయజచన్దనాశ్రయత్వేన మహాశయోఽతస్తదాశ్రితస్య తే యాచకప్రత్యాఖ్యాతం

నోచితమితి సూచనాయ మలయానిలపదోపాదానమ్। హే పఞ్చబాణ, మమ ప్రాణాన్గృహాణ। పఞ్చభిర్బాణైః పఞ్చానామపి ప్రాణానాం గృహణం కామస్యోచితమితి సూచనాయ పఞ్చపదోపాదానమ్। నను కృష్ణేన చేదుపేక్షితా తదా గృహం కిమితి న గచ్ఛసీత్యత ఆహ— న గృహమితి। గృహం పునః భూయో నాశ్రయిష్యే। తేన వినా గృహమపి మే సంతాపజనకమేవ భవిష్యతీతి భావః। హే కృతాన్తభగిని, తే క్షమయా సహిష్ణుతయా కిమ్। కిం ప్రయోజనమిత్యర్థః। తరఙ్గైరూర్మిభిర్మేఽఙ్గాని సిఞ్చ ప్లావయ। దేహదాహో విరహజన్యో దేహదాహః శామ్యతు నివర్తతామ్। కృతాన్తో నిర్దయస్తద్భగిన్యాస్తేఽపి దయా న యుక్తేత్యాఖ్యాపనాయ కృతాన్తేత్యుపా

ప్రాతర్నీలనిచోలమచ్యుతమురః సంవీతపీతామ్బరం

రాధాయాశ్చకితం విలోక్య హసతి స్వైరం సఖీమణ్డలే।

వ్రీడాచఞ్చలమఞ్చలం నయనయోరాధాయ రాధాననే

స్వాదుస్మేరముఖోఽయమస్తు జగదానన్దాయ నన్దాత్మజః॥ ౧౦॥

ఇతి శ్రీగీతగోవిన్దే విప్రలబ్ధావర్ణనే నాగరనారాయణో నామ సప్తమః సర్గః॥ ౭॥

భిప్రాయః। వసన్తతిలకావృత్తమ్। అప్రస్తుతప్రశంసాలఙ్కారః॥ ౯॥ ఇదానీం సర్గాన్తే వైష్ణవానాశాస్తే— ప్రాతరితి। అయం నన్దాత్మజః జగదానన్దాయాస్తు। కింభూతః స్మేరముఖః స్మేరం సహాసం ముఖం యస్య స తథా। కిం కృత్వా। రాధాననే నయనయోరఞ్చలం ప్రాన్తమాధాయ ఆరోప్య। కింభూతమఞ్చలమ్। వ్రీడాచఞ్చలం లజ్జయా తరలమ్। ఏతావతా రాధాననం కటాక్షవీక్షితం కృత్వేత్యర్థః। తదుక్తమ్— 'యద్గతాగతవిశ్రాన్తి వైచిత్ర్యేణ వివర్తనమ్। తారకాయాః కలాభిజ్ఞాస్తం కటాక్షం ప్రచక్షతే'॥ క్వ సతి। సఖీమణ్డలే ప్రాతశ్చకితం యథా స్యాత్తథా స్వైరం స్వేచ్ఛయా హసతి సతి। కిం కృత్వా। అచ్యుతం నీల నిచోలం నీలపరిచ్ఛదం విలోక్య। చ పునః రాధాయా ఉరః సంవీతపీతాంశుకమ్। ఏవం వస్త్రవినిమయః సఖీనాం హాస్యే కారణమ్। ఇహ హాస్యో రసః। శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్। స్వభావోక్తిరలంకారః॥ అత్ర సర్గే శఠో నాయకః। అభిసారికా నాయికా। తల్లక్షణం— 'స్మరార్తాభిసరేత్కాన్తే సారయేద్వాభిసారికా'॥ ౧౦॥

శ్రీఏకలిఙ్గాశ్రయసోదరాయాం స్ఫీతోజ్జ్వలాయాం రసికప్రియాయామ్॥

శ్రీకుమ్భకర్ణేన వినిర్మితాయాం సర్గోఽగమత్సప్తమ ఊర్జితాయామ్॥

ఇతి
'శ్రీగయాదివిమోక్షాదివిశ్వజనీనకర్మనిర్మలీకృతాన్తఃకరణరాజాధిరాజమహారాజశ్రీకుమ్భకర్ణవిర
చితాయాం గీతగోవిన్దటీకాయాం రసికప్రియాయాం సప్తమః సర్గః సమాప్తిం సమగాదితి।
నిర్మలమతీనామభిమతపరిపూర్తిః స్తాదితి శివమ్॥

త్రమ్। 'భగినీ స్వసా' ఇత్యమరః। కామబాణా అపి—"సంమోహనః క్షోభణశ్చ దహనః శోషణస్తథా। ఉచ్చాటనశ్చ కామస బాణాః పఞ్చ ప్రకీర్తితాః' ఇతి॥ ౯॥ (అత్ర "సాన్ద్రేత్యాదిః శ్లోకటీకా నోపలబ్ధాదర్శపుస్తకే)॥ ౧౦॥

అన్తస్తమాంసి హరతీ నితరామనల్ప

స్నేహానువర్తిరతినర్మ విభావయన్తీ।

గూఢాన్పదార్థనిచయాన్స్ఫుటతాం నయన్తీ

దీపప్రభేవ రుచిరా రసమఞ్జరీయమ్॥ ౧॥

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయశ్రీశఙ్కరమిశ్రవిరచితాయాం శ్రీశాలినాథకారితాయాం

గీతగోవిన్దటీకాయాం రసమఞ్జరీసమాఖ్యాయాం సప్తమః సర్గః॥

అష్టమః సర్గః।

విలక్ష్యలక్ష్మీపతిః।

అథ కథమపి యామినీం వినీయ స్మరశరజర్జరితాపి సా ప్రభాతే।
అనునయవచనం వదన్తమగ్రే ప్రరణతమపి ప్రియమాహ సాభ్యసూయమ్॥ ౧ ॥

భైరవీరాగయతితాలాభ్యాం గీయతే। ప్రం ॥ ౧౭ ॥

రజనిజనితగురుజాగరరాగకషాయితమలసనివేశమ్।
వహతి నయనమనురాగమివ స్ఫుటముదితరసాభినివేశమ్॥ ౧ ॥

హరిహరి యాహి మాధవ యాహి కేశవ మా వద కైతవవాదమ్।
తామనుసర సరసీరుహలోచన యా తవ హరతి విషాదమ్॥ ధ్రువమ్ ॥

సదానన్దసన్దోహకన్దం ముకున్దం నమస్కృత్య పద్మాఙ్ఘవిద్యుత్ప్రయోదమ్।
నృపః కుమ్భకర్ణో విధత్తే విచిత్రం వరం గీతగోవిన్దధాతుం పవిత్రమ్॥ ౧ ॥

ఇదానీమేవం తత్పరత్వేన విలపమానాయాస్తస్యాః పురత ఆర్త్తత్రప్రాణపరిత్రాణకారణం జగత్కారణకారణమావిరభూత్। అతః కవిరాహ— అథేతి। మానినీనాం హి ప్రియాగ్రతో మానోఽతిమానమేతి ఇతి ప్రసిద్ధమాహ। అథ మాధవాగమనానన్తరం ప్రియం సాభ్యసూయం సా రాధా వక్ష్యమాణమాహ। కింభూతం ప్రియమ్। అగ్రే ప్రణతమపి। అర్ధాచ్చరణయోః। పునః కింభూతమ్। అనునయవచనం సామవాక్యం వదన్తమ్। క్వ ప్రభాతే। కింభూతా సా।స్మరశరజర్జరితాపి। కిం కృత్వా। కథమపి మహతా కష్టేన యామినీం వినీయ। పుష్పితాగ్రా వృత్తమ్। ఖణ్డితా నాయికా। హరిహరీతి ధూర్తో నాయకః। విప్రలమ్భో రసః। జాతిరలంకారః॥౧॥ తామేవ సపత్నీవిషయేర్ష్యాం ప్రకటయతి। తత్ర పూర్వం

సర్వపదానుస్యూతత్వాద్ధ్రువపదం వ్యాక్రియతే॥ హరిహరీతి। హరిహరీత్యవ్యయానామనన్తార్థత్వాత్ఖేదవాచకమవ్యయమ్। అథవా గానపూర్త్యై సతోభమాత్రమ్। ఖణ్డితా రాధా అగ్రే ప్రణతం ప్రియం సేర్ష్యమాహ— హే మాధవ, లక్ష్మీపతే, యాహి గచ్ఛ। అన్యాసక్తో హి కథమన్యాం ప్రతారయసీతి మాశబ్దద్యోత్యమ్। అథవా స్వభావచఞ్చలా తస్యాః పత్యుశ్చఞ్చలత్వం యుక్తమేవ। తర్హి చఞ్చలస్త్వం త్వదేకపరాయణాం మాం కథం ప్రతారయసీతి యాహి। ఏవమప్యధిక్షేపేఽసంతుష్టా పునరాహ। హే

అథేతి॥ అథానన్తరం సా రాధా ప్రభాతే ప్రాతః ప్రియం కృష్ణం సాభ్యసూయమసూయాసహితం యథా స్యాదేవమాహ ఉక్తవతీ। కిం కృత్వా। యామినీం రాత్రీం కథమపి కష్టాదపి వినీయ నీత్వా। అత్ర యామినీపదేన ప్రియవిరహేఽతిదీర్ఘత్వం ధ్వనితమ్। ఉదరవతీ కన్యేతివత్। కీదృశీ। స్మరశరజర్జరితాపి కామబాణపీడితాపి అన్యనాయికానఖాఙ్కదర్శనేన జనితమహాదుఃఖా విస్మృతవిరహదుఃఖా ఉవాచేత్యర్థః। కీదృశం ప్రియమ్। అనునయాయ స్వాపరాధజనితకోపశాన్తయే వచనం “యజ్జాతం తజ్జాతం భూయో నేదృశమాచరామి” ఇత్యాదివినయవాక్యం వదన్తం ప్రణతమపి నమ్రమపి। “రజనీ యామినీ" ఇత్యమరః॥ ౧॥ తదేవ గీతేన కథయతి— రజనీతి। గీతస్యాస్య భైరవీ రాగో యతితాలః। తాలక్షణముక్తం ప్రాక్। గీతార్థస్తు—హరిహరీతి ఖేదే। హే

కజ్జలమలినవిలోచనచుమ్బనవిరచితనీలిమరూపమ్।

దశనవసనమరుణం తవ కృష్ణ తనోతి తనోరనురూపమ్॥ హరిహరి॥ ౨॥

కేశవ యాహి। స్వయోషితి రతత్వే కిముచ్యతే। ప్రశస్తాః కేశా యస్యేతి కేశవపదవ్యుత్పత్తేః। త్వం కేశసంస్కారవతీషు స్వైరిణీషు రత ఇతి కేశవశబ్దవ్యఙ్గ్యమ్। అతో హే కేశవ, బహువల్లభ, త్వదేకపరాయణోఽహమిత్యాదికైతవవాదం ఛలవాక్యం మా వద। విషణ్ణే మయి కిమకారణరోషణే రోష ఇత్యాశఙ్కసే చేత్। మైవమ్। కుముదలోచన, యా తవ విషాదం హరతి తామేవ బహుప్రియామనుసర। అనురూపస్యానురూపాయామనురూపం సురతమితి। కుముదప్రహణేన సోమవంశోద్భూతత్వాద్రాత్రౌ జాగరో దివా శయో లక్ష్యతే। ఇతి ధ్రువః॥ అథ

పదాని। రజనీతి। హే కృష్ణ, త్వం నయనమనురాగమివ వహసి। కిం భూతమనురాగమ్। స్ఫుటమతిబాహుల్యేనాన్తర్వ్యాప్య బహిర్నిర్యాతమ్। పునః కింభూతమ్। ఉదితరసస్య శ్రృఙ్గారస్యాభినివేశ ఆగ్రహో యత్ర। అథానురాగవిశేషణత్వేన ఉదితః స్వాదస్యాభిలాషస్యాగ్రహో యత్రేతి। కింభూతం నయనమ్। రజనిజనితో యోఽసౌ గురుజాగరరాగః తేన కషాయితం లోహితీకృతమ్। పునః కింభూతమ్। అలసః నివేశోఽవస్థానం యత్ర। అత్ర "వహతి" ఇతి పాఠాన్తరపక్షే తవేతి పూర్వపక్షస్థానుషఙ్గేన నయనం కర్తృ స్ఫుటమనురాగం వహతీతి యోజ్యమ్॥ ౧॥ అపి చ। కజ్జలేతి। హే కష్ణ, తవ దశనవసనమధరస్తనోరనురూపం తనోతి। కింభూతమ్। అరుణమ్।

మాధవ, హే కేశవ, యాహి ఇతోఽపసర। లక్ష్మీశ్చఇచ్ఛలాఽత స్తేఽపి తాదృశీష్వేవానురాగో యుజ్యతే। స్థిరానురాగాణాం మాదృశాం తే కిం ప్రయోజనమితి మాధవపదేన ధ్వనితమ్। కైతవవాదం ఛలవాక్యం మా వద మా కథయ। కైతవం తు చ్ఛలే ధూర్తే ఇతి విశ్వః। నను త్వదనుసరణాయైవేతస్తతో భ్రమతో విలమ్బో జాత ఇత్యత ఆహ— తామితి। హే సరసీరుహలోచన కమలనయన, తాం నాయికామనుసరానుగచ్ఛ యా తవ విషాదం దుఃఖం హరతి। అహం తు స్వయమేవ సంతపే। తే విషాదం కథమపనేష్యామీతి భావః। అత్ర పద్మం ప్రభతే యథార్ద్ధమర్ద్ధముకులితం తద్వత్తే నయనం రాత్రిజాగరాలస్యాన్ముకులీభవద్వలాత్త్వయా ప్రసార్యమాణమిత్యున్నిద్రవశాత్కించిత్ప్రలపసీతి సరసీరుహలోచనేత్యనేన ధ్వనితమ్। యద్వా సరసీరుహం యథా రాత్రౌ ముకులితం తిష్ఠతి ప్రభాతే ప్రసరతి తథా త్వదీయనయనం రాత్రౌ మద్విషయే నిమీలితమాసీదిదానీం త్వయా ప్రసారితమితి తేన పదేన ధ్వనితమ్। నను మే త్వత్తోఽన్యా ప్రేయసీ నేత్యత ఆహ— హే కృష్ణ, తవ నేత్రం నయనం తదనురాగమివ వహతి ధారయతి। కీదృశం నయనమ్। రజనీజనితో రాత్రిజాతో గురుర్యో మహాజ్జాగరస్తజ్జనితో యో రాగో రక్తతా తదేవ ,రఞ్జనద్రవ్యం తేన కషాయితమీషల్లోహితమ్। తదేవాలసనిమేషమ్। అలసో మన్థరో నిమేషః పక్ష్మవిన్యాసో యస్య తాదృశమ్। అత్ర చ రాధాకేలిసాక్షిణా కృష్ణేన యస్యాః కస్యాశ్చిద్గోపికాయాః కేలివ్యాసఙ్గేన వృథా జాగరణం కారితః ఇతి రాగేన క్రోధేన కషాయితస్య రాధాయా అగ్రేఽన్యనాయికాగుప్తరసాభినివేశత్వముచితమేవేతి ధ్వనిః। “గురుర్మహతి చాన్యవత్ ఇతి విశ్వ:। “రాగోఽనురక్తౌ మాత్సర్యే క్లేశాదౌ లోహితాదిషు। గాన్ధారాదావన్యో రాగః” ఇతి విశ్వః। కషాయో రసభేదే స్యాదఙ్గరాగే విలేపనే। నిర్యాసే చ కషాయోఽథ సురభౌ లోహితేఽన్యవత్, ఇతి చ। “నివేశః శిబిరోద్వాహే విన్యాసేఽనుప్రకాశితే” ఇత్యపి। హరిహరీత్యవ్యయమ్॥౧॥

ఖేదేన త్వదన్వేషణార్థపర్యటనజనితరజనిజాగరాన్నేత్రయోర్లైహిత్యమిత్యలం దుఃశఙ్కయేత్యత ఆహ— కజ్జలేతి। హే కృష్ణ,

వపురనుహరతి తవ స్మరసఙ్గరఖరనఖరక్షతరేఖమ్।

మరకతశకలకలితకలధౌతలిపేరివ రతిజయలేఖమ్॥హరిహరి॥ ౨॥

చరణకమలగలదలక్తకసిక్తమిదం తవ హృదయముదారమ్।

దర్శయతీవ బహిర్మదనద్రుమనవకిసలయపరివారమ్॥ హరిహరి॥ ౪॥

స్వభావారుణమపి। పునః కింభూతం దశనవసనమ్। కజ్జలేన మలినే యే విలోచనే తయోశ్చుమ్బనేన విరచితో నీలిమా యత్ర తత్। అత్ర మలినగ్రహణం తన్నేత్రయోర్బహుపురుషోపభోగ్యత్వం వ్యఞ్జయతి॥ ౨॥ తవ వపూ రతిజయలేఖమనుహరతీవ అనుకరోతీవ। ఇదం వపుర్న మయా సర్వం జితమితి కామినః ప్రతి కామజాయాప్రేష్యలేఖోఽయమ్। అనేన స్త్రీప్రేష్యత్వేన తస్యాధమత్వం సూచితమితి వ్యఙ్గ్యోఽర్థః। కింభూతం వపుః। స్మరసఙ్గర ఇవ సఙ్గరే కామవిలాసే ఖరనఖరాణాం క్షతరేఖా యత్ర। అత్రాపి ఖరగ్రహణం విలాసభఙ్గే హేతుః। తస్యాః సంబన్ధినం లేఖమితి వపుర్నఖక్షతానాం లేఖేనోపమేయగర్భవిశేషణమాహ। మరకతశకలే కలితాయాః కలధౌతలిపేః సంబన్ధినమ్। అథవా లిపేరిత్యత్ర పఞ్చమీ। తత్రైవం లిపేరివేతి యోజనీయమ్। కలధౌతలిపిమివేతి యుక్తః పాఠః॥3॥ అపి చ। చరణేతి। అత్ర ప్రతివిశేషం సూచయతి। హే కృష్ణ, తవేదం హృదయం బహిర్మదనద్రుమస్య మదనో ద్రుమ ఇవ తస్య నవకిసలయపరివారం నవపల్లవసమూహమివ దర్శయతి। కింభూతం హృదయమ్। ఉదారం మహత్। పునః కింభూతమ్। చరణకమలాదలక్తకసాన్నిధ్యాదుపభుక్తవనితాపాదపద్మతః గలతాలరక్త

అరుణమపి తే దశనవసనమధరస్తవ తనోః శరీరస్యానురూపం యోగ్యం రూపం కాన్తి తనోతి విస్తారయతి। తనురపి తే శ్యామాధరోఽప్యధునా తే శ్యామ ఇతి భావః। కీదృశమ్। కజ్జలేనాఞ్జనీభూతేన మలినే యే విలోచనే నేత్రే తయోశ్చుమ్బనేన విరచితో నీలిమా నీలపద్మపత్రం తాదృశం తస్యాశ్చుమ్బనసమయే లగ్నం తన్నేత్రాఞ్జనేన శ్యామీభూతస్తదధర ఏవ స్ఫుటత్వేన ధూర్తతాం ప్రకటయతీతి భావః। నేత్రయోరపి చుమ్బనముక్తం కామశాస్త్రే—"గుహ్యే నేత్రే లలాటే చ చుమ్బనం పరికీర్తితమ్। ఇతి। "ఓష్ఠాధరౌ తు రదనచ్ఛదౌ దశనవాససీ'। ఇత్యమరః॥౨॥ వపురితి। హే కృష్ణ, స్మరస్య కామస్య సంగరే సంగ్రామే ఖరాణాం తీక్ష్ణానాం నఖరాణాం నఖానాం రేఖా యత్రైతాదృశమ్। తవ వపుర్మరకతశకలే నీలమణిఖణ్డే కలితా నిర్మితా యా కలధౌతలిపిః సువర్ణ ఇవాక్షరవిన్యాసస్తస్యా ఇవ రతిజయలేఖం సురతవిజయప్రశస్తిం లేఖనపత్రమనుహరతి సదృశీకరోతి। అత్ర కృష్ణవపుషో నీలత్వాన్మరకతశకలసామ్యమ్। సువర్ణస్య కవిసంప్రదాయే ఆరక్తత్వేనైవ వర్ణనీయత్వాన్నఖక్షతస్య సువర్ణలిపిసామ్యం బోధ్యమ్। "సంగరోఽస్త్రీ కృతౌ యుధి" ఇతి విశ్వః। "పునర్భవః కరరుహో నఖోఽస్త్రీ నఖరోఽస్త్రియామ్। ఇత్యమరః। "గారుత్మతం మరకతం హిమగర్భహరిన్మణిః। ఇతి చ। "భిత్తం శకలఖణ్డే వా పుంసి' ఇతి చ। "కలధౌతం రూప్యహేమ్నోః కలధౌతం కలధ్వనౌ।' ఇతి విశ్వః। "వర్ణదూతః స్వస్తిముఖో లేఖో వాచికహారకః।' ఇతి హారావలీ॥3॥ నను మార్గం విస్మృత్య కణ్టకాదిక్షతవర్త్మనాగచ్ఛతో మే వపుషి కణ్టకక్షతం దృశ్యతే న తు నఖాఙ్కమిత్యత ఆహ— చరణేతి। ఇదముదారం తవ హృదయం మదనద్రుమస్య కామవృక్షస్య హృదయాన్తర్గతస్య నవకిసలయపరివారం నూతనపల్లవసమూహం బహిర్దర్శయతీవ। కీదృశం హృదయమ్। చరణకమలాదన్యకామినీపదపద్మాగ్రలతా

దశనపదం భవదధరగతం మమ జనయతి చేతసి ఖేదమ్।

కథయతి కథమధునాపి మయా సహ తవ వపురేతదభేదమ్॥ హరిహరి॥౫॥

బహిరివ మలినతరం తవ కృష్ణ మనోఽపి భవిష్యతి నూనమ్।

కథమథ వఞ్చయసే జనమనుగతమసమశరజ్వరదూనమ్॥ హరిహరి॥ ౬॥

కేన సిక్తమ్। అత్ర మదనద్రుమత్వారోపేణ బహిర్గ్రహణేన చ తస్యాః సాధారణ్యాననురాగౌ సూచితౌ। హస్తచరణాభ్యాం రతవిశేషో యథా— "యది సంహతమూర్ధ్వగమూరుయుగం యువతేః పరిరభ్య నరో రమతే। తదభగ్నమురః స్ఫుటనం చ భవేదురసి ప్రమదాచరణద్వయతః'॥౪॥ అపి చ। దశనపదమితి। హే కృష్ణ, తవ। ఏతదితి। అన్యరమణ్యుపభోగచిహ్నితం మయా సహాధునాపి ప్రత్యక్షతో దృశ్యమానేఽపి భేద ఏతామప్యవస్థాం ప్రాపితయా సహాభేదం కథం కథయతి। కోఽసావభేద ఇత్యాఇ— దశనపదం దన్తక్షతం భవదధరగతం సత్, మమ చేతసి ఖేదం జనయతీతి। యస్య వ్రణస్తస్య వేదనేతి ప్రసిద్ధేఽన్యవ్రణోఽన్యవేదనామాదధాతీతి విరుద్ధపరిహారాయ భేదఏవ ఘటతే। స చ సుతరాం విరుద్ధ ఇతి॥౫॥ అపి చ। బహిరివేతి। నూనం వితర్కే। హే కృష్ణ, అహమితి వితర్కయామి తవ మనోఽపి మనసః స్వభావాదౌజ్జ్వల్యే సత్యపి బహిరివ బహిర్గతకృష్ణవర్ణ ఇవ మలినతరం భవిష్యతి। అథ చైవం న తర్హి అనుగతమా

ప్రవతాలక్తకేన సిక్తమ్। అపరోఽపి వృక్షః సిక్తః సముల్లసన్పహవానుద్ధర్శయతీతి ధ్వనిః। హృది నాయికాచరణాలక్తసంబన్ధకథనేన క్రోధాఖ్యో బన్ధః కథితః। తదుక్తం వాత్స్యాయనే— 'యోషిత్పాదౌ హృది న్యస్య కరాభ్యాం ధారయేత్కుచౌ। యయేష్టం తాడయేద్యోనిం క్రోధబన్ధః ప్రకీర్తితః॥" ఇతి। "పరివారః పరికరే సమూహే వేష్టనేఽపి చ' ఇతి విశ్వప్రకాశః॥౪॥ కిం చ। దశనేతి। భవదధరగతం దశనపదం తవాధరస్థితం కస్యాశ్చిద్దన్తక్షతం మమ చేతసి ఖేదం దుఃఖం జనయతి। ఏతత్తవ వపురధునాపి మయా సహ కథమభేదం కథయతి। అన్య శరీరక్షతస్యాన్యత్ర వ్యథాజనకత్వాసంభవాద్వపుషోఽభేదం జ్ఞాపయతీతి భావః। అధునాత్యన్తహృదయభేదే వపురభేదో నోచిత ఇతి కాక్వా వ్యజ్యతే। ప్రసిద్ధభేదకారణాని షట్। భేదకారణస్య విభావ్యమానత్వాద్విభావనాలఙ్కారః। తదుక్తం దణ్డినాప్రసిద్ధహేతువ్యావృత్త్యా, యత్కించిత్కారణాన్తరమ్। యత్ర స్వాభావికత్వం వా విభావ్యం సా విభావనా॥' ఇతి॥౫॥ నను తవోపాయనార్థం కమలం త్రోటయతి మయి పుష్పకోషాదాపతతా భ్రమరేణ మమాధరోష్ఠో దష్టో న తు దశనక్షతమిదమిత్యత ఆహ— వపురితి। హే కృష్ణ। నూనం తర్కే ఉత్ప్రేక్షాయామ్। తవ మనోఽపి చిత్తమపి వపురివ శరీరమివ మలినతరమతిశయేన మలినం భవిష్యతి। యథా తే వపుః శ్యామం తథా మనోఽపి భవిష్యతీత్యర్థః। నను మనోమాలిన్యం త్వయా కథం జ్ఞాతమిత్యత ఆహ— కథమితి। అథేతి సంప్రశ్నే। త్వమేవ పృచ్ఛసే యది తవాన్తర్మలినం న తదాఽసమశరదూనమ్। అసమశరో విషమశరః కామస్తజ్జనితేన జ్వరేణ దూనం దుఃఖితమత

ఏవానుగతం త్వామనుద్రుతం మాదృశం జనం కథం వశ్చయసే ప్రతారయసి। తథా చ శరణాగతజనవఞ్చనమన్తర్మాలిన్యమన్తరేణ న భవతీతి భావః। తథా చ వ్యాజేన దశనక్షతాదిగోపనేఽపి నూనమితిపదప్రదానాదుత్ప్రేక్షా నామాయమలంకారః। తదుక్తం దణ్డినా— “మన్యే శఙ్కే ధ్రువం ప్రాయో నూనమిత్యేవమాదిభిః। ఉత్ప్రేక్షా వ్యజ్యతే శబ్దై

భ్రమతి భవానబలాకవలాయ వనేషు కిమత్ర విచిత్రమ్।

ప్రథయతి పూతనికైవ వధూవధనిర్దయబాలచరిత్రమ్॥ హరిహరి॥ ౭॥

శ్రీజయదేవభణితరతివఞ్చితఖణ్డితయువతివిలాపమ్।

శ్రృణుత సుధామధురం విబుధా విబుధాలయతోఽపి దురాపమ్॥ హరిహరి॥ ౮॥

శ్రితం భవన్తమధికృత్యాసమశరదూనం మల్లక్షణం జనం కథం వఞ్చయసే। తద్వఞ్చనాదేవ చిత్తమపి మలినమనుమీయతే। మలినా ఏవాశ్రితవఞ్చనాం కుర్వన్తీతి॥౬॥ అపి చ। భ్రమతీతి। హే వధూవధే నిర్దయ, భవాన్వనేషు అబలాకవలాయ యువతిగ్రసనాయ భ్రమతి। సర్వాణి వాక్యాని సావధారణాన్యేవేతి। యథా పార్థో ధనుర్ధర ఇతివత్। అత్ర మద్వధే కిం విచిత్రమ్। మమాబలాయా వధః సుకర ఏవ। పూతనికా అతియుద్ధమదా కంసభగిన్యేవ తవ బాలచరిత్రం ప్రథయతి। బాలేన యది తాదృశీ ప్రబలా కవలితా తర్హ్యస్యా అబలాయాః కవలనే కిమాశ్చర్యమ్। అన్న స్త్రీవధో నిషిద్ధ ఇతి నిన్దా। 'అథ కథమపి' ఇత్యాదౌ ఖణ్డితా నాయికా। తల్లక్షణమ్— జ్ఞాతాన్యాసంగవికృతౌ కాన్తే కోపకషాయితా। గత్వాన్యన్నాగతే కాన్తే భోగచిన్హైః కషాయితా” ॥ ౭॥ అపి చ। శ్రీజయదేవేతి। హే విబుధాః, శ్రీజయదేవేన భణితమభిలషవఞ్చితఖణ్డితయువతివిలాపం శ్రృణుత। కింభూతమ్। సుధామధురమ్। పునః కింభూతమ్। స్వర్గేఽపి దురాపమ్। సప్తమ్యర్థే తసిః॥ ఖణ్డితాలక్షణం యథా— 'నిద్రాకషాయముకులీకృతతామ్రనేత్రో నారీనఖవ్రణవిశేషవిచిత్రతాఙ్గః। యస్యాః కుతోఽపి పతిరేతి గృహం ప్రభాతే సా ఖణ్డితేతి కథితా కవిభిః పురాణైః॥" తథా చ సంగీతరాజే— “తాలో వర్ణయతిర్మేఘరాగో దేవాదివర్ణనమ్। విప్రలమ్భాఖ్యశ్రృఙ్గారో రసః కరుణవేదనమ్। కవినామాఙ్కితపదప్రాన్తే పాటఖరావలిః। ద్విత్రాణ్యథ పదాని స్యురితి లక్ష్మీపతేః పురః।

రత్నావలీప్రబన్ధోఽయం నిబద్ధః కుమ్భభూభుజా" ॥ ఇతి లక్ష్మీపతిరత్నావలీనామా సప్తదశః ప్రబన్ధః॥ పదరచనా జయదేవోదితా కమలావల్లభగానోచితా కుమ్భనృపేణ పరం

రివ శబ్దోఽపి తాదృశః॥' ఇతి॥ ౬॥ చిత్తమాలిన్యమేవాహ। భ్రమతీతి॥ భవాన్వనేషు విపినేష్వబలాకవలాయ కామినీగ్రసనాయ భ్రమతి। అత్రార్థే కిం చిత్రమ్। న కిమపీత్యర్థః। తత్ర హేతుమాహ— ప్రథయతి ఖ్యాపయతి। త్వయాపి బాల్యే యేన స్తనదానప్రవృత్తా రాక్షసీతి హతా తస్య సంప్రతి కోమలాఙ్గీనాం మాదృశాం మారణే కిం వక్తవ్యమితి భావః। ఖణ్డితా నాయికా। తదుక్తం భరతే—"నిద్రాకషాయకలుషీకృతతామ్రనేత్రో నారీనఖవ్రణవిశేషవిచిత్రితాఙ్గః। యస్యాః కుతోఽపి గృహమేతి పతిః ప్రభాతే సా ఖణ్డితేతి కథితా కవిభిః పురాణైః" ఇతి॥ ౭॥ శ్రీజయదేవేతి। హే విబుధాః పణ్డితాః, ఇమం జయదేవేన కవినా వర్ణితం రతౌ వఞ్చితాయాః ప్రతారితాయాః ఖణ్డితాయాః ప్రాతరాగతాన్యనాయికానఖాఙ్కచిహ్నితప్రియాయాయా విలాపం పరిదేవనం శ్రృణుతాకర్ణయత। కీదృశమ్। సుధాతోఽపి మధురమ్। తత్ర హేతుమాహ— విబుధేతి। విబుధాలయతోఽపి దేవాలయేఽపి దురాపం దుష్ప్రాపమిత్యర్థః। సుధా స్వర్గేఽపి సులభా కృష్ణకథామృతపానం తు తత్రాపి దుర్లభమితి సుధాపేక్షయాధికమాధుర్యమితి భావః। "విబుధః పణ్డితే దేవే" ఇతి విశ్వః। సురాలయతోఽయమిత్యత్ర సప్తమ్యర్థే తసిః।

తవేదం పశ్యన్త్యాః ప్రసరదనురాగం బహిరివ
ప్రియాపాదాలక్తచ్ఛురితమరుణద్యోతిహృదయమ్।
మమాద్య ప్రఖ్యాతప్రణయభరభఙ్గేన కితవ
త్వదాలోకః శోకాదపి కిమపి లజ్జాం జనయతి॥ ౨॥

అన్తర్మోహనమౌలిఘూర్ణనచలన్మన్దారవిభ్రంశన
స్తస్త్వాకర్షణదృష్టిహర్షణమహామన్త్రః కురఙ్గీదృశామ్।

యోజితా ధాతువరేణ భణత రసరతాః॥ ౮ ॥ ఇదానీం ఖణ్డితాపి ప్రౌఢత్వమాలమ్బ్య తమధిక్షిపతి— తవేదమితి। హే కితవ, త్వదాలోకోఽద్య మమ శోకాదపి కిమపి అధికతరం లజ్జాం జనయతి। త్వద్దర్శనేన శోకం పరాకృత్య లజ్జైవాధికాభూత్। తత్ర పూర్వం శోకే కారణమాహ— ప్రఖ్యాతస్య జగద్విదితస్య స్నేహాతిశయభఙ్గేన। అతో లజ్జాం ప్రతి హేతుగర్భం విశేషణమాహ। కింభూతాయా మమ। తవేదం హృదయం పశ్యన్త్యాః। కింభూతం హృదయమ్। ప్రియాయాః యావకకర్బురితమ్। అత ఏవారుణద్యోతి అరుణస్య ద్యోత ఇవ ద్యోతో విద్యతే యస్య తత్తథా। అరుణవత్సన్ధ్యారాగవద్ద్యోతనశీలం వా। ఉత్ప్రేక్షతే। బహిః ప్రసరదనురాగమివ। బహిః ప్రసరన్నలక్తకవ్యాజేన తదనురాగో యస్మిన్। బహుమానపురఃసరముపభోగయోగ్యస్య కౌస్తుభస్య ప్రేష్యాపాదాహతిర్లజ్జాధిక్యే హేతుః। తవ ప్రేష్యోపభోగే లజ్జాపి నాసీతి వ్యఙ్గ్యమ్। అత్ర శిఖరిణీవృత్తమ్॥ ౨ ॥ ఇదానీం సర్గాన్తే మఙ్గలాచరణాశిషమాహ— అన్తర్మోహనేతి। కంసారేః శ్రీకృష్ణస్య వంశీరవః పావికాధ్వనిః వో యుష్మాకం శ్రేయాంసి విపోలయతు విపులీకరోతు। కింభూతో వంశీరవః। దృప్యద్దానవదూయమానదివిషద్దుర్వారదుఃఖాపదాం భ్రంశో దృప్యద్భిర్దానవైర్దూయమానా యే దివిషదస్తేషాం దుఃఖాపదాం భ్రంశహేతుత్వాద్భ్రంశః। పునః కింభూతః। కురఙ్గీదృశామన్తర్మోహనమౌలిఘూర్ణనచలన్మన్దారవిభ్రంశనహేశనస్తంమ్భాకర్షణదృప్తిహర్షణ మహామన్త్రః। అన్తర్మోహనేత్యాదిదృప్తిపదాన్తో ద్వన్ద్వః। తేషాం సంహర్షో యోగః తత్ర మహామన్త్ర ఇవ। అన్తర్మోహనం మనోమోహనమ్। అనేన మోహనం మౌలిఘూర్ణ

సార్వవిభక్తికస్తసిరితి నియమాత్॥౮॥ తవేదమితి। హే కితవ ధూర్త, త్వదాలోకస్తవ దర్శనమ్। ప్రఖ్యాతః ప్రసిద్ధో యః ప్రణయభరోఽనురాగాతిశయస్తస్య భఙ్గేన నాశేన హేతునా శోకాదిదుఃఖాదపి కిమప్యనిర్వచనీయం లజ్జాం జనయతి। కీదృశ్యా మే। తవేదం ప్రత్యక్షం త్ద్హృదయం పశ్యన్త్యాః। కీదృశమ్। ప్రియాపాదాలక్తకైః ప్రియాయాశ్చరణసంబన్ధియావకైర్వ్యాప్తమ్। అత ఏవారుణచ్ఛాయమరుణచ్ఛాయా దీప్తిర్యస్య తాదృశమ్। కిమివ। బహిః ప్రసరదనురాగమివ హృదయం పరిపూర్ణాధిక్యాద్బహిః నిఃసరత్। ప్రేష్ఠైవ యా రాధా పూర్వం సౌభాగ్యగర్వేణ న కాంచన గణయతి స్మ సా ఇదానీం సమక్షమన్యనాయికాచరణాలక్తకం హృదయం పశ్యన్తీ జీవత్యేవేతి విపక్షయువతీపరిహాసశఙ్కయా శోకాదపి మేఽధికలజ్జా భవతీతి భావః। “ఛాయా స్యాదాతపాభావే

దృప్యద్ధానవదూయమానదివిషద్దుర్వారదుఃఖాపదాం

భ్రంశః కంసరిపోర్విపోలేయతు వః శ్రేయాంసి వంశీరవః॥ 3॥

ఇతి శ్రీగీతగోవిన్దే ఖణ్డితావర్ణనే విలక్ష్యలక్ష్మీపతిర్నామ అష్టమః సర్గః॥ ౮॥

నమితి వశీకారః। వశీకృతా హి దేవతాః సాధు సాధ్వితి శిరోధూననేన ప్రశంసన్తి। చలన్తి యాని మన్దారకుసుమాని తేషాం భ్రంసనమ్। ఏతావతా మారణముద్దిష్టమ్। మారణే హి కుసుమస్రజాం భ్రంశో జాయతే। స్తమ్భాకర్షణం సిద్ధమ్। దృష్టిర్బాధా। ఉచ్చాటనమితి యావత్। ఏతేషాం యోగః। ఏతావతా వంశీరవస్య మృగీదృశాం సంబన్ధి షట్కర్మసాధనమహామన్త్రత్వముక్తమ్। వంశం శ్రుత్వా మృగీదృశస్తాం తామవస్థాం ప్రాప్నువన్తీత్యర్థః॥ 3॥

ఉద్యన్నష్టకులాచలప్రతినిధిః కీర్తివ్రజాపూరితా-

ష్టాశోఽష్టదుహిణశ్రుతిప్రతిహతిప్రక్రాన్తభేరీరవః।

స్వార్జచౌర్యజితాష్టదిక్పతిరసౌ శ్రీకుమ్భకర్ణో వ్యధా-

త్సర్గస్యాష్టమితస్య చారువివృతిం భక్త్యోఽష్టమూర్తేరిమామ్॥

ఇతి శ్రీరసికప్రియానామ్ని శ్రీగీతగోవిన్దవివరణే
మ్లేఇచ్ఛవనీదావానలమహారాజశ్రీకుమ్భకర్ణవిరచితేఽష్టమః సర్గః॥

ప్రతిబిమ్బార్కయోషితోః। పాలనోత్కోచయోః కాన్తిసచ్ఛాభాపంక్తిషు స్మృతా॥" ఇతి విశ్వప్రకాశః॥ ౨॥(అన్తర్మోహనేత్యాదిశ్లోకటీకా నోప-లభ్యతే ఆదర్శపుస్తకే)॥ 3॥

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయశ్రీశంకరమిశ్రవిరచితాయాం శ్రీశాలినాథకారితాయాం
గీతగోవిన్దటీకాయాం రసమఞ్జరీసమాఖ్యాయామష్టమః సర్గః॥

నవమః సర్గః।

ముగ్ధముకున్దః।

తామథ మన్మథఖిన్నాం రతిరసభిన్నాం విషాదసంపన్నామ్।
అనుచిన్తితహరిచరితాం కలహాన్తరితామువాచ రహః సఖీ॥౧॥

గుర్జరీరాగయతితాలాభ్యాం గీయతే। ప్రం॥ ౯౮

హరిరభిసరతి వహతి మధుపవనే
కిమపరమధికసుఖం సఖి భవనే॥౧॥

మాధవే మా కురు మానిని మానమయే॥ధ్రువమ్॥

ఇదానీం ప్రణయకోపాద్ధరిమధిక్షిప్య కలహాన్తరితత్వేనోపతప్యమానాం రాధాం సఖ్యాహ— తామథేతి। అథ సఖీ తామువాచ। కింభూతామ్। మన్మథఖిన్నామ్। పునః కింభూతామ్। సంభోగరాగేణ భావశబలతాప్రాప్తామ్। పునః కింభూతామ్। విషాదసంపన్నామ్। పునః కింభూతామ్। అనుధ్యాతహరిచేష్టితామ్। పునః కింభూతామ్। కలహాన్తరితామ్। తల్లక్షణం యథా— 'ప్రాణేశ్వరం ప్రణయకోపవిశేషభీతం యా చాటుకారమవధీర్యవిశేషవాగ్భిః। సంతప్యతే మదనవహ్నిశిఖాసమూహైర్బాష్పాకులేహ కలహాన్తరితా హి సా స్యాత్'॥ ఇయం పథ్యా ఆర్యా। తామథేత్యాదిషు అనుకూలో నాయకః। ప్రౌఢధీరా మానవతీ నాయికా। సఖీ

దూతీ చ ॥ ౧ ॥ తదేవ వక్ష్యమాణమాహ— హరిరభీతి । తత్ర పూర్వం ధ్రువః । మాధవ ఇతి । అయే రాధే మానవతి । అనుచ సమర్థనాయికానాథే । (?) ఇతి ధ్రువః ॥ అథ పదాని హరిరితి— హే సఖి రాధే, భవనే గృహే । అపరమితి సావధికో నిర్ద్దేశః । అతః

పూర్వసర్గే ఖణ్డితాయా రాధాయాశ్చరితముక్తమ్ । సంప్రతి పశ్చాత్తాపం తాం సఖ్యువాచేత్యాహ । అథేతి— అథ అనన్తరం కలహాన్తరితాం పరుషవచనానన్తరం కృతపశ్చాత్తాపాం రాధాం రహ ఏకాన్తే సఖీ ఉవాచ ఉక్తవతీ । కీదృశమ్ । మన్మథేన కామేన ఖిన్నాం దుఃఖితామ్ । అత ఏవ రతిరసేన శృఙ్గారసేన భిన్నాం సంగతామ్ । అత ఏవ విషాదసంపన్నాముద్వేగసహితామ్ । అత ఏవానుచిన్తితం స్మృతం హరేశ్చరితం పురా రహోవిలసితం యయా తామ్ । “భిన్నమన్యార్థవచనే సంగతే దారితే స్ఫుటే ।" ఇతి విశ్వః । కలహాన్తరితా చేయమ్ । 'ప్రాణేశ్వరం ప్రణయకోపభరేణ భీతం యా చాటుకారమవధీర్య విశేషవాగ్భిః । సంతప్యతే మదనవహ్నిశిఖాసహస్రైర్బాష్పాకులా చ కలహాన్తరితా హి సా స్యాత్ ।' ఇతి ॥ ౧ ॥ తదేవ గీతేన కథయతి— హరిరితి । గీతస్యాస్య గుర్జరీరాగో యతితాలశ్చ । గీతార్థస్తు— అయే ఇతి సంభ్రమే । హే మానిని మానవతి, మాధవే లక్ష్మీపతౌ మానం మా కురు । లక్ష్మీపతిరపి త్వాం ప్రసాదయత్యహో భాగ్యమిత్యవశ్యం త్వయా మానస్త్యాజ్య ఇతి సూచనాయ మాధవపదోపాదానమ్ । మృదుపవనే వసన్తవాయౌ వహతి సతి హరిః కృష్ణోఽభిసరతి త్వదీయసంకేతభూమిమాగచ్ఛతి । హే సఖి, భువనే త్రైలోక్యేఽపరం కృష్ణాభి

తాలఫలాదపి గురుమతిసరసమ్ ।

కిం విఫలీకురుషే కుచకలశమ్ ॥ మాధం ॥ ౨ ॥

కతి న కథితమిదమనుపదమచిరమ్ ।

మా పరిహర హరిమతిశయరుచిరమ్ ॥ మాధం ॥ 3 ॥

కిమితి విషీదసి రోదిషి వికలా ।

విహసతి యువతిసభా తవ సకలా ॥ మాధం ॥ ౪ ॥

సజలనలినీదలశీతలశయనే।

హరిమవలోకయ సఫలయ నయనే॥ మాధం॥ ౫॥

పరమధికం కిం సుఖమ్। న కించిదిత్యర్థః। అత ఇతి కిమ్। యన్మధోర్వసన్తస్య పవనే వహతి వాతి సతి ఇరిరభిసరతి ఖయమాయాతి॥౧॥ అపి చ। తాలఫలాదితి। హే రాధే. కుచకలశం కిం విఫలీకురుషే। హరికరతలస్పర్శవిలాసాభావాద్విఫలమిత్యర్థః। తాలఫలాదపి గురుం కఠినం మహాన్తం చ। పునః కీదృశమ్। అతిశయేన సరసమ్॥ ౨॥ అపి చ। కతి నేతి। హే సఖి, అతిశయరుచిరం హరిం మా పరిహర ఇదం వచనమచిరం సాంప్రతమనుపదం స్థానే కతివారం న కథితమ్॥ ౩॥ అపి చ। కిమితీతి। హే సఖి, ఇతి అమునా ప్రకారేణ విషాదం కురుషేఽతివికలా సతీ కిమితి రోదిషి। సకలా యువతిసభా తవ ఇతి చేష్టితం హసతి॥ ౪॥ అపి చ। స

సరణాదన్యత్కిం ఖఖమ్। అపి తు న కించిదిత్యర్థః। "మధు క్షీరే జలే క్షౌద్రే మద్యే పుష్పరసే మధుః। దైత్యే చైత్రే వసన్తే చ జీవాశోకే మధుద్రుమే'॥ ఇతి విశ్వః॥ ౧॥ కిం చ। తాలేతి। కుచకలశం కలశతవత్పీనం మాంసలం స్తనం కిమితి విఫలీకురుషే। కృష్ణకరస్పర్శాదేవ కుచకలశయోః సాఫల్యమ్। తదభావే వైఫల్యమితి భావః। తాలఫలపక్షేయాపి గురుం కఠినమతిసరసం చ। రసః శృఙ్గారాఖ్యస్తత్సహితమ్। తాలఫలపక్షే రసో మాధుర్యం తత్సహితమ్। అతిమర్దనేన వై రసప్రదత్వం భవతి। అపరః కలశోఽపి పూర్ణః సన్గురుర్భవతి। రసో జలం తత్సహితశ్చ భవతీత్యపి ధ్వనితమ్॥ ౨॥ నను యదా హరిరాయాతస్తదా త్వయాపి నోక్తమిత్యత ఆహ— కతి నేతి— ఇదమచిరం సాంప్రతమేవానుపదం స్థానం స్థానం ప్రతి మయా కథితం కియన్న కథితమపి తు బహు కథితమ్। ఇదం కిమ్। హరిమతిశయరుచిరమతిశ్యేన మనోహరం మా పరిహర ఉపేక్షస్వ॥ ౩॥ కిమితి— త్వం కిమితి కిమర్థం విషీదసి విషణ్ణా భవసి। నను నాస్మి విషణ్ణేత్యత ఆహ— రోదిషీతి। వికలా విహ్వలా సతీ రోదిషి రోదనం కరోషి। అత ఏవ సకలా సమస్తా యువతిసభా హసతీతి భావః। యద్వా ఇయం మానాపనోదాయ ప్రణతమపి ప్రియముపేక్ష్య సంప్రతి రోదితీతి మానపరిపాటీం న జానాసి। సకలా చతుఃషష్టికలాసహితా యువతిసభా హసతీతి భావః॥ ౪॥ తర్హి కిమిత్యత ఆహ— సజలేతి। హే సజలనలినీదలశీతలశయనే, జలసహితాని యాని నలినీదలాని

కమలినీపత్త్రాణి తేషాం శీతలం శయనం శయ్యా యస్యాస్తాదృశే, త్వం పురః స్థితం హరిం కృష్ణమవలోకయ పశ్య। అత

జనయసి మనసి కిమితి గురుఖేదమ్।

శృణు మమ వచనమనీహితభేదమ్॥ మాధం॥ ౬॥

హరిరుపయాతు వదతు బహు మధురమ్।

కిమితి కరోషి హృదయమతివిధురమ్॥ మాధం॥ ౭॥

శ్రీజయేదవభణితమతిలలితమ్।

సుఖయతు రసికజనం హరిచరితమ్॥ మాధం॥ ౮॥

స్నిగ్ధే యత్పరుషాసి యత్ప్రణమతి స్తబ్ధాసి యద్రాగిణి

ద్వేషస్థాసి యుదున్ముఖే విముఖతాం యాతాసి తస్మిన్ప్రియే।

జలేతి। అత ఏవ నయనే సఫలస్య॥౫॥ అపి చ। జనయసీతి। హే రాధే, ఇత్యేవం పూర్వోక్తప్రకారేణ మనసి చిత్తే మహాన్తం ఖేదం కిం జనయసి। తర్హి కిం కిం విధేయమిత్యాశఙ్క్యాహ— మమ వచనం శృణు। కింభూతమ్। అనీహితభేదమ్। న ఈహితశ్చేష్టితో భేదః పార్థక్యం యేన తత్తథా॥౬॥ అపి చ। హరిరుపయాత్వితి। హే రాధే, హరిరుపయాతు త్వత్సమీపమాయాతు। బహువిస్తరం మధురం చాటు వదతు। అనయా రీత్యా హృదయమతివిధురం కిం కరోషి॥౭॥ అపి చ। శ్రీజయదేవభణితేతి। హరిచరితం రసికజనం సుఖయతు। కింభూతమ్। శ్రీజయదేవభణితమ్। పునః కింభూతమ్। అతిలలితమ్। శ్రుతిజాతిగ్రహలయసామ్యాన్మనోహరమ్॥ తథా చ సంగీతరాజే— "నట్టరాగస్తృతీయాఖ్యస్తాలో మధ్యే క్వచిత్ క్వచిత్। పదానాం శోభయాలాపగుమ్ఫనాం గానహేతుకామ్॥ అన్తే పాటాః ఖరాస్తేనాస్వదన్తే పద్యగుమ్ఫనమ్। పద్యా మన్దముకున్దాద్యమకరన్దాభిధానవత్। ప్రబన్ధప్రీతయే గీతః శ్రీపతేః కుమ్భభూభుజా॥' ఇతి శ్రీఅమన్దముకున్దో నామాష్టాదశః ప్రబన్ధః॥

యది కౌతుకినో గానే సంగీతే చాతురీ యది। రసికా కుమ్భకర్ణస్య శ్రృణ్వన్తు బుధసత్తమాః॥౮॥
సఖీ తద్దుశ్చేష్టితమనువదన్తీ తాం రాధాం ప్రతి బోధయతి— స్నిగధ ఇతి। హే విపరీ

ఏవ నయనే నేత్రే సఫలయ కృతార్థయ। యద్వా సజలేతి సప్తమీ। తథా చ త్వయా రచితం యత్సజలినీకినీదలశీతలశయనం తత్రోపవిష్టం హరిమవలోకయేత్యర్థః। తథా చ సత్కారపూర్వకం శయనే ఉపవేశ్య హరిం పశ్యేతి భావః॥౫॥ జనయసీతి। తస్మాన్మనసి చిత్తే గురుఖేదం మహద్దుఃఖం కిమితి జనయసి। మమ వచనం “మాధవే మానం మా కుర" ఇతి మమ వాక్యం శ్రృణు। కీదృశమ్। అనీహితోఽనాకాఙ్క్షితో యువయోర్భేద ఉపజాప ఏతాదృశమ్। తథా చ మమ వచనం యువయోః ప్రీతికారకం తదవశ్యం త్వయా శ్రోతవ్యమితి భావః। మయా సహ నాకాఙ్క్షితం భేదం యథా స్యాదేవం మమ వచనం శ్రృణు। ఇయం సఖీ మత్తోఽభిన్నా, మదనిష్టం న భవతీతి బుద్ధ్వా మద్వచనం శృణ్వితి భావః॥౬॥ హరిరితి। హరిః కృష్ణ ఉపయాతు త్వదన్తికం గచ్ఛతు। బహుమధురమతిసరసం యథా స్యాదేవం వదతు। హృదయం స్వకీయం హృదయమతివిధురమతిదుఃఖితం కిమితికరోషి॥౭॥ శ్రీజయదేవేతి। శ్రీజయదేవేన భణితం వర్ణితం లలితం మనోహరం హరిచరితం రసికజనం కృష్ణభక్తిరసాస్వాదగృహీతం శ్రృఙ్గారాదిరసాస్వాదపరం జనం సుఖయతు ఆనన్దయతు॥౮॥
స్నిగ్ధ ఇతి। యద్యతో హేతోః స్నిగ్ధే యస్మిన్ప్రియే మధురవచనైః స్నేహం

తాలఫలాదపి గురుమతిసరసమ్।

కిం విఫలీకురుషే కుచకలశమ్॥ మాధం॥ ౨॥

కతి న కథితమిదమనుపదమచిరమ్।

మా పరిహర హరిమతిశయరుచిరమ్॥ మాధం॥ 3॥

కిమితి విషీదసి రోదిషి వికలా।

విహసతి యువతిసభా తవ సకలా॥ మాధం॥ ౪॥

సజలనలినీదలశీతలశయనే।

హరిమవలోకయ సఫలయ నయనే॥ మాధం॥ ౫॥

పరమధికం కిం సుఖమ్। న కించిదపీత్యర్థః। అత ఇతి కిమ్। యన్మధోర్వసన్తస్య పవనే వహతి వాతి సతి హరిరభిసరతి స్వయమాయాతి॥ ౧॥ అపి చ। తాలఫలాదితి। హే రాధే. కుచకలశం కిం విఫలీకురుషే। హరికరతలస్పర్శవిలాసాభావాద్విఫలమిత్యర్థః। తాలఫలాదపి గురుం కఠినం మహాన్తం చ। పునః కీదృశమ్। అతిశయేన సరసమ్॥ ౨॥ అపి చ। కతి నేతి। హే సఖి, అతిశయరుచిరం హరిం మా పరిహర ఇదం వచనమచిరం సాంప్రతమనుపదం స్థానే కతివారం న కథితమ్॥ ౩॥ అపి చ। కిమితీతి। హే సఖి, ఇతి అమునా ప్రకారేణ విషాదం కురుషేఽతివికలా సతీ కిమితి రోదిషి। సకలా యువతిసభా తవ ఇతి చేష్టితం హసతి॥ ౪॥ అపి చ। స

సరణాదన్యత్కిం సుఖమ్। అపి తు న కించిదిత్యర్థః। 'మధు క్షీరే జలే క్షౌద్రే మద్యే పుష్పరసే మధుః। దైత్యే చైత్రే వసన్తే చ జీవాశోకే మధుద్రుమే'॥ ఇతి విశ్వః॥౧॥ కిం చ తాలేతి। కుచకలశం కలశవత్పీనం మాంసలం స్తనం కిమితి విఫలీకురుషే। కృష్ణకరస్పర్శాదేవ కుచకలశయోః సాఫల్యమ్। తదభావే వైఫల్యమితి భావః। తాలఫలాపేక్షయాపి గురుం కఠినమతిసరసం చ। రసః శృఙ్గారాఖ్యస్తత్సహితమ్। తాలఫలపక్షే రసో మాధుర్యం తత్సహితమ్।అతిమర్దనేన వై రసప్రదత్వం భవతి। అపరః కలశోఽపి పూర్ణః సన్గురుర్భవతి। రసో జలం తత్సహితశ్చ భవతీత్యపి ధ్వనితమ్॥౨॥ నను యదా హరిరాయాతస్తదా త్వయాపి నోక్తమిత్యత ఆహ— కతి నేతి ఇదమచిరం సాంప్రతమేవానుపదం స్థానం స్థానం ప్రతి మయా కథితం కియన్న కథితమపి తు బహు కథితమ్। ఇదం కిమ్। హరిమతిశయరుచిరమతిశయేన మనోహరం మా పరిహర ఉపేక్షస్వ॥ ౩॥ కిమితి— త్వం కిమితి కిమర్థం విషీదసి విషణ్ణా భవసి। నను నాస్మి విషణ్ణేత్యత ఆహ— రోదిషీతి। వికలా విహ్వలా సతీ రోదిషి రోదనం కరోషి। అత ఏవ సకలా సమస్తా యువతిసభా హసతీతి భావః। యద్వా ఇయం మానాపనోదాయ ప్రణతమపి ప్రియముపేక్ష్య సంప్రతి రోదితీతి మానపరిపాటీం న జానాసి। సకలా చతుఃషష్టికలాసహితా యువతిసభా హసతీతి భావః॥ ౪॥ తర్హి కిమిత్యత ఆహ— సజలేతి। హే సజలనలినీదలశీతలశయనే, జలసహితాని యాని నలినీదలాని కమలినీపత్రాణి తేషాం శీతలం శయనం శయ్యా యస్యాస్తాదృశే, త్వం పురః స్థితం హరిం కృష్ణమవలోకయ పశ్య। అత

జనయసి మనసి కిమితి గురుఖేదమ్।
శృణు మమ వచనమనీహితభేదమ్॥ మాధం॥౬॥

హరిరుపయాతు వదతు బహు మధురమ్।
కిమితి కరోషి హృదయమతివిధురమ్॥ మాధం॥౭॥

శ్రీజయేదవభణితమతిలలితమ్।
సుఖయతు రసికజనం హరిచరితమ్॥ మాధం॥ ౮॥

స్నిగ్ధే యత్పరుషాసి యత్ప్రణమతి స్తబ్ధాసి యద్రాగిణి
ద్వేషస్థాసి యుదున్ముఖే విముఖతాం యాతాసి తస్మిన్ప్రియే।

జలేతి। అత ఏవ నయనే సఫలయ॥ ౫॥ అపి చ। జనయసీతి। హే రాధే, ఇత్యేవం పూర్వోక్తప్రకారేణ మనసి చిత్తే మహాన్తం ఖేదం కిం జనయసి। తర్హి కిం కిం విధేయమిత్యాశఙ్క్యాహ— మమ వచనం శృణు। కింభూతమ్। అనీహితభేదమ్। న ఈహితశ్చేష్టితో భేదః పార్థక్యం యేన తత్తథా॥౬॥ అపి చ। హరిరుపయాత్వితి। హే రాధే, హరిరుపయాతు త్వత్సమీపమాయాతు। బహువిస్తరం మధురం చాటు వదతు। అనయా రీత్యా హృదయమతివిధురం కిం కరోషి॥౭॥ అపి చ। శ్రీజయదేవభణితేతి। హరిచరితం రసికజనం సుఖయతు। కింభూతమ్। శ్రీజయదేవభణితమ్। పునః కింభూతమ్। అతిలలితమ్। శ్రుతిజాతిగ్రహలయసామ్యాన్మనోహరమ్॥ తథా చ సంగీతరాజే— 'నట్టరాగస్తృతీయాఖ్యస్తాలో మధ్యే క్వచిత్ క్వచిత్। పదానాం శోభయాలాపగుమ్ఫనాం గానహేతుకామ్॥ అన్తే పాటాః స్వరాస్తేనాస్తదన్తే పద్యగుమ్ఫనమ్। పద్యా మన్దముకున్దాద్యమకరన్దాభిధానవత్। ప్రబన్ధప్రీతయే గీతః శ్రీపతేః కుమ్భభూభుజా॥' ఇతి శ్రీఅమన్దముకున్దో నామాష్టాదశః ప్రబన్ధః॥ యది కౌతుకినో గానే సంగీతే చాతురీ యది। రసికా కుమ్భకర్ణస్య శృణ్వన్తు బుధసత్తమాః॥౮॥ సఖీ తద్దుశ్చేష్టితమనువదన్తీ తాం రాధాం ప్రతి బోధయతి — స్నిగ్ధ ఇతి। హే విపరీ-

ఏవం నయనే నేత్రే సఫలయ కృతార్థయ। యద్వా సజలేతి సప్తమీ। తథా చ త్వయా రచితం యత్సజలనలినీదలశీతలశయనం తత్రోపవిష్టం హరిమవలోక-యేత్యర్థః। తథా చ సత్కారపూర్వకం శయనే ఉపవేశ్య హరిం పశ్యేతి భావః॥౫॥ జనయసీతి। తస్మాన్మనసి చిత్తే గురుఖేదం మహద్దుఃఖం కిమితి జనయసి। మమ వచనం 'మాధవే మానం మా కురు' ఇతి మమ వాక్యం శృణు। కీదృశమ్। అనీహితోఽనాకాఙ్క్షితో యువయోర్భేద ఉపజాప ఏతాదృశమ్। తథా చ మమ వచనం యువయోః ప్రీతికారకం తదవశ్యం త్వయా శ్రోతవ్యమితి భావః। మయా సహ నాకాఙ్క్షితం భేదం యథా స్యాదేవం మమ వచనం శృణు। ఇయం సఖీ మత్తోఽభిన్నా, మదనిష్టం న భవతీతి బుద్ధ్యా మద్వచనం శృణ్వతి భావః॥౬॥ హరిరితి। హరిః కృష్ణ ఉపయాతు త్వదన్తికం గచ్ఛతు। బహుమధురమతి-సరసం యథా స్యాదేవం వదతు। హృదయం స్వకీయం హృదయమతివిధురమతిదుఃఖితం కిమితికరోషి॥౭॥ శ్రీజయదేవేతి। శ్రీజయదేవేన భణితం వర్ణితం లలితం మనోహరం హరిచరితం రసికజనం కృష్ణభక్తిరసాస్వాదగృహీతం శృఙ్గారాదిరసాస్వాదపరం జనం సుఖయతు ఆనన్దయతు॥౮॥ స్నిగ్ధ ఇతి। యద్యతో హేతోః స్నిగ్ధే యస్మిన్ప్రియే మధురవచనైః స్నేహం

తద్యుక్తం విపరీతకారిణి తవ శ్రీఖణ్డచర్చా విషం

శీతాంశుస్తపనో హిమం హుతవహః క్రీడాముదో యాతనాః॥ ౨॥

సాన్ద్రానన్దపురన్దరాదిదివిషద్వృన్దైరమన్దాదరా-

దానమ్రైర్ముకుటేన్ద్రనీలమణిభిః సందర్శితేన్దిన్దిరమ్।

స్వచ్ఛన్దం మకరన్దసున్దరమిలన్మన్దాకినీమేదురం

శ్రీగోవిన్దపదారవిన్దమశుభస్కన్దాయ వన్దామహే॥ ౩॥

ఇతి శ్రీగీతగోవిన్దే కలహాన్తరితావర్ణనే ముగ్ధముకున్దో

నామ నవమః సర్గః॥౯॥

తకారిణి విపరీతకృతప్రతికరణశీలే, యత్తవ శ్రీఖణ్డచర్చా చన్దనానులేపో విషమివ భవతి। యచ్చ శీతాంశుశ్చన్ద్రః తపన ఇవ భవతి। యచ్చ హిమం నీహారో హుతవహ ఇవ భవతి। యచ్చ క్రీడాముదః కేలిప్రమోదాస్తీవ్రవేదనా ఇవ భవన్తి। ఏతదుక్తమ్। విపరీతం య ఆచరతి తస్య సర్వం విపరీతమేవ భవతి। తదేవ విపరీతమాచరణం దర్శయతి। యత్తస్మిన్నపి తాదృశప్రియకారిణ్యపి హరౌ స్నిగ్ధే సస్నేహే రూక్షాసి। సస్నేహే స్నేహరాహిత్యం వైపరీత్యమ్। యచ్చ ప్రణమతి నతిశీలే ప్రియే స్తబ్ధాసి। ప్రణమత్యప్రవణత్వం వైపరీత్యమ్। యచ్చ రాగవతి ప్రద్వేషిణ్యసి। అత్రాపి తాదృగేవ వైపరీ-త్యమ్। యచ్చ సంముఖే ప్రియే వైముఖ్యం యాతాసి। సంముఖే విముఖభావో వైపరీత్యమ్॥ అత్ర శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్। విరోధాలఙ్కారః॥ ౨॥ ఇదానీం సర్గాన్తే సర్వవిఘ్నోపశమనార్థం గోవిన్దం ప్రణమతి—సాన్ద్రేతి। శ్రీగోవిన్దపదారవిన్దం వన్దామహే నమస్కుర్మహే। కిమర్థమ్। అశుభస్కన్దాయ అశుభనాశాయ। కింవిశిష్టమ్। స్వచ్ఛన్దం యథా స్యాత్తథా మకరన్దసున్దరా మకరన్దసదృశీ గలన్తీ యా మన్దాకినీ గఙ్గా తయా సాన్ద్రం స్నిగ్ధమ్।అరవిన్దే హి మకరన్దో భవతి। తేన మన్దాకినీ ఉపమీయతే ఇత్యుపమాలంకారః। పునః కింభూతమ్। సాన్ద్రానన్దా నిబిడహర్షా యే పురన్దరాదిది-విషదస్తేషాం వృన్దైః ముకుటేన్ద్రనీలమణిభిః సందర్శితా ఇన్దిన్దిరా మధుపా యత్ర తత్తథా। అత్ర చరణయోః కమలోపమా। మన్దాకిన్యాః మకరన్దోపమా

ప్రకటయతి సతి పరుషాసి నిష్ఠురభాషిష్యసి। యచ్చ ప్రణమతి తస్మింస్తబ్ధాసి। యచ్చ రాగిణ్యనురాగవతి తస్మింస్త్వం ద్వేషస్థాసి ద్వేషమవలమ్బ్య స్థితాసి। యచ్చోన్ముఖే ఆలిఙ్గనాయ సంముఖే తస్మింస్త్వం విముఖతాం యాతాసి పరాముఖతాం గతాసి। తద్ధేతోర్హే విపరీతకారిణి, ఏతత్సర్వం విపరీతమేవ। ఏతత్కిమ్। తవ శ్రీఖణ్డచర్చా చన్దనలేపో విషమ్। యథా విషం భోక్తారం మూర్చ్ఛయతి తథా చన్దనలేపోఽన్యేషాం సుఖదోఽపి త్వాం మూర్చ్ఛయతీతి భావః। అథ చ శీతాంశుస్తపనః సూర్యః। అన్యేషాం శీతలస్వభావోఽపి చన్ద్రస్త్వయి తాపప్రదత్వాత్తపన ఇతి భావః। హిమం తుషారోఽపి హుతవహోఽగ్నిః। అథ చ క్రీడాముదః సఖీక్రీడాజన్యా ముదః ప్రమోదా యా-

సురవృన్దమౌలీన్ద్రనీలమణీనాం భృఙ్గోపమా। ఏవం చరణసరోజే మకరన్దజుషో
నమత్సురమౌలినీలమణివ్యాజేన భృఙ్గా ఇవ కింవిశిష్టైర్విపద్వృన్దైః।
అమన్దాదరాత్ప్రచురాదరవశతః। ఆనమ్రైః సాష్టాఙ్గప్రణిపాతప్రవణైః। శార్దూలమ్॥3॥

ఏకం కృత్వా హృదీశం ద్వితయమథ నయే సారమాసాద్య తిస్రః

సమ్యగ్యోగం చతుర్ణాం నిపుణతరధియా పఞ్చ జిత్వా విదిత్వా।

షట్కం హిత్వాథ సప్తాష్టకులగిరిబలో గీతగోవిన్దసర్గం

సూక్త్యా కృత్వా నిసర్గోజ్జ్వలమివ నవమం కుమ్భకర్ణో జయాస్నాత్(?)॥

ఇతి శ్రీకుమ్భకర్ణవిరచితాయాం గీతగోవిన్దటీకాయాం రసికప్రియాయాం

కలహాన్తరితావర్ణనే ముగ్ధముకున్దో నామ నవమః సర్గః॥

తనా తీవ్రవేదనాః। యస్తస్మిన్విపరీతమాచరతి తస్య సర్వం విపరీతమేవ భవతీతి భావః।
"పరుషం కర్బురే రూక్షే స్యాన్నిష్ఠురవచస్యపి।' ఇతి విశ్వః। 'యాతనా తీవ్రవేదనా'
ఇత్యమరః॥౨॥ (అత్ర సాన్ద్రానన్దనేతి శ్లోకస్య టీకా నోపలభ్యతే ఆదర్శపుస్తకే॥3॥)

వాత్స్యాయనాదిమతసంమతమత్ర కించి -

ద్యోత్కోషజాతమథ శబ్దనయప్రమేయమ్।

యచ్చాప్యలఙ్కృతిరహస్యమలేఖి తత్త-

చ్చామ్నాయ మూలమితి సన్మతిభిర్విభావ్యమ్॥

ఇతి శ్రీశంకరమిశ్రవిరచితాయాం గీతగోవిన్దటీకాయాం

వేమూరి దుర్గానాగేశ్వర రావుగారు స్మృతి గ్రన్థావలీ

రసమఞ్జర్యాం నవమఃసర్గః॥

దశమః సర్గః

చతురచతుర్భుజః।

అత్రాన్తరే మసృణరోషవశామపార-
నిఃశ్వాసనిఃసహముఖీం సుముఖీముపేత్య।
సవ్రీడమీక్షితసఖీవదనాం దినాన్తే
సానన్దగద్గదపదం హరిరిత్యువాచ॥ ౧॥

దేశవరాడీరాగాష్టతాలాభ్యాం గీయతే। ప్రం ౧౯॥

వదసి యది కిఞ్చిదపి దన్తరుచికౌముదీ
హరతి దరతిమిరమతిఘోరమ్।
స్ఫురదధరశీధవే తవ వదనచన్ద్రమా
రోచయతు లోచనచకోరమ్॥ ౧॥
ప్రియే చారుశీలే ముఞ్చ మయి మానమనిదానమ్।

ఇదానీం సాయంకృతసఖీకృత్యాం స్మరశరజర్జరితకోపాం స్వయమనునయతి — అత్రాన్తర ఇతి। అత్రాన్తరేఽస్మిన్నవసరే దినాన్తే హరిః సవ్రీడం యథా స్యాత్తథా సుముఖీం రాధాముపేత్య సానన్దగద్గదపదం సహర్షవికలితాక్షరం యథా స్యాత్తథా ఇతి

వక్ష్యమాణమువాచ। పునః కథం యథా స్యాత్తథా। కింభూతామ్। మసృణరోషవశాం స్నిగ్ధరోషరాగామ్। కోమలసఖీవచనైః కించిన్నమితరోషామ్। పునః కింభూతామ్। అపార నిఃశ్వాసనిః సహముఖీం విరహసహనాసమర్థాననామ్। వసన్తతిలకా వృత్తమ్॥౧॥ తదేవ వక్ష్యమాణమాహ— వదసీతి। తత్రానురోధేన క్రమపరిపాటిం పరిత్యజ్య పూర్వం ధ్రువపదం వ్యాక్రియతే। ప్రియే ఇతి। హే ప్రియే శోభనశీలే మయి విషయే యో మానః తం ముశ్చ పరిత్యజ। కింభూతమ్। అనిదానమ్।

అన్నాన్తర ఇతి। అత్రాన్తరేఽస్మిన్నవసరే హరిః రాధాం సముపేత్య సమీపం గత్వా ప్రదోషే రాత్రిముఖే ఇతి వక్ష్యమాణమువాచ। కీదృశీమ్। అమసృణః కర్కశో యో రోషస్తస్మాదసీమోఽధికో నిఃశ్వాసస్తేన నిఃసహం విరహదుఃఖసహనాక్షమం ముఖం యస్యాస్తామ్। పునః కీదృశీమ్। సవ్రీడం సలజం యథా స్యాదేవమీక్షితం సఖ్యా వదనం యయా తామ్। కథం యథా స్యాత్। సానన్దగద్గదపదమ్ | ఆనన్దేన గద్గదపదం గలదక్షరవాక్సహితం యథా స్యాత్||౧||తదేవ గీతేన కథయతి—వదసీతి। గీతస్యాస్య దేశవరాడీరాగస్తాలశ్చాష్టతాలః। గీతార్థస్తు— హే ప్రియే రాధే, చారు మనోహరం శీలం యస్యాస్తాదృశే, త్వం మయి మద్విషయేఽనిదానమకారణకం మానం ముఞ్చ త్యజ। సపది త్వన్మానకాల ఏవ మదనానలః కామాగ్నిర్మమ మానసం దహతి తాపయతి। అతో ముఖకమలమమలం తత్సంబన్ధి యన్మధు తత్పానం దేహి। చారుశీలత్వమేవాహ— వదసీతి। త్వం యది

సపది మదనానలో దహతి మమ మానసం

దేహి ముఖకమలమధుపానమ్॥ ధ్రువమ్॥

సత్యమేవాసి యది సుదతి మయి కోపినీ

దేహి ఖరనఖరశరఘాతమ్।

ఘటయ భుజబన్ధనం జనయ రదఖణ్డనం

యేన వా భవతి సుఖజాతమ్। ప్రియేం॥ ౨॥

సపత్నీసంభోగలక్షణకారణరహితమ్। సపది సాంప్రతం భవతీతి మానమపేక్ష్య మదనానలో మమ మానసం దహతి। తత్తాపోపశాన్త్యై ముఖకమలమధు-పానం దేహీతి ధ్రువః। అథ పదాని। వదసీతి। హే ప్రియే, కించిదపి ప్రియాప్రియనిరపేక్షం స్వల్పమపి వదసి। తదా తవ దన్తరుచికౌముదీ మమ దరతిమిరం భయాన్ధకారం హరతి। కింభూతం భయాన్ధకారమ్। అతీవ ఘోరమ్। అతీవ భయానకహేతుత్వాద్భయానకమ్। అత్ర మయి స్థాయీ భయమేవోద్రి-క్తః సన్ భయానకతామేధ్యతీతి 'విభావైరనుభావైశ్చ సాత్త్వికైర్వ్యభిచారిభిః। ఆనీయమానస్థాయిత్వే స్థాయీభావో రసః స్మృతః' ఇతి। స చ శృఙ్గారవిరోధీ త్వయా పరిహరణీయ ఏవ। తవ వదనచన్ద్రమా మమ లోచనచకోరం స్ఫురన్యోఽధరే శీధుస్తస్మై రోచయతు సాభిలాషం కరోతు। అధరశీధుచన్ద్రికార్థం చన్ద్రమసః సాన్నిధ్యాన్మన్నేత్రచకోరస్య స్పృహా జాయతే॥ ౧॥ అపి చ। సత్యమితి। హే సుదతి శోభనదన్తే, సత్యమేవ యది మయి కోపిన్యసి। తర్హి సాపరాధే మయి ఖరనఖరశరఘాతం దేహి। భుజాభ్యాం బన్ధనం ఘటయ। రదైః ఖణ్డనం జనయ। అథవా కిముద్దిశ్యతే। యేన వా అపరాధయోగ్యేన దణ్డేన తవ సుఖజాతం భవతి స ఏవ విధీయతామ్। ప్రభూణాం హి సాపరాధేషు భృత్యేషు తాడన -

---

కించిదపి ఉదాసీనవచనమపి వదసి తదా దన్తరుచికౌముదీ తవ దన్తానాం యా రుచిః సైవ కౌముదీ చన్ద్రజ్యోత్స్నా సాతిఘోరమతిభీమం దరతి-మిరం దరః సాధ్వసం స ఏవ తిమిరమన్ధకారః। తద్ధరతి దూరీకరోతి। అత్ర సాధ్వసే సతి పురఃస్థితమపి వస్తు న ప్రకాశత ఇతి సాధ్వసస్యాన్ధ-కారత్వేన నిరూపణమ్। దన్తరుచేశ్చ తన్నాశకత్వాత్కౌముదీత్వేన నిరూపణమ్। అథ చ స్ఫురత్కోపవశాత్కిఞ్చిచ్చలన్యోఽధరః। తల్లక్షణం చోక్తమ్। 'చన్ద్రికాయాం కౌముదీ' ఇతి విశ్వః। 'దరః సాధ్వసగర్తయోః' ఇతి చ। 'ఘోరం భీమే హరే ఘోరః' ఇత్యపి। 'శీధు నిమశిమృతే(?)'। శీధుశబ్దః పుంస్యపి పున్నపుంసకశేషేఽమరసింహః— 'కుష్ఠం ముణ్డం శీధు పుస్తమ్' ఇతి। అత్రాధరశీధవే ఇత్యత్ర తాదర్థ్యవివక్షాయాం చతుర్థీ। న తు లోచనచకోర-మిత్యత్ర 'రుచ్యర్థానాం ప్రీయమాణః' ఇతి చతుర్థీ। కుతో నేతి చేత్। అన్యకర్తృకోఽభిలాషో రుచిః। ఇహ తు వదనచన్ద్రమసోర్న ప్రీతిజనకత్వం వివక్షితమ్॥౧॥ సత్యమేవేతి। హే సుదతి శోభనదశనే, త్వం సత్యమేవ యథార్థమేవ యది కోపవత్యసి తదా ఖరాస్తీక్ష్ణా యే నఖాస్త ఏవ బాణాస్తైర్ఘాతం ప్రహారం దేహి। తేనాపి యది న తుష్యసి తదా భుజాభ్యాం బాహుభ్యాం బన్ధనం ఘటయ। తేనాప్యసంతోషే రదఖణ్డనం రదైర్దశనైః ఖణ్డనమధరే క్షతం జనయ। యేన వా సుఖజాతం సుఖసమూహో భవతి తదేవ కురు। యథా చ

మయ్యపరాధానుకూలం దణ్డం విధాయ కోపం ముఞ్చేతి భావః। సుదతి శోభనా దన్తా అస్యా ఇతి వాక్యే దన్తస్యేతి దతాదేశః। 'జాతం జాత్యోచ్చ-

త్వమసి మమ భూషణం త్వమసి మమ జీవనం

త్వమసి మమ భవజలధిరత్నమ్।

భవతు భవతీహ మయి సతతమనురోధినీ

తత్ర మమ హృదయమతియత్నమ్। ప్రియే౦॥ ౩॥

నీలనలినాభమపి తన్వి తవ లోచనం

ధారయతి కోకనదరూపమ్।

కుసుమశరబాణభావేన యది రఞ్జయసి

కృష్ణమిదమేతదనురూపమ్॥ ప్రియే౦॥ ౪॥

బన్ధనఖణ్డనాదయో దణ్డాః సముచితాః। అత్రైతద్వ్యాజేన నఖక్షతాలిఙ్గనచుమ్బనాదీన్ప్రార్థయతే॥౨॥ అపి చ। త్వమసీతి। తవ అన్యా ఏవ సన్తి తా ఏవ ప్రార్థ్యతామిత్యాశఙ్కయాహ—మమ త్వమేవ భూషణమసి। త్వయాలంకృతోఽహమన్యాసు సౌభాగ్యవాన్। అథ తిష్ఠతు బాహ్యభూషణమ్। మమ జీవనమపి త్వమేవాసి। అథ జీవనమపి తిష్ఠతు। జీవనేఽపి భవజలధౌ రత్నం త్వమేవ। భవజలధిగ్రహణమన్యస్య పరిగ్రహస్య జడత్వద్యోతనార్థమ్। భవతీహ విషయే మయి సతతమనురోధినీ కృపాపరా భవతు। తత్రైవార్థే మమ హృదయమతీవ యత్నపరం విద్యతే॥౩॥ అపి చ। నీలేతి। హే తన్వి నీలనలినాభ-మపి కృష్ణరూపమపి తవ లోచనం కోకనదరూపం రక్తిమానం ధారయతి। అతో యది కుసుమశరబాణచేష్టయా కుసుమశరబాణాధీనా భూత్వా యది మామపి కృష్ణం రఞ్జయసి తదా ఇదం రఞ్జనమేతల్లోచనరఞ్జనాననురూపం స్యాత్। ఇదమాకూతమ్। యథా మయి కోపేన త్వయా కృష్ణం లోచనం రక్తం కృతం తథా మయి ప్రసాదపరా భూత్వా కుసుమశరభావేన కామబాణానాం కటాక్షాదీనాం చేష్టయా మయి రక్తం కురు। కోపం త్యక్త్వా ప్రసాదపరా భవేత్యర్థః।అథవా

జన్మసు' ఇతి విశ్వః॥ ౨॥ నను యా తవ ప్రియా తస్యా మానం మోచయ। మే మానత్యాగే తవ కిం ప్రయోజనమిత్యత ఆహ—త్వమసీతి। త్వం మమ జీవనమసి। త్వయి విషణ్ణాయాం మమ విషాదో భవతి ప్రసన్నాయాం ప్రసాద ఇతి త్వమేవ జీవనమితి భావః। త్వం మమ భూషణమలంకరణమసి। త్వాం వినాపి పరమా కాన్తిరితి త్వమేవ మమ లోకోత్తరం భూషణమితి భావః। భవజలధౌ సంసారరూపే రత్నాకరే త్వమేవ మమ రత్నమసి। యథా దరిద్రస్య రత్నే దృష్టే పరమానన్దో భవత్యేవం మమ త్వయ్యపి దృష్టాయామితి భావః। భవత్వితి। ఇహ ప్రణతే మయి భవతీ సతతం సదానురోధినీ భవతు। తత్రార్థే మమ హృదయం యత్నవత్॥3॥ నీలేతి। హే తన్వి కృశాఙ్గి, నీలనలినస్య నీలోత్పలస్యేవాభా దీప్తిర్యస్యైతాదృశం తవ లోచనం రోషారుణం యత్కోకనదరూపం రక్తోత్పలసౌన్దర్య ధారయతి। యది చ కుసుమశరః కామస్తస్య బాణభావేన తద్బాణాభిప్రాయేణ వా ఇమం కృష్ణం చ రఞ్జయసి రక్తం కరోషి। ఏతస్య చక్షుషోఽనురూపం సదృశమ్। శరా హి సతతం పరశరీరభేదినో రుధిరాక్తత్వేనారక్తా భవన్తీతి భావః। యద్వా కుసుమశరబాణభావేన కుసుమశరస్య బాణరూపో యో భావోఽభిప్రాయస్తేన। యద్వా కుసుమశరబాణభావేన తద్బాణస్వరూపేణ చక్షుషా భిత్త్వా కృష్ణం మాం యది రఞ్జయసి। ఇదం రఞ్జనమేతస్యాస్తవైతస్య బాణస్య చానురూపం స-

స్ఫురతు కుచకుమ్భయోరుపరి మణిమఞ్జరీ

రఞ్జయతు తవ హృదయదేశమ్।

రసతు రసనాపి తవ ఘనజఘనమణ్డలే

ఘోషయతు మన్మథనిదేశమ్। ప్రియేం॥ ౫॥

స్థలకమలగఞ్జనం మమ హృదయరఞ్జనం

జనితరతిరఙ్గపరభాగమ్।

భణ మసృణవాణి కరవాణి చరణద్వయం

సరసలసదలక్తకరాగమ్। ప్రియేం॥ ౬॥

సుమశరభావేన యది నీలనలినాభమపి లోచనం కోకనదరూపం ధారయతి తర్హి ఏతదిదం వానురూపమ్॥ ౪॥ అపి చ। స్ఫురత్వితి। హే తన్వి। తవ కుచకుమ్భయోరుపరి ణిమఞ్జరీ మణి: మఞ్జరీంవ స్ఫురతు। స్ఫురన్తీ చ కిం కరోత్విత్యాహ—తవ దయదేశం రఞ్జయతు। అపి చ। రశనాపి తవ నిబిడజఘనమణ్డలే రసతు శబ్దం కరోతు। తథావిధా కిం కరోత్విత్యాహ—మన్మథనిదేశం సర్వా ఏవ మానిన్యో మానం ముక్త్వా కామవశగా భవన్త్వితి కామాజ్ఞాం ఘోషయతు॥౫॥ అపి చ। స్థలకమలేతి మసృణవాణి స్నిగ్ధవాణి। భణ ఆదిశ। తవ చరణద్వయం సరసలసదలక్త-కరాగం కరణి। సరసః సస్నే హో లసన్యోఽసావలక్తకస్తస్య రాగో యత్ర। అథ వా సహ రసేన శృఙ్గారేణ వర్తత ఇతి సరసః। స చాసౌ తథా శృఙ్గారోత్పత్తిద్వారేణ స్పృహాజనకశ్చాసౌ

శమ్। శ్యామే లౌహిత్యాపాదనసమర్థాయాస్తే మమ రఞ్జనమనురూపమేవేతి। యశ్చ బాణేన తాడ్యతే రుధిరాదినా రక్తో భవత్యేవేతి భావః। కుసుమశర-బాణభావేనానేన నయనేన కృష్ణం నన్దాజం మాం రఞ్జయసి ప్రణయాస్పదం కరోషీతి। ఇదమేతస్యాస్తవానురూపమేవేతి ప్రకృతార్థో భవేత్। కోకనదం రక్తకైరవే రక్తపఙ్కజే 'ఇతి విశ్వః॥౪॥ స్ఫురత్వితి। మణిమఞ్జరీ మణిపరపరా కుచకుమ్భయోః స్తనకలశయోరుపరి స్ఫురతు చఞ్చలా భవతు। తవ హృదయదేశం వక్షఃప్రశం రఞ్జయతు స్వరశ్మిభిః శోభయతు। త్వన్నయననలినం రక్తత్వం ధత్తే త్వం చ కృష్ణం మాం రఞ్జసి। అతో మణిమఞ్జరీ అర్పితా వక్షో యది రఞ్జయతి తదానురూపం భవతీతి భావః। అత్ర లీరూపశుభకర్మారమ్భే మఞ్జరీయుక్తపూర్ణకలశస్థాపనముచితమేవేతి సూచనాయ కుచయోః కల-త్వేన రూపణం మణిపరమ్పరాయాశ్చ మఞ్జరీత్వేన రూపణమ్। తవ ఘనజఘనమణ్డలే మాంసలజనభాగే రశనాపి క్షుద్రఘణ్టికాపి రసతు శబ్దాయమానా భవతు। మన్మథనిదేశం కామాజ్ఞాం విషయతు వారం వారం కథయతు। కామాజ్ఞయా 'భోః కేలిం కురుత' ఇతి కామాజ్ఞయా సర్వే విలాసినో రమతామితి వా మన్మథనిదేశం ఘోషయత్వితి భావః॥ ౫॥ స్థలేతి। హే సృణవాణి స్నిగ్ధవచనే, భణ ఆజ్ఞాం దేహి। తవ చరణద్వయం సరసగలదలక్తకరాగం సరసఃరాద్రో లసన్నలక్తకరాగో మహారఞ్జనరాగో యస్య తాదృశం కరవాణి కుర్యామ్। కీదృశమ్। పలకమలగఞ్జనం స్థలోత్పన్నం యత్కమలం స్వకా-న్త్యా తస్య తిరస్కారకమ్। పునః కీదృశమ్।

స్మరగరలఖణ్డనం మమ శిరసి మణ్డనం

ధేహి పదవల్లవముదారమ్।

జ్వలతి మయి దారుణో మదనకదనారుణో

హరతు తదుపాహితవికారమ్। ప్రియేం॥౭॥

లసత్కాన్తిమాంశ్చేతి ఈదృశోఽలక్తకరాగో యత్ర। ఏతావతా అలక్తకరఞ్జనసమకాలమే శృఙ్గారోత్పత్తిర్భవత్యేవ యూనామ్। కింభూతం చరణద్వయమ్। స్థలకమలగఞ్జనం రాగస్పర్ధి। పునః కింభూతమ్। మమ హృదయరఞ్జనం మమ చిత్తానుకారి। పునః కింభూతమ్। జనిత ఉత్పాదితో రతిరఙ్గస్య రమణప్రమోదస్య పరభాగో యత్ర। కామోద్రేకకారీత్యర్థః॥ ౬॥ అపి చ। స్మరేతి। హే రాధే, మమ శిరసి ఉదా చరణలక్షణైర్మహత్పదపల్లవం పదం పల్లవ ఇవ లౌహిత్యకౌమల్యశైత్యాదినా మణ్డనమివ ధేహి ఆరోపయ। కింభూతం పదపల్లవమ్। స్మరగరలఖణ్డనం కామవిషతాపశమనమ్। మయి విషయం దారుణో మదనస్య యత్కదనం తదేవారుణ ఇవ సూర్య ఇవ జ్వలతి దీప్యతే। స చరణపల్లవః మమ శిరసి నిహితః సన్। తేన మదన-కదనారుణజనితతాపేన ఉపాహితవికార మారోపితవికృతిం సంతాపం హరతు। అత్రాన్తరేత్యాదౌ ప్రౌఢా మానవతీ నాయికా। అనుకూలో నాయకః

మమ హృదయానురాగజనకమ్। తథా చేదం మమ హృదయం రఞ్జయతి। మమాప్యలక్తకేనైతద్రఞ్జనముచితమేవేతి భావః। అత ఏవ జనితో రతిరఙ్గే సురతకౌశలే పరభాగః పరస్పరశోభా యేన తాదృశమ్। మయాలక్తకేన చేదం రజ్యతే। తదేతత్క్రౌఞ్చవధాదౌ మమ హృదయలగ్నం సత్పరమశోభ దాస్యతీతి భావః। స్ఫురతు మణిమఞ్జరీత్యనేన భణనేన చ విపరీతరతమత్రాభిమతమ్ 'పరస్పరం తు కాన్తిః పరభాగః స కథ్యతే' ఇతి ధరణిః। 'రఙ్గః కౌశలరాగయోః' ఇతి చ॥౩॥ స్మరేతి। హే ప్రియే, ఉదారం సున్దరం పదపల్లవం చరణకిసలయం మమ శిరసి ధేహి స్థాపయ। కీదృశమ్। మణ్డనం మమ మస్తకస్యాలంకరణమ్। పునః కీదృశమ్। స్మరస్య యద్గరలం విషం తస్య ఖణ్డనం నాశనమ్। విరహిణాం మూర్చాచ్ఛదిప్రదానేన మలయానిలే స్మరగరలత్వ-రూపణాత్స్మరస్య సర్పత్వమాక్షిప్యతే। చరణపల్లవం విధేహీత్యనేన నాయికాయా గారుడికత్వం చేత్యాక్షేపరూపకమిదమ్। అపరమపి సర్పాదివిషం గారుడికచరణా ఘాతేనాభిమన్త్రితపల్లవారోపణేన చ శామ్యతీతి ధ్వనిః। కిం చ। మయి దారుణో దుఃసహో

మదనకదనారుణో మదనః కామస్త-జ్జనితం యత్కదనం తాపః స ఏవారుణః సూర్వే జ్వలతి। అత స్తేనోపాహితం జనితం వికారం శ్రాన్త్యాదిరూపం హరతు దూరీకరోతు। అన్య సూర్యసంతాపః శిరసి పల్లవాదిస్థాపనేన శామ్యతీతి ధ్వనిః। 'అరుణోఽస్ఫుటరాగస్యాత్సూర్యేసూర్యస్య సారథౌ।' ఇతి విశ్వః। 'కదనం కలుషే తాపే ' ఇతి చ॥౭॥ ఇత్యనేన

ఇతి చటులచాటుపుటుచారు మురవైరిణో

రాధికామధి వచనజాతమ్।

జయతి జయదేవకవిభారతీభూషితం

మామినీజనజనితశాతమ్॥ ప్రియేం॥ ౮॥

పరిహర కృతాతఙ్కే శఙ్కాం త్వయా సతతం ఘన-

స్తనజఘనయాక్రాన్తే స్వాన్తే పరానవకాశిని।

॥౭॥ అపి చ। ఇతీతి। ఇత్యమునా ప్రకారేణ చటులచాటుపటుచారు మురవైరిణో రాధికామధికృత్య వచనజాతమ్। జయదేవకవిభారతీభూషితమ్। పునః కింభూతమ్। మానినీజనజనితశాతమ్। మానినీజనస్య జనితముత్పాదితం శాతం సుఖం యేన॥ లలితాపి యది పదరచనా న ధాతు యోగాదృతే విభాతి శుభా। ఇతి కుమ్భకర్ణనృపతిర్గాయతి తాం గీతగోవిన్దే॥ తథా చ సఙ్గీతరాజే— 'తాలో వర్ణయతీ రాగాః క్రమాదష్టాదశ స్మృతాః। మధ్యమాదిశ్చ లలితో వసన్తో గుర్జరీ తథా॥ ధనాసీ భైరవో గోణ్డకృతిర్దేశాఙ్కికాపి చ। మాలవశ్రీశ్చ కేదారమాలబీయాదిగౌణ్డికౌ॥ స్థాన-గౌణ్డశ్చ శ్రీరాగో మల్హారశ్చ వరాటికా। మేఘరాగశ్చ భద్రవద్ధోరణీనియతా ఇమే॥ యావద్రాగం పదాని స్యుః ప్రాన్తే పాటఖరాణి తు। క్వచిత్కచిద్గతా-లాపభూషితాని యథారుచిః॥ మిథః ప్రియోక్తిసంభారవిప్రలమ్భరసాని చ। యత్ర స్యాత్స ప్రబన్ధోఽయం రాగరాజివిరాజితః॥' ఇతి చతురచతుర్భుజరాగ-రాజిచన్ద్రోద్ద్యోతనామా ఏకోనవింశః ప్రబన్ధః॥ ౮॥ ఇదానీమాత్మానం గతదోషం జ్ఞాపయన్సంభోగార్థం ప్రోత్సాహయన్నాహ—పరిహరేతి। హే కృతాతఙ్కే మయి

కృతాన్యవనితాసంగశఙ్కే, శఙ్కాం త్యజ। అథవా మయి కృతాతఙ్కే త్వద్వియోగదర్శనసంజాతసంతాపే శఙ్కాం త్యజ। త్వాం మయి సంజాతమనోవికల్పాం దృష్ట్వా మయి సంతాపో జాయత

ప్రకారేణ మురవైరిణః కృష్ణస్య రాధికామధి లక్ష్మీకృత్య వచనజాతం వాక్యసమూహో జయతి సర్వోత్కర్షేణ వర్తతామ్। కీదృశమ్। చటులం మనోహరం చాటు ప్రీతియుక్తం పటు చతురం చారు సుకుమారమ్। పునః కీదృశమ్। పద్మావతీ జయదేవపత్నీ తస్యా రమణో వల్లభో యో జయదేవః కవిభారత్యా భారతీ-సంజ్ఞయా కవిత్వవృత్త్యా భణితం వర్ణితమ్। జయదేవకవేర్భారత్యా భణితమితి తు వ్యాఖ్యానం మన్దమ్। తథా పౌనరుక్త్యాపత్తేః। జయదేవకవిభణిత-మిత్యస్యైవ సమ్యక్త్వాత్। పునః కీదృశమ్। అతిశాతమతిశయితం సుఖం యస్మాత్తాదృశమ్। భారతీవృత్తిలక్షణం శృఙ్గారతిలకే—'ప్రధానపురుషప్రాయా సద్వక్రోక్తినిరన్తరా। భారతీ సా భవేద్వృత్తిర్వీరహాస్యాద్భుతాశ్రయా॥'ఇతి। రసార్ణవసుధాకరేఽపి— 'శృఙ్గారాదిషు సర్వేషు రసేష్విష్టా హి భారతీ।' ఇతి। 'చటులః సున్దరే చలే' ఇతి ధరణిః। 'చటుచాటు ప్రియం వాక్యమ్' ఇతి హరిశ్చన్ద్రః। 'పటుస్తీక్ష్ణే నీరోగే చతురేఽన్యవత్' ఇతి విశ్వః। 'శర్మశాత-సుఖాని చ' ఇత్యమరః॥ ౮॥ పరిహరేతి। హే కృతాతఙ్కే విహితసంతాపే, అన్యనాయికాసఙ్గసంశయం పరిహర త్యజ। యతో మమ స్వాన్తే చిత్తేఽభ్యన్తరే వితనోస్తనుశూన్యాత్కామాదన్యో ధన్యో జనో న విశతి। కుతో న ప్రవి-

విశతి వితనోరన్యో ధన్యో న కోఽపి మమాన్తరం

ప్రణయిని పరీరమ్భారమ్భే విధేహి విధేయతామ్॥ ౨॥

ముగ్ధే విధేహి మయి నిర్దయదన్తదంశం

దోర్వల్లిబన్ధనిబిడస్తనపీడనాని।

చణ్డి త్వమేవ ముదముద్వహ పఞ్చబాణ-

చణ్డాలకాణ్డదలనాదసవః ప్రయన్తి॥ ౩॥

ఇత్యర్థః। అత్ర మమేతి షష్ఠ్యన్తమర్థవశాత్సప్తమ్యా పరిణమ్యతే। కథం శఙ్కా పరిహరణీయేతి వాక్యార్థద్వారేణ హేతుమాహ। సతతగ్రహణేన జీవితా-వధి త్వదృతేఽన్యా కాచన మమ హృదయమాశ్రిత్య న వర్తత ఇతి బోధయతి। హే ప్రణయిని, మమ స్వాన్తే ఘనస్తనజఘనయా త్వయా సతతమాక్రాన్త అత ఏవాన్యానవకాశవతి వితనోరనఙ్గాదన్యో ధన్యస్తాదృశసౌభాగ్యయోగ్యః కోఽప్యన్యః స్త్రీలక్షణో జనోఽన్తరం పశ్చాన్న విశతి। సాఙ్గస్య ప్రవేశా-భావ ఇతి తాం కృత్వా శఙ్కాం మా కృథా ఇత్యర్థః। శఙ్కాం ముక్త్వా కిం కుర్విత్యాహ—పరీరమ్భారమ్భ ఆలిఙ్గనారమ్భే విధేయతాం దాసతాం విధేహి। అథవైవం యోజనా। ప్రణయినీతి కాకాక్షిగోలకన్యాయేనోభయత్ర సంబధ్యతే। త్వయి యోగో న యుక్తమితి। హే ప్రణయిని, మయి స్నేహపరే పరీరమ్భారమ్భే విధేయతాం కింకరతాం విధేహి। త్వయా తు మతోఽహమాలిఙ్గనార్థం ప్రయతేయ తథా కురు। హరిణీవృత్తమ్। అత్ర కావ్యలిఙ్గమలంకారః। ప్రణయినీతి పదౌచిత్యం వర్ణానుప్రాసశ్చ। ప్రౌఢా నాయికా। ప్రగల్భో నాయకః। విప్రలమ్భే సఙ్గసిద్ధిః॥౨॥ ఇదానీం సాపరాధిత్వమభ్యుపగమ్యాప్యాహ—ముగ్ధేతి। హే ముగ్ధే ఆత్మహితానభిజ్ఞే। అహమపరాధీతి చేత్తర్హి మయ్యపరాధయోగ్యం దణ్డం నిర్దయదన్తదంశదోర్వల్లిబన్ధనిబిడస్తనపీడనాని విధేహి। అథవా కోపైకశరణేతి చేత్తర్హి సంబోధనముఖేనానురూపం విశేషణమాహ—హే చణ్డి కోపనే, పఞ్చబాణశ్చణ్డాలః తస్య కాణ్డైః శరైర్దలనాన్మమాసవః ప్రయాన్తి। కిం పునస్తస్య పౌరుషేణ త్వమేవ ముదముద్వహ। మయా జితోఽయమితి జయపటహం వాదయ। అథవా ఇత్యన్వయః। హే

శతీత్యత ఆహ— పరేతి। పరానవకాశిని ఇతరావకాశశూన్యే। తత్ర హేతుమాహ—త్వయేతి। ఘనే నిబిడే స్తనజఘనే యస్యాస్తాదృశ్యా త్వయా సతతాక్రాన్తే వ్యాప్తే। తథా చ సదా త్వయా పూరితే మదీయే స్వాన్తే ఽన్యస్య ప్రవేష్టుమేవావకాశో నాస్తి। అనఙ్గ ఏవ పరాన్ప్రవిశతి। తస్యాఙ్గా-భావాదిత్యర్థః। తస్మాత్పరీరమ్భారమ్భే ఆలిఙ్గనారమ్భే విధేయతాం వచనగ్రాహితాం విధేహి కురు। పరిరమ్భమాచరేతి మద్వచనం కుర్విత్యర్థః। 'రుక్తాప-శఙ్కాస్వాతఙ్కః' ఇత్యమరః॥౨॥ ముగ్ధేత్యాది। ముగ్ధే సున్దరి, నిర్దయం దయారహితం దన్తదంశం దన్తక్షతమ్। అథ చ దోర్వల్లిబన్ధం భుజలతాబన్ధం నిబిడం గాఢం స్తనాభ్యాం పీడనం చ విధేహి కురు। తతో హే చణ్డి కోపనే, త్వమేవ ముదమానన్దమఞ్చయ ప్రాప్నుహి। మమ పునః పఞ్చబాణః కామః స ఏవ నిరపరాధం మాదృగ్జనహింసకత్వేన చాణ్డాలః। తస్య కాణ్డదలనాన్నారాచప్రహరణాదసవః ప్రాణాః ప్రయాన్తు నిర్గచ్ఛన్తు। చాణ్డాలప్రహరణేన మరణే న సమీచీనా గతిః। అతస్త్వయా సాక్షాదేవ

శశిముఖి తవ భాతి భఙ్గురభ్రూర్యువజనమోహకరాలకాలసర్పీ।
తదుదితభయభఞ్జనాయ యూనాం త్వదధరసీధుసుధైవ సిద్ధమన్త్రః॥ ౪॥

వ్యథయతి వృథా మౌనం తన్వి ప్రపఞ్చయ పఞ్చమం
తరుణి మధురాలాపైస్తాపం వినోదయ దృష్టిభిః।

చణ్డీ త్వం ముదముద్వహ ఏవ। నాన్యోఽవకాశః। చణ్డీత్వం త్యజ। త్వయా చణ్డీత్వే ధ్రియమాణే పఞ్చబాణచణ్డాలకాణ్డదలనాన్మమాసవః ప్రయాన్తి॥ వసన్తతిలకావృత్తమ్। రతిర్భావో వ్యఙ్గ్యః। తేన రసవదలంకారతా। అనుకూలో నాయకః। ముగ్ధా నాయికా। ప్రసాదో గుణః। వైదర్భీరీతిః॥ ౩॥ ఇదానీం వాత్స్యాయనన్యాయమాశ్రిత్య క్రమేణానుకూలయతి—శశిముఖీతి। హే శశిముఖి తవ భఙ్గురభ్రూర్యువజనమోహకరాలకాలసర్పీ విద్యతే। యుక్తోఽయమర్థః। శశినో హింసార్థశ్రయణాత్। యా హింస్రముఖీ భవతి తస్యా ముఖే భ్రూః కృష్ణసర్పీ భవత్యేవ। యూనాం తరుణానాం యతః సర్పాదుదితభయ-భఞ్జనాయ త్వదధరసీధుసుధైవ త్వదధరసీధుః స ఏవ సుధా। తవ కిలామృతబుద్ధ్యా తత్సన్నిధౌ కృష్ణసర్ప్యా అవస్థా న యుజ్యతే। అథవా ఇతి యోజనా। హే శశిముఖి, తవ ముఖే భ్రూస్తావత్సర్పీత్యనుమీయతే। యతో యదుదితభయభఞ్జనాయ యూనాం త్వధర ఏవ సీధుః। పానసాధర్మ్యాత్। స ఏవ సుధామధురత్వాద్విషనాశనాయ సిద్ధమన్త్రః। అత్ర సుధాయా ఆస్వాద్యత్వేన ఓషధిత్వే వక్తవ్యే యన్మన్త్రోపాదానం తత్సర్వం యువసాధారణ్యేన శృఙ్గారా-భాసవ్యావృత్త్యర్థమ్। అతిసౌన్దర్యాత్। అన్యేస్మరన్తు నామ ఉపభోగయోగ్యత్వం హేరేరేవేతి। పుష్పితాగ్రా వృత్తమ్। అత్ర కల్పితోపమారూపకాలంకారౌ। తమేవ క్రమశబ్దార్థం విశినష్టి ఆసర్గపరిసమాప్తేః॥ ౪॥ వ్యథయతీతి। హే తన్వి కృశాఙ్గీ, తవైతదృథా మౌనం మాం వ్యథయతి। త్వయా తనుత్వా-ద్వక్తుమశక్యత్వేన మౌనం న ధ్రియతే కింతు నిరపరాధే సాపరాధోఽయమితి వృథాశబ్దద్యోత్యమ్। అత ఏవ వ్యథయతి। హే తరుణి, మధురాలాపైః పశ్చమం పఞ్చమస్వరం ప్రపఞ్చయ విస్తారయ। పఞ్చమో -

---

యథోచితదణ్డాచరణం విధేయమితి భావ:। 'చణ్డీ కాత్యాయనీదేవ్యాం హింస్రకోపనయోషితో:'। ఇతి విశ్వః॥3॥ నను కోపో మమ నాస్త్యేవేత్యత ఆహ— శశిముఖీత్యాది। హే శశిముఖి చన్ద్రాననే, తవ భఙ్గురభ్రూః భాతి। కీదృశీ। యువజనానాం తరుణజనానాం మోహనాయ కరాలో భీషణః కాలసర్పః। భుజంగో దష్ట్వా మోహయతి। ఇయం దృష్ట్వా మోహయతీత్యేతస్యాః కరాలత్వమ్। అతస్తదుదితవిషభఞ్జనాయ తత్సకాశాదుదితముద్గతం యద్విషం తస్య భఞ్జనాయ నాశాయ యూనాం తరుణజనానాం త్వదధరసీధుసుధైవ త్వదీయాధర ఏవ సీధుర్మదిరావిశేషః స ఏవామృతం తదేవ సిద్ధః సాధితో మన్త్రః। అన్యో జపాదినా విషం నాశయతి। అయం త్వాసాదిత ఏవేతి ఏతస్యాన్యమన్త్రాపేక్షాసిద్ధత్వమ్। తథా చాయమపి తవ భ్రూకాలసర్పవిషమూర్చ్ఛిత-స్తస్యాప్యౌషధత్వేన తవాధరః సుధాయాః సమాన ఇతి భావః। 'కరాలో భీషణేఽన్యవత్' ఇతి విశ్వః॥ ४॥ వ్యథయతీత్యాది। హే తన్వి తవ వృథా మౌనమకారణవాగ్బన్ధనం మాం వ్యథయతి పీడయతి। కిం చ। హే తరుణి, మధురాలపితైస్తైః పఞ్చమం స్వరవిశేషం ప్రపఞ్చయ విస్తారయ। కించ। దృష్టిభి-రవలోకనైస్తాపం సంతాపం వినోదయ విశేషతోఽపసారయ। హే సుముఖి,

సుముఖి విముఖీభావం తావద్విముఞ్చ న వఞ్చ న

స్వయమతిశయస్నిగ్ధో ముగ్ధే ప్రియోఽహముపస్థితః॥ ५॥

బన్ధుకద్యుతిబాన్ధవో ఽయమధరః స్నిగ్ధో మధూకచ్ఛవి-

ర్గణ్డశ్చణ్డి చకాస్తి నీలనలినశ్రీమోచనం లోచనమ్।

నాసాభ్యేతి తిలప్రసూనపదవీం కున్దాభదన్తి ప్రియే

ప్రాయస్త్వన్ముఖసేవయా విజయతే విశ్వం స పుష్పాయుధః॥ ६॥

పాదానేన వసన్తసమయసంజాతరుచిరాలాపకోకిలజేతృత్వం సూచితమ్। వసన్తే హి కామిన్యః స్వైరం ప్రియమనుసరన్తీతి వ్యజ్యతే। తరుణి, మౌనం వచనశక్తౌ సత్యామవచనమర్థాన్తరాపాతి తత్త్యజేతి।అపి చ దృష్టిభిరిత్యత్ర 'దృశిర్ ప్రేక్షణే' ఇత్యత్ర ప్రశబ్దో దర్శనప్రకర్షం స్నిగ్ధత్వాది వదతి। తేన స్నిగ్ధలోచనైస్తాపం వినోదయేతి విశిష్టోఽర్థో లభ్యతే। హే సుముఖి, తావద్విముఖీభావం విముఞ్చ। సుముఖ్యా విముఖీభావో న యుక్తః। హే ముగ్ధే, అయమహమతిశయస్నిగ్ధః స్నేహవాన్ప్రీతిమాంశ్చ ఉపస్థిత ఇతి మాం న వఞ్చ ఇతి న అపి

తు వఞ్చ జానీహి। అయమితి ఔదాసీన్యవ్యావృత్త్యర్థో నిర్దేశః। అత్ర ముగ్ధాత్వం న ఘటతే। చాతుర్యముపేత్య మాం త్వదేకతానం జానీహీత్యర్థః॥ అత్ర హరిణీవృత్తమ్। యథాసంఖ్యమలంకారః। అనుకూలో నాయకః। ప్రసాదో గుణః। కౌశికీ వృత్తిః। వైదర్భీ రీతిః। మాగధీ గీతిః॥౫॥ బన్ధూకేతి। హే చణ్డి ఇతి సాంప్రతం కోపహానావపి భూతపూర్వకోపాశ్రయణేన సంబుద్ధిః। ప్రియ ఇతి వితర్కే। అహమితి జానే। స పుష్పాయుధస్త్వన్ముఖసేవయా విశ్వం జయతే। స ఇత్యనేన సబాణోఽపీశ్వరదగ్ధః స్మర్యతే। స తథావిధః సాంప్రతం పుష్పైరపి ఆశ్రయవిశేషేణ సాధకైః సురాసురైర్దుర్జయమపి విశ్వం విజయతే తానేవ తన్ముఖసేవిపౌష్పాన్పఞ్చబాణానుద్దిశతి। హే చణ్డి, అయం తవాధరో బన్ధూకద్యుతిబాన్ధవః బన్ధుజీవకాన్తిసదృశః। అనేన రక్తాకర్షణబాణ ఉక్తః। అపి చ తవ గణ్డః స్నిగ్ధో మధూకచ్ఛ-విశ్ఛకాస్తి। విరహిణీనాం హి గణ్డే పీతిమా భవతి। అనేన పీతో వశీకారబాణ ఉక్తో భవతి। అపి చ తవ లోచనం నీలనలినకా -

---

విముఖీభావం త్యజ మయి విముఖతాం తావద్విముఞ్చ। సుముఖ్యాస్తే వైముఖ్యమనుచితమితి భావ:। మానం ముఞ్చ త్యజ। హే ముగ్ధే, అయం ప్రియోఽనాకాఙ్క్షిత ఏవోపస్థిత ఆగతః। కీదృశః। అతిశయస్నిగ్ధోఽతిశయేన స్నేహవాన్। తథా చ స్వయమాగతః ప్రియః (ఇతి) హేతునోచిత ఇతి భావః॥౫॥ సంప్రతి త్వయి మానవత్యాం త్వన్ముఖేనైవ కామో మాం పీడయతి। అతస్త్వం ప్రసీదేత్యాశయేనాహ— బన్ధూకేత్యాది। అతికోపనే, అయం తవాధరో బన్ధూకద్యుతి-బాన్ధవో బన్ధూకస్య పుష్పవిశేషస్య యా ద్యుతిర్దీప్తిస్తస్యా బాన్ధవః సుహృత్। అత్ర తద్బాన్ధవరూపణేన బన్ధూకద్యుతిసమాధరనిత్యద్యుతిర్వ్యజ్యతే। అయం స్నిగ్ధో గణ్డః కపోలో మధూకచ్ఛవిర్మధూకపుష్పస్యేవ చ్ఛవిః కాన్తిర్యస్య। ఏతాదృశశ్ఛకాస్తి శోభతే। లోచనం నీలనలినశ్రీమోచనం స్వకా-న్త్యా నీలనలినస్య నీలోత్పలస్య శ్రియం కాన్తిం మోచయతి త్యాజయతి। హే కున్దాభదన్తి, కున్దపుష్ప-

దృశౌ తవ మదాలసే వదనమిన్దుసందీపకం

గతిర్జనమనోరమా విజితరమ్భమూరుద్వయమ్।

రతిస్తవ కలావతీ రుచిరచిత్రలేఖే భ్రువా-

వహో విబుధయౌవతం వహసి తన్వి పృథ్వీగతా॥ ౭॥

న్తిపరాకరణశీలం చకాస్తి। అనేన కృష్ణవర్ణ ఉన్మాదనబాణోఽభాణి। అపి చ। తవేయం నాసా తిలప్రసూనపదవీమత్యేతి అతిక్రామతి। అనేన ద్రావణ బాణ ఉక్తః। అపి చ। హే ప్రియే కున్దాభదన్తి కున్దవదుజ్జ్వలదశనే। అనేన శోషణబాణ ఉక్తః। ఏవమేతైః పఞ్చభిర్బాణైర్భవత్యాః సేవకో భూత్వా విశ్వజేతా భవతీతి। శార్దూలం వృత్తమ్। ఉపమావిశేషోఽలంకారః। అనుప్రాసో వర్ణాలంకారః। అసమస్తపదా వైదర్భీ రీతిః। ప్రసాదో గుణః స్థితలయం గానమ్। సంభావితా గీతిః। కౌశికీ వృత్తిః॥ ౬॥ దృశావితి। అహో ఇతి ఆశ్చర్యే। త్వం పృథ్వీగతాపి దివ్యస్త్రీసమూహం వహసి। క్వ కామిత్యాహ। తవ దృశౌ మదేనాలసే వర్త్తేతే। అనేన మదాలసాం వహసీత్యుక్తమ్। అపి చ। తవ వదనం చన్ద్రవద్దీప్తిమద్వర్త్తతే। అనేన ఇన్దుమతీ నామ్నీ అప్సరాః కథితా। అపి చ। తవ గతిర్జనమనాంసి రమయతీతి। అనేన మనోరమా కాచన సురస్త్రీ భణితా। అపి చ తవోరుద్వయం విజితకదలీకాణ్డం వర్త్తతే। అనేన రమ్భోక్తా। అపి చ తవ రతిః సంభోగః కలావతీ హావభావకిలకిఞ్చితమోట్టాయితవివ్వోకాదిమతీ వర్త్తతే। అనేన కలావతీ కాచిద్దేవనాయికోక్తా। అపి చ తవ భ్రువౌ రుచిరే చిత్రే లేఖే యయోస్తే తాదృశ్యౌ। అనేన

స్యేవాభా దీప్తిర్యేషాం తే దన్తాస్తాదృశి। తవ నాసా తిలప్రసూనపదవీం తిలపుష్పప్రసిద్ధిమభ్యేతి ప్రాప్నోతి। ప్రాయ ఇతి తర్కయామి। స ప్రసిద్ధ: పుష్పాయుధః పుష్పమేవాయుధం శస్త్రం యస్య సః కామస్త్వన్ముఖసేనయా త్వన్ముఖమేవ సేనా కటకం తేన విశ్వం విజయతే। కామః పఞ్చభిః శరైర్విశ్వం జయతి। త్వన్ముఖే బన్ధూకమధూకనీలోత్పలతిలకున్దపుష్పాణి పఞ్చ సన్తీతి త్వమ్ముఖేనైష కామో విశ్వం జయతీతి భావః। 'బన్ధూకం బన్ధుజీవే స్యాత్ ' (ఇతి మేదినీ।) 'మధుపుష్పో మధూకశ్చ గుడపుష్పో మధుద్రుమః'। ఇతి హారావలీ॥ ౬॥ దృశావితి। హే తన్వి త్వం ప్రథ్వీగతా పృథ్వ్యాం భువి గతా ప్రాప్తా సతీ విబుధయౌవతం దేవయువతీసమూహమాశ్చర్యేణ వహసి ధారయసి। తదేవాహ— దృశావితి। తవ దృశౌ నేత్రే మదాలసే మదేన హర్షేణాలసే మన్థరే। అథ చ మదాలసా స్వర్వేశ్యా। తథా చ స్వర్గే ఏకైవ మదాలసా త్వం తు ఏకవహ్నే మదాలసే దధాసీత్యాశ్చర్యమితి భావః। తవ వదనమిన్దుమత్యాస్పద-మిన్దువిషయిణీ యా మతిస్తస్యాస్పదం విషయ ఇత్యర్థః। తవ ముఖేఽయమిన్దురితి మతిర్భవతి। అమరలోకానామిన్దుమతీ కాచన దేవాఙ్గనా తస్యా ఆశ్రయః। తవ గతిర్జనానాం మనోరమా మనోహరిణీ। అథ చ మనోరమా నామ్నీ యా దేవాఙ్గనా తదాత్మికా। అథవా రమా

లక్ష్మీస్తదాత్మికేత్యర్థః। తథా తవోరుద్వయమూరుయుగ్మం విధుతరమ్భం విధుతే స్వశోభయా తిరస్కృతే రమ్భే కదల్యౌ యేన తాదృశమ్। అథ చ రమ్భా స్వర్వేశ్యా స్వర్గే ఏకైవ రమ్భా త్వమూరుద్వయాత్మకం రమ్భాద్వయం దధాసీతి భావః। అథ చ తవ రతిః సురతకేలిః కలావతీ కౌశలశాలినీ। అథ చ తవ రతిః కామపత్నీ। అస్తి కలావతీ నామ్నీ దేవాఙ్గనా। తే భ్రువౌ

స ప్రీతిం తనుతాం హరిః కువలయాపీడేన సార్ధం రణే

రాధాపీనపయోధరస్మరణకృత్కుమ్భేన సంభేదవాన్।

యత్ర స్విద్యతి మీలతి క్షణమపి క్షిప్రం తదాలోకన-

వ్యామోహేన జితం జితం జితమభూత్కంసస్య కోలాహలః॥ ౮॥

ఇతి శ్రీగీతగోవిన్దే మానినీవర్ణనే చతురచతుర్భుజో నామ దశమః సర్గః॥౧౦॥

రుచిరా చిత్రలేఖా చ వర్ణితా॥ 'జసౌ జసయలావసుగ్రహయతిశ్చ పృథ్వీ గురుః। 'ఇతి పృథ్వీ ఛన్దః। కల్పితోపమాలంకారః॥౭॥ స ప్రీతిమితి। స హరిర్జగతాం ప్రీతిం తనుతాం హర్షే విస్తారయతు। కీదృశో హరిః। కువలయాపీడేన కంసదన్తినా సార్ధం రణే సంభేదవాన్సంగమవాన్। కింవిశిష్టేన కువలయాపీడేన। రాధాపీనపయోధరయోః స్మరణకరౌ కుమ్భౌ యస్య తేన। క ఇత్యపేక్షాయామాహ— యత్ర హరావితి హేతోః రాధాపీనపయోధరస్మరణాదేవ సాత్వికభావోద్రేకాత్క్షణం స్విద్యతి స్వేదయతి। మీలతీతి। చక్షుషి నిమీలతి సతి కంసస్య తదాలోకనాత్తస్య తథావిధస్య దర్శనాద్వ్యామోహేన భ్రాన్త్యా క్షిప్రం వేగేన జితం జితమితి కోలాహలో భవతి స్మ। భ్రాన్తిమదాశిషావలంకారౌ। శృఙ్గారవీరయోః సంకరశ్చ। శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్॥ ౮॥

ఆనన్దకన్దలీకన్దం ముకున్దం నన్దనన్దనమ్।

ప్రణమ్య దశమం సర్గే వ్యాకరోత్కుమ్భభూపతిః॥

ఇతి శ్రీచిత్రకూటాధీశ్వరరాజాధిరాజమహారాజశ్రీకుమ్భకర్ణవిరచితాయాం రసికప్రియాయాం చతురచతుర్భుజో నామ దశమః సర్గః॥

రచితచిత్రలేఖే రచితా మయి కోపవశాచ్చిత్రా విచిత్రా లేఖా భ్రుకుటీ యాభ్యాం తాదృశే। తథా చ స్వర్గే ఏకైవ చిత్రలేఖా త్వద్భ్రూభ్యాం తు చిత్రలేఖాద్వయం రచితమిత్యాశ్చర్యమితి భావః। ప్రేయో నామాయమలఙ్కారస్తదుక్తం దణ్డినా— 'ప్రేయః ప్రియతరాఖ్యానం రసవద్రసపేశలమ్' ఇతి। పృథ్వీనామకం చేదం ఛన్దస్తల్లక్షణం వృత్తరత్నాకరే। 'రమ్భా కదల్యప్సరసోః' ఇతి విశ్వః। యువతీనాం సమూహో యౌవతమ్। 'భిక్షాదిభ్యోఽణ్'। 'గార్భిణం యౌవతం గణే' ఇత్యమరః॥ ౭॥

(అత్ర సప్రీతిమిత్యాది శ్లోకటీకా నోపలభ్యతే ఆదర్శపుస్తకే॥ ౮॥)

స్ఫుటీకృతరసోత్కరాం ప్రథితశాలినాథోల్లస-

త్సురద్రుమసముద్భవాం విబుధవర్గదత్తోత్సవామ్।

నృణాం సరసమాధవోత్తమగుణైః ప్రమోదప్రదాం

లిహన్తు రసమఞ్జరీం రసికచఞ్చరీకా ముహుః॥ ౧॥

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయ శ్రీశంకరమిశ్రవిరచితాయాం శ్రీశాలినాథకారితాయాం గీతగోవిన్దటీకాయాం రసమఞ్జరీసమాఖ్యాయాం దశమః సర్గః॥

ఏకాదశః సర్గః।

సానన్దదామోదరః।

సుచిరమనునయేన ప్రీణయిత్వా మృగాక్షీం
గతవతి కృతవేశే కేశవే కుఞ్జశయ్యామ్।
రతిరుచిరవిభూషాం దృష్టిమోషే ప్రదోషే
స్ఫురతి నిరవసాదాం కాపి రాధాం జగాద॥ ౧॥

వసన్తరాగయతితాలాభ్యాం గీయతే। ప్రం॥ ౨౦॥

విరచితచాటువచనరచనం చరణే రచితప్రణిపాతమ్।
సంప్రతి మఞ్జులవఞ్జులసీమని కేలిశయనమనుయాతమ్॥ ౧॥
ముగ్ధే మధుమథనమనుగతమనుసర రాధికే॥ ధ్రువమ్॥

ఇదానీం కృతానునయాం రాధాం కాపి సఖీ హరిమభి గమనాయ ప్రోత్సాహయతి — సుచిరేతి। కాపి సఖీ రాధాం జగాద। క్వ సతి। ప్రదోషే రజనీ-ముఖే స్ఫురతి సతి। కింభూతే ప్రదోషే। దృష్టిం ముష్ణాతీతి కర్మణ్యణ్। అభిసారికాభిసరణావసాన ఇత్యర్థః। కింభూతాం రాధామ్। నిరవసాదామఙ్గీ-కృతానునయేన గతఖేదామ్। పునః కింభూతామ్। రచితనీలనిచోలాద్యభిసరణయోగ్యవేషామ్। క్వ సతి। కృతవేశే కృతనేపథ్యే వా కృతగేహే కృష్ణే కుఞ్జశయ్యాం గతవతి సతి। కిం కృత్వా బహుకాలానునయేన మృగాక్షీమనుకూలయిత్వా। మాలినీవృత్తమ్॥౧॥ తదేవ ప్రోత్సాహమనువదతి— విరచితేతి। తత్ర పూర్వం ధ్రువః। ముగ్ధ ఇతి। హే ముగ్ధే ప్రియాభిసరణకాలానభిజ్ఞే రాధికే। బాలత్వద్యోతనాయ కప్రత్యయః। అనుగతమనుకూలం మధుమథనమనుసర। మా విలమ్బం విధేహీత్యర్థః। ఇతి ధ్రువః। అథ పదాని। విరచితేతి ధ్రువేణాన్వయః। కింభూతం మధుమథనమ్। సంప్రతి ఇదానీమేవ మనోరమవఞ్జులసీమ్ని కేలిశయనమనుప్రాప్తమ్। వఞ్జులాదీనాం విభావత్వేన పరిణమనాత్త-

---

సుచిరేతి— కాపి సఖీ రాధాం జగాదోవాచ। క్వ సతి। ప్రదోషే స్ఫురతి సతి। కీదృశే। దృగ్వ్యామోషే దృష్టో విముష్ణాతి, చోరయతి విషయ-గ్రహణాసమర్థం కరోతీతి తాదృశే। గాఢాన్ధకారే ఇత్యర్థః। పునః క్వ సతి। కేశవే మృగాక్షీం హరిణనయనాం రాధాం సుచిరం బహుకాలం యథానునయేన ప్రీణయిత్వా కుఞ్జశయ్యాం లతావేష్టితకుటీరాభ్యన్తరస్థశయనీయం గతవతి గతే సతి। కీదృశే కేశవే। కృతవేశే కృతాలంకరణే। కీదృశీం రాధామ్। రచితా రుచిరా మనోహరా భూషాలంకృతిర్యయా తామ్। పునః కీదృశీమ్। నిరవసాదాం నిర్గతోఽవసాదః కృష్ణాగమనజన్యం దుఃఖం యస్యాస్తామ్॥౧॥ తదేవ గీతేన కథయతి— విరచితేతి। గీతస్యాస్య వసన్తరాగో యతితాల:। గీతార్థస్తు— హే ముగ్ధే రాధే, మధుమథనం కృష్ణమనుసర। కీదృశమ్। అనుగతం త్వామనుసృతమ్। అనుగతత్వమేవాహ— విరచితేతి। విరచితా విహితా చాటువచనస్య రచనా సందర్భో యేన తాదృశమ్। పునః కీదృశమ్। తవ చరణే రచితః ప్రణిపాతః ప్రణామో యేన తాదృశమ్।

ఘనజఘనస్తనభారభరే దరమన్థరచరణవిహారమ్।

ముఖరితమణిమఞ్జీరముపైహి విధేహి మరాలనికారమ్॥ ముగ్ధే ౦౨॥

శృణు రమణీయతరం తరుణీజనమోహనమధురిపురావమ్।

కుసుమశరాసనశాసనబన్దిని పికనికరే భజ భావమ్॥ ము౦౩॥

ద్యోతనార్థత్వాన్నికుఞ్జోపాదానమ్। పునః కింభూతమ్। విరచితచాటువచనరచనమ్। పునః కింభూతమ్। చరణే రచితప్రణిపాతమ్॥౧॥ అపి చ। ఘనేతి। హే ఘనజఘనస్తనభారభరే। జఘనే చ స్తనౌ చ జఘనస్తనమ్। ఘనం చ తజ్జఘనస్తనం చ। తస్య దేశే భరోఽతిశయో యస్యాస్తస్యాః సంబుద్ధిః। ముఖరితమణిమఞ్జీరం నూపరం యథా స్యాత్తథా ఉపైహి ఆగచ్ఛ। తేన చాగమనేన మరలానాం హంసానాం నికారం జయం విధేహి। కథం యథా భవతి తథా। దరమన్థరేతి। ఈషన్మన్థరచరణవిన్యాసం యథా స్యాత్తథా॥౨॥ అపి చ। శృణ్వితి। హే ముగ్ధే, రమణీయతరం తరుణీజనమోహనం మధుపానాం విరుతం శృణు। అపి చ కామాజ్ఞాస్తుతిపాఠకే పికసమూహే భావమమభిప్రాయం భజ। కిముక్తం భవతి। మధుపశబ్దేన కృష్ణ ఉపలక్ష్యతే వర్ణతః సామ్యేన త్వదోష్ఠమధుపానేన చ। అథ మధోర్దైత్యస్య పాతనాచ్ఛోషణాన్మధుపః కృష్ణః। తరుణీజనమోహనశ్చాసౌ మధుపశ్చ తస్య భవత్సఙ్గమే

విశిష్టాన్ సత్కృతా-దిశబ్దాఞ్శృణు। అను చ త్వమపి తదా స్వాత్మగతం రోషం త్యక్త్వా కోకిలస్వరా తమానన్దయేత్యర్థః। కుసుమశరాసన-

---

తర్హి సంప్రతి కుత్రాస్తీత్యత ఆహ— సంప్రతీతి। సంప్రత్యధునా మఞ్జులో వేతసస్తస్య సీమని పర్యన్తే యత్కేలిశయనం క్రీడాశయ్యా తామనులక్షీకృత్య యాతం గతమ్। త్వాం తత్రస్థః ప్రతీక్షత ఇత్యర్థః ॥౧॥ తాం ప్రోత్సాహయన్తీ సఖీ ప్రాహ। ఘనేతి — హే రాధే, ఉపైహి కృష్ణముపగచ్ఛ। కథం యథా స్యాత్। ముఖరితః సశబ్దః కృతో మణిమఞ్జీరో మణిఖచితో మఞ్జీరో నూపురో యత్ర గమనే। ఏవం యథా స్యాత్। పునః కథం యథా స్యాత్। దరేణ సాధ్వసేన మన్థరశ్చరణవిహారః పదవిన్యాసో యత్రైవం యథా స్యాత్। తత్ర హేత్వన్తరగర్భవిశేషణమాహ— ఘనేతి। ఘనయోర్నిబిడయోర్జఘనస్తనయోర్భారస్య భరోఽతిశయో యస్యాస్తాదృశి। మరాలానాం హంసానాం స్వకీయమన్థరగమనేన మఞ్జీరాదిశబ్దేన చ నికారం తిరస్కారం విధేహి కురు। సంప్రతి మరాలేషు శబ్దాయమానేషు సత్సు మఞ్జీరాదిధ్వనిరపి మరాలశబ్దత్వేనైవ లోకే గ్రాహ్య ఇతి సంప్రతి యోగ్యోఽభిసారక్షణ ఇతి ధ్వనిః। అథ సంప్రతి హంసస్య శబ్దో యాత్రాయాం శుభం సూచయతీతి గమనం ప్రతి విలమ్బో న కార్య ఇత్యపి ధ్వనితమ్। తదుక్తం వసన్త రాజీయే— 'కృష్ణాసు సర్వాస్వపి దర్శనేన హంసస్య శబ్దేన చ సర్వసిద్ధిః।' ఇతి। 'మరాలో రాజహంసే స్యాన్మరాలో హంసమాత్రకే'। ఇతి ధరణి:। 'నికారః స్యాత్పరిభవే ధాన్యస్యోత్క్షేపణేఽపి చ।' ఇతి విశ్వః॥౨॥ శృణ్వితి। తరుణీజనానాం మోహజనకం మధురిపోః కృష్ణస్య రావం శబ్దం శృణు। కీదృశమ్। రమణీయతరమతిశయేన రమణీయమ్। పికనికరే కోకిలసమూహే కుసుమశరాసనవన్దిని సతి। కుసుమాన్యేవ శరాసనం ధనుర్యస్య తాదృశః కామస్తచ్చాపసనస్య తదాజ్ఞాయా బన్దిని స్తావకే సతి। యద్వా కుసుమశరాసనం వన్దితుం నమస్కర్తుం శీలమస్య తాదృశే కామాజ్ఞాకారిణి

అనిలతరలకిసలయనికరేణ కరేణ లతానికురమ్బమ్।

ప్రేరణమివ కరభోరు కరోతి గతిం ప్రతి ముఞ్చ విలమ్బమ్॥ ముగ్ధే౦౪॥

స్ఫురితమనఙ్గతరఙ్గవశాదివ సూచితహరిపరిరమ్భమ్।

పృచ్ఛ మనోహరహారవిమలజలధారమముం కుచకుమ్భమ్॥ ముగ్ధే౦౫॥

శాసనబన్దినీతి తేషాం విభావత్త్వముక్తమ్॥3॥ అపి చ। అనిలేతి। హే కరభోరు కరభవదూరూ యస్యాః। 'మణిబన్ధాదాకనిష్ఠం కరస్య కరభో బహిః। 'లతానికురమ్బం లతాసమూహః। అనిలతరలకిసలయనికరేణైవ కరేణ। గతిం ప్రతి ప్రేరణమివ కరోతి। అతో విలమ్బం ముఞ్చ। యత్ర అచేత-నా అపి చేతనవత్ప్రతిబోధయన్తి తత్రేష్టసిద్ధిరవశ్యం భావినీ। అత్ర కరసాన్నిధ్యాల్లతాశబ్దేన సఖ్యః త్వాం త్వరయన్తీతి ద్యోత్యతే॥४॥ అపి చ। స్ఫురితమితి। హే సఖి, అముం కుచకుమ్భం పృచ్ఛ। ప్రియకరస్పర్శలాలసకుచకుమ్భచేష్టాం జ్ఞాతుమిచ్ఛాం కురు। భావిప్రియావేదకః కుచకలశోఽపి త్వాం ప్రేరయతీత్యర్థః। కింభూతం కుచకుమ్భమ్। స్ఫురితమ్। కుచస్ఫురణం ప్రియసంగమమావేదయతీతి సాముద్రికజ్ఞాః। కస్మాదివ। కామోర్మివశాదివ। కింభూతమ్। సూచితః కథితో హరేః పరిరమ్భో యేన। అపి కింభూతమ్। మనోహరో హార ఏవ విమలజలధారా యత్ర। శకునకలశోఽపి తరఙ్గవశా-త్సూచితప్రియప్రాప్తిర్భవతి। విమలజలధారోఽపి। ఖణ్డశ్లేషాలంకారః॥ ५॥

సతీత్యర్థః। భావం కృష్ణానురాగం భజాశ్రయ। అత్ర పికనికరఝంకారేణ కృష్ణమధురాలాపస్య పరైరలక్ష్యతయా తదీయనిఃశఙ్కభాషితాన్యపి త్వం తత్రాగతా సతీ శ్రోష్యసీతి ధ్వనితమ్। అథ చ పికస్య మధురస్వరో యాత్రాయాం శకున ఇత్యపి ధ్వనితమ్। 'బన్దినః స్తుతిపాఠకాః' ఇత్యమరః॥3॥ అనిలేతి। హే కరభోరు, కరభః కనిష్ఠాన్తో మణిబన్ధపర్యన్తః కరస్య బహిర్భాగస్తద్వన్నిమ్నోన్నతౌ ఊరూ యస్యాస్తాదృశి। గతిం గమనం ప్రతి విలమ్బం కాలక్షయం ముఞ్చ। అనిలతరలకిసలయనికరేణ కరేణ। అనిలేన వాయునా తరలశ్చఞ్చలో యః కిసలయనికరో నవపల్లవసమూహస్తత్స్వ-రూపేణ కరేణ లతానికురమ్బం లతాసమూహస్తవ ప్రేరణమివ కరోతి। కిసలయకమ్పచ్ఛలేనాసమఞ్జసమసహమానో లతాసమూహోఽపి త్వాం ప్రేరయతీతి భావః। అథవాగ్రే పల్లవితవృక్షాదిదర్శనం యాత్రాయాం ఫలసిద్ధిసూచకమ్। అతో గమనం ప్రతి విలమ్బో న కార్య ఇతి ధ్వనితమ్। తదుక్తం శకున-శాస్త్రే— 'వామే మధురవాక్పక్షీ వృక్షః పల్లవితోఽగ్రతః। అనుకూలో వహన్వాయుః ప్రయాణే శుభసూచకః' ఇతి। ' నికురమ్బం కదమ్బమ్।' ఇత్యమరః। "మణిబన్ధాదాకనిష్ఠం కరస్య కరభో బహిః'॥४॥ స్ఫురితేతి। అముం కుచకుమ్భం స్తనకలశం పృచ్ఛ। సఖీ సమీచీనం వా వదతీతి ప్రశ్నం కురు। కీదృశమ్। స్ఫురితం సకమ్పమ్। కస్మాదివానఙ్గతరఙ్గవశాదివానఙ్గస్య కామస్య యస్తరఙ్గ

ఊర్మిస్తద్వశాదివ। అత్రానఙ్గేత్యనేన తస్యా రసతరఙ్గిణీత్వమాక్షిప్యతే। అన్యోఽపి కుమ్భో నద్యాస్తరఙ్గైః ప్రేర్యమాణః సకమ్పో భవతీత్యయమపి తే కుచకుమ్భస్త్వయి రసతరఙ్గిణ్యామనఙ్గతరఙ్గైః ప్రేరణాదివ సకమ్ప ఇతి భావః। ఇవశబ్ద ఉత్ప్రేక్షాద్యోతకః। పునః కీదృశం కుచకుమ్భమ్। మనోహరో యో హార: స ఏవ నిర్మలా జలధారా యత్ర తాదృశమ్। అత్ర స్తనోపరిస్థితస్య హారస్య జలధారాత్వరూపణాత్స్తనయోః పూర్ణకలశత్వేన రూపణమాక్షిప్యతే। పూర్ణాదేవ కలశాత్తరఙ్గైరార్ద్రో-

అధిగతమఖిలసఖీభిరిదం తవ వపురపి రతిరణసజ్జమ్।

చణ్డి రణితరశనారవడిణ్డిమమభిసర సరసమలజ్జమ్॥ ముగ్ధే ౦౬

స్మరశరసుభగనఖేన కరేణ సఖీమవలమ్బ్య సలీలమ్।

చల వలయక్వణితైరవబోధయ హరిమపి నిగదితశీలమ్॥ ముగ్ధే ౦౭

అపి చ। అధిగతమితి। హే చణ్డి, సఖీసకాశాల్లజ్జారహితం యథా స్యాత్తథా అభిసర। అర్థాత్కృష్ణవసతిమ్। యతోఽఖిలసఖీభిరిద-మధిగతం జ్ఞాతమ్। ఇదమితి కిమ్। తవ వపురతీవ రతిరణాయ విహితసామగ్రీకం వర్తతే ఇతి సఖీనామగ్రే వపుషైవ నివేదితమ్। అతో లజ్జాం మా కురు। కింభూతం వపుః। రసితో రశనావలిరేవ డిణ్డిమః పణవవాద్యవిశేషో యేన। అపి చ కింభూతమ్। సరసం సరాగమ్। అత ఏవ రణోద్యతాయా-శ్చణ్డీతి విశేషణముచితమ్॥౬॥ అపి చ। స్మరశరేతి। హే సఖి, కరేణ సఖీమవలమ్బ్య సలీలం చల। అపిశ్చార్థే। చ పునః। నిగదితశీలం నిగదితం తవ ప్రతీక్షయా సుభటం వ్యాఖ్యాతం శీలం యస్య। అథవా పూర్వపదదోషత్వేన సఖీభిర్జ్ఞానపరం నిగదితం చ తచ్ఛీలం చ భవత్యాశ్చరిత్రం తత్। హరిమపి బోధయేత్యపిశబ్దార్థః। కింభూతేన స్మరశరసుభగనఖేన స్మరశరవత్పుష్పవత్సుభగా నఖా యస్య॥ ౭॥ అపి చ।

లనే సతి బహిర్జలధారానిఃసరణసంభవాత్। పునః కీదృశమ్। సూచితం హరేః కృష్ణస్య పరిరమ్భమాలిఙ్గనం యేన తమ్। నారీణాం స్తనకమ్పః ప్రియం సూచయతీతి శాకునికాః।

తదుక్తమ్ । ‘నిత్యం నార్యాః స్తనే కమ్బుః ప్రియసంగమసూచకః ।' ఇతి । పూర్ణకలశత్వేన స్తనరూపణమపి యాత్రాయాం పూర్ణకల-శదర్శనం ప్రియసూచనాయ ॥ ౫ ॥ నను సఖీజనేషు పశ్యత్సు కథం మయా గన్తవ్యమిత్యత ఆహ— అధిగతమితి । ఇదం తవ వపుః సఖీభిరతిశయేన రతిప్రసఙ్గాయ సురతప్రసఙ్గాయ సజ్జం కృతాలంకరణాదికృత్యవిధానమధిగతం జ్ఞాతమ్ । తథా చ సఖీభిర్దిష్టమేవాధునా కిం విలమ్బేనేతి భావః । యద్వా సఖీభిరిదం తవ వపుర్బహుధా రతిరణే శయ్యామధిగతం జ్ఞాతమ్ । తథా చ తాసాం కా లజ్జేతి భావః । అతో హే చణ్డి కోపనే, రసితః శబ్దాయమానః కృతో రశనావలిః క్షుద్రఘణ్టికావలిరేవ డిణ్డిమో వాద్యవిశేషో యత్రైవం యథా స్యాదేవమభిసర కృష్ణసంకేతభూమిముపైహి । అన్యత్రాపి రణే డిణ్డిమస్తాడ్యత ఏవేతి ధ్వనిః । పునః కథం యథా స్యాత్సరసమలజ్జమ్ । రసః శృఙ్గారరసస్తత్సహితం లజ్జారహితం చ యథా స్యాదేవమ్ ॥ ౬ ॥ స్మరేతి । కరేణ సఖీమవలమ్బ్య సలీలం లీలాసహితం యథా స్యాదేవం చల గచ్ఛ । కీదృశేన కరేణ । స్మరస్య కామస్య యే శరాస్తద్వత్సుభగాః సున్దరా నఖా యస్మింస్తాదృశేన । అన్యస్మిన్నపి రణే శస్త్రాస్త్రాణి భవన్తి । రతిరణే తు త్వన్నఖా ఏవ స్మరస్య శస్త్రాణీతి భావః । అథ వలయ-క్వణితైః కఙ్కణశబ్దైర్హరిమపి నిజగతిశీలం స్వీయగమనస్వరూపమవబోధయ జ్ఞాపయ । అన్యత్ర సమీచీనో యోధః ప్రతిభటమవహితం కృత్వైవ యుధ్యత

శ్రీజయదేవభణితమధరీకృతహారముదాసితవామమ్ ।

హరివినిహితమనసామధితిష్ఠతు కణ్ఠతటీమవిరామమ్ ॥ ముగ్ధేం ౮

సా మాం ద్రక్ష్యతి వక్ష్యతి స్మరకథాం ప్రత్యఙ్గమాలిఙ్గనైః

ప్రీతిం యాస్యతి రంస్యతే సఖి సమాగత్యేతి చిన్తాకులః ।

శ్రీజయదేవేతి । ఇదం శ్రీజయదేవభణితం హరావారోపితమనసామవిరామమవిచ్ఛేదం కణ్ఠతటీమధితిష్ఠతు । అధరీకృతో హారో ముక్తాదిప్రథితో యేన । పక్షే ౭ధరీకృతో హారః శుద్ధం వచనం యేన । పునః కింభూతమ్ । ఉదాసితవామమ్ । ఉదాసితా వామా స్త్రీ యేన । అథవా ఉదాసితం హరిభక్తిప్రతీపం వచనం యేన । వా ఉదాసితం నిరాకృతమన్యదపి సున్దరం యేన ఇతి । హారనారీసున్దరాదీనాం పరిహారేణేదమేవైకం కణ్ఠే ధారణీయమిత్యర్థః ॥ తథా చ సఙ్గీతరాజే— 'ఆదితాల: ప్రథమతః ప్రతిమణ్ఠస్తతః పరం । చతుర్మాత్రాష్టమణ్ఠశ్చ తుర్యః

స్యాదడ్డతాలకః॥ తాలో వర్ణయతిః పశ్చాన్నవమాత్రిక-మణ్ఠకః। నిఃసారుశ్చ తథా ఝమ్పా ద్రుతమణ్ఠశ్చ రూపకః। ప్రతితాలస్త్రిపుటక ఏకతాలీతిసంజ్ఞయా। త్రయోదశక్రమాత్తాలాః ప్రతితాలం పదాని చ। యథా శోభాలప్తియుఞ్జి తావన్త్యేవ తతః పరమ్। కాహలీ తుణ్డకిన్యౌ చ భుక్తా చ శృఙ్గశఙ్ఖకౌ॥ పటహశ్చ హుడుక్కం చ మురజః కరటాపి చ। రుఞ్జా చ డమరూడక్కా పాటా ఏతత్సముద్భవాః। నిఃసారౌ పటహౌ ఢక్కా మర్దలస్త్రివలీ తథా। కరటేఽరితి తథైతస్యాం ప్రధానాక్షరయోజనా। ఏక-తాల్యా ఢక్కలీ చ త్రివలీ దున్దుభిస్తథా। ఘటచతుర్వర్ణ్యా స్యాదధికా పాటసన్తతిః। ప్రతితాలం ప్రయోగోఽపి రాగో నన్దో నిగద్యతే। శృఙ్గారో విప్రలమ్భాఖ్యో రస ఉత్తమనాయకః। దూతీసంవాదకథనం నాయికాయామిహేష్యతే। ఏతత్స్యాల్లక్షణం యచ్చ తాలరాజిరసః స్మృతః। ప్రబన్ధః కుమ్భభూపేన హరిప్రవణచేతసా॥' ఇతి శ్రీహరితాలరాజిజలధరవిలసితనామా వింశతితమః ప్రబన్ధః॥౮॥ ఇదానీం తచ్చేష్టాకథనవ్యాజేన గన్తుం వ్యాకులయతి— సా మామితి। హే సఖి, ప్రియః కృష్ణో నికుఞ్జే భవత్యా అపేక్షయేత్యేవం కుర్వన్నాస్తే। కింభూతే నికుఞ్జే। స్థిరతమఃపుఞ్జే స్థిరాన్ధకారచయే। ఇతీతి కిమ్। సా ప్రియా సమాగత్య మాం ద్రక్ష్యతీతి చిన్తా -

---

ఇతి ధ్వనితమ్॥౭॥ శ్రీ జయదేవేతి। ఇదం శ్రీజయదేవేన భణితం హరివినిహితమనసాం హరౌ వినిహితం తత్పరం మనో యేషాం తాదృశానామ-విరామమనవరతం కణ్ఠతటీమధితిష్ఠతు కణ్ఠదేశే వసత్విత్యర్థః। కీదృశమ్। అధరీకృతః స్వగుణైర్గ్లానికృతో హారో యేన తాదృశమ్। పునః కీదృశమ్। ఉదాసితా స్వగుణైస్తిరస్కృతా రామా యేన తాదృశమ్। యద్యపి హారస్య రామాణాం చ కణ్ఠదేశస్థిత్యా శోభాప్రదత్వం సంభవతి, (తథాపి) తయో రాగిణామేవ శోభాప్రదత్వం న ముముక్షూణామ్। తత్రాపి తారుణ్య ఏవ న తు సర్వదా। జయదేవభణితం తు కృష్ణకథాత్వేన సర్వవయఃసు శోభాప్రదమితి హారాపేక్షయా నాయికయాపేక్షయా చేదమధికమితి భావః। కణ్ఠతటీమిత్యత్ర 'అధిశీఙ్స్థాసాం కర్మ' ఇత్యధికరణే ద్వితీయా॥ ౮॥ ఇదానీం హరేరుత్కణ్ఠాధిక్యమాహ— సా మామితి। హే సఖి, రాధా ఆగత్య మాం ద్రక్ష్యతి ఈక్షిష్యతే। దృష్ట్వాపి మాం స్మరకథాం వక్ష్యతి కథయిష్యతి। స్మరకథాముక్త్వాపి సా ప్రత్యఙ్గావయవం మమాలిఙ్గనైః ప్రీతిం యాస్యతి।

స త్వాం పశ్యతి వేపతే పులకయత్యానన్దతి స్విద్యతి

ప్రత్యుద్గచ్ఛతి మూర్చ్ఛతి స్థిరతమఃపుఞ్జే నికుఞ్జే ప్రియః॥౨॥

అక్ష్ణోర్నిక్షిపదఞ్జనం శ్రవణయోస్తాపిచ్ఛగుచ్ఛావలీం

మూర్ధ్ని శ్యామసరోజదామ కుచయోః కస్తూరికాపత్రకమ్।

ధూర్తానామభిసారసంభ్రమజుషాం విష్వఙ్నికుఞ్జే సఖి

ధ్వాన్తం నీలనిచోలచారు సుదృశాం ప్రత్యఙ్గమాలిఙ్గతి॥ ३॥

కులో భవతి దూరం చ పశ్యతి। ఏతావతా హి సాత్త్వికభావౌ స్తమ్భవైవర్ణ్య సంజాతౌ భవత ఇతి సూచితమ్। చిన్తయా స్తమ్భం దూరదర్శనేన వైవర్ణ్య-మాప్నోతి। దృష్ట్వా చ స్మరకథాం వక్ష్యతీతి వేపతే। పులకయతి చ। ఏవం ద్వావపరౌ సాత్త్వికౌ వేపథు రోమాఞ్చశ్చేతి। కథాః కృత్వా ప్రత్యఙ్గమాలిఙ్గనైః ప్రీతిం యాస్యతీత్యానన్దతి ఆనన్దాశ్రు ముఞ్చతి ఖిద్యతి చ। ఏవమశ్రుస్వేదావుక్తౌ। ఆలిఙ్గ్య చ నానారతోపచారై రంస్యతే। చిన్తయా ఆశ్వానాశ-క్తత్వే ప్రత్యుద్గచ్ఛతి। త్వదలాభే మూర్చ్ఛతి చ। ఏవం స్వరభఙ్గప్రలయౌ దర్శితౌ। ఏవం స కృష్ణస్త్వదభికాఙ్క్షయాష్టావపి సాత్త్వికాన్భావాననుభవ-న్నా స్తే। ప్రత్యఙ్గాలిఙ్గనేన స్థితాలిఙ్గనం వృక్షాదిరూఢముక్తం భవతి। తల్లక్షణం యథా— 'రమణచరణమేకేనాఙ్ఘ్రిణాక్రమ్య ఖిన్నం శ్వసితమపరపాదే-నాశ్రయన్తీ తదూరూమ్। నిజమథ భుజమేనం ప్రాశ్చయన్తీ తదంసం తరుమివ కమితారం చుమ్బనార్థాధిరోఢుమ్॥ యదభిలషతి నారీ తచ్చ వృక్షాధిరూఢమ్॥' శార్దూలవృత్తమ్। దీపకమలంకారః॥ ౨॥ ఇదానీమభిసారికాసమయమాహ — అక్ష్ణోరితి। హే సఖి, విష్వక్ చతుర్దిక్షు నీలప్రచ్ఛదపటసదృ-గ్ధ్వాన్తం సుదృశః ప్రత్యఙ్గమాలిఙ్గతి। నీలప్రచ్ఛదపటవదాచ్ఛాద్య అదృశ్యాం కరోతీత్యర్థః। కిం కుర్వత్। ధూర్తా_నాం మాయావినామభిసారే సంభ్రమం వేగం భజన్తీనాముత్కోచమివ। ఏతదేతత్కుర్వస్తదాహ— అక్ష్ణోరఞ్జనం నిక్షిపత్। అపి చ కుచయోః కస్తూరికాపత్రావలీరచనావిశేషమివ నిక్షిపత్। అత్ర ధూర్తా_గ్రహణేన నిక్షేప ఔచి-

---

ప్రీతియుక్తాపి మయా సహ రంస్యతే కేలిం కరిష్యతి (ఇతి) చిన్తాకుల: సన్కృష్ణః స్థిరతమఃపుఞ్జే స్థిరాన్ధకారసమూహే నికుఞ్జే త్వాం పశ్యతి ధ్యాన-దృష్ట్యా కిమియం పరుషం వదిష్యతి చేతి భియా సాధ్వసేన వేపతే కమ్పతే పులకయతి। అఙ్గానీత్యర్థాత్। ధ్యానేనైవ తవాలిఙ్గనం పరికల్ప్య సాధ్వసేన రోమాఞ్చయుక్తో భవతీతి భావః। పశ్చాద్ధ్యానేనైవ త్వత్సురతకేలిం

పరికల్ప్యానన్దయుక్తో భవతీతి। తతో ధ్యానేనైవ సురతసుఖం పరిక-ల్ప్య స్విద్యతి ప్రస్వేదయుక్తో భవతి। పశ్చాత్కేలిం కృత్వోత్థాయ గన్తుం ప్రవృత్తాయాం త్వయి ప్రత్యుద్గచ్ఛతి ప్రత్యుత్థానం కరోతి। పశ్చాద్ధ్యానవిచ్ఛేదే త్వామదృష్ట్వా మూర్చ్ఛాం ప్రాప్నోతి॥౨॥ నన్వలంకరణరచనాం విధాయ గన్తవ్యమిత్యత ఆహ—అక్ష్ణోరితి। అభిసారసాహసకృతామభిరూపం సాహసం కుర్వన్తీత్యభిసారసాహసకృతస్తాసామత ఏవ ధూర్తానాం శఠానాం సుదృశాం నాయికానాం ధ్వాన్తం తమో నికుఞ్జే విష్వక్సర్వతః। ప్రత్యఙ్గమఙ్గమఙ్గం ప్రతి ఆశ్లిష్యతి। తదేవ విశేషణైరాహ— అక్ష్ణోరితి। కిం కుర్వత్తమ:। అక్ష్ణోర్నయనయోరఞ్జనం కజ్జలం నిక్షిపదర్పయత్। కుచయోః స్తనయోః

కాశ్మీరగౌరవపుషామభిసారికాణా-

మాబద్ధరేఖమభితో రుచిమఞ్జరీభిః।

ఏతత్తమాలదలనీలతమం తమిస్రం

తత్ప్రేమహేమనికషోపలతాం తనోతి॥ ౪॥

హారావలీతరలకాఞ్చనకాఞ్చిదామ-

కేయూరకఙ్కణమణిద్యుతిదీపితస్య।

త్యమావహతి। యతో మాయావినో మాయయైవ సాధ్యాః। అత్ర చ క్రమేణ తమసో వృద్ధిర్జ్ఞేయా। పూర్వం ప్రాదుర్భావేఽక్ష్ణోరఞ్జనమ్। కించిద్వృద్ధే కర్ణాభరణా-చ్ఛాదనమ్। తతః ఏవ ప్రవృద్ధే శిరోముకుటవృత్తి। ఈషదపరిసమాప్తేః కుచయోర్హారాదిలోపః। క్రమేణ ప్రవృద్ధం సత్సర్వశరీరం వ్యాప్య వర్త్తత ఇతి క్రమ-వృద్ధిర్దర్శితా। అత్ర ధూర్త_గ్రహణేన తా అపశ్యన్త్యో భక్తీం న కస్యచిదగ్రే కథయిష్యన్తీతి నిఃశఙ్కం వ్రజ। శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్। యథాసంఖ్యమ-లంకారః॥3॥ ఇదానీం తమస్యపి తామేవ ప్రతీక్షత ఇత్యాహ — కాశ్మీరేతి। హే సఖి, ఏతత్తమిస్రం తస్య శ్రీకృష్ణస్య త్వయి యత్ప్రేమ తదేవ హేమ తన్నికషోపలతాం తనోతి। తమాంస్యపి బహ్వీనామభిసారికాణాం ప్రాప్త్యవసరేఽపి త్వయ్యేవ తస్య ప్రేమేతి నికషోపలహేమపరీక్షాశ్మసామ్యమ్। కింభూతం తమిస్రమ్। అభితో రుచిమఞ్జరీభిః కుఙ్కుమగౌరవపుషాం స్వైరిణీనామాబద్ధా రేఖా ఆభోగో విస్తారో యేన। కింభూతం తమిస్రమ్। తమాలదలనీల-తమమ్। ఏతావతా తమసోఽతీవ ప్రవృద్ధావభిసరేతి ప్రేరణమ్। వసన్తతిలకా

వృత్తమ్। అత్రోపమాలంకారః॥ ౪॥ ఇదానీం భావాన్తరేణ తం పుష్ణాతి — హారావలీతి। ఇయం దూతీ రాధాం ప్రతి వక్ష్యమాణమువాచ। కిం కృత్వా। నికుఞ్జనిల-

---

కస్తూరికాపత్రకం మృగమదరచనాం నిక్షిపత్। కీదృశం ధ్వాన్తమ్। నీలనిచోలచారు నీలనిచోలవత్కఞ్చుకవచ్చారు మనోహరమ్। తథా చ తవాభిసారయోగ్యాభరణాని తమ ఏవార్పయిష్యతీతి కిమలంకరణేన విలమ్బేనేతి భావః। అత్ర స్త్రీణామలంకరణాదిరచనా నపుంసకాదీనామేవేతి నపుంసకనిర్దేశేన ధ్వనితమ్। 'కాలస్కన్ధస్తమాలః స్యాత్తాపిచ్ఛః' ఇత్యమరః। "స్యాద్గుచ్ఛః స్తబకే త్వన్దే హారభేదకలాపయోః' ఇతి విశ్వః॥3॥ కిం చ సంప్రతి మణిసువర్ణాభరణం నోపాదేయమిత్యత ఆహ— కాశ్మీరేతి। కాశ్మీరవత్కుఙ్కుమవద్గౌరం వపుః శరీరం యాసాం తాదృశామభిసారపరాణాం నాయికామభిత ఉభయతో మణిమఞ్జీరీభిర్మణిపరంపరాభిరాబద్ధా రేఖా యేన తాదృశమేతత్తమాలదలనీలతమం తమాలదలవత్తమాలపల్లవవదతిశయేన నీలం తమిస్రమన్ధకారం తత్ప్రేమహేమనికషోపలతాం తనోతి విస్తారయతి। సంకేతభూమిం వ్రజన్తీనామభిసారికాణాం తాటఙ్కకఙ్కణమఞ్జీరాదిఖచితమణిదీప్తిభిరుభయపార్శ్వే ఉద్ద్యోతే సతి రేఖాకారతయా లక్ష్యమాణాతిగౌరతరాఙ్గకాన్తిరన్ధకారరూపకషపట్టికాయాం తత్ప్రేమసువర్ణరేఖేవ భాతీతి భావః। అథ చైతాదృశ్యపి గాఢాన్ధకారే కాన్తారే సర్వం ముక్త్వైకాన్తాభిసారప్రస్థానేన ప్రేమ్ణః శుద్ధిం పరీక్ష్యేత ఇతి ధ్వనిః। 'పాషాణప్రస్తరగ్రావోపలాశ్మానః శిలా దృషత్' ఇత్యమరః॥౪॥ హారావలీతి। అథానన్తరమియం దూతీ సఖీం రాధామితి వక్ష్యమాణమువాచ। కీదృశీం సఖీమ్।

ద్వారే నికుఞ్జనిలయస్య హరిం నిరీక్ష్య

వ్రీడావతీమథ సఖీమియమిత్యువాచ॥ ౫॥

వరాడీరాగరూపకతాలాభ్యాం గీయతే। ప్రం ౨౧॥

మఞ్జుతరకుఞ్జతలకేలిసదనే।

విలస రతిరభసహసితవదనే॥ ౧॥

ప్రవిశ రాధే మాధవసమీపమిహ॥ ధ్రువమ్॥

యస్య ద్వారే హరిం నిరీక్ష్య। కింభూతాం రాధామ్। వ్రీడావతీమ్। కామవతీనామపి యువతీనాం ప్రథమసంగమే లజ్జా కిమపి కామాతిశయం విదధాతి। కింభూతస్య నిలయస్య। హారావల్యాస్తరలో మధ్యమణిః కాఞ్చనస్య మేఖలాదామ చ మఞ్జీరౌ చ కఙ్కణే చ తేషు మణయః తేషాం ద్యుత్యా దీపితస్య। వసన్తతిలకావృత్తమ్। అతిశయోక్తిరలంకారః॥ ౫॥ తదేవ సఖీవాక్యం వివృణోతి— మఞ్జుతరేతి। అత్రాష్టపద్యాముద్గ్రాహాపేక్షయా ధ్రువస్య బాహుల్యమ్। తత్రాపి చ ప్రతిపదమన్తిమం ఖణ్డం పదాన్తరాపేక్షయా నవం నవమేవేతి బోద్ధవ్యమ్। తత్రాపి రాధావిశేషణాని సర్వాణ్యనుభావత్వేన బోద్ధవ్యా-ని। స్థానవిశేషణాని చ విభావత్వేనేతి। ప్రవిశేత్యాది। హే రాధే మాధవసమీపం ప్రవిశ। ఇహ నికుఞ్జే విలస గమనాగమనాదిచేష్టాః కురు। కింభూతే రాధే। రతిరభసేన రతిహర్షేణ హసితం వదనం యస్యాః। ఏతావద్ధ్రువస్థానీయమ్। తదనుస్యూతం త్వమేవపదమిహేత్యస్య విశేషణమ్। కింభూతే। మఞ్జుతరం మనో-

---

నికుఞ్జనిలయస్య నికుఞ్జ ఏవ నిలయో నిభృతగృహం తస్య ద్వారే హరిం నిరీక్ష్య దృష్ట్వా వ్రీడావతీం లజ్జావతీమేతస్మై కతి నిష్ఠురాణి వచాంసి మయోక్తాని సంప్రతి కథం తత్సమక్షం యామీతి లజ్జయా యుక్తామ్। కీదృశస్య నికుఞ్జనిలయస్య। హారావల్యో హారపఙ్క్తయస్తరలో హారమధ్యగమణిః కాశ్చనకాఞ్చిదామ సువర్ణఖచితమేఖలా మఞ్జీరో నూపురః కఙ్కణం కరభూషణమేతేషు ఖచితా యే మణయస్తేషాం ద్యుత్యా కాన్త్యా దీపితస్య ప్రకాశి-తస్య। 'తరలశ్చఞ్చలే ఖిఙ్గే హారమధ్యమణావపి'। ఇతి విశ్వప్రకాశః॥౫॥ తదేవ గీతేనాహ— మఞ్జుతరేతి। గీతస్యాస్య వరాడీరాగో మఠతాలశ్చ। గీతార్థస్తు— హే రాధే మాధవసమీపం కృష్ణాన్తికదేశం ప్రవిశ। ఇహ మఞ్జుతరకుఞ్జతలకేలిసదనే మఞ్జుతరం యత్కుఞ్జతలం నికుఞ్జాభ్యన్తరదేశ-స్తదేవ యత్కేలిసదనం లీలాగృహం తత్ర విలస విలాసం కురు। కీదృశి। రతిరభసేన సురతోత్సాహేన హసితం హాస్యయుక్తం వదనం ముఖం యస్యాస్తా-దృశి। ప్రవిశ రాధే మాధవసమీపమిహ విలసేత్యుక్తమ్। ధ్రువపదమను వర్తమానత్వాత్। యద్వా। ఇహ మాధవే విలస। కీదృశే మాధవే। మఞ్జుతరకుఞ్జ-తలకేలిసదనం యస్య తాదృశే। పునః కీదృశే। రతిరభసేన హసితం వదనం యస్య తాదృశే।

నవభవదశోకదలశయనసారే।

విలస కుచకలశతరలహారే। ప్రవిశం॥ ౨॥

కుసుమచయరచితశుచివాసగేహే।

విలస కుసుమసుకుమారదేహే। ప్రవిశం॥ ౩॥

మృదుచలమలయపవనసురభిశీతే।

విలస మదనశరనికరభీతే। ప్రవిశం॥ ౪॥

హరం యత్కుఞ్జతలం కుఞ్జస్యాధరప్రదేశస్తదేవ కేలిసదనం యత్ర॥ ౧॥ అపి చ। నవభవేతి। హే కుచకలశతరలహారే, కుచకలశే తరలశ్చఞ్చలో హారో యస్యాస్తస్యాః సంబుద్ధిః। ఇహేత్యస్య విశేషణమ్। కింభూతే। ఇహ నవం భవద్యదశోకదలానాం శయనం తేన సారముత్కృష్టం తస్మిన్॥ ౨॥ అపి చ। కుసుమేతి। హే కుసుమసుకుమారదేహే, ఇహ విలస। కింభూతే ఇహ। కుసుమానాం చయస్తేన రుచిరం శుచి చ వాసార్థం గేహం యస్మిన్నికుఞ్జతలే। అత్ర సర్వత్ర ఏకైకం రాధావిశేషణం, ఏకైకం నికుఞ్జవిశేషణమ్॥ ౩॥ అపి చ। మృదుచలేతి। హే రాధే ఇహ విలస। కింభూతే రాధే। మదనశరనికరాద్భీతిర్భయం యస్యాః తస్యాః సంబుద్ధిః। ఇహ మృదు యథా స్యాత్తథా చలో యో మలయపవనస్తేన సురభి చ త-

---

కీదృశే కేలిసదనే॥ ౧॥ నవేతి। నవం నూతనమథ చ లసచ్ఛోభాయమానం యదశోకదలమశోకపల్లవం యస్య తచ్ఛయనం శయ్యా తదేవ సారో మహాధనం యత్ర తాదృశే। త్వం కీదృశీ। కుచకలశయోః స్తనకలశయోస్తరలశ్చఞ్చలో హారో యస్యాస్తాదృశీ। అపరస్మిన్నపి గృహే మహాధనం తిష్ఠతీతి ధ్వని-తమ్। యద్వా నవలసదిత్యపి రాధే ఇత్యస్యైవ విశేషణమ్। తదా నవలసదశోకదలశయనమేవ సారో యస్యాస్తాదృశి। యద్వా ఇహ మాధవే విలస। కీదృశే మాధవే। నవలసదశోకదలమేవ సారో యస్య తాదృశే॥ ౨॥ కుసుమేతి। హే రాధే, ఇహ కుసుమచయేన పుష్పసమూహేన రచితం విరచితం శుచి

అనుపహతం నాయికాన్తరేణానుపభుక్తం యద్వాసగేహం లీలాగృహం తత్ర విలస। యద్వా కుసుమచయేన రచితమర్థాత్కృష్ణేన నిర్మితం శుచి వాసగృహం యస్యాస్తాదృశి ఇతి రాధే ఇత్యస్యైవ విశేషణమ్। పునః కీదృశీ త్వమ్। కుసుమవత్సుకుమారః కోమలో దేహో యస్యాస్తాదృశి। యద్వా ఇహ మాధవే విలస। కీదృశే మాధవే। కుసుమచయేన రచితం శుచివాసగేహం యేన తాదృశే। కీదృశే మాధవే। కుసుమవత్సుకుమారో దేహో యస్య తాదృశే। 'శుచి అనుపహతే' ఇతి విశ్వప్రకాశః॥౩॥ (మృదు) చలేతి। హే రాధే, మాధవసమీపం చల వ్రజ। ఇహ కేలిసదనే ప్రవిశ విలస। కీదృశే కేలిసదనే। మలయపవనసురభిశీతే మలయసంబన్ధీ యః పవనస్తేన సుగన్ధం శీతలం చ తస్మిన్। యద్వా ఇహ మాధవే విలస। కీదృశే మాధవే। మలయపవన-సురభిశీతే మలయసంబన్ధీ యః పవనో వాయుస్తేన సురభిశీతలే వా। యద్వా చలేత్యపి పవనస్యైవ విశేషణమ్। తథా చ చలశ్చఞ్చలో యో మలయపవనస్తేన సురభిశీతలే ఇత్యర్థః। చలేత్యనేన ఈషచ్చాఞ్చల్యముక్తమ్। తేన మాన్ద్యముక్తమ్। త్వం కీదృశీ। రతివలితలలితగీతే, రతౌ వలితం

వితతబహువల్లినవపల్లవఘనే।

విలస చిరమలసపీనజఘనే। ప్రవిశం॥౫॥

మధుముదితమధుపకులకలితరావే।

విలస కుసుమశరసరసభావే। ప్రవిశం॥౬॥

మధురతరపికనికరనినదముఖరే।

విలస దశనరుచిరుచిరశిఖరే। ప్రవిశం॥౭॥

చ్చితం చ। మృదుపవనేన సురభిశీతమ్॥౪॥ అపి చ। మధురతరేతి। హే రాధే ఇహ విలస। కింభూతే రాధే। శుచీని రుచిరాణి దశనశిఖరాణి యస్యాస్తస్యాః సంబుద్ధిః। కింభూతే ఇహ। మధురతరో యః పికనికరస్య నినదస్తేన ముఖరే॥౫॥ అపి చ। వితతేతి। హే రాధే, ఇహ చిరం విలస। కింభూతే రాధే। అలసం పీనం జఘనం యస్యాస్తస్యాః సంబుద్ధిః। కింభూతే ఇహ। వితతాని బహూని వల్లీనాం నవపల్లవాని తైర్ఘనే॥౬॥ అపి చ। మధుముదితేతి। హే రాధే, ఇహ

విలస। కింభూతే రాధే। కుసుమశరే కామే రసో రాగః సాభిలాషో భావోఽభిప్రాయో యస్యాస్తస్యాః సంబుద్ధిః। కింభూతే ఇహ। మధునా

లలితం మనోహరం గీతమ్। లాలిత్యం హావవిశేషః। యస్యాస్తాదృశి। యద్వా కృష్ణే విలస। కీదృశే కృష్ణే। రతిలలితం మనోహరం వలితం సంభక్తం గీతం యస్య తాదృశే। క్వచిత్సరసేతి పాఠః। లలితలక్షణం తు— 'నానావిధమనాహార్యం స్వభావేన మనోహరమ్। శృఙ్గారచేష్టితం స్త్రీణాం లలితం సంప్రచక్ష్యతే॥ ४॥ వితతేతి। హే రాధే, మాధవసమీపం ప్రవిశ। ఇహ కేలిసదనే చిరం విలస చ। కీదృశే కేలిసదనే। వితతైర్విస్తీర్ణైర్బహుభిర్వల్లీనాం లతానాం నవపల్లవైర్ఘనే సాన్ద్రే। త్వం కీదృశి। అలసపీనజఘనే। అలసే మన్థరే పీనే మాంసలే జఘనే యస్యాస్తాదృశి॥౫॥ మధుముదితేతి। కీదృశే కేలిసదనే। మధునా పుష్పరసేన ముదితాన్యానన్దితాని యాని మధుపకులాని భ్రమరసమూహాస్తైః కలితో విహితో రావః శబ్దో యత్ర తాదృశే। త్వం కీదృశి। మదనరసరభసభావే మదనస్య కామస్య యో రసః శృఙ్గారాఖ్యస్తత్ర యో రభస ఉత్సాహస్తేనోపలక్షితో భావో యస్యాస్తాదృశి। యద్వా। ఇహ మాధవే విలస। కీదృశే మాధవే। మదనరసేన యో రభసస్తేనోపలక్షితో భావో యస్య తాదృశే ఇత్యర్థః। యద్యపి మధుపేనైవ మధుపానకర్తృత్వం ప్రాప్తం తథాపి తదానీం మధుపానప్రాప్తయే మధుముదితేత్యుపాత్తమ్॥౬॥ మధురతరేతి। కీదృశే కేలిసదనే। మధురతరో యః పికనికరాణాం సమూహానాం నినదః శబ్దస్తేన ముఖరే వాచాలే। యద్వా। ఏతదపి రాధే ఇత్యస్యైవ విశేషణమ్। తదా మధురతరపికనికరాణామివ యో నినదః సురతే కణ్ఠకూజితం తేన ముఖరమిత్యర్థః। పునః కీదృశి। దశనరుచిర్దన్తకాన్తిరేవ రుచిరం శిఖరం మాణిక్యవిశేషో యస్యాస్తాదృశి। యద్వా। దశనరుచివద్రుచిరం శిఖరం మాణిక్యవిశేషో యస్యాస్తాదృశి। యద్వా ఇహ మాధవే విలస। కీదృశే మాధవే। దశనరుచిరుచిరశిఖరే। దశనరుచీత్యత్ర ద్వితీయవ్యాఖ్యానే ప్రసిద్ధశిఖరస్యోపమేయతయా విపర్యాసోపమా బోధ్యా। తదుక్తం దణ్డినా— 'త్వదా-

విహితపద్మావతీసుఖసమాజే।

కురు మురారే మఙ్గలశతాని।

భణతి జయదేవకవిరాజరాజే। ప్రవిశం॥ ౮॥

త్వాం చిత్తేన చిరం వహన్నయమతిశ్రాన్తో భృశం తాపితః
కన్దర్పేణ చ పాతుమిచ్ఛతి సుధాసంబాధబిమ్బాధరమ్।
అస్యాఙ్కం తదలంకురు క్షణమిహ భ్రూక్షేపలక్ష్మీలవ-
క్రీతే దాస ఇవోపసేవితపదామ్భోజే కుతః సంభ్రమః॥ ౬॥

ముదితం యన్మధుపకులం తేన కలితో రావో గుఞ్జరవో యత్ర॥ ౭॥ అపి చ। విహితేతి। ఇదానీమష్టపదీం పరమేశ్వరే సమర్పయన్నాహ— హే మురారే, జయదేవ-కవిరాజే మఙ్గలశతాని కురు। కింభూతే। విహితం కృతం పద్మావత్యా లక్ష్మ్యాః సుఖం సుఖరూపం సమాజం స్థానం ప్రాసాదో యేన। తిన్దుబిల్వే జయదేవ-కారితో మహాలక్ష్మ్యాః ప్రాసాదోఽస్తీతి ప్రసిద్ధిః। లక్ష్మీభక్త్యా హరిస్తుష్యతీతి॥౮॥ ఇదానీం త్రపానిరసనాయాహ— త్వామితి। హే రాధే, అయం శ్రీకృష్ణస్తవ సుధాసంబాధం సుధాయాః సంకటం బిమ్బాధరం పాతుమిచ్ఛతి। కింభూతోఽయమ్। త్వామేవంవిధాం దుర్వహాం చిత్తేన వహన్నపి శ్రాన్తః శ్రమం ప్రాప్త అత ఏవ భృశం తాపితః। యతః శ్రాన్తస్తప్తశ్చ భవతి। స తదుపశాన్త్యై సుధాదిపానం కర్తుమిచ్ఛతి। తత్తస్మాదస్య మురారేరఙ్గం క్షణమలంకురు। కథం। మయాస్య తాదృశస్య మహానుభావస్యైతత్కర్తుం యుజ్యత ఇతి వదసి చేత్యాశఙ్క్యాహ— ఇహ తావత్సంభ్రమ ఆదరః కుతః। కింభూతే ఇహ। భ్రూక్షేప ఏవ యో లక్ష్మీలవ స్తేన క్రీతే। ఏతావతా మూల్యేన గృహీతే

ననమివోన్నిద్రమరవిన్దమభూదితి। సా ప్రసిద్ధవిపర్యాసాద్విపర్యాసోపమేష్యతే॥' ఇతి। 'పక్వదాడిమబీజాభం మాణిక్యం శిఖరం విదుః।' ఇతి శాశ్వతః ॥ ౭॥ విహితేతి। హే మురారే, జయదేవకవిరాజరాజే జయదేవ ఏవ కవీనాం రాజరాజా సార్వభౌమస్తత్ర మఙ్గలశతాని కల్యాణశతాని కురు। కీదృశే భణతి తవగుణాన్వదతి। పునః కీదృశే। విహితః పద్మావత్యాః సుఖసమాజః సుఖసమూహో యేన తాదృశే। ఏతేన స్వస్త్రీతత్పరత్వకథనేన పరస్త్రీవైముఖ్యం ధ్వనితమ్। 'రాజరాజః కుబేరేఽపి సార్వభౌమే సుధాకరే।' ఇతి విశ్వః॥౮॥ కృష్ణోత్కణ్ఠాధిక్యమాహ— స్వామితి। అయం కృష్ణ-స్త్వాం చిత్తేన మనసా వహన్నతిశ్రాన్తోఽతిశయేన శ్రమయుక్తో జాతః। కన్దర్పేణ కామేన చ భృశమతిశయేన తాపితః సంతాపితః। అతిసూక్ష్మే చిత్తే పీనస్తనజఘనవత్యాః స్తనధారణేన శ్రమో యుక్త ఏవ। అన్యోఽపి

యో గురుతరభారోద్వహనం కరోతి తస్యాప్యతిశ్రమో భవతీతి భావః। అతస్తవ సుధయామృతేన సంబాధం సంకటం బిమ్బాధరం బిమ్బఫలమధరమోష్ఠం పాతుమిచ్ఛతి। తస్మాద్ధేతోస్తస్య కృష్ణస్యాఙ్కం క్రోడం క్షణం త్వమలంకురు భూషయ। అహ-మపి స్ఫుటాపరాధా। అతస్తదఙ్కారోహణే విభేమీత్యత ఆహ— భ్రూక్షే పేతి। ఇహ కృష్ణే కుతః కస్మాద్ధేతోః సంభ్రమో భయమ్। కీదృశే కృష్ణే। సేవితం త్వదీయపదామ్బోజం త్వదీయచరణకమలం యేన తాదృశే। అత ఏవ దాసజనేఽపి। తత్ర హేతుగర్భవిశేషణమాహ—భ్రూక్షే పేతి। భ్రూక్షేపస్య భ్రువా చాలనస్య యా లక్ష్మీః సంపత్తస్యా

సా ససాధ్వససానన్దం గోవిన్దే లోలలోచనా।

సిఞ్జానమఞ్జుమఞ్జీరం ప్రవివేశాభివేశనమ్॥ ౭॥

వరాడీరాగయతితాలాభ్యాం గీయతే। ప్రం ౨౨॥

రాధావదనవిలోకనవికసితవివిధవికారవిభఙ్గమ్।

జలనిధిమివ విధుమణ్డలదర్శనతరలితతుఙ్గతరఙ్గమ్॥౧॥

హరిమేకరసం చిరమభిలషితవిలాసమ్।

సా దదర్శ గురుహర్షవశంవదవదనమనఙ్గనివాసమ్॥ ధ్రువమ్॥

ఆదరో న కర్తవ్య ఇతి। అత ఏవ దాస ఇవ। ఉపసేవితం తవ పదామ్బోజం యేన తస్మిన్। శార్దూలవిక్రీడితమ్। రూపకోత్ప్రేక్షేఽలంకృతీ॥౬॥ ఇదానీం త్రపానాశకృదుచితం కర్మాహ— సేతి। సా రాధా అభివేశనం రతాయోపకల్పితకేలిగృహం ప్రవివేశ। కథం యథా స్యాత్తథా। సిఞ్జానౌ సశ-బ్దౌ మఞ్జుమఞ్జీరౌ యత్ర తద్యథా స్యాత్। కింభూతా సా। ససాధ్వసం చ సానన్దం చ ససాధ్వససానన్దం యథా స్యాత్తథా। గోవిన్దే లోలే సతృష్ణే లోచనే చ యస్యాః సా। సాధ్వసేన చలే। ఆనన్దేన సాభిలాషే। అత్ర ససాధ్వసానన్దమితి ఏకేనైవ సహశబ్దేన కృతే ప్రత్యేకముపాదానం చలసతృష్ణయోః పృథగ్యోగార్థమ్। అనుష్టుప్పథ్యావృత్తమ్॥ ౭॥

ఆర్యోక్తమేవ (?) వివృణోతి— రాధావదనేతి। తత్ర పూర్వం ధ్రువపదమ్। హరిమేకరసమితి। సా రాధా హరిం వదతి స్మ। భోక్తృత్వేన హరిస్వరూపేణ సంవాదం ప్రాప్నోతి స్మ। కింభూతం హరిమ్। ఏకరసమేక ఏవ రాధావిషయే రసో రాగో యస్య। పునః కింభూతమ్। చిరమభిలషితో రాధాసంబన్ధీ విలాసో యేన। పునః కింభూతమ్। గురుర్యో రాధాయా ఆగమననిమిత్తో హర్షస్తస్య వశంవదం వశం వదనం యస్య।

లవో లేశస్తేన క్రీతే। 'సంకటం నా తు సంబాధ:' ఇత్యమరః। 'లవలేశకణాణవః' ఇత్యమరః॥౬॥ సా ససాధ్వసేతి। సా రాధా నికేతనం లీలాగృహం ప్రవివేశ ప్రవిష్టా। కిం కుర్వతీ। మఞ్జు మనోహరో యో మఞ్జీరో నూపురస్తం సిఞ్జానా శబ్దం కుర్వతీ। కథం యథా స్యాత్। ససాధ్వసం సాధ్వససహితం సానన్దమానన్దసహితం చ యథా స్యాదిత్యర్థః। కీదృశీ సా। గోవిన్దే లోలే చఞ్చలే లోచనే యస్యాః సా॥ ౧॥ రాధేతి। గీతస్యాస్య వరాడీరాగో రూపకతాలః। గీతార్థస్తు — సా రాధా హరిం కృష్ణం దదర్శ దృష్టవతీ। కీదృశమ్। ఏకరసం ఏకో ముఖ్యః శృఙ్గారాఖ్యో రసో యస్య తమ్। యద్వా ఏకస్తుల్యో రసో యస్య తమ్। రాధాయా యాదృశః శృఙ్గారరసః కృష్ణస్యాపి తాదృశ ఏవేతి భావః। పునః కీదృశమ్। చిరం బహుకాలం వ్యాప్యాభిలషితో వాఞ్ఛితో విలాసః కేలిర్యేన తమ్। పునః కీదృశమ్। గురుర్మహాన్యో హర్ష ఆనన్దస్తస్య వశంవదమాయత్తం వదనం యస్య తమ్। పునః కీదృశం హరిమ్। అఙ్గవికారమ్। క్వచిదనఙ్గవికాస ఇతి పాఠః। తదానఙ్గస్య కామస్య వికాసః స్ఫుటతా యత్ర తమ్। రాధేతి। పునః కీదృశం హరిమ్। రాధాయా వదనం ముఖం తస్య విలోకనేన

హారమమలతరతారమురసి దధతం పరిరభ్య విదూరమ్।

స్ఫుటతరఫేనకదమ్బకరమ్బితమివ యమునాజలపూరమ్॥ హరిం॥౨॥

శ్యామలమృదులకలేవరమణ్డలమధిగతగౌరదుకూలమ్।

నీలనలినమివ పీతపరాగపటలభరవలయితమూలమ్॥హరిం॥3॥

పునః కింభూతమ్। అనఙ్గనివాసం కామాశ్రయమ్। ఇతి ధ్రువః॥ అథ పదాని। కింభూతం హరిమ్। రాధావదనవిలోకనేన వికసితా ఉల్లాసితా వివిధా వికారాణాం సాత్త్వికభావానాం విభఙ్గా యత్ర। ఏతేన రాధాముఖదర్శనాదక్రమమేవ స్తమ్భాదయః ప్రాదుర్భూతా ఇత్యర్థః। కమివ। జలనిధిమివ। కింభూతం జలనిధిమ్। విధుమణ్డలదర్శనేన తరలితా లలితా మనోహరాస్తరఙ్గా యత్ర। అత్ర మణ్డలగ్రహణం సముద్రవృద్ధిహేతుత్వం జ్ఞాపయతి॥౧॥ అపి చ। హారమితి। కింభూతం హరిమ్। ఉరసి హారం దధతమ్। కింభూతం హారమ్। అమలతరతాం ఋచ్ఛతీతి అమలతరతారమ్। అథవా అమలతరాః నిర్దోషా-స్తారా నిర్మలమౌక్తికాని యత్ర। కిం కృత్వా విదూరం దీర్ఘం విలమ్బ్య విలమ్బం కృత్వా। కమివ। యమునాజలే పూరమివ। కింభూతం పూరం। స్ఫుటతరా యే ఫేనా స్తేన మిశ్రితమ్। అనేన స్వేదాఖ్యసాత్త్వికభావోత్పత్తిర్దర్శితా। అను చ హారదర్శనం చ తస్య శ్యామవ్యూఢోరసి గౌరీ త్వం స్ఫురన్తీ దీప్తి-మేష్యసీతి ప్రోత్సాహనమ్। పురుషాయితరతవిశేషశ్చ। ఫేనకదమ్బేన సురతశ్రమజనితా ఉదబిన్దవశ్చ దర్శితాః। యమునాజలపూరోపమానేన సమద్రుతిశ్చ॥౨॥ అపి చ। శ్యామలేతి। కింభూతం హరిమ్। శ్యామలం మృదులం కలేవరమణ్డలం యస్య। పునః కింభూతమ్। అధిగతే గౌరే దుకూలే యేన। కిమివ। నీలనలినమివ। పీతం యత్పరాగపటలం తస్య భరస్తేన

వీక్షణేన వికసితాః ప్రకటితా వివిధా నానావిధా వికారా జృమ్భణాపాఙ్గక్షేపణకరవిమర్శాదిరూపాస్త ఏవ విభఙ్గా విశిష్టోర్మయో యేన తమ్। కమివ। జలనిధిమివ। కీదృశం జలనిధిమ్। విధుమణ్డలస్య చన్ద్రమణ్డలస్య దర్శనేన తరలితాశ్చఞ్చలీకృతాస్తుఙ్గా అత్యుచ్చాస్తరఙ్గా ఊర్మయో యస్య తాదృశమ్। అత్రాగాధశృఙ్గారరసాశ్రయత్వేన కృష్ణస్య జలనిధిసామ్యమ్। రాధాముఖస్య చాల్హాదకారిత్వాదినా చన్ద్రసామ్యమ్। జృమ్భణాది-రూపాఙ్గవికారస్యోత్తరోత్పన్నతయా తరఙ్గస్య సామ్యమ్। 'భఙ్గస్తరఙ్గే తు భేదే భఙ్గో జయవిపర్యయే'। ఇతి విశ్వః॥౧॥ వివిధవికారానేవాహ— హారమితి। కీదృశం కృష్ణమ్। విదూరమతిశయేన పరిరభ్యాలిఙ్గ్య ఉరసి వక్షసి హారం దధతం బిభ్రాణమ్। కీదృశమ్। అమలతరోఽతిశయేన విమలతరస్తారః శుద్ధమౌక్తికం యత్ర తాదృశమ్। కమివ స్ఫుటతరః ప్రకటతరో యః ఫేనకదమ్బః ఫేనసమూహస్తేన కరమ్బితం మిశ్రితం యమునా-జలపూరమివ కాలిన్దీప్రవాహమివ। అత్ర కృష్ణశరీరస్య శ్యామస్నిగ్ధతయా యమునాప్రవాహసామ్యమ్। హారస్య చాతిశుభ్రతయా ఫేనసమూహసామ్యం బోధ్యమ్। అత్ర హారాలిఙ్గనేన స్వాభిలాషప్రకటనాన్మోహాయితాఖ్యో భావో వర్ణితః। తదుక్తం రసార్ణవసుధాకరే— 'స్వాభిలాషప్రకటనం మోహాయితా-ఖ్యమ్।' ఇతి।

'మిశ్రితం తు కరమ్బితమ్" ఇతి ధరణిః। 'తారో ముక్తాదిసంశుద్ధౌ తరణే శుద్ధమౌక్తికే।' ఇతి విశ్వః। 'పూరో జలప్రవాహః స్యాత్' ఇతి చ॥౨॥ పునః కీదృశమ్। శ్యామలేతి। శ్యామలం నీలం మృదులం కోమలం కలేవరమణ్డలం యస్య తాదృశమ్। పునః కీదృశమ్। అధిగతమధికం పరిధేయత్వేన

తరలదృగఞ్చలచలనమనోహరవదనజనితరతిరాగమ్।

స్ఫుటకమలోదరఖేలితఖఞ్జనయుగమివ శరది తడాగమ్॥ హరిం॥౪॥

వదనకమలపరిశీలనమిలితమిహిరసమకుణ్డలశోభమ్।
స్మితరుచిరుచిరసముల్లసితాధరపల్లవకృతరతిలోభమ్॥ హరిం॥౫॥

వలయితం మూలం యస్య। అనేన గౌరాఙ్గ్యాస్తవ కృష్ణేన లతావేష్టితాలిఙ్గనవిశేషే కాప్యభిఖ్యా భవిష్యతీతి ప్రోత్సాహనమ్। తల్లక్షణం యథా— 'ప్రియమనుకృతవల్లీవిభ్రమా వేష్టయన్తీ ద్రుమమివ సరలాఙ్గీ మన్దసీత్కారదీర్ఘమ్। వదనముదితఖేలాక్రన్దమాచుమ్బనార్థం నమయతి వినతాఙ్గీ యల్ల-తావేష్టితం తత్॥3॥ అపి చ। తరలేతి। కింభూతం హరిమ్। తరలదృగశ్చలవలనేన మనోహరం యద్వదనం తేన జనితో రతిరాగో యేన। అనేన కాన్తా దృష్టి-రుక్తా। యథా— 'అపిబన్తీవ దృశ్యం యా సా వికాశాతినిర్మలా। సభ్రూక్షేపకటాక్షా చ కాన్తా మన్మథవర్ద్ధనీ। కమివ। తడాగమివ। కింభూతం తడాగమ్। శరది స్ఫుటే వికసితే కమలోదరే ఖేలితం ఖఞ్జనయుగం యత్ర। శరత్కాలే ఖఞ్జనవర్ణనముచితమేవ। పద్మేఽపి ఖఞ్జనం మిలత్యేవ। తదు-క్తమ్— 'అబ్జేషు గోషు గజవాజిమహోరగేషు రాజ్యప్రదః కుశలదః శుచిశాద్వలేషు'। అత్ర కమలోదరగ్రహణేన పద్మాసనం నామ రతివిశేషః సూచితః। యథా— 'జఙ్ఘాయుగలస్య విపర్యయతః పద్మాసనముక్తమిదం యువతేః॥౪॥ అపి చ। వదనేతి। కింలక్షణం హరిమ్। వదనకర్తృకపరిశీలనేన మిలితో యో మిహిరస్తేన సమే యే కుణ్డలే తాభ్యాం శోభత ఇతి। అనేన శారీరకసూర్యసమాకర్షణసద్భావర

జ్ఞాతం గౌరపీతం దుకూలం పట్టవస్త్రం యేన తమ్। కిమివ। నీలనలినమివ శ్యామకమలమివ। కీదృశం నీలనలినమ్। పీతో యః పరాగః పుష్పరేణుస్తస్య పటలం సమూహస్తస్య యో భరోఽతిశయస్తేన వలితం వేష్టితం మూలం యస్య తాదృశమ్। అత్ర కృష్ణస్య స్నిగ్ధశ్యామతయా నీలోత్పలసామ్యమ్। పీతపట్టామ్బ-రస్య చ మూలలగ్నపీతపరాగసామ్యమ్। 'అథ కలేవరమ్। గాత్రం వపుః సంహననమ్' ఇత్యమరః॥౩॥ పునః కీదృశమ్। తరలేతి। తరలో దృగఞ్చల: కటా-క్షస్తస్య చలనేన మనోహరం సున్దరం యద్వదనం తేన జనిత ఉత్పాదితో రతిరాగో రాధాయాః సురతేచ్ఛా యేన తాదృశమ్। కమివ। శరది శరత్కాలే స్ఫుటకమలోదరే వికసితపద్మగర్భే ఖేలితం క్రీడితం ఖఞ్జనయుగం ఖఞ్జరీటయుగులం యత్ర తాదృశం తడాగమివ। అత్ర కృష్ణస్య రాధాదర్శనాసంక్షుభి-తత్వేన శరత్కాలీనతడాగసామ్యమ్। స్మేరముఖం మన్దహాస్యం చ వికసితకమలసామ్యమ్। తారకాః శ్యామికోపేతత్వేన పరితః శుభ్రత్వేనాతిచఞ్చల-త్వేన తన్నేత్రయోః ఖఞ్జనసామ్యమ్। శరత్కాలే జలాశయస్య కమలగర్భే ఖేలత్ఖఞ్జనో దృష్టః సన్ద్రష్టుర్వాఞ్ఛితం ప్రయచ్ఛతి। ఏవం చలదపాఙ్గవత్కృష్ణ-దర్శనం రాధాయా వాఞ్ఛితం కేలిసుఖం దాస్యతీతి శరత్కాలీనకమలమధ్యస్య ఖఞ్జనోపమానేన ధ్వనితమ్। తదుక్తం వరాహే— 'హేమసమీపసితా-మ్బరకమలోత్పలపూజితోపలబ్ధేషు। దధిపాత్రధాన్యకూటే దృష్టోఽభీష్టాని చేష్టతే విహగ: 'ఇతి। 'ఖఞ్జరీటస్తు ఖజన: ఇత్యమరః। 'తడాగస్తు జలా-ధారః' ఇతి విశ్వః॥౪॥ పునః కీదృశమ్। వదనేతి— కృష్ణవదనకమలస్య ముఖపద్మస్య పరిశీలనాయ మిలితౌ యౌ మిహిరౌ సూర్యౌ తాభ్యాం సమే యే కుణ్డలే తాభ్యాం శోభా కాన్తిర్యస్య తమ్। అత్ర కుణ్డలయోర్నా-,

శశికిరణచ్ఛురితోదరజలధరసున్దరసకుసుమకేశమ్।

తిమిరోదితవిధుమణ్డలనిర్మలమలయజతిలకనివేశమ్॥ హరిం॥౬॥

విపులపులకభరదన్తురితంరతికేలికలాభిరధీరమ్।
మణిగణకిరణసమూహసముజ్జ్వలభూషణసుభగశరీరమ్॥ హరిం॥౭॥

తాన్తః సూచితః। తదేవ చిహ్నయతి। స్మితకాన్త్యా రుచిరః సముజ్జ్వలితో యోఽధరపల్లవస్తేన కృతో రతేర్లోభః సంభోగతృష్ణా యేన। రతాన్తే కిల తామ్బూలాదిరాగహ్రాసాదినా అధర ఉజ్జ్వలో భవతీతి కృతరతిలోభమితి రతివిరతావపి పునా రతాయ సస్పృహత్వమ్। ఏతదేవ శృఙ్గారసర్వస్వం యద్రతివిరతావపి న జుగుప్సేతి॥౫॥ అపి చ। శశికిరణేతి। కింభూతం

హరిమ్। శశికిరణైః కర్బురితోదరజలధరవత్సున్దరాః సకుసుమాః కేశా యస్య। పునః కింభూతమ్। తిమిరే ऽన్ధకార ఉదితం యద్విధుమణ్డలం తద్వన్నిర్మలో యో మలయజతిలకస్తస్య నివేశో యత్ర। ఆభ్యాం విశేషణా-భ్యాం శశికిరిణమిలితాభ్రశోభయా అను చ సతిమిరనవోదితచన్ద్రశోభయా చ సురతాంశే స్రస్తధమిల్లత్వం స్వేదామ్బుపూరైః కిఞ్చిన్మృష్టవిశేషకత్వం మమ భవిష్యతీతి మానసః ప్రోత్సాహః సూచితః॥౬॥ అపి చ। విపులేతి। కింభూతం హరిమ్। విపులపులకభరైర్దన్తురితం రోమాఞ్చితమ్। అపి చ ఉక్త-లక్షణాభీ రతికేలికలాభిరుపలక్షితమ్। అత ఏవ తదర్థంమధీరమ్। అపి చ కింభూతమ్। మణిగణకిరణసమూహసముజ్జ్వలాని యాని భూషణాని తేన వా సముజ్జ్వలాని తైః సుభగం శరీరం యస్య। ఏతేన భవిష్యత్సురతాన్తే భూషణపరిగ్రహో ద్యోత్యతే। 'సుచిర' ఇత్యాదౌ అభిసారికా ప్రగల్భా నాయి-కా। 'హారావలీ' ఇత్యాది ఆసర్గాన్తం మధ్యా నాయికా॥ తల్లక్షణం— 'తుల్యలజ్జాస్మరా మధ్యా మోహాన్తసురతక్షమా॥౭॥

నామణిఖచితత్వేన సూర్యోపమా బోధ్యా। అభూతోపమా చేయమ్। 'వికర్తనార్కమార్త_ణ్డమిహిరారుణపూషణాః। ఇత్యమరః। పునః కీదృశమ్। స్మితస్య ఈషద్ధాసస్య యా రుచిః కాన్తిస్తయా రుచిరో మనోహరః సముల్లసితో రాధాధరపానోత్కణ్ఠయా ఈషత్కమ్పితో యోऽధరపల్లవస్తేన కృతో రాధారతిలోభః సురతేచ్ఛా యేన తమ్॥౫॥ పునః కీదృశమ్। శశికిరణేతి। శశికిరణైశ్చన్ద్రకిరణైశ్చురితం సంబద్ధ ముదరమభ్యన్తరం యస్య తాదృశో యో జలధరో మేఘస్తద్వత్సున్దరాః సుకుమారాః। కుసుమం పుష్పమ్। తత్సహితాః కేశా యస్య తమ్। అత్ర కేశానాం శ్యామతయా జలధరసామ్యమ్। తత్ర స్థిత-కుసుమానాం మేఘాన్తరితచన్ద్రకిరణసామ్యం బోధ్యమ్। పునః కీదృశమ్। తిమిరేऽన్ధకారే ఉదితం ప్రకటీభూతం యచ్చన్ద్రబిమ్బం తద్వనిర్మలస్య మలయ-జతిలకస్య నివేశో విన్యాసో యత్ర తాదృశమ్। అత్ర కృష్ణస్య గాఢాన్ధకారసామ్యం లలాటస్థమణ్డలాకృతితిలకస్య పూర్ణచన్ద్రనిమ్బస్థితికాలే తిమిరసామ్యస్యాసంభవాదభూతోపమా జ్ఞేయా॥౬॥ పునః కీదృశమ్। విపులేతి। విపులో యః పులకభరో రోమాఞ్చాతిశయస్తేన దన్తురితం వ్యాప్తమ్। పునః కీదృశమ్। రతికేలికలాభిచుమ్బనాదివిశేషచాతురీభిరధీరం చఞ్చలమ్। పునః కీదృశమ్। మణిగణానాం మణిసమూహానాం కిరణసమూహేన సముజ్జ్వలాని యాని భూషణాని ముకుటాఙ్గదమఞ్జీరాదీని తైః సుభగం శరీరం యస్య తమ్। 'నిమ్నోన్నతతయా వ్యాప్తం దన్తురం కథ్యతే బుధైః।' ఇతి ధరణిః॥ ౭॥

శ్రీజయదేవభణితవిభవద్విగుణీకృతభూషణభారమ్।

ప్రణమత హృది వినిధాయ హరిం సుచిరం సుకృతోదయసారమ్॥ హరిం॥౮॥

అతిక్రమ్యాపాఙ్గం శ్రవణపథపర్యన్తగమన-
ప్రయాసేనేవాక్ష్ణోరమలతరతారం గమితయోః।
ఇదానీం రాధాయాః ప్రియతమసమాయాతసమయే
పపాత స్వేదామ్బుప్రసర ఇవ హర్షాశ్రునికరః॥౮॥

అపి చ। శ్రీజయదేవేతి। హే జనాః సుచిరం హరిం హృది వినిధాయ ప్రణమత। కింభూతం హరిమ్। సుకృతోదయే సారమ్। పునః కింభూతమ్। శ్రీజయదేవ-భణితో యో విభవః సామర్థ్యం తేన ద్విగుణీకృతాం భూషణభాం శోభాం బుచ్ఛతీతి। అథవా ద్విగుణీకృతాం భూషణభాం రాతీతి। ఏతత్కృత్వా ఉత్క్షేష్టదో భవతీతి। అథవా శ్రీజయదేవభణితేన విభవన్విభుర్భవన్ద్విగుణీకృతో భూషణానాం భారః సమూహో యేన। జయదేవభణితం శ్రుత్వా భూషణానామనాద-రోఽభూదిత్యర్థః॥ క్రమేణ నట్టకేదారశ్రీరాగస్థానగౌడకాః। ధోరణీమాలవీయశ్చ వరాటీ మేఘరాగకః॥ మాలవశ్రీర్దేవశాఖో గౌణ్డకృచ్చాథ భైరవీ। ధన్నాసికా వసన్తశ్చ గుర్జరీ చ మహ్లారకః॥ లలితః సప్తదశమో రాగాస్తావన్తి చ క్రమాత్। పదాని తేషు తాలాః స్యురితస్తన్నామ కీర్త్యతే॥ ఆద్యత్రిసప్తదశమద్వాదశే ద్రుతమణ్ఠకాః। ద్వితీయే నవమే చైకాదశే చైవ త్రయోదశే॥ పదే పఞ్చదశే సప్తదశే రూపక ఈరితః। చతుర్థే ప్రతి తాలవ్యాం ద్రుతాల: పఞ్చమే స్మృతః। త్రిపుటః షష్ఠాష్టమయోః స్యాద్రుతప్రతిమణ్ఠకః। చతుర్దశే షోడశే చ భద్రః స్యుః ప్రతితాలకమ్। మధ్యమాదౌ పునర్ముక్తిః శృఙ్గారః సాభిలాషయోః। స్త్రీపుంసయోరుత్తమస్య నాయకస్యోపవర్ణనమ్। కౌశికీం రీతిమాశ్రిత్య పదానాం స్వస్వనామతా। ఛన్దః స్వేచ్ఛావిరచితం రూపకే యత్ర దృశ్యతే। సరాగశ్రేణినామాయం ప్రీతికృత్కమలాపతేః॥ ఇతి సానన్దగోవిన్దరాగశ్రేణికుసుమాభరణనామా ద్వావింశతితమః ప్రబన్ధః॥౮॥ ఇదానీం రాధాయా అపి సాత్త్వికభావోత్పత్తిం దర్శయతి—అతిక్రమ్యేతి। ఇదానీం రాధాయా అక్ష్ణోర్హర్షాశ్రునికరః పపాత క్వ। ప్రియతమసమాయాత-సమయే ప్రియతమస్య సమాయాతం సమాగమస్తస్య సమయే కాలే। క ఇవ। అపాఙ్గంనేత్రప్రాన్తమతిక్రమ్య శ్రవణపథపర్యన్తగమనప్రయాసేనేవ। స్వేదామ్బుపూర ఇవ। కింభూతయోర్నేత్రయోః ప్రియదర్శనాకాఙ్క్షయా అతిశయేన చఞ్చలత్వం ప్రాపితయోః

శ్రీజయదేవేతి। హే జనాః, హరిం ప్రణమత। కిం కృత్వా। సుచిరం బహుకాలం వ్యాప్య హృది చిత్తే వినిధాయ। కీదృశమ్। సుకృతోదయస్య పుణ్యోదయస్య సారం సారభూతమ్। యద్వా సుకృతోదయ ఏవ సారో ధనం యస్మాత్తమ్। పునః కీదృశమ్। శ్రీజయదేవస్య భణితవిభవే వాగ్విభవే ద్విగుణీకృతభూషణభారోఽలంకారసమూహో యేన తమ్। జయదేవసరస్వతీ స్వయమేవోత్ప్రేక్షాలఙ్కారవతీ। భగవద్గుణైస్తు వర్ణనీయైః సుతరామలంకృతేతి భావః॥౮॥ (అత్ర 'అతిక్రమ్య'

భజన్త్యాస్తల్పాన్తం కృతకపటకణ్డూతిపిహిత-

స్మితం యాతే గేహాద్బహిరవహితాలీపరిజనే।

ప్రియాస్యం పశ్యన్త్యాః స్మరపరవశాకృతసుభగం

సలజ్జా లజ్జాపి వ్యగమదివ దూరం మృగదృశః॥౯॥

సానన్దం నన్దసూనుర్దిశతు మితిపరం సంమదం మన్దమన్దం

రాధామాధాయ బాహ్వోర్వివరమను దృఢం పీడయన్మీతియోగాత్।

తుఙ్గౌ తస్యా ఉరోజావతను వరతనోర్నిర్గతౌ మా స్మ భూతాం

పృష్ఠే నిర్భిద్య తస్మాద్బహిరితి వలితగ్రీవమాలోకయన్వః॥౧౦॥

అత్ర సాత్త్వికభావాన్తరిత ఉపమాలంకారః। శిఖరిణీ వృత్తమ్॥ ౮॥ ఇదానీం మీలితాయాం తస్యాం సఖీకృత్యమాహ— భజన్త్యా ఇతి। మృగదృశో రాధాయా లజ్జాపి అతిదూరం వ్యగమత్। కింభూతా లజ్జా। లజ్జాసహితా। కింభూతాయాః। ప్రియాస్యం పశ్యన్త్యాః। కింభూతం ప్రియాస్యమ్। స్మరపరవశం యదాకూతమభిప్రాయస్తేన సుభగం సున్దరమ్। పునః కింభూతాయాః। తల్పాన్తం తల్పసమీపం వ్రజన్త్యా ఆశ్రయన్త్యాః। క్వ సతి। అవహితాలీపరిజనేఽవ-హితః సావధానో యః సఖీలక్షణః పరిజనస్తస్మిన్గేహాన్నికుఞ్జాద్బహిర్యాతే సతి। కథం యథా స్యాత్తథా। కృతా యా

కపటకణ్డూతిస్తయా పిహిత-మాచ్ఛాదితం స్మితం యథా స్యాత్తథా। శిఖరిణీవృత్తమ్।
అవ్యఙ్గయో భావో రసవదలంకారతా॥ ౯॥ సానన్దమితి। నన్దసూనుః శ్రీగోపాలో వో యుష్మ-
భ్యమమితపరమమేయం సంమదం దిశతు। కథం యథా స్యాత్। సానన్దం యథా స్యాత్తథా।
కిం కుర్వన్। బాహ్వోర్వివరమంను రాధాం మన్దం మన్దమాధాయ। మన్దం మన్దమితి మైనాం
కరస్పర్శోఽపి వ్యాకులీకుర్యాదితి తస్యాః శిరీషపుష్పాధికసౌకుమార్య వ్యజ్యతే।
ప్రీతియోగాద్ధృఢం పీడయన్నాలిఙ్గయన్। దృఢం పీడయన్నిత్యత్రానురాగాతిశయో వ్యజ్యతే।
తేన చ తద్గతం విషయత్వం వ్యజ్యతే। పునః కిం కుర్వన్। ఇతి వలితగ్రీవం యథా స్యాత్తథా
ఆలోకయన్। ఇతీతి కిమ్। తస్యా వరతనోరతను శీఘ్రం యథా స్యాత్తథా తుఙ్గౌ ఉరోజౌ పృష్ఠం
నిర్భిద్య తస్మాద్బహిర్నిర్గతౌ మా స్మ భూతామ్। అనేనోరోజయోః కాఠిన్యం తీక్ష్ణత్వం చ
వ్యఙ్గ్యమ్। అథవా వరతనోరితి ఏకపదత్వేన అతనోః కామస్య వరా ఉత్కృష్టా తనురితి వేతి।
అనయైవ కామో విశ్వజయాయ మూర్తి మానిత్యర్థః। అత్రాద్భుతో రసః।
రాధామాధయేత్యాదిశృఙ్గారః। న చానయోరన్యోన్యవిరోధః। అన్యపర

ఇత్యాది శ్లోకటీకటీకా నోపలబ్ధాదర్శపుస్తకే॥౮॥) భజన్త్యా ఇతి। తస్మిన్కాలే తల్పాన్తం
శయ్యైకదేశం భజన్త్యా ఆశ్రయన్త్యా మృగదృశో హరిణనయనాయా రాధయా లజ్జాపి సలజేవ
సవ్రీడేవ భూత్వా దూరమతిశయేన వ్యగమద్విగతా। క్క సతి। అవహితాలీ పరిజనే అవహితః
కృతావ-ధానో య ఆలీపరిజనః సఖీపరిజనస్తస్మిన్। కృతకపటకణ్డూతి యథా స్యాత్తథా। కృతా
కపటేన వ్యాజేన కణ్డూతిః కర్ణాదికణ్డూయనం యత్ర। ఏవం యథా

జయశ్రీవిన్యస్తైర్మహిత ఇవ మన్దారకుసుమైః

స్వయం సిన్దూరేణ ద్విపరణముదా ముద్రిత ఇవ।

భుజాపీడక్రీడాహతకువలయాపీడకరిణః

ప్రకీర్ణాసృగ్బిన్దుర్జయతి భుజదణ్డో మురజితః॥ ౧౧॥

త్వాత్। అద్భుతో వాచ్యోఽప్యఙ్గమ్। యదాహ–'వివక్షితరసే లబ్ధప్రతిష్ఠే తు విధాయినామ్। వాచ్యానామఙ్గభావం వా ప్రాప్తానాముక్తిరచ్ఛలా॥' ఇతి। విశేషతస్తు ప్రస్తుతపరిపోషకార్యసౌ ప్రకృతిరమణీయాయాం తస్యామధికతరం సౌకుమార్యమావిష్కరోతీత్యుపరమ్యతే। అలంకారసర్వస్వమతాతిశయో-క్తిరలంకారః సంమదదానే సానన్దమౌచితీమావహతి పురుషః ప్రమదాయుక్తః। శృఙ్గారః (రసః)। వైదర్భీ రీతిః। ప్రసాదో గుణః॥౧౦॥ జయశ్రీతి। మురజితో భుజదణ్డో జయతి। మురం దైత్యవిశేషం జితవాన్మురజిత్। తస్య మురజితః కృష్ణస్య దణ్డాకారో బాహుః సర్వోత్కర్షేణ వర్తత ఇత్యర్థః। సర్వోత్కృష్టత్వేన జగద్వన్ద్యత్వమభివ్యఞ్జితమ్। కీదృశో భుజదణ్డః। ప్రకీర్ణాసృగ్బిన్దుః విస్తీర్ణా అసృజో రుధిరస్య బిన్దవో యత్ర స తథా। అత్ర హేతుమాహ— కీదృశస్య మురజితః। భుజాపీడేతి। భుజాపీడస్య భుజదణ్డస్య క్రీడయా విలాసేన హతో వ్యాపాదితః కువలయాపీడాఖ్యః కరీ గజో యేన స తస్య తథేతి। యద్వా భుజాపీడక్రీడయా హతశ్చాసౌ కువలయాపీడనామా కరీ చ తస్యేతి కర్మధారయః। సంబన్ధే షష్ఠీ। తత్సంబన్ధిప్ర-కీర్ణరుధిరస్య బిన్దవో యస్మిన్భుజదణ్డే స తథేతి। క్రీడాశబ్దేనానాయాసో వ్యజ్యతే। 'రుధిరేఽసృగ్లోహితాస్రరక్తక్షతజశోణితమ్। ఇత్యమరః। భుజహతహస్తిరుధిరబిన్దుభుజసంబన్ధ ఉత్ప్రేక్షాబీజమిత్యుత్ప్రేక్షతే। కీదృశ ఇవ భుజదణ్డః। ద్విపరణముదా ద్వాభ్యాం నాసాముఖాభ్యాం పిబతీతి ద్విపో హస్తీ కువలయాపీడః। తత్సఙ్గరసంమదేన స్వయమాత్మనా సిన్దూరేణ ముద్రిత ఇవాఙ్కిత ఇవ। కువలయాపీడకరిసఙ్గ్రామే సాధురయం మే బాహురితి హర్షవశాచ్ఛ్రీణేన(?) సిన్దూరాఙ్కితో బాహురితి భావః। రణముదేతి హేత్వర్థే తృతీయా। ముద్రిత ఇతి తారకాదిత్వాదితచ్। పునరుత్ప్రేక్షతే। కీదృశ ఇవ భుజదణ్డః। జయశ్రీవిన్యస్తైర్మన్దారకుసుమైర్మహిత ఇవ। జయలక్ష్మ్యా ప్రక్షిప్తమన్దారకుసుమైః పూజిత ఇవ। జయసంపది విన్యస్తైరర్థాద్దేవైరితి వా। సమరజయిన ఉపరి పుష్పవృష్టిరుచితా। యద్వా జయశ్రియా లక్ష్మ్యా క్షిప్తైర్మన్దారకుసుమైర్మహిత ఉత్సవం ప్రాపితః। పతిజయే సతి పత్నీ ఉత్సవం కరోతీ-త్యుచితమ్। కుసుమరక్తిమార్పకం మన్దారపదమౌచితీమావహతి। మహ పూజాయామిత్యస్య క్తప్రత్యయే మహిత ఇతి రూపమ్। మహం ప్రాపిత ఇత్యర్థే తారకా-దిత్వాదితచ్ప్రత్యయ ఇతి వా। శిఖరిణీ ఛన్దః। తల్లక్షణం సఙ్గీతరాజే— 'గుహాస్యైర్విశ్రాన్తా యమనసభలాగః శిఖరిణీ।' ఉత్ప్రేక్షాలంకారః। తల్లక్షణం కావ్యప్రకాశే—'సంభావనమథోత్ప్రేక్షా ప్రకృతస్య సమేన యత్'। ఇతి। అనుప్రాసః శబ్దాలంకారః। తల్లక్షణమ్— 'వర్ణసామ్యమనుప్రాసః '

స్యాత్తథా బహిర్యాతే సతి కుఞ్జద్బహిర్గతే సతి। పునః కథం యథా స్యాత్। విహితస్మితం విహితేషద్ధాసం యథా స్యాత్। కీదృశ్యాస్తస్యాః। ప్రియాస్యం కృష్ణాస్యం ముఖం పశ్యన్త్యాః।

కీదృశం ముఖమ్। స్మరసరసం స్మరేణ కామేన సరసం శృఙ్గారరససహితమ్। పునః కీదృశమ్। ఆకూత-

సౌన్దర్యైకనిధేరనఙ్గలలనాలావణ్యలీలాపుషో

రాధాయా హృది పల్వలే మనసిజక్రీడైకరఙ్గస్థలే।

రమ్యోరోజసరోజఖేలనరసిత్వాదాత్మనః ఖ్యాపయ-

న్ధ్యాతుర్మానసరాజహంసనిభతాం దేయాన్ముకున్దో ముదమ్॥౧౨॥

ఇతి శ్రీగీతగోవిన్దే రాధికామిలనే సానన్దదామోదరో

నామ ఏకాదశః సర్గః॥౧౧॥

ఇతి। పాఞ్చాలీ రీతిః। ఆరభట్టీ వృత్తిః। వీరో రసః॥౧౧॥ సౌన్దర్యేతి। ముకున్దో ముదం దేయాత్। అర్థాద్భక్తేభ్యః। మోచయతి క్లేశాత్ప్రాణిన ఇతి ముకున్దః। కిం కుర్వన్। ధ్యాతుర్నరస్య మానస ఇవ మానసే రాజహంససదృశతాం కథయన్। కస్మాత్। రాధాయా హృది పల్వలే। పల్వల ఇవ పల్వలే రమ్యో-రోజసరోజఖేలనరసిత్వాత్। రమ్యౌ మనోహరౌ ఉరోజావేవ సరోజే తత్ర ఖేలనం తత్ర రసిత్వమేకాగ్రభావః। తస్మాత్। పల్వలే కిల సరోజసంభవః। తత్ర హంసేనైవ భావ్యమితి రూపకమలంకారః। కింబిశిష్టే హృది। మనసిజః కామస్తస్య క్రీడార్థమద్వితీయరఙ్గభూమౌ। కింవిశిష్టాయా రాధాయాః। నిఘీయత ఇతి సౌన్దర్యస్యాద్వితీయో నిధిః సౌన్దర్యైకనిధిః। పునః కింభూతాయాః। అనఙ్గస్య లలనా రతిః। తస్యా లావణ్యం తల్లీలయా జుషతీతి తస్యా రతిరూపాయా ఇత్యర్థః। శార్దూలవిక్రీడితం ఛన్దః। ప్రతిపదం రూపకమలంకారః। తల్లక్షణమ్— 'కించిత్సాధర్మ్యసంపత్తేస్తుల్యావయవలక్షణమ్। స్వైర్వికల్పైర్విరచితం రూపం రూపకమిష్యతే॥ ఇతి। ఆశీశ్చాలంకారోఽపి॥ ౧౨ ॥

మాద్యద్దుర్ద్వన్తిదన్తావలబలదలనోద్దణ్డదోర్దణ్డపిణ్డో-

ద్దామస్థే మానధామాభినవనవభవభ్రాజమానోరుకీర్త్తిః।

వ్యాచష్ట స్పష్టసృష్టాష్టపదవివరణైః సర్గమేకాదశం తం

పృథ్వీనాథ: ప్రథిమ్నా జితపృథుమహిమా కుమ్భకర్ణో మహేన్ద్రః॥

ఇతి శ్రీయవనీపద్మినీభానోః శ్రీమహామహేన్ద్రశ్రీకుమ్భకర్ణస్య కృతౌ రసికప్రియాయాం సానన్దదామోదరో నామైకాదశః సర్గః॥

సుభగమ్। ఆకూతేన తన్మనాఖ్యేన సుభగం మనోహరమ్॥౯॥ (అత్ర 'సానన్దమితి, 'జయశ్రీతి, ''సౌన్దర్యేతి,' శ్లోకత్రయస్య టీకానోపలబ్ధాదర్శపు-స్తకే॥౧౦॥౧౧॥౧౨॥)

తర్కాన్దోలనకర్కశాపి సుమతిర్యా హావభావాన్వితా
శృఙ్గారాదిరసోన్నయాదికుశలా సా శంకరే కేవలా।
కిం శమ్భోరపరత్ర విశ్వవిజయో దృప్తస్మరద్వేషతా
దేహార్ధీంకృతకామినీప్రణయితా చ కాపి దేశాన్తరే॥

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయశ్రీశంకరమిశ్రవిరచితాయాం శాలినాథకారితాయాం గీతగోవిన్దటీకాయాం రసమఞ్జరీసమాఖ్యాయామేకాదశః సర్గః॥

ద్వాదశః సర్గః।

సుప్రీతపీతామ్బరః।

గతవతి సఖీవృంన్దేఽమన్దత్రపాభరనిర్భర-
స్మరపరవశాకూతస్ఫీతస్మితస్నపితాధరామ్।

సరసమనసం దృష్ట్వా రాధాం ముహుర్నవపల్లవ-
ప్రసవశయనే నిక్షిప్తాక్షీముషాచ హరిః ప్రియామ్॥౧॥

విభాసరాగైకతాలాభ్యాం గీయతే। ప్రం॥౨౩॥
కిసలయశయనతలే కురు కామిని చరణనలినవినివేశమ్।
తవ పదపల్లవవైరిపరాభవమిదమనుభవతు సువేశమ్॥౧॥
క్షణమధునా నారాయణమనుగతమనుసర మాం రాధికే॥ ధ్రువమ్॥

మనసి శివమజేయం చిన్తయిత్వాప్రమేయం
నృపతిముకుటరత్నం కుమ్భకర్ణాభిధేయమ్।
వితనుత ఇహ సమ్యగ్దేశమార్గానుమేయం
శ్రుతిపుటపరిపేయం గీతగోవిన్దగేయమ్॥

ఇదానీం చిరకాలకాఙ్క్షితరాధాదర్శనోల్లాసిమానసో హరిస్తామాహ— గతవతీతి। హరిః ప్రియాం రాధామువాచ। కింభూతాం ప్రియామ్। ముహుర్వారంవారం నవపల్లవానాం ప్రసవోఽథవా నవపల్లవాశ్చ ప్రసవాః కుసుమాని చ తేషాం శయనమ్। తస్మిన్దత్తదృష్టిమ్। కిం కృత్వా। సరసం సరాగం మనో యస్యా ఏవం-భూతాం దృష్ట్వా। పునః కింభూతామ్। అమన్దో యస్త్రపాభరస్తేన నిర్భరో యః స్మరః తత్పరవశం యదాకూతమాశయస్తదనువిద్ధం యస్మిన్(?)। తేన స్నపితోఽధ-రో యస్యాః సా। క్వ సతి। సఖీసమూహే గతవతి సతి। స్మరవశేతి వక్తవ్యే పరగ్రహణమతిశయేన తదధీనత్వద్యోతనాయ। హరిణీవృత్తమ్। అస్మి-న్సర్గే స్వాధీనభర్తృకా నాయికా వర్ణనీయా। తల్లక్షణమ్— 'యస్యా రతిగుణాకృష్టః పతిః పార్శ్వం న ముఞ్చతి। విచిత్రవిభ్రమాసక్తా సా స్యాత్స్వాధీన-భర్తృకా'॥౧॥ తదేవ వక్ష్యమాణమాహ— కిసలయేతి। తత్ర పూర్వం ధ్రువః— క్షణమితి। హే

గతవతీతి। హరిః ప్రియాం రాధామువాచ। క్వ సతి। సఖీవృన్దే సఖీసమూహే గతవతి సతి। కీదృశీమ్। అమన్దత్రపాభరనిర్భరస్మరపరవశాకూతస్ఫీతస్మితస్నపితాధరామ్। అమన్దః క్రూరోఽథ త్రపాభరేణ లజ్జాసమూహేన నిర్భరోఽతిశయో యః స్మరః కామస్తత్పరవశస్తదాయత్తో య ఆకూతోఽభిప్రాయస్తేన స్ఫీతం ప్రవృద్ధం యత్స్మితం తేన స్నపితౌ వ్యాప్తౌ అధరౌ యస్యాస్తామ్। పునః కీదృశీమ్। సరసమనసం రసోఽనురాగస్తత్సహితం మనో యస్యాస్తామ్। కిం కృత్వా। నవపల్లవప్రసవశయనే నవకిసలయపుష్పమయే శయనే శయనీయే నిక్షిప్తాక్షీం। నిహితనయనాం విలోక్య దృష్ట్వా। అత్ర శయ్యావిలోకనేన సంభోగేచ్ఛా ధ్వన్యతే॥౧॥ కిసలయేతి। గీతస్యాస్య విభాసరాగ ఆదితాలః। గీతార్థస్తు। హే రాధే, క్షణమధునానుగతం

కరకమలేన కరోమి చరణమహమాగమితాసి విదూరమ్।

క్షణముపకురు శయనోపరి మామివ నూపురమనుగతిశూరమ్॥ క్షణం॥౨॥

వదనసుధానిధిగలితమమృతమివ రచయ వచనమనుకూలమ్।

విరహమివాపనయామి పయోధరరోధకమురసి దుకూలమ్॥ క్షణం॥౩॥

రాధికే, అధునా మామనుసర। కింభూతం మామ్। క్షణమనుగతం త్వద్దర్శనోత్సవం ప్రాప్తమ్। అథవా మామనుసర। కింభూతం మామ్। క్షణమధునా త్వత్సంభోగోత్సవమదేనానుగతం వ్యాప్తమ్। అత్ర కేచన క్షణమధునా నారాయణమనుగతమనుసరేతి పఠన్తి। తత్ర మామితి ప్రకరణాగతమనూద్య నారాయణవిశేషణత్వేనోపాదేయమ్। నారాసు అప్సు అయనం యస్య ఇతి కామతాపోపశాన్త్యై శీతలం మామనుసర। మయా సహ జలక్రీడాం కుర్వితి వాక్యార్థః। ఇతి ధ్రువః॥ అథ పదాని। కిసలయేత్యాది। హే కామిని కామాభికాఙ్క్షిణి। కిసలయశయనతలే చరణనలిననివేశం కురు విన్యాసం కురు। కిసలయాని హి నలినవిశేషాన్న మ్లానిభాఞ్జి భవన్తీత్యత్రావయోరనురూపం రతం భవిష్యతీతి వ్యజ్యతే। కిసలయాని హి పదపల్లవస్పర్ధింనీత్యుక్తిలేశేన వివృణోతి। ఇదం కిసలయశయనం తవ పదపల్లవవైరిపరాభవమనుభవతు। పదపల్లవావేవ వైరిణౌ తాభ్యాం సకాశాత్పరాభవమ్। అథవా ఇదం కిసలయశయనం తవ పదపల్లవవైరిస్పర్ద్ధాకృత్। అతః పరాభవమనుభవతు।

కింభూతం శయనమ్। సువేశం సునేపథ్యమ్। అత్ర తల్పే పదపల్లవన్యాసేన కరణవిశేషః సూచితః॥౧॥ అపి చ। కరకమలేనేతి। హే రాధే, విదూరం బహుతరం పన్థానమాగమితాసి। అతః కరకమలేన చరణమహం పూజాం కరోమి। శయనోపరి మాం క్షణం నూపురమివ ఉపకురు। యథా నూపురముపకరోషి ధారయసి తథా మామప్యుపకురు మమాప్యుపకారం కురు। చరణధారణద్వారేణ చారమను-లక్ష్య శూరం యథా తవ చరణం గచ్ఛతి తథైవ విక్రాన్తిం కరోతి। మామపి అనుసరణే శూరం త్వదనుసరణమేవ పరాక్రమో యస్య। అథవా శయనోపరి వర్త్తమానా త్వం మాముపకుర్వితి యోజనీయమ్॥౨॥ అపి చ। వదనేతి। హే రాధే, అనుకూలం రతిజనకం వచనం రచయ

నారాయణమనుసర। హే కామిని, కిసలయశయనతలే చరణకమలవినివేశం పాదపద్మార్పణం కురు। ఇదం సుబేశమపి సమ్యక్పత్రరచనాదినా సుష్ఠు అలంకృతమపి కిసలయశయనం పరాభవమనుభవతు। తవ పదపల్లవ ఏవ యో వైరీ శత్రుస్తస్మాత్పరాభవం పరాజయమనుభవతు। యద్వా। ఇదం కిసలయ-శయనం పరాభవమనుభవతు। కీదృశమ్। తవ పదపల్లవవైరి। విరోధీత్యర్థః॥౧॥ కరకమలేనేతి। అహం కరకమలేన నిజకరామ్బుజేన తవ చరణం కరోమి సంవాహయితుమర్థాత్। యద్వా తవ చరణమహమిత్యేకపదమ్। తథా చ కరకమలేన తవ చరణయోర్మహం పూజాం సంవాహనాదిరూపాం కరోమి। కథ-మిత్యాహ— త్వం విదూరమతిదూరమాగమితా ఆనీతాసి। అర్థాన్మయా। తథా చ దూరాగమనజన్యం తే శ్రమమపనయామీతి భావః। శయనోపరి శయ్యాయా ఉపరి నూపురముపకురు। నూపురస్య పరిధానేన మహార్థతాపాదనమేవోపకారః। కీదృశం నూపురమ్। అనుగతిశూరమ్। అనుగతౌ తవానుసరణే శూరమ్। అప-రోఽపి యోఽనుగతిశూరో భవతి స ఉపక్రియత ఇత్యుచితమేవేతి భావః। కమివ। మామివ। యథా తవానుసరణశూరం మామాలిఙ్గనాదినోపకరోషి తథా నూపురమప్యుపకుర్విత్యర్థః॥౨॥ వదనేతి — హే ప్రియే, అనుకూలముచితం

ప్రియపరిరమ్భణరభసవలితమివ పులకితమతిదురవాపమ్।

మదురసి కుచకలశం వినివేశయ శోషయ మనసిజతాపమ్॥క్షణం॥౪॥

అధరసుధారసముపనయ భామిని జీవయ మృతమివ దాసమ్।

త్వయి వినిహితమనసం విరహానలదగ్ధవపుషమవిలాసమ్॥ క్షణ ం॥౫॥

కిమివ। వదనసుధానిధిరివ తస్మాద్గలితమమృతమివ। తవ విరహేణ తాపితాహం కథం వదిష్యామీత్యాశఙ్క్యాహ— తత్ర పరస్పరముపమానోపమేయ-భావః। దుకూలమివ విరహమపనయామి విరహమివ దుకూలమపనయామి। కింభూతముభయమ్। ఉరసి వర్త్‌మానమ్। పునః కింభూతముభయమ్। పయోధరరోధ-కమ్। విరహే హి పయోధరౌ న వర్ద్ధేతే। దుకూలమపి పయోధరావావృత్య తిష్ఠతి। అథవా పయోధరో మేఘ ఏవ రోధకో యస్య విరహస్యేతి। మేఘాలోకే ప్రియః సమేత్య విరహం రుణద్ధీత్యుక్తిలేశః॥ ౩॥ అపి చ। ప్రియేతి। హే రాధే, మదురసి కుచకలశం వినివేశయ। అత ఏవ మనసిజతాపం శోషయ। కలశే సంనిహితే తాపో యాత్యేవ। కింభూతం కుచకలశమ్। పులకితం రోమాఞ్చితమ్। పునః కింభూతమ్। అతీవ దుఃఖేనావాప్యతే త్వదనుగ్రహం వినా। పునః కింభూతమ్। ప్రియపరిరమ్భణాయ రభసేన ఔత్సుక్యేన వలితం సంభక్తమివ॥ ౪॥ అపి చ। అధరేతి। హే భామిని ప్రియే, చరణపరిచరణ-పరేఽపి కోపం ముఞ్చ।మానాపనోదాయ సంబోధ్యతే। హే కోపనే, అధరసుధారసముపనయ అర్పయ। అధరవక్రసంయోగం కురుష్వేత్యర్థః। మాం దాసం త్వదధరా-మృతపిపాసుతయా మృతమివ జీవయేత్యర్థః। అమృతపానం హి మృతం జీవయతి। దాసో హి అనుపేక్షణీయో భవతి। కింభూతం మామ్। త్వయి వినిహితమనసం ఆరోపితమానసమ్। అత ఏవ విరహానలేన దగ్ధం వపుర్యస్య।

వచనం రచయ। కీదృశమ్। వదనమేవ సుధానిధిశ్చన్ద్రస్తస్మాద్గలితం చ్యుతమ్। అతస్త్వత్ప్రణయవాక్యమ్। అథ చాప్యురసి హృదయే దుకూలం పట్టవస్త్రమప-నయామి। కీదృశమ్। పయోధరయో రోధకం తిరోధాయకమ్। కమివ। విరహమివ। యథా మద్విరహో మయాపనీతస్తక్ష్య దుకూలమప్నయామీత్యర్థః। విరహ-పక్షే పయోధరరోధకం స్తనాశ్లేషప్రతిరోధకమ్॥౩॥ ప్రివేతి। హే రాధే, మదురసి కుచకలశం వినివేశయ అర్పయ। కీదృశమ్। అతిదురవాపమతి-దుర్లభమ్। పునః కీదృశమ్। పులకితం రోమాఞ్చితమ్। అత్ర హేతుముత్ప్రేక్షయతి— ప్రియపరిరమ్భణరభసవలితమివ ప్రియస్య పరిరమ్భణే ఆలిఙ్గనే యో రభస ఉత్సాహస్తేన వలితమివ యుక్తమివ। అపరోఽపి యో హర్షయుక్తో భవతి తస్య రోమాఞ్చో భవత్యేవేతి ధ్వనితమ్। తేనాలిఙ్గనేన మనసిజతాపం కామజన్యం సంతాపం శోషయ నాశయ॥౪॥ అధరేతి। హే భామిని, అధరసుధాధరమధర సంబన్ధ్యమృతరసముపనయ వితర। దాసం మాదృశమనుగతం జీవయ। కీదృశం

మృతమివ। అన్యోఽపి మృతోఽమృతపానేన జీవతీతి ధ్వనిః। సృతత్వే హేతుమాహ—త్వయీతి। త్వయి వినిహితమనసం త్వయ్యర్పితచి-త్తమ్। పునః కీదృశమ్। విరహానలేన త్వద్విరహరూపేణాగ్నినా దగ్ధం వపుర్యస్య తమ్। అత ఏవావిలాసం విలాసరహితమ్। అన్యోఽపి యో మృతో భవతి స నిశ్చేష్టో దగ్ధదేహశ్చ భవతీతి ధ్వనిః॥

శశిముఖి ముఖరయ మణిరశనాగుణమనుగుణకణ్ఠనినాదమ్।

శ్రుతియుగలే పికరుతవికలే మమ శమయ చిరాదవసాదమ్॥క్షణం॥౬॥

మామతివిఫలరుషా వికలీకృతమవలోకితమధునేదమ్।

లజ్జితమివ నయనం తవ విరమతి సృజసి వృథా రతిఖేదమ్॥ క్షణ ౦౭॥

శ్రీజయదేవభణితమిదమనుపదనిగదితమధురిపుమోదమ్।

జనయతు రసికజనేషు మనోరమరతిరసభావవినోదమ్॥క్షణం॥౮॥

అత ఏవ చ న విద్యన్తే విలాసా యస్య॥౫॥ అపి చ। శశిముఖీతి। హే శశిముఖి, మణిరశనాగుణం ముఖరయ వాచాలం కురు। కింభూతం మణిరశనాగుణమ్। అనుగుణకణ్ఠనినాదమ్। అనుగుణోఽనురూపః। అర్థాదేవ త్వదీయకణ్ఠస్య నినాదో యస్య। అత ఏవ మమ శ్రుతియుగలే చిరాత్త్వదసఙ్గమావర్త్తమానమవసాదం ఖేదం శమయ। కింభూతే శ్రుతియుగలే। తవ విరహే పికరుతేన వికలీకృతే। విరహిణో హి పికరుతం దుఃశ్రవం భవతీతి॥౬॥ అపి చ। మామితి। హే రాధే, ఇదం తవ నయనమధునా అవలోకితుమ్। అర్థాన్మాం లజ్జితమివ విరమతి। కింభూతం నయనమ్। మామభిలక్ష్య విఫలమ్। విఫలరుషా నిరర్థకరోషేణ వికలీకృతమ్। అవికలం వికలం కృతమితి వికలీకృతమ్। అత ఏవ వృథా రతిఖేదం సృజసి। అథవా విసృజేతి పాఠాన్తరమ్। తత్ర వృథా నిరర్థకమ్। విసృజ ముఞ్చ॥౭॥ శ్రీజయదేవేతి। ఇదమనుపమో నిగదితో మధురిపోర్మోదో యత్ర యేన వా। తద్రసికజనేషు మనోరమో యో రతిరసో రతిరాగస్తస్య భావస్తత్తా స్థైర్యే తస్య వినోదం కౌతుకం జనయతు। కింభూతమిదమ్। శ్రీజయదేవభణితమ్॥ పదానాం దశకం యత్ర తాలే వర్ణయతౌ భవేత్। ధ్రువః ప్రతిపదం గేయః కవినామాఙ్కితాత్పదాత్। గీత్వాలాపాన్యథాశబ్దం ప్రతితాలే

తతః పరమ్। పాటాస్తేనాః స్వరాశ్చైవ శృఙ్గారో రస ఉత్తమః॥ దేవశాఖాభిధో రాగః ప్రబన్ధే సంప్రదృశ్యతే। శ్రీవిద్యాధరలీలాఖ్యః శ్రీపతిప్రీతి-

---

॥౫॥ శశిముఖీతి— హే శశిముఖి చన్ద్రవదనే, మణిరశనాగుణం మణియుక్తకాఞ్చీదామ ముఖరయ సశబ్దం కురు। అనేన హంసలీలాఖ్యం విప-రీతరతం భజస్వేతి ధ్వనితమ్। తల్లక్షణం చోక్తం ప్రాక్। కీదృశం రశనాగుణమ్। అనుగుణం కణ్ఠనినాదః కణ్ఠశబ్దో యస్య తాదృశమ్। రశనాగు-ణానుకారికణ్ఠశబ్దం చ కుర్విత్యర్థః। అనేన శబ్దేన మమ శ్రుతియుగలే శ్రోత్రయుగ్మే చిరాదవసాదం చిరకాలీనముపతాపం శమయ నాశయ। కీదృశే పికరుతేన కోకిలశబ్దేన వికలే దుఃఖితే॥౬॥ మామితి। హే రాధే, మామవలోకితుం తవ నయనం మీలతి ముద్రాం ప్రాప్నోతి। కిమివ। లజ్జిత-మివ। మాం కీదృశమ్। అతివిఫలరుషా అతినిష్ఫలేన రోషేణ విఫలీకృతం విఫలతాం నీతమ్। అధునేదానీం నయనమీలనే విరమ విరక్తా భవ। నిష్ఫలరోషాదిత్యర్థాత్॥౭॥ శ్రీజయదేవేతి। ఇదం శ్రీజయదేవభణితం జయదేవేన కథితం రసికజనేషు మనోరమరతిరసభావవినోదం రతిః భోగః రసః శృఙ్గారరసో భావాః సంచారిసాత్త్వికాదయస్తేషాం మనోరమం వినోదం కౌతుకం జనయతు। కీదృశం భణితమ్।

ప్రత్యూహః పులకాఙ్కురేణ నిబిడాశ్లేషే నిమేషేణ చ

క్రీడాకూతవిలోకితేఽధరసుధాపానే కథానర్మభిః।

ఆనన్దాధిగమేన మన్మథకలాయుద్ధేఽపి యస్మిన్నభూ-

దుద్భూతః స తయోర్బభూవ సురతారమ్భః ప్రియంభావుకః॥౧॥

దోర్భ్యాం సంయమితః పయోధరభరేణాపీడితః పాణిజై-

రావిద్ధో దశనైః క్షతాధరపుటః శ్రోణీతటేనాహతః।

కారకః॥ ఇతి మధురిపుమోదవిద్యాధరలీలా నామ త్రయోవింశః ప్రబన్ధః॥౮॥ ఇదానీం సురతారమ్భం వివర్ణయిషురాహ - ప్రత్యూహ ఇతి। తయో రాధామాధ-వయోః స చిరం కాఙ్క్షితః సురతారమ్భ ఉద్భూతః ప్రవృద్ధః సన్ ప్రియంభావుకో బభూవ। స కః। యస్మిన్సురతారమ్భే

నిబిడాశ్లేషే దృఢతరాలిఙ్గనే పుల-కాఙ్కురేణ రోమాఞ్చమాత్రేణాపి ప్రత్యూహోఽభూత్। అఙ్కురగ్రహణం తన్మాత్రమపి ఆలిఙ్గనాన్తరాయజ్ఞాపనార్థమ్। ఆశ్లేషారమ్భోఽపి సాత్త్వికో రోమా-ఞ్చోఽభూదితి యుజ్యతే। అపి చ। యస్మిన్క్రీడాకృతవిలోకితేఽపి నిమిషేణ ప్రత్యూహోఽభూత్। విలోకితం నిమేషితమాత్రస్యాప్యసహమభూత్। అను చ। అఙ్గాదఙ్గాన్తరసౌన్దర్యదిదృక్షాలోలం నేత్రం నైకత్రాప్యవయవే ధృతిం బధానేతి వ్యజ్యతే। అధరసుధాపానే కామకథాక్రీడనమన్తరాయో జాతః। అధర-పానే ప్రియాలాపో న సోఢః। అతిశయేనాధరం పాతుమిచ్ఛో రతిప్రియాలాపః కోఽపి తస్మాదప్యధికరుచిర ఇతి వ్యజ్యతే। అపి చ కామకలాసు యుద్ధ ఇవ యుద్ధే కరణాత్కరణాన్తరారమ్భే ఆనన్దాధిగమేనాపి అన్తరాయో యథా కామజననాకాఙ్క్షాపి శిథిలా భవేదితి వాచ్యార్థః। కామోత్పత్తౌ సంజాయమానాయామత్యమనస్కత్వాయ తత్రప్రతిబన్ధకకారణాన్తరమారబ్ధమితి వ్యఙ్గయోఽర్థః। అత ఏవ ప్రవృద్ధత్వముచితమ్। శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్। యథాసంఖ్యమలంకారః। సంభోగాఖ్యః శృఙ్గారో రసః॥ జయమఙ్గలతాలేన 'పద్యం శృఙ్గారనిర్భరమ్। గీతాః పాటాః స్వరాస్తేనా ఉచ్యన్తే యత్ర రూపకే॥ దేవశాఖాభిధే రాగే సురతారమ్భనామతః। చన్ద్రహాసప్రబన్ధోఽయం ప్రబన్ధః ప్రీతికృద్ధరేః॥ ఇతి సురతారమ్భచన్ద్రహాసనామా చతుర్వింశః ప్రబన్ధః॥౨॥ తదేవ వివృణోతి— దోర్భ్యామితి। యద్యస్మాత్కారణాదేతావత్యపి వ్యతికరే కాన్తః కృష్ణః కామపి వాచామగోచరే వర్త్తమానాం తృప్తిమాప

అనుపదం నిగదితో మధురిపోః కృష్ణస్య మోద ఆనన్దో యత్ర తాదృశమ్॥ ౮॥ ప్రత్యూహ ఇతి। తయో రాధామాధవయోః స లోకోత్తరో లలితారమ్భో లలితో మనోహర ఆరమ్భో యస్యైతాదృశః శృఙ్గారక్రీడావిశేష ఉద్భూత ఉద్భటః ప్రియంభావుకో బభూవ ప్రియో బభూవ। స క ఇత్యత ఆహ— ప్రత్యూహ ఇత్యాది। యస్మింల్లలితారమ్భే నివిడాశ్లేషే కర్తవ్యే పులకాఙ్కురేణ రోమాఞ్చోద్రమేన ప్రత్యూహో విఘ్నోఽభూత్। అథచ క్రీడాకూతవిలోకితే క్రీడాసు యదాకూతపూర్వకమభిప్రాయపూర్వకం విలోకితం తత్ర నిమేషేణ నేత్రస్పన్దనేన ప్రత్యూహోఽభూత్। అథ చ అధరసుధాపానేఽధరామృతపానే కర్తవ్యే కథాన-ర్మభిః రహఃకథాకౌతుకైః ప్రత్యూహోఽభూత్। అథ చ మన్మథయుద్ధే సురతే ఆనన్దాధిగమేన ఆనన్దప్రాప్త్యా ప్రత్యూహోఽభూత్॥౨॥ దోర్భ్యాంమితి—దోర్భ్యాం బాహుభ్యామర్ద్రాధయా సంయమితో బద్ధః। అథ చ తయైవ పయోధరభరేణ పీడితః। అథ చ

హస్తేనానమితః కచేఽధరమధుస్యన్దేన సంమోహితః

కాన్తః కామపి తృప్తిమాప తదహో కామస్య వామా గతిః ॥ 3 ॥

వామాఙ్కే రతికేలిసంకులరణారమ్భే తయా సాహస-

ప్రాయం కాన్తజయాయ కించిదుపరి ప్రారమ్భి యత్సంభ్రమాత్।

తత్తస్మాదహో కామస్య వామా లోకపథాతీతా గతిశ్చేష్టితమ్। అత్ర కమితుమిష్ట ఇతి కాన్తశబ్ద ఔచితీమావహతి। యతో దుఃఖివద్భవనే ప్రీతిమా-పేతి। కింభూతః కాన్తః। దోర్భ్యాం సంయమితో బన్ధనం ప్రాపితః। అను చ పయోధరభరేణాపీడితః। ఆసామస్త్యేన పీడామాపితః। అను చ పాణిజైర్న-స్త్వైరావిద్ధః। అను చ దశనైశ్చ క్షతమధరపుటం యస్య। తథా శ్రోణీతటేనాహతస్తాడితః। అపి చ కచే హస్తేన సంగృహీత్వానమితః। అపి చ అధర-మధుస్యన్దేనాధరమధుపానేన నిమిత్తేన సంమోహనం ప్రాపితః। అహో ఇత్యాశ్చర్యే। కామస్య వామా గతిః। వామత్వం రసాన్తరావిర్భావాత్। వీరరసమాశ్రిత్య కృతాపరాధః స క్రమేణ సంయమనాపీడనావేధక్షతాహత్యవనమనసంమోహనాని ప్రాపితః కామపి తృప్తిమాప। అపి తు స్థిరోత్సాహః సన్ కామయుద్ధాన్న విరరామేతి న కామపీత్యర్థః। అతో వామా గతిః। అత్ర విరోధః। యస్తు కమితుమిష్టః తస్మిన్కథం సంయమనాదయో యోజ్యన్తే। సంయమనాదిభిశ్చ శృఙ్గా-రానుభావేషు ఆలిఙ్గనాదిషు ద్యోతితేషు కామపి నిరతిశయాం ప్రీతిమాపేతి విరోధపరిహారః। అథవా కామస్య వామా ఇతి రామైవ గతిః రామానిష్ఠైవ గతిః। యదేవం వ్యతికరేఽప్యుద్రికో భవతి। శార్దూలవిక్రీడితమ్। అత్ర వాక్యార్థస్య ప్రాధాన్యాద్రసస్య చ సంకీర్ణత్వేనాఙ్గత్వాద్రసవదలంకారతా॥ విజయానన్దతాలేన గౌడీరాగే విరచ్యతే। పద్యం పాటాః స్వరాస్తేనా లీలా నాయకసంభవాః॥ శృఙ్గారకైశికీరీతిః కామతృప్తిపురఃసరః। కామినీ-హాసనామాయం ప్రబన్ధః పరికీర్తితః॥ ఇతి కామతృప్తికామినీహాసనామా పఞ్చవింశతితమః ప్రబన్ధః॥ 3 ॥ తదుక్తం తదేవ వీరసంవలితం శృఙ్గారం వివృ-ణ్వన్నాహ— వామాఙ్క ఇతి। అయం శ్లోకః పూర్వ వాక్యశేషత్వేన యోజనీయః। తదేత్యన్వయః। రతికేలిసంకులరణారమ్భే వామాఙ్కే వర్త్తమానయా రాధయా సంభ్రమాత్స్మరసమరాభినివేశాత్సంయమనాదిభ్య ఉపరి కాన్తజయాయ యత్కించిత్సమరసంపల్లమ్పటభటయోగ్యసాహసప్రాయం బాలాజనాయోగ్యం ప్రారమ్భి యేన జఘనస్థలీ నిష్పన్దా ఇతి చలితుమశక్తిః। అపి చ దోర్వలిః శిథిలితా ఇతి ప్రహ-

---

తయా పాణిజైర్న స్వైరావిద్ధస్తాడితః। అథ చ తయా దశనైః క్షతాధరపుటః క్షతో దష్టోఽధరపుటో యస్య తాదృశః కృతః। అథ చ తయా శ్రోణితటేన నిత-మ్బేనాహత ఆస్ఫాలితః। అథ చ తయా హస్తేనానమితః కచే కేశే ధృత్వేత్యర్థాత్। తతోఽధరమధుస్యన్దనేన సంమోహితః। ఏవంవిశిష్టోఽపి కాన్తః కామప్యనిర్వచనీయాం తృప్తిమాప ప్రాప। తదహో ఇత్యాశ్చర్యే కామస్య వామా విరుద్ధా గతిః। యస్య బన్ధనాది క్రియతే స ప్రీతిం న ప్రాప్నోతి। అయం తు తాదృశోఽపి ప్రీతిమాప। కామస్య విరుద్ధైవ రీతిరితి భావః॥౩॥ మారాఙ్క ఇత్యాది। మారాఙ్కే మారస్య చిహ్నే। యుద్ధపక్షే మారస్యాఙ్కే చిహ్నే రతి-కేలిసంకులరణారమ్భే రతికేలిభిశ్చుమ్బనాలిఙ్గననానాబన్ధాదిరూపాభి: సంకులే వ్యాప్తే రణారమ్భే కామయుద్ధారమ్భే తయా రాధయా సాహ-

నిష్పన్దా జఘనస్థలీ శిథిలతా దోర్వల్లిరుత్కమ్పితం

వక్షో మీలితమక్షి పౌరుషరసః స్త్రీణాం కుతః సిధ్యతి॥౪॥

తస్యాః పాటలపాణిజాఙ్కితమురో నిద్రాకషాయే దృశౌ

నిర్ధౌతోఽధరశోణిమా విలులితస్రస్తస్రజో మూర్ధజాః।

కాఞ్చీదామ దరశ్లథాఞ్చలమితి ప్రాతర్నిఖాతైర్దృశో-

రేభిః కామశరైస్తదద్భుతమభూత్పత్యుర్మనః కీలితమ్॥ ౫॥

రాక్షమతా। అపి చ వక్ష ఉత్కమ్పితం హృది కమ్పో జాతః। అపి చ। అక్షి మీలితం దర్శనేఽశక్తం జాతమ్। అత్రార్థే వృద్ధసంమతిమాహ— స్త్రీణా-మబలానాం పౌరుషరసో వీరరసః కుతః సిధ్యతి। అపి తు న కుతోఽపి। కేలౌ వామాఙ్కే లలనాయా దక్షిణాఙ్గస్థపుంసః భానునాడీసంబన్ధాత్సుర-తాన్తకారీ కామోద్భవో భవతీతి వాత్స్యాయనమతవేదినాం మతమ్। తస్మింశ్చ లలనానామేవం చేష్టాః ప్రసిద్ధాః। అథవా రతారమ్భాదుపరి ఇతి యోజనా। ఇదమేవ వాక్యం నిరపేక్షం వ్యాఖ్యేయమ్। అత్ర దోష్ణోర్వల్లిత్వేన విశేషణం శైథిల్యేన ఔచితీమావహతి। అత్ర 'విశేషోక్తిరఖణ్డేషు కారణేషు ఫలావచ:। 'ఇతి విశేషోక్తిరలంకారః। సంభోగాఖ్యః శృఙ్గారో రసః। కుతః సిధ్యతీత్యనేన సమరసకరణం వ్యజ్యతే। గీత్యాది ప్రసిద్ధమ్॥ జయశ్రీసంజ్ఞతాలేన పద్యం పాటాః స్వరాస్తథా। స్తేనాశ్చ యత్ర బధ్యన్తే సంభోగే రస ఉత్తమే। రాగే కర్ప్పటబఙ్గాలే స పౌరుషరసాత్పరః। ప్రేమ్ణా విలా-సనామాయం ప్రబన్ధో మాధవ ప్రియః॥ ఇతి

పౌరుషరసప్రేమవిలాసనామా షడ్వింశః ప్రబన్ధః॥౪॥ ఇదానీం సంభోగసంతుష్ట్యోత్సర్గసమాప్తేః సంభోగాన్తే లీలామాహ— తస్యా ఇతి। ఏభిః పశ్చభిః కామశరైః పత్యుః శ్రీకృష్ణస్య మనః కీలితమ్। తదేతదద్భుతమాశ్చర్యకారి అభూత్। కింభూతైః కామ-శరైః। ఇత్యనేన ప్రకారేణ ప్రాతర్దృశోర్నిమిత్తైః ఖాతైః। బాణాస్తు

సప్రాయం సాహసబహులం కాన్తజయాయ తదుపరి తస్య కాన్తస్యోపరి కించిల్లోకోత్తరం ప్రారమ్భి పురుషాయితమారబ్ధమ్। యత్సంభ్రమాత్సంవేగాత్తస్యా రాధి-కాయా జఘనస్థలీ నిష్పన్దా నిశ్చలా జాతా। దోర్వల్లిర్బాహులతా శిథిలితా శిథిలీభూతా। వక్షో హృదయముత్కమ్పితమ్। అక్షి ముద్రితమ్। తతః స్త్రీణాం పౌరుషరసః పరాక్రమాభిలాషః కథం సిధ్యతి। అపి తు న సిధ్యత్యేవేత్యర్థః। 'మాసే మృతౌ వి షేఽనఘే' ఇతి విశ్వః। 'సమౌ సంవేగసంభ్రమౌ' ఇత్యమరః॥౪॥ తస్యా ఇతి। ఏతైః కామశరైః పత్యుర్దృశోర్లోచనయోః ప్రాతర్నిఖాతైర్మనః కీలితం విద్ధమ్। ఇత్యద్భుతమాశ్చర్యమ్। అన్యత్ర నిఖాతైర్బాణై-రన్యత్కీలితమిత్యాశ్చర్యమిత్యర్థః। కైః। కామశరైః। తస్యా రాధాయాః పాటలేన శ్వేతరక్తేన పాణిజేన నఖేనాఙ్కితమురః। నిద్రాకషాయే నిద్రయా

వ్యాకోశః కేశపాశస్తరలితమలకైః స్వేదమోక్షౌ కపోలౌ

క్లిష్టా బిమ్బాధరశ్రీః కుచకలశరుచా హారితా హారయష్టిః।

కాఞ్చీ కాన్తిర్హతాశా స్తనజఘనపదం పాణినాచ్ఛాద్య సద్య:

పశ్యన్తీ సత్రపా సా తదపి విలులితా ముగ్ధకాన్తిర్ధినోతి॥౬॥

దృశోర్లగ్నామాస్తైర్విద్ధం మన ఇత్యేతదద్భుతమ్। కోఽర్థః। ప్రాతః ప్రియాయామేతాని దృష్ట్వా పునర్నవ ఇవ కామః సంజాత ఇత్యర్థః। తాన్యేవ చ కామబాణ-పఞ్చకవ్యాజేన వస్తూన్యపదిశతి। తస్మా రాధాయా ఉరో హృదయం పాటలా యే పాణిజాస్తైరఙ్కితం దృష్ట్వా। అనేన పాటలాపుష్పం స్మరబాణ ఉక్తః। అపి చ నిద్రయా కషాయే కలుషితే దృశౌ దృష్ట్వా। అనేన కమలాఖ్యః పుష్పబాణోఽభాణి। అపి చ నిర్ధౌతోఽధరశోణిమా। తం దృష్ట్వా। అనేన బన్ధుజీవ-

పుష్పం స్మరశరోఽగాది। అపి చ విలులితస్రస్తస్రజో మూర్ద్ధజాః। తానపి దృష్ట్వా। స్రస్తా స్రగ్యేభ్యస్తే తథా। విలులితాశ్చ తే స్రస్తస్రజశ్చ। అనేన మాలతీదామ మీనకేతనేషురుద్దిష్టః। అపి చ దరశ్లయాఞ్చలమీషచ్ఛ్లథప్రాన్తం కాఞ్చీదామ మేఖలాదామ దృష్ట్వా। అనేన సువర్ణజాత్యాదిపీతకుసుమైః కుసుమాస్త్రశరో వర్ణితః। ఏతాని దృష్ట్వా పునః స్మరపరవశో జాత ఇత్యర్థః। శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్। అత్రాపి వాక్యస్యాన్యపరత్వాద్రసవద-లంకారతా। రసశ్చాద్భుతోపబృంహితః శృఙ్గార ఏవ॥ యతితాలేన తాలేన పద్యం పాటఖరాస్తథా। తేనాస్తదన్త ఆలాపః శృఙ్గారః ప్రేమనిర్భరః। రాగో మరుకృతిర్యత్ర స ప్రబన్ధో నిగద్యతే। కామాద్భుతాభినవతా మృగాఙ్కలేఖాభిధానతః(?)॥ ఇతి కామాద్భుతాభినవమృగాఙ్కలేఖాభిధః సప్తవింశః ప్రబన్ధః॥౫॥ వ్యాకోశ ఇతి। సా ముగ్ధకాన్తిర్యత ఏవ విలులితా రతిపరిమర్దితా తథాపి కృష్ణే ధినోతి ప్రీణయతి। కిం కుర్వతీ। సత్రపా సతీ సద్యస్తత్కాలం స్తనజఘనపదం పాణినా ఆచ్ఛాద్య పశ్యన్తీ। కథం విలులితేత్యాహ--కేశపాశః కబరీ వ్యాకోశ: శిథిలో జాతః। అపి చ। అలకైశ్చూర్ణకున్తలైస్తరలితమితస్తతో గతమ్। కపోలౌ స్వేదమోక్షౌ జాతౌ। అను చ బిమ్బాధరకాన్తిః క్లిష్టా జాతా। అను చ హారయష్టిః కుచకలశరుచా హారితా కుతోఽపి నాశితా। అనేన కఞ్చుకాభావాద్ధారయష్టిః శరీరశోభయైవ నిగీర్ణా। అపి చ కాఞ్చి కాన్తిర్ధృతాశా జాతా। ఇయమపి వస్త్రాభావాత్తద్దేశశోభయైవ లుప్తా। నిరలంకరణాపి సర్వాతిశాయిన్యా శరీరశోభయైవ పత్యుర్మనో

కషాయే తే దృశౌ లోచనే వా। నిర్ధౌతాధరశోణిమా నిర్ధౌతశ్చుమ్బనాదినా క్షాలితో యోఽధరస్య శోణిమా లౌహిత్యమ్। మూర్ద్ధజాః కేశాశ్చ కీదృశాః। విలులితస్రజో విలులితా: కేశగ్రహణపూర్వకచుమ్బనాదిదానేన మ్లానాః। అత ఏవ స్రస్తాః శిథిలా: స్రజః పుష్పమాలా యేషు తాదృశాః। కాఞ్చీదామ చ మేఖలాసూత్రం చ దరశ్లథశ్చలం దరమీషచ్ఛ్లథం శిథికమఞ్చలం వస్త్రప్రాన్తం చ॥ ౫॥ (అత్ర ' వ్యాకోశ' ఇత్యాది తథా ' ఈషన్మీలిత' ఇత్యాది శ్లోక-

ఈషన్మీలితదృష్టి ముగ్ధవిలసత్సీత్కారధారావశా-

దవ్యక్తాకులకేలికాకువికసద్దన్తాంశుధౌతాధరమ్।

శాన్తస్తబ్ధపయోధరం భృశపరిష్వఙ్గాత్కురఙ్గీదృశో

హర్షోత్కర్షవిముక్తినిఃసహతనోర్ధన్యో ధయత్యాననమ్॥ ౭॥

అథ సహసా సుప్రీతం సురతాన్తే సా నితాన్తఖిన్నాఙ్గీ।
రాధా జగాద సాదరమిదమానన్దేన గోవిన్దమ్॥ ౮॥

హారిణ్యభూదిత్యర్థః। స్రగ్ధరావృత్తమ్। 'మ్రభ్నైర్యానాం త్రయేణ త్రిమునియతియుతా స్రగ్ధరా కీర్తితేయమ్॥౬॥ ఇదానీమన్యాపదేశేనాత్మానం ధన్యమితి ధ్వనయతి— ఈషన్మీలితేతి। హర్షోత్కర్షవిముక్తనిఃసహతనోః హర్షోత్కర్షేణ నానారతజనితానన్దాతిశయేన విముక్తాశ్లేషత్వేన నిర్వ్యాపారా నిఃసహా చ కామావేశవశాదన్యవ్యాపారాసహా తనుర్యస్యాః। ఏతావతా సురతమను శ్రాన్తతనోర్మృగలోచనాయా ధన్య ఏవ ముఖం ధయతి పిబతి నాకృత-పుణ్యకర్మా। కథం యథా స్యాత్। భృశపరిష్వఙ్గాద్దృఢాలిఙ్గనాచ్చాన్తస్తబ్ధపయోధరం శాన్తౌ విపులకౌ స్తబ్ధౌ కఠినౌ కించిదానతౌ పయోధరౌ యస్మిన్కర్మణి తద్యథా స్యాత్। ఏతావతా సురతాన్తే నితాన్తం కాన్తం తన్ముఖం దృష్ట్వా పునరాలిఙ్గ్యాధరపానే స్పృహాభవదిత్యర్థః। కింభూతమాననమ్। ఈషన్మీలితదృష్టి కించిన్ముకులితే దృష్టీ యత్ర। కింభూతమాననమ్। ముగ్ధం మనోహరం యథా స్యాత్తథా విలసన్త్యో యాః సీత్కృతానాం ధారాః శ్రేణయస్త-ద్వశాదవ్యక్తా ఆకులాశ్చ సురతక్రీడాయాం యా కాకవో ధ్వనివికారాస్తాసు వికసన్తో యే దన్తాంశవస్తైర్ధౌతోఽధరో యత్ర తత్తథా। కస్మాద్దృఢా-లిఙ్గనవశాత్। ఏతేన వృక్షాధిరూఢకమిత్యాలిఙ్గనముక్తమ్। తల్లక్షణమ్– 'చరణేన చరణమాక్రమ్య ద్వితీయేనోరుదేశమాక్రమన్తీ వేష్టయన్తీ చ తత్పృష్ఠాసక్తైకబాహుర్ద్వితీయేనాంసమవనమయన్తీ ఈషత్ప్రవృత్తాన్తఃశ్వసితసీత్కృతకూజితా చుమ్బనార్థమధిరోఢుమిచ్ఛేదితి వృక్షాధిరూఢమ్'। తచ్చ ఘటితమితి చుమ్బనవిశేషః। ఈషత్ప్రగృహ్య నిమీలితనయనావచ్ఛాదయన్తీతి ఘట్టితం నామ'। ఏతచ్చ తదాలిఙ్గనతోషేణ ఆత్మని ధన్యత్వమారోప్య స్వాత్మగతార్థచిన్తనపరం పద్యమ్। శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్। జాతిరలంకారః। పాఞ్చాలీ రీతిః। మాగధీ గీతిః। భారతీ వృత్తిః। స్థితలయం గాన-మ్॥౭॥ అథానన్తరం తయోః పరస్పరానన్దసందోహరూపసురతావసానే రాధా గోవిన్దమానన్దయతీత్యుత్తరకృత్యాని ప్రతి ప్రోత్సాహయన్తీ జగాద— అథ సహసేతి। అథ రాధా ఆనన్దేన ఉపలక్షితం గోవిన్దమిదం వక్ష్యమాణం సాదరం జగాద। కింభూతం గోవిన్దమ్। సహసా వేగేన

ద్వయస్య టీకా నోపలబ్ధాదర్శపుస్తకే॥౬॥౭॥ అథేతి। అథానన్తరం రాధా కాన్తం కృష్ణం మణ్డనవాఞ్ఛయా నిజగాద। కీదృశం కాన్తమ్। రతిశ్రా-న్తమపి రతిఖిన్నచిత్తమపి।

రామకరీరాగయతితాలాభ్యాం గీయతే॥ ప్రం ౨౪॥

కురు యదునన్దన చన్దనశిశిరతరేణ కరేణ పయోధరే।

మృగమదపత్రకమత్ర మనోభవమఙ్గలకలశసహోదరే॥ ౧॥

నిజగాద సా యదునన్దనే క్రీడతి హృదయానన్దనే॥ ధ్రువమ్ ॥

అలికులగఞ్జనమఞ్జనకం రతినాయకసాయకమోచనే

త్వదధరచుమ్బనలమ్బితకజ్జల ఉజ్జ్వలయ ప్రియ లోచనే। నిజం॥

సుప్రీతమ్। ప్రీతిపరే హి నాథే విజ్ఞప్తిః సిద్ధిమేతీతి నీతివిదః। అథ సహ హాసేన వర్త్తత ఇతి రాధావిశేషణమానన్దేనేతి వచనే హేతుః। కింలక్షణా రాధా। సంభోగావసానే నితాన్తమతిశయేన ఖేదం ప్రాప్తమఙ్గం యస్యాః సా తథా। ఇయం పథ్యా ఆర్యా ఛన్దః॥౮॥ అత్రాన్వయసౌకర్యార్థం పూర్వం ధ్రువపదం వ్యాక్రియతే॥ నిజగాదేతి। సా రాధా వక్ష్యమాణం ప్రోవాచ। క్వ సతి యదునన్దనే క్రీడాం కుర్వతి సతి। కింభూతే। హృదయానన్దకారిణి। ఇతి ధ్రువః॥ అథ పదాని। కురు యద్విటి। హే యదునన్దన, అత్ర స్తనకలశే చన్దనవచ్ఛీతలతరేణ కరేణ కస్తూరికయా పత్రావల్యాది రచయ। కింభూతే కుచకలశే। కామస్య జగజ్జయార్థమఙ్గలకలశసదృశే। మఙ్గలార్థకలశో హి పయః పూర్ణో భవతి సునీలామ్రపల్లవైరుపచితశ్చ। ఏవమత్ర పయోధరస్యౌచితీ। అనేన మయూరపదకం నామ నఖరక్షతం వ్యజ్యతే। యథా చాహ వాత్స్యాయనః— 'నాన్యత్పటుతరం కించిద్రాగస్యాస్తి వివర్ద్ధనమ్। నఖదన్తసముత్థానాం కర్మణాం గతయో యథా'॥ ఇతి॥౧॥ అపి చ। అలికులేతి। హే ప్రియ, లోచనే పునర్నూతనకజ్జలలేఖాం కురు। కింభూతమఞ్జ-నకమ్। భ్రమరసమూహస్య తిరస్కారకమ్। కింభూతే లోచనే। కామబాణానాం మోచన ఇతి కటాక్షవిక్షేపైరుపలక్షితే। పునః కింభూతే। త్వదధరచుమ్బనేన లమ్బితం ప్రసృతం కజ్జలం యత్ర। అనేన రాగసంధుక్షణార్థం నయనయోశ్చుమ్బనముక్తమ్॥ ౨॥

కీదృశీ రాధా నిర్గతా బాధా పీడా యస్యాః సా। పునః కీదృశీ। స్వాధీనభర్తృకా। తల్లక్షణం శృఙ్గారతిలకే— 'యస్యా రతిగుణాకృష్టః పతిః పార్శ్వం న ముఞ్చతి। విచిత్రవిభ్రమాసక్తా స్వాధీనపతికా యథా॥' ఇతి॥ ౮॥ తదేవ గీతేన కథయతి। కుర్వీత్యాది— గీతస్యాస్య రామకరీరాగో యతి-తాలః। గీతార్థస్తు— సా రాధా యదునన్దనే నిజగాద ఉక్తవతీ। కీదృశే యదునన్దనే। క్రీడతి। పునః కీదృశే। హృదయానన్దజనకే। కిం నిజగా-దేత్యాహ—కుర్వితి। హే యదునన్దన కృష్ణ, అత్ర మృష్టాఙ్గరాగే మమ పయోధరే స్తనే కరేణ మృగమదపత్రకం కస్తూరికావలిం కురు। కీదృశేన కరేణ। చన్దనశిశిరతరేణ చన్దనాదపి శీతలేన। కీదృశే పయోధరే। మనోభవస్య కామస్య యో మఙ్గలకలశో మాఙ్గల్యాయ స్థాపితః పూర్ణకుమ్భస్తస్య సహోదరే సదృశే॥ ౧॥ అలికులేతి। హే ప్రియ, లోచనే నేత్రే త్వదధరాభ్యాం యచ్చుమ్బనం తేన లమ్బితం గలితం యత్కజ్జలం తదుజ్జ్వలయ పునర్దీపయ। నయనయో: కజ్జలం పునర్మసేత్యర్థః। కీదృశే లోచనే। రతినాయకస్య కామస్య సాయకాన్బాణాన్కటాక్షరూపాన్మఞ్చతీతి రతినాయకసాయకమోచనం తస్మిన్। కీదృశం కజ్జలమ్। అలికులస్య భ్రమరసమూహస్య యద్గఞ్జనం

నయనకురఙ్గతరఙ్గవికాసనిరాసకరే శ్రుతిమణ్డలే।

మనసిజపాశబిలాసధరే శుభవేశ నివేశయ కుణ్డలే। నిజం॥3॥

భ్రమరచయం రచ్చయన్తముపరి రుచిరం సుచిరం మమ సంముఖే।

జితకమలే విమలే పరికర్మయ నర్మజనకమలకం ముఖే। నిజం॥౪॥

మృగమదరసవలితం లలితం కురు తిలకమలికరజనీకరే।

విహితకలఙ్కకలం కమలానన విశ్రమితశ్రమశీకరే। నిజం ॥౫॥

అపి చ। నయనేతి। శుభో వేశో నేపథ్యవిశేషో యస్యేతి హే శుభవేశ, శ్రుతిమణ్డలే కుణ్డలే నివేశయ। కింభూతే శ్రుతిమణ్డలే। నయనయోస్తరఙ్గా నిరీక్షణవిశేషా వృద్ధ్యుపచయాస్త ఏవ కురఙ్గవిలాసాస్తేషాం నిరాసం కరోతీతి। పునః కింభూతే। మనసిజస్య యువమనోబన్ధనార్థం పాశశోభాభృతి। అనేన నేత్రయోః శ్రుతిగామితా ఉక్తా॥ ३॥ అపి చ। భ్రమరచయమితి। హే యదునన్దనేత్యనుషఙ్గనీయమ్। మమ ముఖేఽలకం పరికర్మయ అలకానాం ప్రసాధనం కురు। కింవిశిష్టే ముఖే। జితకమలే పద్మసదృశే। పునః కింభూతే। విమలే। పునః కింభూతే। ప్రసాదవతి। కింభూతమలకమ్। నర్మపరిహాస-వచనజనకమ్। అలకభ్రమరపఙ్క్యా ముఖం పద్మమిత్యుత్ప్రేక్షితమ్। ఇతి ఉత్ప్రేక్షాలంకారః॥ ४॥ అపి చ। మృగమదేతి। హే కమలవదన, మమ అలికరజనీకరే లలాటచన్ద్రమసి లలితం మనోహరం తిలకం కురు। కింభూతం తిలకమ్। కస్తూరికారసేన సంభక్తమ్। కింభూతమ్। విహితా ఆరో-పితా కలఙ్కస్య కలా యేన। ఏతేన

తిరస్కారస్తస్య జనకమ్। 'ఉజ్జ్వలో దీప్తిశృఙ్గారవిశదేషు వికాశిని।' ఇతి విశ్వః॥ ౨॥ నయనకురఙ్గేతి। హే శుభవేశ॥ శుభః శోభనో వైశోఽలంకరణం యస్య తాదృశ। మమ శ్రుతిమణ్డలే కర్ణప్రదేశే కుణ్డలే వినివేశయ అర్పయ। కీదృశే శ్రుతిమణ్డలే। నయనే ఏవ యౌ కురఙ్గౌ మృగౌ। అతివేగవత్త్వాత్। తయోస్తరఙ్గస్య యో వికాసః ప్రసరణం తస్య నిరాసకరే నిరాసకారిణి నయనయోర్దైర్ఘ్యవియోగకారిణి। అన్యథా కియద్దూరం తయోర్వృద్ధిః స్యాదిత్యర్థః। పునః కీదృశే శ్రుతిమణ్డలే। మనసిజస్య కామస్య యః పాశోఽస్త్రవిశేషస్తస్య విలాసధరే తల్లీలాభృతి ॥३॥ భ్రమర-చయమితి। మమ సంముఖే ముఖే రుచిరం మనోహరమలకం చూర్ణకున్తలం పరికర్మయ భూషయ। కీదృశమలకమ్। నర్మజనకమ్। కీదృశే ముఖే। విమలే నిర్మలే। పునః కీదృశే। జితకమలే జితం తిరస్కృతం నిజశోభయా కమలం యేన తాదృశే। కీదృశమలకమ్। సుచిరం చిరాదుపరి ముఖస్యోపరి భ్రమరచయం భ్రమరసమూహం రచయన్తమ్। స్వకాన్త్యా భ్రమరభ్రమం జనయన్తమిత్యర్థః॥ ४॥ మృగమదేతి। హే కమలనయన పద్మముఖ, అలికరజనీకరే అలికం లలాటమేవ రజనీకరశ్చన్ద్రస్తస్మిన్। తిలకం కురు। కీదృశం తిలకమ్। మృగమదరసవలితం మృగమదరసేన కస్తూరీరసేన వలితం నిర్మిత-మ్। పునః కీదృశం తిలకమ్। విహితకలఙ్కకలమ్। విహితా కలఙ్కస్య లాఞ్ఛనస్య కలా శోభా యేన తాదృశమ్। అత్ర కమలాననేతి విశేషణేన ఆననరూపకమలవిరోధిన్యలికరూపరజనీకరే మృగమదతిలకచ్ఛలేన కలఙ్కదానముచితమేవేతి ధ్వనితమ్। కీదృశే అలికే। విశ్రమితశ్రమ-శీకరే విశ్రమితో విశ్రామం ప్రాపితో యః శ్రమస్తజ్జనితః శీకరోఽమ్బుకణో యత్ర తాదృశేఽలికే। అత్ర విశ్రమితేత్యనేన

మమ రుచిరే చికురే కురు మానద మనసిజధ్వజచామరే।
రతిగలితే లలితే కుసుమాని శిఖణ్డిశిఖణ్డకడామరే। నిజ౦ ౬॥

సరసఘనే జఘనే మమ శమ్బరదారణవారణకన్దరే।
మణిరసనావసనాభరణాని శుభాశయ వాసయ సున్దరే। నిజం౭॥

శ్రీజయదేవవచసి రుచిరే హృదయం సదయం కురు మణ్డనే।
హరిచరణస్మరణామృతనిర్మితకలికలుషజ్వరఖణ్డనే॥ నిజం॥౮॥

అలికమష్టమీచన్ద్రేణోపమీయతే, కస్తూరీవిశేషకం కలఙ్కేనేత్యుపమాలంకారః। కింభూతే ముఖే। విశ్రమితాః శాన్తిమితాః శ్రమజలకణా యత్ర। ఏతేన పునరుద్దీపనవిభావాః సూచితా భవన్తీతి॥ ౫॥ అపి చ। మమ రుచిర ఇతి। హే మానద మానినీమానఖణ్డన, అథ చ హే పూజాప్రద, మమ చికురే కుసుమాని కురు। కింభూతే చికురే। రుచిరే రుచిప్రదే। పునః కింభూతే। మనిసజః కామస్తస్య ధ్వజః। తత్ర చామరవచ్చామరస్తస్మిన్। పునః కింభూతే। సంభోగేన లులితే విసంకులే। పునః కింభూతే। మనోహరే। పునః కింభూతే। శిఖణ్డినో మయూరస్య శిఖణ్డకం బర్హసారః। తస్య డామరే భయదే। జేతరీత్యర్థః। రాసకచ్ఛన్దః॥౬॥ అపి చ। సరసఘన ఇతి। హే శుభాశయ శోభనహృదయ। అథ శుభ ఆ సామస్త్యేన శయః కరోయస్య। మణి-రశనాదీనాం కరసాధ్యత్వాదయమర్థో యుక్తః। మమ జఘనే శ్రోణ్యాం మణిమయా రసనా చ వసనాని చ ఆభరణాని చ వాసయ నివేశయ। కింవిశిష్టే జఘనే। సరసం చ తద్ఘనం చ। స్నిగ్ధసాన్ద్రే। పునః కింవిశిష్టే। శమ్బరదారణః కామః స వారణ ఇవ తస్య నివాసార్థకన్దర ఇవ కన్దరే। పునః కీదృశే। సున్దరే మనోహరే। గజగతీత్యాది అనుకూలో నాయకః। ప్రగల్భా నాయికా। సంభోగః శృఙ్గార:॥౭॥ అపి చ। శ్రీజయదేవేతి। హే యదున-న్దన। మణ్డన ఇతి। మణ్డననిమిత్తం హృదయం సదయం కురు। దయాపరో భూత్వా మణ్డనాని విధేహీత్యర్థః। కింలక్షణే మణ్డనే। రుచిరే జయదేవపత్నీ-సకాశాదు-

---

వ్యజనవాతాదిభిస్తనుభూతానాం ప్రస్వేదబిన్దూనామతిశయితతయా హిమకణత్వమాక్షిప్యతే। తేన చాలికస్య చన్ద్రత్వరూపణం సాఙ్గం నిర్వహతీతి ధ్వని-తమ్। 'లలాటమలికం గోధిః' ఇత్యమరః॥౫॥ మమేతి। హే మానద, మాదృశప్రపన్ననాయికాభిమానప్రద। మమ రుచిరే మనోహరే చికురే కేశే కుసుమా-ని కురు రచయ। కీదృశే చికురే। లలితే మనోహరే మనసిజస్య కామస్య ధ్వజచామరే పతాకాచిహ్నభూతే చామరే। పునః కీదృశే। రతిగలితే రతౌ సురతసమయే గలితే ముక్తబన్ధనే। పునః కీదృశే। శిఖణ్డినాం మయూరాణాం శిఖణ్డస్య పిచ్ఛస్యేవ డామరే తాదృశే॥ ౬॥ సరసేతి। హే శుభాశయ శోభనహృదయ। మమ సున్దరే జఘనే మణిమయీయా రసనా క్షుద్రఘణ్టికా వసనం వస్త్రమాభరణాన్యలంకరణాని చ వాసయ పరిధేహి। కీదృశే జఘనే। సరసఘనే సరసే శృఙ్గారరససహితే ఘనే నిబిడే। పునః కీదృశే శమ్బరం శమ్బరనామానం దైత్యం దారయతీతి శమ్బరదారణః కామః। స ఏవ బారణో హస్తీ। మహాబలత్వాత్। తస్య కన్దరే। అపరోఽపి హస్తీ పర్వతకన్దరాయాం తిష్ఠతీతి భావః। 'కుఞ్జరో వారణ: కరీ 'ఇత్యమరః। 'దరీ తు కన్దరో వా స్త్రీ' ఇతి చ। వాసయేతి చ 'వస ఆచ్ఛాదనే' ణ్యన్తః॥౭॥ శ్రీజయదేవేతి। హే దేవ కృష్ణ, జయ సర్వోత్కర్షేణ వర్తస్వ। అథ జయదేవస్య

రచయ కుచయోః పత్రం చిత్రం కురుష్వ కపోలయో-

ర్ఘటయ జఘనే కాఞ్చీం ముగ్ధస్రజా కబరీభరమ్।

కలయ వలయశ్రేణీం పాణౌ పదే మణినూపురా-

వితి నిగదితః ప్రీతః పీతామ్బరోఽపి తథాకరోత్॥ ౯॥

త్కర్షప్రదే। పునః కింలక్షణే। శ్రీజయదేవవచసి విషయభూతే। అథవా చశబ్దమధ్యాహృత్య మణ్డనే జయదేవవచసి చ హృదయం సదయం కుర్వితి వ్యాఖ్యే-యమ్। అన్యాని పదాని ఉభయవిశేషణత్వేన యోజనీయాని। కింలక్షణే వచసి। సహృదయాలంకరణే। జయదేవవచసి కింవిశిష్టే। ఉస...తస్మిన్। హరిచరణస్మరణమేవామృతం తత్ర కృతో యః కలుషజ్వరః రోషరూపసంతాపః స ఏవ సంజ్వరః। తస్య ఖణ్డనే। హరిచరణస్మరణామృతేన పాపఖణ్డనే వచసీత్యర్థః। అథవా హరిచరణస్మరణామృతేన కృతం పాపస్య ఖణ్డనం యేన వచసా తస్మింస్తాదృశే॥౮॥ ఇదానీమష్టపద్యుక్తమేవ శ్లోకేనావతార-యతి— రచయేతి। పీతామ్బరః శ్రీకృష్ణ ఇతి రాధయా నిగదితః ప్రీతః సన్యథా నిగదితం తథా సర్వమకరోత్। అపిశబ్దసముచ్చయితం యద్యత్తదభీష్టం తత్తదకరోదిత్యపిశబ్దార్థః। ఇతీతి కిమ్। హే యదునన్దనేత్యనుషఙ్గః। కుచయోః పత్రం పత్రవల్లీ రచయ। అను చ। కపోలయోర్మకరికాది

చిత్రం రచయ। జఘనే శ్రోణ్యాం మేఖలామారోపయ। అను చ। ముగ్ధస్రజా మనోహరమాలయా కబరీభరం కలయ బన్ధయ। అను చ। వలయశ్రేణీం పాణౌ కలయ। అను చ। పదే మణిమయనూపురౌ కలయ। అత్ర యథాసంఖ్యమలంకారః। హరిణీవృత్తమ్। ప్రగల్భా నాయికా। తల్లక్షణమ్—' లబ్ధ్వా పతిం ప్రగల్భా స్యాత్సమస్తరతకోవిదా। ఆక్రాన్తనాయకా బాఢం విరాజద్విభ్రమా యథా॥ 'స్వామిన్నచ్ఛురయాలకం సతిలకం భాలం విలాసిన్కురు ప్రాణేశ త్రుటితం పయోధరయుగే హారం పునర్యోజయ। ఇత్యుక్త్వా సురతావసానసుఖితా సంపూర్ణచన్ద్రాననా స్పృష్టా తేన తథైవ జాతపులకా ప్రాప్తా పునర్మోహనమ్॥' దక్షిణో నాయకః। 'యో

కవేర్వచసి వాక్యే సదయం దయాసహితం యథా స్యాదేవం హృదయం కురు। కీదృశే। మణ్డనే జయదేవస్యాలంకారజనకే। పునః కీదృశే। హరిచరణస్మర-ణమేవ యదమృతం తేన నిర్మితం కలికలుషజ్వరస్య కలియుగసంచితపాపరూపజ్వరస్య ఖణ్డనం నాశనం యేన తాదృశే॥ ౮॥ రచ్చయేతి। హే కృష్ణ, కుచయోః పత్రం మకరికాపత్రం రచయ। కపోలయోశ్చిత్రం చిత్రకాఖ్యం విశేషం కురు। అథ జఘనే కాచీం త్రుటితాం క్షుద్రఘణ్టికాం ఘటయ అర్పయ। కబరీభరే చికురసమూహే స్రజం మాల్యమచయ ప్రాపయ। వలయశ్రేణీం కఙ్కణపఙ్క్తిం పాణౌ హస్తే కలయ అర్పయ। పదే చరణే నూపురౌ మఞ్జీరౌ కురు। ఇత్యనేన ప్రకారేణ రాధయా నిగదిత ఉక్తః సన్ప్రీతామ్బరః కృష్ణోఽపి

యద్గాన్ధర్వకలాసు కౌశలమనుధ్యానం చ యద్వైష్ణవం

యచ్ఛృఙ్గారవివేకతత్వరచనాకావ్యేషు లీలాయితమ్।

తత్సర్వం జయదేవపణ్డితకవేః కృష్ణైకతానాత్మనః

సానన్దాః పరిశోధయన్తు సుధియః శ్రీగీతగోవిన్దతః॥ ౧౦॥

శ్రీభోజదేవప్రభవస్య రామాదేవీసుతశ్రీజయదేవకస్య।

పరాశరాదిప్రియవర్గకణ్ఠే శ్రీగీతగోవిన్దకవిత్వమస్తు॥ ౧౧॥

గౌరవం భయం ప్రేమ దాక్షిణ్యం పూర్వయోషితి। న ముఞ్చత్యన్యరక్తోఽపి జ్ఞేయోఽసౌ దక్షిణో యథా'॥ ౯॥ ఇదానీంవిద్వత్ప్రార్థనావ్యాజేన ఆత్మప్రశంసాం తనుతే— యగాన్ధర్వేతి। హే సుధియః, జయదేవపణ్డితకవేస్తత్సర్వం గీతగోవిన్దతః। అత్ర తసిల్ సార్వవిభక్తికత్వాత్సప్తమ్యర్థే ఉపపత్తిః। గీత-గోవిన్దే పరిశోధయన్తు శుద్ధం కుర్వన్తు। అథ గీతగోవిన్దాదేవ శుద్ధం జానన్తు। అత్ర 'యద్యపి సఙ్ఖ్యావాన్పణ్డితః కవిః' ఇతి ఏకార్థపర్యవసా-యిత్వం తథాపి 'వికర్తనస్తమసామ్' ఇత్యాదివత్పణ్డితేష్వపి కవిః క్రాన్తదర్శీతి విశేషణపరం బోద్ధవ్యమ్। తదితి కిమ్। యద్గాన్ధర్వకలాసు కౌశలమ్। గాన్ధర్వో మార్గదేశీవత్। తస్య కలా భఙ్గవిన్యాసవైచక్షణ్యాదికాః। తత్ర కౌశలమ్। తత్ర గాన్ధర్వస్య స్వపదాత్మకత్వేన మార్గక-త్వాత్। అత్ర సంభవిత్వేఽపి కేవలదేశ్యాం గన్ధర్వశబ్దవృత్తిరుపచారవృత్త్యా బోద్ధవ్యేతి సుస్థితమ్। అను చ యచ్చ వైష్ణవమనుధ్యానమ్। అను చ చిన్త-నమ్। అను చ యచ్చ శృఙ్గారస్య వివేకః సంభోగవిప్రలమ్భత్వేన పృథగ్భావస్తస్య తత్త్వం సమ్యక్త్వేన నిరూపణమ్। తస్య రచనావిశేషవన్తి యాని కావ్యాని తేషు యల్లీలాయితం విలసితమితి యావత్। ఏతావతా మానే, విష్ణుభక్తౌ శృఙ్గారరసనిరూపణే చ యదేతస్య కావ్యకౌశలం తత్సానన్దాః సుధియోఽస్మాదేవ ప్రబన్ధాత్పరిశోధయన్తు। కింభూతస్య కవేః। కృష్ణే ఏకతాన ఏకాగ్రచిత్త ఆత్మా స్వరూపం యస్య। తథావిధస్యేత్యర్థః। శార్దూల-విక్రీడితం వృత్తమ్। వైదర్భీ రీతి:। ఆరభటీ వృత్తిః॥ ౧౦॥ (అత్ర 'శ్రీభోజదేవేతి' శ్లోకస్య టీకా నోపలబ్ధా టీకాదర్శపుస్తకే

తథైవాకరోత్। యథా యథా రాధోక్తవతీ తథైవాకరోదిత్యర్థః॥౯॥ యద్గాన్ధర్వేతి। హే సుధియః పణ్డితాః సన్తో జయదేవకవేః శ్రీగీతగోవిన్దతస్తత్సర్వం పరిశోధయన్తు జానన్తు। తత్కిమిత్యాహ— యద్గాన్ధర్వకలాసు కౌశలం నైపుణ్యమ్। అథ చ వైష్ణవం విష్ణుసంబన్ధి యదనుధ్యానమనుక్షణచిన్తనమ్। యచ్చ శృఙ్గారవివేకతత్త్వం శృఙ్గారస్య శృఙ్గారరసస్య యో వివేకః సంయోగవిప్రలమ్భాదిరూపేణ యద్వివేచనం తస్య భావం యథార్థజ్ఞానమ్। యదపి చ కావ్యేషు కవికర్మసు కవిత్వనిర్మాణరూపేషు లీలాయితమ్। తత్సర్వమిత్యర్థః। కీదృశస్య జయదేవకవేః। కృష్ణైకతానాత్మనః కృష్ణైకతానస్తత్పర ఆత్మా మనో యస్య తాదృశస్య।' ఏకతానోఽనన్యవృత్తిః॥౧౦॥ అధునా పితృమాతృనామ నిబధ్నన్ప్రార్థయతే సజ్జనానితి స్వగుణాన్ప్రకాశయితుమ్—శ్రీభోజదేవేత్యాది॥ ౧౧॥

సాధ్వీ మాధ్వీక చిన్తా న భవతి భవతః శర్కరే కర్కశాసి

ద్రాక్షే ద్రక్ష్యన్తి కే త్వామమృత మృతమసి క్షీర నీరం రసస్తే।

మాకన్ద క్రన్ద కాన్తాధర ధర న తులాం గచ్ఛ యచ్ఛన్తి భావం

యావచ్ఛృఙ్గారసారం శుభమివ జయదేవస్య వైదగ్ధ్యవాచః॥౧౨

॥౧౧॥) ఇదానీం కవిరాత్మనః ప్రబన్ధస్య మాధుర్యాదిగుణవత్త్వం ఖ్యాపయతి సాధ్వీతి। జయదేవస్య వైదగ్ధ్యవాచః శుభమివ శుభవత్। యావత్సారం యావత్సారస్య సంభవః ఇతి యావత్సారమ్। యత్ర కుత్రాపి సారం విద్యతే తత్ర శృఙ్గారరసస్య సారం తత్త్వం జ్ఞాతుమిచ్ఛన్తి। యథా యత్ర కుత్రచిచ్ఛుభం మఙ్గలం విద్యతే తత్ర జగన్మఙ్గలం చరితానువర్ణనాద్యథా గన్తుమిచ్ఛన్తి తథాహ। తర్హి హే మాధ్వీక, తవేయం చిన్తా సాధ్వీ న భవతి। ఏతత్సదృశం భవామీతి చిన్తా న కార్యా। కథమ్। త్వయి తథా సారాభావాత్। తదా భవతు ఇతి పాఠాన్తరమ్। అథ భవతీతి పాఠపక్షే— హే శర్కరే, భవతీ కర్కశాసీతి యోజ్యమ్। తద్గవేషణం యోగ్యే(?) త్వయి సారం నాస్త్యేవ। హే ద్రాక్షే, త్వం మా భైః। త్వాం కే ద్రక్ష్యన్తి। న కేఽపీత్యర్థః। హే అమృత, త్వయా నామ్నాఽనేన గర్వో న ధార్యః। తదపేక్షయా త్వం మృతమసి। హే క్షీరరస, రసమహమితి త్వం మా గర్వీః। తవ రసో నీరమేవ। నితరామీర్యతే ప్రేర్యత ఇతి నీరమ్। హే మాకన్ద, పక్కసరసఫల, త్వం క్రన్ద వైకల్యం ప్రాప్నుహీతి కిమ్। వికలస్య చిన్తామపి తే న కరిష్యన్తి। హే కాన్తాధర, త్వం తాభిస్తులాం న ధర। అహం త్వత్తుల్యో భవామీతి మా సంప్రతిపద్యేథాః। అథ హే కాన్తాధర, వైకల్యం న గచ్ఛేత్యర్థః। యతో జయదేవస్య వైదగ్ధ్యవాచో యావత్సారం యావద్భిః సారైః సహ తులాం గన్తుమిచ్ఛన్తి। తర్హి యావత్తా న తులయన్తి తావద్భవద్భిరేవముక్తప్రకారేణ స్థాతవ్యమ్। కింభూతా వాచః। శుభం మఙ్గలం శృఙ్గారసారమివ। అత్ర 'మఙ్గలాదీని మఙ్గలమధ్యాని మఙ్గలాన్తాని చ శాస్త్రాణి ప్రథన్తే' ఇతి న్యాయమాశ్రిత్య ప్రబన్ధాన్తే శుభశబ్దోపాదానమ్। అత్ర తిరస్కృతో—పమాలంకారః। స్రగ్ధరా వృత్తమ్। ఆరభటీ వృత్తిః। వైదర్భీ రీతిః। గుణకీర్తనం నామ నాట్యాలంకారః। తల్లక్షణం సఙ్గీతరాజే—'బహూనాం గుణినాం యత్ర నామార్థజనితైర్గుణైః। ఏకోఽపది-

---

ఏతత్కావ్యవివేచనప్రణయినాం యత్సంశయోన్మూలనా-

త్పుణ్యం యచ్చ హరిస్మృతౌ ప్రతిపదవ్యాఖ్యాసు మే సంచితమ్।

తేన ప్రీతమనాస్తనోతు సతతం శ్రేయో మమ శ్రీపతిః

శశ్వన్మఙ్గలమాతనోత్వపి సతాం సంలాపతాం శృణ్వతామ్॥

ఇతి శ్రీమహామహోపాధ్యాయదినేశ్వరమిశ్రాత్మజశ్రీమహామహోపాధ్యాయశంకర మిశ్రవిరచితాయాం శ్రీశాలినాథకారితాయాం

గీతగోవిన్దటీకాయాం రసమఞ్జరీసమాఖ్యాయాం ద్వాదశః సర్గః సమాప్తిం పఫాణ॥

ఇత్థం కేలితతీర్విహృత్య యమునాకూలే సమం రాధయా

తద్రోమావలిమౌక్తికావలియుగే వేణీభ్రమం బిభ్రతి।

తత్రాహ్లాదికుచప్రయాగఫలయోర్లిప్సావతోర్హస్తయో-

ర్వ్యాపారాః పురుషోత్తమస్య దదతు స్ఫీతాం ముదాం సంపదమ్॥౧౩॥

ఇతి శ్రీజయదేవకృతౌ గీతగోవిన్దే సుప్రీతపీతామ్బరో నామ ద్వాదశః సర్గః॥

సమాప్తం చేదం కావ్యమ్॥

శ్యతే తత్తు కీర్తితం గుణకీర్తనమ్॥ ౧౨॥ ఇత్థమితి। పురుషోత్తమస్య హస్తయోర్వ్యాపారాః స్ఫీతాం ముద్దాం సంపదం దదతు। కింవిశిష్టయోర్హస్తయోః। తత్ర వేణ్యామాహ్లాదో విధత్తే యయోస్తే ఆహ్లాదినీ। కుచావేవ ప్రయాగఫలే వటఫలే। ఆహ్లాదినీ చ తే కుచప్రయాగఫలే చ ఆహ్లాదికుచప్రయాగఫలే। తయోర్లిప్సాం వాఞ్ఛాం బిభ్రత ఇతి లిప్సాభృతౌ। తయోర్లిప్సా భృతోః। కిం కృత్వా। ఇత్థం పూర్వోక్తప్రకారేణ స్వాధీనభర్తృకయా రాధయా సహ యమునాకూలే క్రీడాపరంపరా విహృత్యేతి స్వేచ్ఛయా విధానపరామ్। క్వ సతి। తద్రోమావలిమౌక్తికావలియుగే। తస్యా రోమావలిమౌక్తికానామావలిర్హారః। తయో-ర్యుగ్మే। వేణ్యా ఇతి గఙ్గాయమునయోః సఙ్గమస్య భ్రమం విలాసం బిభ్రతి సతి। రోమావలిర్యమునయోపమీయతే కృష్ణత్వాత్। మౌక్తికావలిశ్శోజ్జ్వలత్వా-ద్గఙ్గయోపమీయతే। తత్సంగమే ప్రయాగో భవత్యేవ। కుచౌ తత్ఫలాభ్యాముపమీయేతే। కుచప్రాప్తేః

ప్రయాగఫలప్రాప్తిరితి రూపకమలంకారః॥ శార్దూలవి-క్రీడితం వృత్తమ్। స్వాధీనభర్తృకా నాయికా। తల్లక్షణమ్—'యస్యా రతిగుణాకృష్టః పతిః పార్శ్వం న ముఞ్చతి। విచిత్రవిభ్రమాసకా సా స్వాభీనపతి-ర్యథా॥ లిఖతి కుచయోః పత్రం కణ్ఠే నియోజయతి స్రజం తిలకమలికే కుర్వన్గణ్డాదుదయస్యతి కున్తలాన్॥ ఇతి చటుశతైర్వారంవారం వపుః పరితః స్పృశన్ విరహవిధురో నాస్యాః పార్శ్వం విముఞ్చతి వల్లభః॥' పాఞ్చాలీ రీతి:। భారతీ వృత్తిః। పాశ్చాలీ గీతిః। 'ఆదితాలస్తథా పఞ్చ హరవకసము-ద్భవాః। ప్రతిమణ్ఠశ్చతుర్మాత్రో మణ్ఠశ్చైవాడ్డతాలకః॥ తాలో వర్ణయతిశ్చైవ జయమఙ్గలసంజ్ఞితః। విజయానన్దనామా చ జయశ్రీసంజ్ఞకః పరః॥ ప్రతితాలం పదాని స్యుః పాటాస్తదుభయం తథా। మధ్యే మధ్యే యథాశోభాలప్తియుక్తిర్విశేషవత్। విశేషతో వర్ణయతౌ యదా శ్రీసంజ్ఞికోఽపి చ॥ తేనకాః స్యుః పదస్థానే ప్రతితాలేన వేశ్యతే। ముక్తిపాదాక్షరైర్యుక్తైరాలాపేన పురస్కృతైః॥ పదాన్యేవ షోడశ వై తాలా ఏకోనవింశతిః। గోండః స్యాద్దేశతాలాది-రాగః సర్వపదాశ్రయః॥ ధీరోదాత్తగుణైర్యుక్తో వర్ణ్య ఉత్తమనాయకః। ఛన్దః స్యాత్స్వేచ్ఛయా బద్ధం సమానాదిగుణా దృశః॥ ఇతి శ్రీసుప్రీతపీతామ్బర-తాలశ్రేణినామా అష్టావింశః ప్రబన్ధః॥

యస్య ద్వాదశరాజకం వితనుతే సేవాం స్థితం కిఙ్కరం

యస్మిన్ద్వాదశభానుభానునికరో భాత్యేకకాలోద్గతః।

యశ్చ ద్వాదశభాః ప్రభుః ప్రకృతివద్వ్యాప్యైవ లోకం స్థితః

సోఽయం ద్వాదశసర్గగం వివరణం శ్రీకుమ్భకర్ణో వ్యధాత్॥

పదవాక్యప్రమాణాఖ్యత్రిసరిత్సఙ్గమశ్రియా।

కుమ్భకర్ణగిరాం యోగో న స్యాదిష్టార్థదః కథమ్॥

స్వభావగమ్భీరతయా నిసర్గదుర్బోధభావా జయదేవవాచః।

వ్యాకర్తు_మిష్టే యది తా నరేశ: శ్రీకుమ్భకర్ణో న పరః కదాచిత్॥

శ్రీగీతగోవిన్దవిచారసూక్తిసురాపగాసంభవతోఽనుమేయమ్।

శ్రీకుమ్భకర్ణేఽఖిలరాజిభూభృద్రాజత్వభార్యా అవిచార్యమస్తి॥

రే మూఢాః కిముపాస్యతే గుణిగణప్రావిణ్యపాటచ్చరం
భూభృద్వృన్దమనేకకాకురచనాచాతుర్యచాటూక్తిభిః।
శ్రీకుమ్భః సకలాభిలాషఫలదశ్చేత్సేవితుం ప్రాప్యతే
సౌరభ్యం యది మౌక్తికే కిమపరం శ్లాఘ్యం భవేద్భూతలే॥

సువర్ణముక్తాఫలనిర్మితేయం సత్సూక్తిమాలా సుమనః ప్రయుక్తా।
శ్రీకుమ్భభూమీపతినోపయుక్తా శ్రీవాసుదేవార్పణమస్తు సాక్షాత్॥

నాభూవన్కతి నామ కేఽపి సుధియస్తత్తద్గురూపాసనా-
భ్యాసాసాదితతత్త్వతోషజననప్రోల్లాసివాగ్విభ్రమాః।
స్వచ్ఛన్దప్రసరద్వచఃసురసరిత్కల్లోలలోలోక్తిభిః
స్వాధీనీకృతసర్వతఃసహృదయః శ్రీకుమ్భ ఏవ ప్రభుః॥

ఇతి శ్రీసరస్వతీరససముద్భూతకైరవోద్యాననాయకేనాభినవభరతాచార్యేణ
మాలవామ్భోధినాథమహీధరేణ యవనవరతిమిరకుల-
సఙ్కులసరఙ్గపురజలధిజలైకచులుకేన మునివరేణ
ప్రాఙుదక్ప్రతీచీదిక్త్రయాధిపరాజగజహఠాదానదర్శితానన్యసాధారణపౌ-రుషేణ
మేదపాఠసముద్రసమ్భవరోహిణీరమణేన రాయగురుచాపగురుసేలగురురామాం చ
పరమగురువఙ్గాలగారాయాం(?) చాముహవనేత్యాది-బిరుదరాజివిరాజమానేన
అరిరాజమత్తమాతఙ్గపఞ్చాననేన సఙ్గీతమీమాంసామాంసలమతినా
ప్రత్యర్థిపృథ్వీపతితిమిరతతినిరాక-రణప్రౌఢప్రతాపమార్తణ్డేన
వైరివనితావైధవ్యదీక్షాదానగురుణా బలోద్ధతరాజకదమ్భకదమ్భోత్పాటదక్షిణేన
బలహీనరాజకస్థా-పనాచార్యేణ భూమణ్డలాఖణ్డలేన చిత్రకూటవిభ్రవా(?) అధ్యుష్టనరేశ్వరేణ
గజనరతురగాధీశరాజత్రితయతోడరమల్లేన వేదమార్గ-స్థాపనచతురాననేన
యాచకకల్పనాకలాద్రుమేణ వసుంధరోద్ధరణాదివరాహేణ
భవానీపతిప్రసాదపరిప్రాప్తహృష్టశారీరశాలినా

ఋణత్రయ్యపాకరణకారణసకలతీర్థాధిదైవతగయాగతయవననిగడనిర్వాసనేన త్రిజగతీతాపత్రయోన్మూలనమూల హేతునా మహేన్ద్రము-ఖాభినేయగతాభినయప్రపఞ్చరచనాకరతలకలితామన్త్యకఫలవదవికలపథీకృతవిశ్వవాస్తు వస్తునా వసుమతీమణ్డలమధ్యవ-ర్తిచాపోపకారతోడరమల్లేన నాదేనేవ మూర్తిమతా సూర్యత్రితయవేదితరాజచక్రచూడామణినా మహారాజ్ఞీహృదయసౌభాగ్యదేవీహృదయ-నన్దనేన మహారాజరణశ్రీమోకయోర్విదటీలేన్ద్రతనుజన్మనా మహారాజ్ఞీశ్రీఅపూర్వదేవీహృదయాధినాథేన మహారాజాధిరాజమహరాజ శ్రీకుమ్భకర్ణమహామహేన్ద్రేణ విరచితాయాం రసికప్రియానామ్న్యాం శ్రీగీతగోవిన్దటీకాయాం ద్వాదశః సర్గః సమాప్తః॥

గఙ్గాస్తవప్రబన్ధః।

మధుమథనమూర్తివరం ఇన్దుకరకాముకం వహసి బహు వారి సుతరఙ్గే।

హరిచరణనఖభిదురజగదణ్డనిర్గతా బ్రహ్మజలపాత్రకృతసఙ్గే॥ ౧॥

నమో దేవి గఙ్గే నమో దేవి గఙ్గే హర నిఖిలమఘమలకనన్దే॥ ధ్రువమ్॥

త్వమసి జనపావినీ చతురుదధిగామినీ సప్తర్షికులసుకృతసారే।

కనకగిరిలఙ్ఘితే సకలమునివన్దితే హరముకుటసితకుసుమమాలే। నం

సగరముతసఙ్గమే లసదమరసున్దరీదూతికే దుష్కృతిదురాపే।

నిరయగతిబాధకే నిర్వాణసాధకే భక్తజనహృతసంతాపే॥ నమోం ౩॥

మధుమథనేతి। హే దేవి, హే గఙ్గే, తుభ్యం నమః। ఆదరే ద్విరుక్తిః। హే అలకనన్దే, త్వం నిఖిలం సమగ్రమఘం పాతకం హర నాశయ। మధుమథనస్య శ్రీకృష్ణస్య యా మూర్తయస్తాసాం వరా శ్రేష్ఠా తస్యాః సంబుద్ధౌ హే మధుమథనమూర్తివరే, త్వం బహువారి అతిజలం వహసి। సుష్ఠు ఉత్తమాస్తరఙ్గా యస్యాస్తస్యాః సంబుద్ధౌ। హే బ్రహ్మజలపాత్రకృతసఙ్గే త్వం హరిచరణనఖైర్భిదురం భిన్నం యజ్జగతోఽణ్డం బ్రహ్మాణ్డం తస్మాన్నిర్గతాసి ప్రకటితాసి॥౧॥ త్వమసీతి। హే సప్తర్షికులస్య సుకృతం పుణ్యం తస్య సారే

సారభూతే। కనకగిరిర్మేరుర్లఙ్ఘిత ఉల్లఙ్ఘితో యయా। తస్యాః సంబుద్ధౌ హే కనకగిరిలఙ్ఘితే। హే సకలైః సమస్తైర్మునిభిర్వన్దితే। హే హరముకుటస్య సితకుసుమానాం శ్వేతపుష్పాణాం మాలే మాలాభూతే। త్వం జనానాం విశ్వేషాం పావినీ పవిత్రకర్త్రీ అసి। పునః కీదృశి। చత్వారశ్చ తే ఉదధయశ్చ తాన్ప్రతిగచ్ఛతి సా చతురుదధిగామినీ అసి॥౨॥ సగరేతి। హే సగరసుతసఙ్గమే। సగరసుతానాం సఙ్గమో యస్యాస్తస్యాః సంబుద్ధౌ। సఙ్గమేన పావనకర్త్రీత్యర్థః। హే లసన్త్యః శోభమానా యా అమరసున్దర్యో దేవాఙ్గనాస్తాసాం దూతికే ప్రాపికే। హే దుష్కృతిభిర్దుష్కర్మకారిభిర్దుఃఖేనాప్తుమశక్యే। హే నిరయగతిబాధకే నరకగతినివారకే। హే నిర్వాణసాధకే మోక్షప్రదే। హే భక్తజనహృతసంతాపే, భక్తజనానాం హృతః సంతాపో యయా తస్యాః సంబుద్ధిః॥౩॥

---

౧ యద్యప్యస్య ప్రబన్ధస్య 'భణన్తమిహ సాదరం ధీరజయదేవకవిముత్తారయసి' ఇత్యాథన్తిమపదార్థేన గీతగోవిన్దకర్తృజయదేకవిప్రణీతత్వమాపతితంస్తర్క్యతే, తథాపి గీతగోవిన్దస్థాఖిలప్రబన్ధసాధరిణానాం పదలాలిత్యరచనాచాతురీ-కల్పనాచమత్కారవర్ణనానైపుణ్యాదీనాం నిరుక్తజయదేవకృతిత్వానుమాపకానామత్ర లేశతోఽప్యనధిగమాన్నాయం ప్రబన్ధో గీతగోవిన్దకావ్యకర్తుః శ్రీజయదేవస్య కృతిరితి బలీయోఽనుమానం విజృమ్భతేతరామ్। అతోఽస్య ప్రబన్ధస్య ప్రణేతా నిరుక్తజయదేవాద్భిన్నో ధీరజయదేవనామా అన్యః కోఽపి కవిః స్యాదితి నిష్కర్షః।

అస్య చ ప్రబన్ధస్య హస్తలిఖితం ద్విత్రపత్రాత్మకం సటీకం పుస్తకమేకమస్మత్సుహృద్వరైః శ్రీయుతైః 'బీ.ఏ.' ఇత్యుపపదధారిభిః 'తనసుఖరామ మనసుఖరామ త్రిపాఠీ' ఇత్యేతైరస్మన్నికటే ప్రేషితమ్। తదనురోధేనైవ సోఽయం క్వాప్యముద్రితచరః ప్రబన్ధ: రసికజనప్రీత్యై ముద్రయిత్వా ప్రాకాశ్యం నీత ఇత్యకం విస్తరేణ॥

తీర్థవరకారిణీ పూర్వజోద్ధారిణీ హిమశైలపాషాణభేదే।

నాగరం ప్లావయసి పూరయసి సాగరం సంగతా విన్ధ్యగిరిపాదే॥ నమో ౦౪

శుభసలిలనిర్ధౌతపులినవతి కుర్వతస్తవ నామనిర్మలాలాపమ్।

వన్దితా వీక్షితా చిన్తితావగాహితా మజ్జితా మమ హరసి పాపమ్ నం

ఇహ నిఖిలమునిగణైరిహ నిఖిలసురగణైరిహ నిఖిలవేదైరుదారే।
పీయసే గీయసే స్తూయసే జహ్నుమునికన్యకే సంసారసారే॥ న ం॥౬

గణ్డూషమిహ మేఽఘశతమధిజయతు తవ కరనికరగమ్భీరతోయే।
పరలోకబన్ధురసి సున్దరసిన్ధురసి తటిని సురసదనసాధనోపాయే న.
ఇతి రామలక్ష్మణకౌశికానుజ్ఞయా సురసరిత్కృతనమస్కారమ్।
భణన్తమిహ సాదరం ధీరజయదేవకవిముత్తాస్యసి భవజలధిపారమ్ న.

ఇతి గఙ్గాస్తవప్రబన్ధః సమాప్తః।

తీర్థవరేతి। హే హిమశైలస్య హిమాచలస్య పాషాణానాం భేదో భేదనం యస్యాస్తస్యాః సంబుద్ధౌ। త్వం తీర్థవరస్య శ్రేష్ఠతీర్థస్య కారిణీ అసి। పునః కీదృశీ। పూర్వజానాముద్ధారిణ్యసి। హే గఙ్గే, త్వం నగరాణాం సముదాయో విద్యతే యత్ర తన్నాగరం భూమణ్డలం ప్లావయసి పూర్ణం కరోషి। పునః కీదృశీ। సాగరం సముద్రం పూరయసి। పునః కీదృశీ। విన్ధ్యగిరిపాదే విన్ధ్యాచలమూలే సఙ్గతా మిలితాసి॥౪॥ శుభేతి। హే శుభసలిలేన పవిత్రోదకేన నిర్ధౌతం క్షాలితం యత్పులినం తటం తదస్తి యస్యాస్తస్యాః సంబుద్ధౌ। త్వం మమ పాపం హరసి నాశయసి। కథంభూతస్య మమ। తవ నామ్నో యో నిర్మలాలాపః పవిత్రాలాపస్తం కుర్వతః। కథంభూతా త్వమ్। వన్దితా నమస్కృతా। వీక్షితా దృష్టా। చిన్తితా స్మృతా। అవగాహితా ప్రవిష్టా। మజ్జితా స్నాతా సతీ ఏభిః ప్రకారైః పాపం హరసి॥౫॥ ఇహేతి। హే ఉదారే వదాన్యే। హే సంసారసారే। సంసారే సారభూతా త్వమసీత్యర్థః। హే జహ్నుమునికన్యకే హే జాహ్నవి, త్వమిహ సంసారే। అథవా బ్రహ్మాణ్డే నిఖిలమునిగణైః సమగ్రమునిసమూహైః పీయసే। ఇహ నిఖిలదేవగణైః సమగ్రదేవసమూహైః గీయసే। ఇహ నిఖిల-వేదైః సమస్తవేదైః స్తూయసే॥౬॥ గణ్డూషమితి। హే కరనికరగమ్భీరతోయే। కరాణాం లహరీణాం నికరః సమూహస్తేన గమ్భీరమక్షోభ్యం తోయం యస్యా-స్తస్యాః సంబుద్ధౌ। హే సురసదనసాధనోపాయే। సురాణాం దేవానాం సదనం స్థానం తస్య సాధనం ప్రాప్తిస్తస్యోపాయభూతే। హే తటిని తటవతి హే గఙ్గే। త్వం పరలోకబన్ధుః పరలోకే బన్ధురూపాసి। పునః కథంభూతాసి। సున్దరాణాం దేవానాం సిన్ధుర్నద్యసి। అతస్తవ గణ్డూషమాచమనం మే మమ అఘశతం పాతకశతమధిజయతు

నాశయతు। ఇహాస్మింల్లోకే॥౭॥ ఇతి రామేతి। రామలక్ష్మణకౌశికానుజ్ఞయా। కౌశికో విశ్వామిత్రః। రామలక్ష్మణకౌశి-కానామనుజ్ఞయా ఆజ్ఞయా। సురసరితో గఙ్గాయాః కృతో నమస్కారో యస్యాం క్రియాయాం యథా భవతి తథా। సాదరమాదరపూర్వకం యథా భవతి తథా। ఇతి పూర్వోక్తప్రకారేణ। ఇహాస్మింల్లోకే భణన్తం కథయన్తం ధీరజయదేవకవిం భవజలధిపారం భవరూపో యో జలధిః సముద్రస్తస్య పారమన్తముత్తారయసి ప్రాపయసీత్యర్థః॥౮॥ ఇతి శ్రీజయదేవకృతగఙ్గాస్తవప్రబన్ధటీకా సమాప్తా॥